

Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

■
47-йил чиқиши

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ

1979

3

Мундарижа

СССР ЕЗУВЧИЛАР СОЮЗИ ПРАВЛЕНИЕСИННИНГ V ПЛЕНУМИ

Г. Марков. Партия ва халқ ишига садоқат	3
К. Яшин. Катта карвон йўлидан	4
Ю. Суровцев. Бирлашган ва кўп миллатли	9
С. Баруздин. Сизнинг ташвишингиз — бизнинг ташвишимиз	11
Ғ. Охунов. Адабиётларимизнинг умумий вазифаси	12
И. Гринберг. Узбек романи юксалишда	14
Қ. Қулиев. Юксак шеърят	16
Ҳ. Ғулом. Қалбларга ёқилган чироқ	17
Р. Казакова. Ижодкорнинг шахсий ибрати	19
Л. Қаюмов. Танқидчиликнинг муҳим муаммолари	21
Пленум кундалиги	24
Ўзбекистон Езувчилар союзининг очиқ партия мажлиси	25
У. Умарбеков. Дамир Усмоновнинг икки баҳори. Қисса	26
Ю. Шомансур. Устозлар. Достонқасида	88

ЯНГИ НОМЛАР

Исфандиёр. Атлас кўйлак. Ҳикоя	109
М. Бобоева. Бедорлик. Альбом. Тўй кечаси. Шеърлар	113
Қ. Убайдуллаева. Дил қувончи. Э, кўнгил. Шеърлар	115
З. Рўзиева. Атласчи қиз. Шеърлар	116

ҲАМЗА ТУҒИЛГАН КУННИНГ 90 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

В. Зоҳидов. Оташин интернационалист. Тамарахоним. Санъат — саодатим	119
Н. Сафаров. Байроқдоримиз ўзингиз	120
З. Муҳаммаджонов. Илҳомбахш сиймо	122
М. Абдурахмонова. Устоз изидан	123
М. Иброҳимов. Марш жанри ва Ҳамза ижоди	125

ҲАМИД ОЛИМЖОН ТУҒИЛГАН КУННИНГ 70 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

Н. Намозов. Адабий қардошлик жонқояри	130
---	-----

Ж. Шарипов. Хоразм. Роман. Давоми.	135
--	-----

ОЧЕРКЛАР

М. Жалил. Умр.	172
------------------------	-----

САНЪАТ

М. Аҳмедов. Халқ хизматида	178
Б. Искандаров. Совет турмуш тарзи ва театр	182

МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ

Т. Аҳмедов. Мунис	185
-----------------------------	-----

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Н. Раҳимов. Адабиётимизнинг қадрдон дўсти	190
А. Маҳмудов. Янги ҳаёт куйчиси	192

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Ғ. Каримов. Прозамизда тарихий тематика	194
Ё. Яқвалхўжаев. Насрдаги илк қадамлар	210
О. Жўраев. Ҳайдар Хоразмийнинг «Гулшан-ул-асрор» достони	215

ТАҚРИЗЛАР

Р. Аминова. Акмал Икромов асарлари уч жилдлиги	219
Н. Маллаев, М. Аҳмадбоева, Ҳ. Ҳомидий, Ҳ. Хомидов. Адабиётшуносликнинг муҳим ютуғи	223
Ғ. Ғафуров. Тақдирни қўл билан яратур одам...	227
Б. Акрамов. Оламнинг бутунлиги	229
С. Ядиқов. Табиат шайдоси	230
И. Отамуратов. Тавсия этурман сенгаз ўзимни	232

ЙИЛЛАР, ҲУЖУЖАТЛАР, ВОҚЕАЛАР

З. Ашурбоев. Дўстлик карвонлари	234
Маданий ҳаёт	239

СССР ЁЗУВЧИЛАР СОЮЗИ

ПРАВЛЕНИЕСИНИНГ

V ПЛЕНУМИ

Георгий Марков

Партия ва халқ ишига садоқат

Бу галги пленумимиз ҳам мазмунли ва муваффақиятли ўтди. Мен ўзимни ажойиб ўзбек адабиётининг дўстлари қаторида санайман, зотан бу адабиёт билан мулоқатда бўлиш менга катта қувонч бахш этади. Музокараларда шунчалик қизиқарли ва тўғри фикрлар айтилдики, бу фикрлар ўзбек совет адабиётининг ривожини учун ҳам, бошқа қардош адабиётларнинг ривожини учун ҳам қимматлидир. Мен, фақат, бугунги пленумимизнинг иши, нотикларнинг фикр ва мулоҳазаларини, ана шу залимизда бўлиб ўтган мунозаралар адабий матбуотимиз томонидан ўқувчиларга етказилса, деган биргина истак билдирмоқчиман.

Мана, ишимизнинг асосий якуни кўзга кўриниб қолди. Бу якун Ўзбекистон адабиёти халқ тафаккурининг улкан омилига айланганини, унинг КПСС XXV съезди кўрсатган йўлдан бораётганини, КПСС Марказий Комитети июнь Пленумининг қарорларига лаббай деб жавоб бераётганини кўрсатади.

Яқинда КПСС Марказий Комитетининг ноябрь Пленуми ўз ишини тамомлади. Бу Пленумда ўртоқ Леонид Ильич Брежневнинг ниҳоятда ёрқин нутқи янгради. Сўнг-ра СССР Олий Советининг сессияси бўлиб ўтди, унда ижтимоий, иқтисодий ва маданий тараққиётимизга алоқадор, масалан, СССР граждонлиги сингари энг муҳим проблемаларга алоқадор қонунлар қабул қилинди. КПСС Марказий Комитетининг Пленумидаги ва СССР Олий Советининг сессияси ишидаги асосий масалага ёндашсак бу масала совет турмуш тарзининг, совет жамиятининг барча соҳаларида мавжуд бўлган резервларни излаб топишга олиб келади.

Резервлар ҳақида сўзлаганимизда баъ-

зан гўё бу гап фақат иқтисодий соҳаларгагина тегишлидай, биз ишлаётган соҳага эса, алоқаси йўқдай туюлади баъзан. Шу сабабли ўртоқ Леонид Ильич Брежнев КПСС Марказий Комитетининг Пленумидаги нутқида партиянинг идеология соҳасидаги резервлари хусусида ҳам сўзлади. Ҳаммамизга аёнки, биз идеология борасида фаол иштирок этадиган кишилармиз ва бизга бу соҳада улкан ва муносиб ўрин ажратиб берилган. Буни докладчимиз ҳам яхши изоҳлаб ўтди.

Пленумимиз давомида биз худди ана шу нуқтаи назардан фикр алмашдик ва нотикларнинг сўзларини тингладик. Ўртоқ О. У. Салимовнинг сўзлари ҳам буни тасдиқлади. Биз ишонамизки, ўзбек адабиёти бизнинг баҳсимиздан сўнг ўзининг навбатдаги парвози учун янги резервларни, янги ижодий имкониятларни топа олади.

Халқ билан бўладиган мулоқатлар битмас-туганмас резервлар манбаидир. Мен яқинда ҳисобот-сайлов кампанияси муносабати билан бир қатор партия мажлисларида иштирок этдим. Уларда халқ билан бўладиган мулоқатларнинг тўғри ва ўринли уюштирилиши лозимлиги айтилди, айрим ўртоқларнинг муттасил равишда одамлар орасида бўлиши, бошқа ўртоқларнинг эса, омма орасида кўринмаслиги танқид қилинди. Масаланинг ана шу томонига жиддий эътибор бермоқ керак.

Адабиёт ва матбуот соҳасидаги резервларимиз битмас-туганмасдир, улар асосан сифатнинг оширилиши билан боғлиқдир. Матбуот органларимиз ва редколлегияларимизнинг ишлари жиддий яхшиланиши керак. Афсуски, журналларимизда, бугунги пленум кўрсатдики, анча-мунча хом-хатала асарлар босилмоқда. Ана шу иллатдан

кутулсак, кўп миллатли совет адабиётининг сифатини оширган бўламиз.

Агар биз ҳаётимизнинг бошқа соҳалари-га, масалан, адабиёт ходимларининг билими, сиёсий билими ва малака савиясига кўз ташлайдиган бўлсак, бу борада ҳам беқиёс имкониятлар борлигини кўрамиз.

Кундалик ҳаётимизда классик тажриблардан ўрганишимизнинг зарурияти ҳақида яна бир бор эслатмоқчиман. Мен ҳеч кимга ақл ўргатмоқчи эмасман, лекин яқинда бадий адабиёт нашриёти чиқарган икки жилдлик китобга эътибор беришингизни истардим. Унда Лев Толстойнинг рус ёзувчилари билан олиб борган ёзишмалари босилган. Ёзишмаларни ўқир экансиз, ўзингизни улкан рус ёзувчиларнинг қизиқарли оламида ҳис этасиз, уларнинг самимиюлигини, адабий ижодга бўлган ғамхўрлиги ва иштиёқини кўрасиз. Китоб мутолааси давомида адабиётнинг асосий проблемалари бизнинг диққат марказимизда бўлиши учун нақадар кўп ишлашимиз лозимлигини ҳис этасиз. Адабиётда самимий оҳангни тиклашга катта аҳамият беришимиз лозим. Ҳар хил турдаги қоғоз-бозликка, маъмуриятчиликка, ишни ўрганишга асосланмаган турли-туман, қарорларга қатъий зарба бериш керак, адабиётда ҳали ҳам учраб турадиган кўполликни, носамимийликни йўқотиш керак.

Умуман оммавий ҳаёт муҳитини партиямиздан ўрганишимиз зарур. Партиямиз ҳозир кадрларга нисбатан ғамхўрлик кўрсатиш билан бирга, уларни принципиаллик ва талабчанлик билан ўстиришга имкон берадиган иқлим яратди. Бунга биз алоҳида эътибор беришимиз керак.

Шуни айтиш керакки, бизнинг совет ёзувчиларимиз партиямиз атрофида ҳар қачонгидан кўра жипслашганлар. Улар ўзларининг публицистик билимларини, граждандлик ва сиёсий савияларини оширишдан манфаатдордирлар. Олдимиздаги вазифаларни бажариш учун янгича усул ва услубларни, бир-биримизга нисбатан янгича муносабатларни, ёш ёзувчиларга нисбатан янгича муносабатларни жорий этиш зарур.

КПСС Марказий Комитетининг Бош сек-

ретари Л. И. Брежнев ўзининг «Кичик ер», «Тикланиш» ва «Қўриқ» деб номланган ажойиб асарларини СССР Ёзувчилар союзининг журналида эълон қилди. Бу ҳам партиямизнинг бизга кўрсатган юксак ишончдан далолатдир. Бу ишонч бизга катта масъулият юклайди.

Мен шунга ишонаманки, Леонид Ильич Брежневнинг китобларини чуқур ўрганиш совет кишилари ҳаётида ижодий ташаббусни кенг ёйиш ва ривожлантиришимизга, янги истеъдодларни топишимизга ва шиддат билан олға юришимизга, совет адабиётимизни янги чўққиларга олиб чиқишимизга имкон беради.

Агар холисона сўзлайдиган бўлсак, асарларимизни нашр этиш бўйича ҳам имкониятларимиз каттадир. 1979 йилда «Советский писатель» нашриётида план бўйича 420 номда китоб нашр этамиз. 80-йилга келиб эса, бу рақам 470—480 тага етади. Бу нарса, қоғоз ресурслари ва полиграфия саноатидаги қийинчиликларга қарамасдан, совет бадий адабиётининг нашр этилиши ўсиб бораётганлигини кўрсатади. Шу боисдан бу ишларнинг ҳаммасини зукколик билан олиб бориш керак. Партиямизнинг Марказий Комитети бадий адабиётнинг оммага, кенг китобхонларга таъсирини ҳисобга олиб, бизга ёрдам кўлини чўзмоқда ва имкониятларни қидириб топмоқда.

Вақтли матбуотимизнинг нашр этиш қуввати, қоғоз қийинчиликлари ва бошқа мураккабликларга қарамасдан, тахминан 7 процентга кенгайди. Бу кенгайиш совет кишиларининг савияси ўсганлиги ва адабиётда фаол иштирок этаётганлигини кўрсатади.

Қисқа қилиб айтганда, бизнинг яхши ишларимиз учун яхши шароитлар яратилган. КПСС Марказий Комитетининг ноябрь Пленумида Леонид Ильич Брежнев бу ҳақда ҳам сўзлади. Совет адабиёти, совет ёзувчилари ҳамisha партиа билан, халқ билан бирга бўлишлари, партиямиз ғамхўрлигига ўз асарлари билан жавоб беришлари лозим. Бугунги пленумдаги сўзларимиз ҳам ўз бурчимизни бажараётганимизни билдиради.

Комил Яшин

Катта карвон йўлидан

СССР Ёзувчилар союзи правлениеси пленумида Совет Ўзбекистони ҳозирги замон адабиёти тажрибаси масаласи муҳокама этилиши биз учун юксак шараф, айни чоқда жиддий имтиҳондир.

У бизнинг ижодий союзимизнинг интернационализмини, ҳар бир миллий адабиётнинг муваффақиятли суратда гуллаб-яшнаши йўлидаги умумий манфаатимизни намойиш қилади, кўп миллатли ягона совет

адабиётининг янги босқичларга кўтаришганлигидан, унинг гуркираб ўсаётганидан далолат беради. Ўзбекистон ёзувчилар ташкилоти номидан СССР Ёзувчилар союзи правлениесига, унинг секретариатига, азиз дўстлар, сизларнинг барчангизга самимий миннатдорчилигимизни изҳор этишга ижозат бергайсизлар.

Сизлар бизнинг кўҳна тупроғимизда бўлганмисиз ёки унга йўлингиз тушмаганми,

барибир, Ўзбекистон сизларга маълум. У ўзининг машиналари, асбоб-ускуналари, самолётлари, дастгоҳлари ва тракторлари, далалари, боғлари, полизлари ҳамда тоқзорларининг мўл-кўл мевалари билан сизлар билан ёнма-ён яшамокда. Ўз ишида бизнинг олимларимиз — астрономларимиз ва математикларимиз, кимёгар ва геологларимиз, селекциячи ва ирригаторларимизнинг кашфиётларини қўллаётган ҳар бир киши уни билади ва қадрлайди. У сизларда республикамиз ёзувчилари, санъат усталари томонидан яратилган ажойиб куйлар, бўёқлар, образлар орқали яшамокда.

Бундан бор-йўғи олтмиш йил муқаддам бу ўлка ғоятда қолоқ, ибтидоий ишлаб чиқариш услубига асосланган аграр хўжаликка эга, аҳолиси ялписига саводсиз, диний мутаассиблик авж олган, бир томонда, зулм-таадди, бошқа бир томонда, ҳақ-хуққусизлик учига чиққан, Россия империясининг чекка ўлкаларидан бири эди.

Революция Туркистон ўлкасига, унинг меҳнаткаш халқига берган нарсаларни бутун тўлалиги билан жамлаш ва ифода қилишга сўз топиш мушкул.

1918 йилда В. И. Ленин Мирзачўлни суғориш ва шу мақсад учун йирик пул маблағи ажратиш ҳақидаги декретга имзо чекди. Қадимий ўлкани тиклашнинг бошланишига мана шу декрет орқали пойдевор қўйилган эди. 1935 йилдаёқ мамлакатга бир миллион саксон саккиз минг тонна пахта бериш учун ер-сув ислоҳоти қилишга, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш йўлидаги синфий курашнинг шафқатсиз оловларидан ўтишга тўғри келди. Шундан ўн беш йил кейин, 1950 йилга келиб, оқ олтиндан икки миллион тонна топшириб, янги ғалаба қўлга киритилди. Бугун, 1978 йилнинг мисли кўрилмаган оғир кузида ўзбек пахтакорлари, республикамизнинг барча меҳнаткашлари янги чўққини штурм қилмоқдалар. Унинг белгиси — беш миллион беш юз эллик минг тоннадир.

Бу парвозга осонликча эришилмади. Лекин бу ҳали забт этилиши лозим бўлган сўнгги чўққи ҳам эмас. Ўз миқёси жиҳатидан ғоят улкан ишлар ҳали навбатда турибди. Ҳали Мирза ва Қарши чўллари, Жиззах ҳамда Сурхон-Шеробод даштларининг ўзлаштириладиган миллионлаб гектар қўриқ ерлари, Қорақалпоғистоннинг Эллиққалъа, Марказий Фарғона массивлари эпопеяси тугаганча йўқ.

1939 йилда узунлиги икки юз етмиш километр келадиган Катта Фарғона канали қурилди. Ундан сўнг бирин-кетин янги каналлар юзага кела бошлади.

Ўзбекистоннинг харитаси таниб бўлмас даражада яшил тус олиб яшнаб кетди. Илгаря ястаниб ётган кимсасиз чўялар, шўрхоқлар, тақирлар ўрнида гингит сув омборлари пайдо бўлди. Инсон қўли билан яратилган бундай денгизларни кетмону белкураклар билан қура олмайсан. Бундан олтмиш йил муқаддам Туркистоннинг саноатда тутган салмоғи қандай эди?

Тарихий музейда сақланаётган револю-

циядан олдинги йўл кўрсаткичада Урта Осиёнинг энг йирик шаҳри — Тошкентдаги «саноат» муассасаларининг шундай рўйхати келтирилади: ароқ — вино заводи учта, чарм ишлайдиган завод ўн бешта, ёғ заводи еттига, гишт заводи тўртта, совун заводи иккита, дурадгорлик — столар заводи иккита, фотография олтита. Ҳаммаси мана шу холос. Ҳозир эса, Тошкентдаги саноат муассасаларини санаб чиқиш учун ноқ анча кўп вақт кетган бўлар эди. Бу ўринда завод ва фабрикалар томонидан ишлаб чиқарилган товарлар жаҳондаги 90 дан ортиқ мамлакатларга экспорт қилинаётганини айтишнинг ўзиёқ кифоя.

Ўзбек халқи қадимдан истиқомат қилган бу тупроқ кейинги пайтларга келиб ўз бағрида асрлар оша яшириб асраб келган туганмас хазинасини очди: газ, олтин, рангли металллар, ғоят бой энергия ресурслари, катта кимё саноати учун хом ашё, энг қимматбаҳо қурилиш материаллари халқ хўжалигининг равнақи йўлида хизмат қилдиришмоқда. Бу орада халқнинг маънавий оламида ҳам улкан ўзгаришлар содир бўлди. Фақат энди, озодлик куёши остидагина халқ орзу-армонлари тўлалигича рўёбга чиқди.

Мен Россия империясининг қоқоқ чекка ўлкаси юксак даражада тараққий этган индустриал-аграр республикага айланиш жараёни ўзбек совет адабиётининг асосий мазмуни бўлиб қолганлиги учун ҳам бу ҳақда гапириб ўтиш керак деб ўйлайман. Бизнинг тупроғимизда рўёбга чиққан барча нарсаларда ўзбек совет адабиётининг асосчиси, инқилобчи шоир — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, унинг сафдошлари ҳамда давомчилари: Абдулла Қодирий, Ғафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Файратий, Миртемир ва ҳозирги кунда барҳаёт Уйғун, Михаил Шевердин, Назир Сафаров, Воҳид Зоҳидов ва бошқаларнинг маънавий улушлари бор.

Бу жараёни қандай ҳаётбахш кучлар рағбатлантириб келаятганини биз биламиз. Бу, аввало коммунистик партиянинг адабиёт ҳамда санъат соҳасидаги сиёсати, маданиятимиз тараққийёт йўлини изчиллик билан ёритиб келган октябрдан олдинги «Правда» ҳамда В. И. Лениннинг маданият ҳақидаги мақолалари, Марказий Комитетнинг йигирманчи йиллардаги қарорларидан то тарихий XXV съезд қарорларигача, КПСС Марказий Комитетининг адабий-бадий танқид, ижодкор ёшлар билан ишлаш ҳақидаги қарорларидан тортиб то КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиуми Раиси Л. И. Брежневнинг принципаал, программа моҳиятига молик «Кичик ер», «Тиклиниш», «Қўриқ» китобларида олдинга сурилган сиёсатдир.

Фикрнинг теран ва дўндалиги, ўзининг одавий таъсирчанлиги, миллионлаб китобхонларнинг шу кунларда ва бундан буён ҳам тарбиялаш борасидаги аҳамияти жиҳатидан бу китоблар биз, адабиёт ҳамда санъат ходимлари учун улкан аҳамиятга

эга воқеа бўлиб қолди. Улар халқ ҳақида, халқ учун қандай ёзиш кераклиги, бизнинг шеърларимиз ҳамда достонларимиз, роман ва пьесаларимиз одамларни Ватан ҳамда коммунизм йўлида янгидан-янги улкан ғалабаларга олантириши учун қандай ёзиш лозимлиги юзасидан намуна ва ибратдир.

Бу китоблар буюк тарихий жанглarning гувоҳи, бевосита иштирокчиси нигоҳи билан ёзилган. Уларнинг ҳаққоний ва ишонтирарли, илҳомкор ва сафарбар этувчилик кучи мана қаердан келиб чиққан!

Л. И. Брежнев китобларининг кўпгина саҳифалари бевосита бизларга қаратилган. Бу эса, биз адабиётчилар учун юксак шарафдир. Бу ҳол, айни чоқда бизларга кўп вазибаларни юклайди. Биз улардан совет адабиётининг интернационал моҳиятини, ўтмишдан мерос бўлиб қолган анъаналарни эҳтиёт қилиб асраш, лекин зинҳор улар билан чекланиб, уларнинг тор доирасида ўралашиб қолмаслик ҳақидаги, санъаткорнинг юксак гражданик бурчи тўғрисидаги теран мулоҳазаларни ўқиб оламиз.

Ўзбекистон адабиёти ўзининг ютуқ ва муваффақиятлари билан унинг проблемаларига ҳамма вақт эътибор бериб, қатъий ривожланиб бориши йўлида ғамхўрлик кўрсатиб келаётган республика Компартияси Марказий Комитетидан ғоят миннатдордир.

Совет Ўзбекистони адабиёти ўзининг туғилган онидан бошлаб интернационал адабиёт бўлган ва бу ҳол унинг табиятини, ғоявий ҳақ ҳамда маъно мазмунини, структураси ва ҳатто услубини принципиал равишда белгилаб берган.

Шу маънода ўзбек романичилиги тарихи ғоят характерлидир. Маълумки, бадиий проза унинг ҳозирги жанр шаклларида бизда фақат революциянинг дастлабки кунларида туғилган. У ўсиб-улғайган, ва ҳозир ҳам баҳра олиб келаётган замин — бу бир томондан, ўзининг минг йиллик бой миллий адабий анъанаси бўлса, бошқа томондан, Бутуниттифоқ ва, даставвал, рус бадиий тажрибасининг самарали ҳамда хилма-хил ижодий таъсиридир. Мана шу жараён ёши Совет мамлакатининг ёшига деярли тенг бўлган миллий драматургиямизда, ҳатто илдизи узоқ асрларга бориб тақаладиган шеъриятимизда ҳам кузатилмоқда.

Шуни алоҳида ўқитиб ўтиш керакки, ўзбек романи бошқа адабиётлардан ижодий таъсирланиб вояга етган бўлишига қарамай, у ўзининг пайдо бўлиш онидан эътиборан мутлақо миллий ўзига хос бўлган. Ўзбек ёзувчилари рус классик ҳамда совет романичилиги тажрибасини ўзлаштирдилар, бошқа адабиётлар қўлга киритган ютуқлардан ибрат олдилар, ўзларининг бой хусусий насрий меросларига, халқ ижоди ҳамда классик шеъриятимизнинг асрлар оша ривожини мобайнида оламни бадиий ўзлаштириш борасида шакланган анъана ва орттирилган таж-

рибага таяндилар. Образ воситаларининг мураккаб системасида ҳам, сюжет яратиш принципларида ҳам, асарнинг архитектуроникасида ҳам, психологик таҳлил усулларида ҳам худди шундай бўлган.

Вақт чеклангани учун бу хулосани афсуски, адабиётшуносликнинг конкрет таҳлили орқали тасдиқлаб беролмайман, лекин ҳозирги замон ўзбек ёзувчиларининг роман, повесть, шеър ҳамда достон, ҳикоя ва пьесалари билан танишган ва билган киши бу хулоса адолатли эканлигига шубҳа қилмайди, уни тасдиқлайди.

Шу муносабат билан бизнинг миллий адабиётларимизнинг ўзаро таъсир этиш воситалари ҳамда шакллари масаласига тўхталиб ўтмоқчиман.

Бу борада ўзаро таржима ва нашрлар энг тўғри, энг таъсирчан ва ғоят муҳим воситалардан ҳисобланади. Биз миллий адабиётимизнинг ўзига хос хусусиятларини рус китобхонига етказиб беролган, уни бутуниттифоқ ҳамда халқаро минбарга олиб чиққан таржимонлар меҳнатини миннатдорлик туйғулари билан қайд этамиз. Бу жиҳатдан, аввало Н. Тихонов ва В. Луговской, К. Симонов ва Г. Марков, Н. Грибачев ва А. Софронов, Л. Пеньковский ва В. Державин, С. Липкин ва С. Иванов, Н. Гребнев, Л. Бать, Р. Казакова, Ю. Карасев, Б. Привалов, В. Цибин, С. Северцев, А. Наумов ва бошқа кўп таржимонлар меҳнатини алоҳида кўрсатиб ўтиш ўринлидир.

Ўз навбатида, ўзбек китобхони рус классик ҳамда совет адабиётининг энг яхши китобларини, барча қардош республикалар ёзувчиларининг асарларини ўз она тилларида ўқишлари учун биз кўп ишлар қилипмиз.

Қардош халқлар адабиёти ҳамда санъатлари декада ҳамда ҳафталиклари кейинги пайда миллатлараро ижодий алоқаларни мустақамлашнинг бошқа бир таъсирчан воситаси бўлиб қолди. Бу тадбирлар самарадорлиги билан катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Буларнинг аҳамияти фақат адабиёт доираси билан чекланиб қолмасдан, балки ижтимоий-сиёсий ҳаётда ҳам муҳим воқеа сифатида тобора кўпроқ моҳият касб этмоқда.

Башарти, бу соҳада, барча имкониятлардан охиригача фойдаландик, фойдаланмаётган ресурслар энди қолмади, десак менимча, нотўғри бўлар эди. Уйлаш, излаш ва синаб кўриш керак бўлади.

Назаримда, долзарб ижодий проблемаларни, янги асарларни қизгин муҳокама қилиш борасидаги тажрибаларимизни, миллий адабиётларнинг Москвада бўлиб ўтган олдинги Декадалари, республикалар ҳамда областларда ўтган совет адабиёти Кунлари даврида тўпланган тажрибаларни биз етарли даражада ривожлантираётганимиз йўқ. Бундай қизгин муҳокамалар — таъкидлайман — адабиётнинг бугунги кунлари, ҳафталиклари, декадалари учун қонун бўлиб қолмоғи лозим.

Айтмоқчи, бундай ҳафталиклар, декадаларни ўтказишни бутуниттифоқ бў-

йича марказлаштириш, қатнашчилар, шунингдек, аудитория сонини янада ошира бориш масалалари ҳам пишиб етилган.

Ҳозирги замон адабий жараёнининг долзарб муаммоларига мурожаат этар жанман, бу билан мен Ўзбекистон адабиётининг барча тур ва жанрларига тўлиқ характеристика ва ақалли пешқадам ёзувчилар ҳамда уларнинг асарларига баҳо бериб ўтишни кўзда тутмайман. Буларнинг барчасини пленум қатнашчилари ўз эътиборларига ҳавола қилинган, Ўзбекистон бадий адабиётининг ташкилий-ижодий ишлари ва барча жанрларни ривожлантиришга бағишланган рисоладан топиб оладилар.

Ўз даври билан мустақкам алоқа ўзбек адабиётини, унинг социалистик реализм адабиёти сифатидаги олтимиш йиллик тараққиётини характерлайди. Халқ ҳаётидаги янгилликни уни акс эттирадиган янги воқеаларни, ҳормай-толмай излаш — ўзбек адабиётининг шаклланиши ва ривожланиш йўли шу билан белгиланади.

Бу йўлда ажойиб асарлар яратилди. Бунга Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли», Ҳамид Ғулومнинг «Мирзачўл» ва «Бинафша атри», Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат», Иброҳим Раҳимнинг «Одам қандай тоблани», Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Одил Ёқубовнинг «Диёнат», Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси», Пиримқул Қодировнинг «Мерос», Жонрид Абдуллахоновнинг «Борса келмас» сингари роман, повестларини, Мақсуд Қориев ҳамда Саъдулла Кароматовларнинг янги китоблари, Улмас Умарбековнинг қисса ва пьесалари, Уткир Ҳошимов, Уктам Усмоновнинг янги асарларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу асарларда биз чўлларни ўзлаштираётган заҳматқашларнинг жонли образларини, меҳнатсевар, мард, ҳиммати баланд, софдил, фидокор, Ватан, партияга садоқатли ўзбекнинг эса қоладиган ажойиб характерини кўрамыз.

Раҳмат Файзий «Ҳазрати инсон» асарига Улуғ Ватан урушида ота-онасидан жудо бўлиб етим қолган турли миллатга мансуб ўн беш гўдакни ўзига фарзанд қилиб асраб олиб, вояга етказган оддий темирчининг типик образини яратди. Рус ёзувчиси Т. Марьяновский ҳам ўзининг ҳужжатли қиссаси «Минг бир тақдир»да уруш тўғрисида хону монидан жудо бўлган етимлар ҳаётини асраб қолишда жонбозлик кўрсатган халқ образига мурожаат этади.

Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг кўпчилик баркамол ва мазмундор асарлари колхоз қишлоғининг янги кишиси кўрсатаётган қаҳрамонлик манбаини очиб беришга бағишланган. Бу қишлоқ мавзуини ўзлаштириш бизнинг адабиётимизда муваффақиятли кетаётганини тасдиқлашга асос бўлади. Аммо бизнинг, ҳозир индустриал аграр республикамиз ишчилар синфини ифодалаш борасида ёзувчиларимиз ҳамон қарздор бўлиб қолмоқдалар. Тўғри, йигирманчи ва ўттинчи йиллар ишчилар

синфининг шаклланиш мавзуи Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар», Шомил Алядиннинг «Агар севсанг» каби бир қатор китобларда ўз ифодасини топади. Лекин бугунги кундаги ишчи ва техника зиёлиларининг, уларнинг тараққий этган социализм, илмий-техника революцияси давридаги яратувчилик ролига келганда, бу мавзуга биз энди-энди қўл уряпмиз ҳолос. Бу ўринда Мирмуҳсиннинг бу йил ВЦСПС ва СССР Ёзувчилар союзи таъсис этган мукофотга сазовор бўлган «Дегрез ўғли» романи ҳамда Михаил Шаломоевнинг «Мангу чақирқ» повести биринчи қалдирғочлардир.

Мана шу проблемага бағишланган ҳужжатли прозанинг кичик шакллари — очерк ва публицистика ҳам, бизни ҳозирча қаноатлантирмай турибди. Бизнинг очеркларимиз кўпинча юзаки баёндан иборат бўлиб, ҳаётни энгил-елпи кўрсатади, уларда воқеликнинг бош муаммолари таҳлил қилинмайди, мавзунинг ичига чуқур кириб боришмайди.

Шу муносабат билан Л. И. Брежневнинг «Кичик ер», «Тикланиш» ва «Қўриқ» китобларига мурожаат этмоқчиман. Чунки бу асарлар ҳужжатли, нафақат ҳужжатли, балки бутун прозамизга ҳар жиҳатдан ибрат бўларлидир. Уларда замонамизнинг буюк воқеаларини ўзида мужассам этган конкрет кишилар, ҳодисалар ва фактлар улар ўртасидаги ўзаро мустақкам алоқалари, бир-бирларини ўзаро тақозо этишлари билан кенг кўламда умумлаштирган партиявийлик принципи юксак ижодий ифодасини топган. Халқнинг буюк азми билан амалга оширилган бемисл ишлар бу йўлда дуч келинган қийинчиликлар, йўл қўйилган хато ва камчиликлар халқ иродаси билан, меҳнатқаш омма билан партиянинг, яқдил коллективнинг зўри билан бартараф этилганлиги очик тасвирланади.

Ҳозирги замон ўзбек поэзияси меҳнат жабаҳасида содир бўлаётган қаҳрамонликлар ва халқ амалга ошираётган буюк ишлар билан ҳамнафас ҳолда ривожланмоқда. Унинг асосий қаҳрамони — бизнинг замондошимиз. Поэзия ўз олдига КПСС Марказий Комитетининг июль Пленуми қарорларидан келиб чиқадиган омманинг қуввати ҳамда ижодий ташаббусини алангалатишдан иборат вазифани қўймоқда ва уни муваффақият билан адо этмоқда.

Рамз Бобожоннинг СССР Давлат мукофотига сазовор бўлган «Обиҳаёт» поэмаси унинг кейинги «Она-Ҳиндистон» ва «Хай-ёмнома» поэмалари публицистик пафос, юксак граждонлик руҳи билан суғорилган. Шукруллонинг «Кўнгил жавҳари», «Оташ ва гул», Барот Бойқобиловнинг «Шарора» ва «Сибир сурури» поэмалари совет турмуш тарзининг юксак гуманистик принципини тасдиқлаши билан поэтик уфқимизда сезиларли воқеа бўлиб қолди.

Бизнинг шеърятимиз тобора ҳассос, интеллектуал, инсон қалбидаги руҳий тебраниш ва кайфиятларни тобора сезгирлик билан илғаб оладиган бўлиб бормоқда. Бу ўринда Зулфиянинг, уни ҳақли ра-

вишда СССР Давлат мукофоти лауреати фахрий унвонига сазовор қилган ажойиб шеърларини, Туроб Тўла, Шухрат, Иброҳим Юсупов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Нормурод Нарзуллаев, Омон Матчон, Ҳалима Худайбердиева, Эътибор Охунова, Гулчехра Нуруллаеваларнинг шеърӣ тўпламларини эслатиб ўтишни лозим кўраман.

Айни чоқда бизнинг шеърятимиз Маяковский, Чаренц, Ҳамза, Гафур Гулом, Нозим Ҳикмат шеърларини ўз даврида бошқалардан ажратиб турадиган портлаш кучини ҳамон ўзида ташимаётгани ҳақида ҳам индамай ўтяб бўлмайди.

Шуни ҳам айтиб қўяйки, бу муаммо кейинги пайтда фақат ўзбек поэзиясигагина характерли бўлиб қолмай, назаримда, бирмунча умумий характерга эга ва уни биргалашиб ҳал қилишимиз лозим бўлади. Ҳар бир миллий адабиёт қўлга киритган энг яхши ютуқларни қолган барчасига етказиб берадиган адабий шаклларнинг ўзаро бойиши ҳам Ўзбекистондаги рус ҳамда рус тилида ижод қилувчи, шарқ бадийи анъанасининг янгиланган шакллари-ни табиий равишда ўзига сингдирувчи ва айни чоқда қардош ўзбек, қорақалпоқ, татар адабиётчиларига рус реалистик санъат традицияларидан хабар қилиб турувчи ёзувчилар ижодида ҳам яққол кўриниб туради.

Зулласонайлик бундай яқинлашининг шаклларида бири бўлиб, узоқ анъанага эга, бир миллатга мансуб ёзувчи унинг воситасида ўз она тилисида ҳам Ватанимизда яшовчи бошқа халқ тилида ҳам ёзади ёки бўлмаса, унга бутунлай ўтиб кетади. Ўзбекистонда эса, бу анъана кўп асрлардан буён давом этиб келади. Чунончи, Алишер Навоӣ ҳам форсий, ҳам туркий (эски ўзбек) тилда ёзган. Совет даврида Садриддин Айний тожик ҳамда ўзбек тилларида яратди ўз асарларини. Бугунги кунда Комил Икромов, Темур Пўлатов, Раим Фарҳодӣ, Р. Мирҳайдаровлар рус тилида ёзмоқдалар.

Ўзбек адабиётини муваффақиятли суратда ривожлантиришга ўзининг профессионал маҳорати жиҳатидан сезиларли даражада вояга етган адабий танқид ёрдам бермоқда.

КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадий танқид тўғрисида»ги қарори эълон қилингандан буён ўтган давр мобайнида адабиётшунос ҳамда танқидчилар фаолиятида ижобий силжишлар рўй берди. Танқидчилар халқни коммунистик руҳда тарбиялаш ҳамда мафкуравий курашдаги ўз ролларини, бадий адабиётни, маданиятни ривожлантириш борасидаги масъулиятларини янада чуқурроқ идрок этадиган бўлиб қолдилар. Танқид, янада чуқурроқ аналитик характер касб этди, унинг илмий-методологик асоси мустаҳкамланмоқда. Воҳид Зоҳидов, Комил Ёқубов, Иззат Султон, Георгий Владимировларнинг асарлар тўпламлари чиқмоқда, Ғалабанинг 30 йиллиги ҳамда Улуғ Октябр-

нинг 60 йиллигига бағишланган адабий танқидий мақсадлардан иборат коллектив тўпламлар чиқди. Лазиз Қаюмов, Марат Нурмуҳамедов, Матёқуб Қўшжонов, Ҳафиз Абдусаматов, Озод Шарофитдинов, Умарали Норматов, Иброҳим Гафуров, Пирмат Шермуҳамедов, Норбой Худойберганоов ва бошқа кўпчилик танқидчиларнинг мазмундор ишлари эълон қилинди.

Шу билан бирга бизнинг танқидчиларимизда ишлар жойидалиги у КПСС МК қарори белгилаб берган катта вазифаларни амалда бажарганлиги ҳақида гапириш бу борадаги орзуларимизни амалга ошган нарса сифатида кўрсатиш билан баробар бўлур эди. Ҳолбуки танқидчилигимизда фактларни санаш билан ўралашиб қолиш ҳоллари ҳамон рўй бериб турибди. Бизда кенг социал умумлашмалар борасидаги адабиёт ҳақида, кўп миллатли адабий ҳаракатчилик соҳасидан баҳс этувчи мақолалар ҳамон кам. Гоявий ҳамда бадий ёр асарларга нисбатан муросасизлик, кўнгилчанлик, субъектив муносабат ҳалиям давом этмоқда.

Халқаро адабий алоқаларни кенгайтириш ва ҳартарафлама ривожлантириш ҳақида ғамхўрлик қилиш Ўзбекистон ёзувчилар союзи ташкилий-ижодий ишларининг муҳим участкаси ҳисобланади. Бизнинг республика ташкилотимизнинг Африка ҳамда Осиё ёзувчилари Ассоциациясини барпо этиш ва унинг фаолиятини активлаштириш йўлидаги жонбозлиги ҳақида алоҳида қайд этилиши лозим.

Маълумки, бундан йигирма йил муқаддам замонамизнинг бу қудратли кўп миллатли адабий ҳаракати Ўзбекистон пойтахтида туғилди ва ташкил топди. Тошкент руҳи — ер юзида икки буюк қитъа тараққийпарвар ёзувчиларининг яқдиллик ва бирдамлик руҳи мана шу бизнинг тупроғимизда пайдо бўлди.

Яқинда Тошкентда биринчи конференциянинг йигирма йиллигига бағишланган тантанали мажлис бўлиб ўтди, унда 51 мамлакат адабиётларининг вакиллари қатнашди. Бу эса учрашув қатнашчилари ўз декларацияларида: «Ассоциация фаолияти даврнинг илғор интилишлари ҳамда талаблари билан ҳамоҳанг бўлиб чиқди. Африка ҳамда Осиё ёзувчилари ҳаракати барча қитъалардаги демократик ва революцион кучлар билан жипслашиб кетди, бутун жаҳонда озодлик, адолат, қардошлик ва тинчлик учун курашининг бир қисми бўлиб қолди», деб ёзган гапларининг тўғрилигини тасдиқлади ва ундан шаҳодат берди.

Ўзбекистон ёзувчиларини қизиқтирадиган масалалар кенг миқёсли ва хилма-хил, Бугунги кунда улар олдида турган вазифалар буюк ва масъулиятли. Бу вазифалар КПСС XXV съезди, июль ҳамда ноябрь Пленумлари қарорларида, КПСС Марказий Комитетининг Бош Секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси Л. И. Бреж-

нев нутқларида номма-ном айтиб ўтилди, улар тушунарли, чуқур, аниқ таърифлаб берилди.

Биз учун бу буюк олижаноб ҳамда ёр-

қин вазифаларни бажаришда ўзимизнинг ишимиз ва сўзимиз, бутун ҳаётимиз билан халқ ва партия билан биргаликда курашишдан ўзга юксак бахт йўқ!

Юрий Суровцев

Бирлашган ва кўп миллатли

Пленум муҳокамасига қўйилган масала адабиётимизнинг кундалик ҳаёти учун ниҳоятда зарур ва характерли масаладир. Л. И. Брежневнинг «Кўриқ» деб номланган китобида оддий, содда, лекин чуқур тарихий мазмунга эга бўлган сўзлар бор. «Социализм аллақачон шу нарсани исботлаб берган: миллий республиканинг ҳар бири нечоғли жадал суратда камол топса, интернационаллашиш жараёни ҳам шу қадар яққол намоён бўлади». Миллий адабиётларимизнинг, жумладан ўзбек адабиётининг ривожланиши бу сўзларнинг нақадар тўғри эканлигини яққол исботлаб берди. Бугунги кунда адабиётимизнинг иттифоқ нуктаи назаридан туриб қараганда кўзга тушадиган биронта масала йўқки; биз уни биронта бир миллий адабиётларимиздан мисол олиб муҳокама этолмасак: уларнинг камолот йўли, тараққиёти, юксалиши, улар тажрибасининг интернационал, умумиттифоқ мазмуни ана шунга асос беради.

Улар ўзларининг энг яхши намоёндалари, юксак чўққилари билан бирлашган ва интернационал умумий бадият хазинамизга кириши билан ҳам қардош адабиётларнинг босиб ўтган йўли интернационалдир. Яқдил, кўп миллатли совет халқи ўзига хос бўлган яқдил, кўп миллатли бадий маданиятга эга бўлиши керак, ва у ана шу маданиятга эгадир. У миллий ўзига хосликдан, миллийликдан ташқарида эмас, у халқларимиз талантлари билан яратилаётган энг яхши нарсаларнинг метин қоринмасидан иборат. Турли миллатдаги талантларнинг ривожланиши тўғрисидаги интернационаллашуви ҳақида гапирар эканмиз, биз реал жараённинг ўзини ҳам, мезонни ҳам, кўламини ҳам уни баҳолашда келтирамиз.

Ўзбекистон адабиётининг, аввало ўзбек адабиётининг тараққиёт жараёнининг суръати ниҳоятда жадаллигини, динамикасининг кучли эканлигини қайд қилмоқ зарурдир. Шу ўринда бирликнинг яна бир турини ҳали танқид ва адабиётшуносликда етарлича ўрганилмаган бирликнинг бир турини, турли тилдаги республика адабиётини кўриб турганимизни ҳам айтиб ўтмоқ даркордир.

СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг пленумларида ўзбек адабиёти биринчи

марта муҳокама этилаётгани йўқ. 1950 йилда умумиттифоқ пленумида бу масала кўрилган эди. Унда Ш. Р. Рашидов доклад қилган, пленумни А. Фадеев бошқарган, қўшимча докладни Н. С. Тихонов қилган эди.

Ушанда нима гаплар бўлганди? Кенг таҳлил қилиш у пайтда бўлмаганди, аниқроғи, деярли бўлмаганди. Чунки у пайтда роман-проза жанрининг асоси сифатида, у адабий жанрлар ичида ўзига мос бўлган ўринни эгалламаганди. Ҳа, йигирма тўққиз йил илгари услубий йўналишларнинг турлитуманлиги ҳақидаги масалани қўйишнинг ўзи ўринсиз эди, имконият йўқ эди. Албатта, ўша даврда, ҳам Ҳамза, Қодирий, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ойдин каби санъаткорларнинг асарлари умумиттифоқ адабиётининг хазинасига дурдона бўлиб қўшилганди. Лекин ҳозирги кундаги ўзбек адабиётининг қўшаётган улуши, шубҳасиз, ундагидан анча ортиқдир. Тўғри, ҳозирги адабиётдаги ҳосилдорликни пахта ҳосили билан ёки пўлат эритишдаги ютуқлар билан тенглаштириб бўлмаса-да, «бахт ишлаб чиқарувчи» заводимиз, яъни адабиётимиз, инсон руҳининг тарбиячиси 20—30 йил илгаригидан кўра анча бошқача қувватларда ишламоқда.

Бу бизнинг қувончимиздир. Бизнинг қувончимиз бу ривожланган социализмнинг мевасидир. Ўзбекистон адабиёти бошқа республикаларнинг адабиёти сингари интернационал пафосининг табиийлигини, интернационал даражанинг, интернационал улушининг табиийлигини — социалистик асосда миллийлик йўлида ривожланганлигини исботлади.

Бизнинг кўп миллатли, 77 тилда яратилаётган совет адабиётимиз шоир Нормурод Нарзуллаев шанбаликка ўхшатган ҳашардек, кўпчилик томонидан, бамисли катта қурилишдек, ҳар бири ўзича ғайрат ва ташаббус кўрсатиб ишлаётган, турли миллат бригадалари томонидан яратилмоқда. Бизнинг ютуқларимиз — ҳаммамизга баҳра беради, улардан ҳаммамиз фахрланамиз. Айни замонда, ташвишларимиз ҳам ўртададир. Ташвишлар ичида энг муҳимларидан бири ёзувчилик мад. эъти масаласи, доимо янги ва такрорланмас бўлган, ҳақиқий ёзувчини ҳаммиша ўйлантриб ке-

ладиган ва кўпинча зерикарли ибора билан айтиладиган — ёзувчилик маҳорати масаласидир.

Ҳаётга фаол аралашув, ёзувчи тафаккурининг катта ижтимоий ва ахлоқий масалаларига, тўқнашувларга, турмушимизда бўлаётган умидбахш ўзгаришларга қаратилганлиги ҳозирги замон Ўзбекистон адабиётидоғи энг яхши асарларда яққол кўзга ташланади. Ўзбек прозаикларининг замонавий мавзудаги романларини: Зулфия, Шукрулло, Рамз Бобожон, Иброҳим Юсупов, Барот Бойқобиловларнинг поэмаларини шу ўринда келтириб ўтмоқчиман. Ўзбек поэмалари умумиттифоқ адабиётига тўлақонли маънода ўзининг улушини кўшаётганлигини таъкидламоқ зарур. Бу ҳол совет поэмачилигига бағишланган, Кишинёвда бўлиб ўтган бутуниттифоқ симпозиумида айтиб ўтилди. Айтилган ҳам, ўзбеклар томонидан эмас, бошқа қардош миллат вакиллари томонидан айтилди.

Кишилик маданиятининг ҳамиша тирик, яхшиликнинг, инсонларварлиқнинг ҳеч қачон, ҳаттоки, мустабид замонларда ҳам ўлмаслигини ўқувчиларга етказиб берган Одил Ёқубов, Мирмуҳсин, Пиримқул Қодиров, Ҳамид Фулом, Т. Қаипберганов романлари яхши таассурот қолдиради. Бу ижодий изланишларнинг бошқа қардош миллат ёзувчилари Д. Балашов, П. Загребальний, Г. Абашидзе, О. Чиладзе, Ф. Мусрепов, С. Улуғзода, Я. Кросс каби ёзувчиларнинг романларидаги мавзу билан ҳамоҳанг эканлиги ҳам совет тузумининг катта ютуғидир.

Ёзувчи меҳнатининг сифатини ошириш масаласи умрбоқий, адоғи бўлмаган масаласидир. Шунинг учун бу масаладаги барчага тааллуқли бўлган, лекин қайтариб айтманки, шу қатори ўзбек адабиётига, айниқса прозасига ҳам тегишли бўлган камчилик устида тўхталиб ўтмоқчиман. Бу — ҳозирги замон мавзусига бағишланган роман ва повестлардаги сюжетлиқнинг бўшашиб кетганлигидир. Мен сюжетнинг «кўрилдиликни» йўқотиб қўйиш мумкинлиги хавфини назарда тутаяман. Марҳум адабиётшуносимиз Е. Добин айтгандек, сюжет бу борлиқнинг концепсиясидир, борлиққа қараш нуқтаи назаридир. Шунинг учун сюжет концептуаллигини йўқотиш хавфлидир. Роман ва повестларимиз воқеалар системаси жамиятимиз тузилишини, унинг мураккаб ички алоқаларини, унинг ўсиш-ўзгаришини жуда кам ҳолларда ўзида мурассама этади. Жуда кўп ҳолларда эса бу асосий масала сохта маънодор ривоятлар билан, ёки портрет чизишдаги жилвадорлик билан, ёки сурункали лирик чекиниш оқими билан, ёки жайдари «джойсчаларнинг» рецептлари асосидаги ўта психологизациялаштириш билан, ёки жуда бўлмаганда сохта шарқоналик билан алмаштирилади. Масалан, Жонрид Абдуллахоновнинг жуда ҳам ёмон деб бўлмайдиغان «Борса келмас» романида шу ҳолни кўришимиз мумкин. Худого шукурки, муаллиф ўзининг бундай жимжимадор тасвирида жуда узоқ-

ларга кетмай реал ҳаётга ҳам қайтади. Лекин асар сюжети анча юзаки, у ҳаётдаги мураккаб тўқнашувларга чуқур кириб бормайди. Бу нарса Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат» қиссасида эса яхши амалга оширилган.

Ишқий-интим «линия», кўп ҳолларда хизматчи қолида туради, асар композициясини сийқалаштиради, схематиклаштиради, деб ёзганди яқинда ураллик танқидчи В. Лукьянин.

Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат» повестининг интим линиясида ҳам мен сюжетнинг бўшаганлигини кўраман. Олийжаноб кенг мушоҳадали, катта қалбга эга бўлган қиссанинг бош қаҳрамони Заргаров, қандай қилиб ўз хотинининг жавоҳир эмаслигини билмайди, бунга ўз пайтида илғаб ололмайди? Шу нарсани умуман қизиқарли, ҳаётий ёзилган, Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романи хусусида ҳам айтиш мумкин. Афсуски, бу роман жимжимадорликка, сюжет линиясининг бўшашиб кетиши касалига мубтало. Шу ўринда, ҳозирги кунлардаги асарларимизда қаҳрамонни биринчи бўлимда касалхонага жойлаштириб қўйиб, кейин унга ўз ҳаётини, беморларга хос бўлганидек, узуқ-юлуқ ва бетартиб ўйлатиш одат тусига кириб қолмадимикан деб ҳам айтиб қўймоқчиман.

Сюжетлиқнинг сусайиб кетиши — бу сусайиш остида ижодий мардликнинг сусайиб кетиши ётмаганмикан? Ахир «инсон ва дунё» масаласи тасвирланаётган воқеалар тартибини кутилмаган аҳволда беришни, уларни залварли қилишдек тушунчаларни қамраб олган эпик мардликни талаб этмайдимиз? Бу Толстой, Горький, Айнийларнинг даввати эмасми?

Бу барчага умумий бўлган хавфлар устига яна специфик, «шарқона» камчиликлар намён бўлмоқда ва қўшилмоқда. Муаллиф «чекенишларнинг» дидактизм, психологизмининг камқувватлиги, турли «детектив» мураккаблиқларининг қалаштирилиши ва тасодиқий қулоққа чалинган гаплар шулар жумласидандир.

Турли ёзувчиларнинг асарларида, ҳатто, турли жанрлардаги асарларда қайтариқ деталлар, қайтариқ вазият, ҳолатлар учрайди. Ҳаётни синчиклаб кузатиб, тез оқар ҳаёт дарёсидан эскилик ва янгилик ўртасидаги курашдан, яшашнинг энг олий ва покиза даражаси учун курашдан, халқ хўжалигининг етекчи шакллари ижро қилиш жабҳаларидан ҳақиқий ҳаётий конфликтлар излаш ўрнига авторлар соддагина, чуқур бўлмаган ситуацияларни тўқиб чиқарадилар ва охирида ҳамма учун хайрли тугайдиган ечим топадилар.

Қўлимизни кўксимизга қўйиб туриб чин дилдан савол берсак, деярли 29 йил илгари Н. С. Тихонов айтган нарсалар бутунча барҳам топтимикан?

Эҳтимол, менинг бу ердаги гапларим баъзи бировларга бир хум асални бузувчи бир қошиқ қорамик ҳақида гапирилаётгандай туюлиши мумкин. Лекин, биз бу ерга

хумни асалдек мақтовлар билан тўлдиргани йиғилганимиз йўқ. Биз росмана иш учун йиғилдик, биз Ўзбекистон адабиётининг далаларидан йиғилган асалини росмана баҳосини бериш учун йиғилдик. Эртанги кунимизга, коммунизмга биз қандай маданий

запас билан, қандай маҳорат билан кетаётганимиз ҳақида фикрлашиш учун йиғилганмиз. Бу мақсадимиз эса ўз-ўзимизни танқид қилишни тақозо этади ва айни замонда янги-янги ижодий жасоратларга илҳомлантиради.

Сергей Баруздин

СИЗНИНГ ТАШВИШИНГИЗ — БИЗНИНГ ТАШВИШИМИЗ

Бугунги пленумда Комил Нуъмонович Яшиннинг олдида қанчалик оғир вазифа турганини тасаввур этоламан. Умуман, ҳар қандай мажлисда ҳам бутун бошли бир адабиёт ва унинг муаммолари тўғрисида батафсил гапириш оғир бўлса керак. Бунинг устига Союзимиз пленумида битта адабиётнинг проблемаларини муҳокама қилиш тажрибаси ҳам йўқ эди. Шунга қарамай, Комил Нуъмонович ўзининг жуда қисқа ва жуда сиқик докладыда ўзбек адабиёти ўз тарихий йўли ва бугунги кунда нимадан иборат экани, унинг келгусидаги истиқболлари, энг муҳими, республика адабий жамоатчилигини ҳаяжонга солаётган ўткир проблемалар тўғрисида тўхталиб ўтди.

Мен албатта Комил Нуъмоновичга қараганда, Ўзбекистон адабиёти билан оз танишман, бироқ ҳар қалай унча-мунча ўқиганман, кузатганман. Кейинги йилларда яратилган, эсда қолган ва у ёки бу даражада юракка ўтирган қайси асарларни тилга олгим келади? Мен Асқад Мухторнинг, Одил Ёқубовнинг, Темур Пўлатовнинг, Уктам Ҳакималиевнинг асарларини тилга олгим келади; поэзияда Уйғун, Зулфия, Рамз Бобожон, Шукрулло, Ҳалима Худойбердиева, Эркин Воҳидов, Нормурод Нарзуллаевнинг асарларини эслатгим келади. Табиийки, мен аввало ўзимизнинг «Дружба народов» журнали саҳифаларида босилган асарлар номини кўзда тутияман, чунки бу асарларга ўқувчилар оммасининг қанчалик қизиқиб қарагани бизга маълум.

Шуниси яхшики, мен номини атаган асарларга — прозага ҳам, поэзияга ҳам ўқувчиларимизнинг қизиқиши кейинги йилларда ошиб кетди. Уртоқларнинг асарларидаги ва бутуниттифоқ китобхонидаги бу бошланғич фазилат ҳақида гапириш биз учун мароқлидир.

Мен «Звезда Востока» журналига кўпдан бери обунаман. Бу журнал нимаси билан диққатни тартади. Айтиш керакки, журнал кўп муҳим масалаларни ўртага ташлаяпти, улар бизнинг эътиборимизни қозонаяпти. У биргина ўзбек адабиёти билан чегараланиб қолмаяпти, балки бошқа халқлар, жумладан москваликлар адабиё-

тига ҳам кириб борапти. Мисол учун, В. Разумневичнинг «Умрбод сафда» асарини айтиш мумкин, бу менинг ёдимда қолди.

Хорижий адабиётлардан таржималар босилаётгани ҳам яхши. Журналда савияси бир хил бўлмаса-да, публицистикага ҳам дуруст эътибор берилляпти.

Ҳамид Фулом билан Владимир Тюриковнинг «Бош йўл» очерки ўзининг руҳий чуқурлиги ва қизиқарли ёзилиши билан эсда қолади. Тошкент шаҳар партия комитетининг секретари А. Хўжаевнинг «Республика пойтахти ҳақида сўз» мақоласи хусусида ҳам шундай гапириш мумкин.

Яна Назир Сафаровнинг «Келажакка сафар», Олег Сидельниковнинг «Қорли меридианларда учрашувлар», Н. Ҳамроевнинг «Тўққизинчи мўъжиза», Иброҳим Раҳимнинг «Мангулик машъаллари», Владимир Моложавенконинг «Гагарин дастхати», Мирзо Иброҳимовнинг «Осмоннинг мрвий ранги» каби очерк ва мақолалари ҳам шулар жумласидан.

Хўш, журналда прозанинг аҳволи қалай?

Бу саволга жавоб беришим қийин. Бу йил ҳисобида менга маъқул бўлган асарлар — Пиримқул Қодировнинг «Мерос» ва бошқирд ёзувчиси Ахтиёр Ҳакимовнинг «Чўлоқ бўри» повестларидир.

Журналда таржима асарларининг аҳволи оғир. Ўзбекистонда, умуман Ўрта Осиёда роман изланишлари ҳақида кўп яхши гаплар эшитдим ва сўзма-сўз таржимада баъзи бирларини ўқидим ҳам.

Мен, дўстим Мирмуҳсиннинг эски муҳлисиман. Лекин асари таржимасининг бўшлиғидан ранжидим. Айтиш керакки, таржимонларга хос образлар тасвиридаги схематизм касали асарга анча ўтиб қолган ва умуман таржима қилинган роман ва повестларнинг фазилатига путур этган. Такрорлайман: схематиклик, тахминий тасвир, тилнинг камбағаллиги Иброҳим Раҳимнинг «Одам қандай тобланди» асарида ҳам шундоқ кўриниб турибди. Мазкур асардаги бундай нуқсонлар баддий томонни босиб кетган. Анвар Эшоновнинг ҳикоялари тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин.

Танқид ҳақида икки оғиз сўз.

Марказий Комитетнинг қароридан кейин журналлар саҳифаларида бир қатор ғоявий чуқур, қизиқ ёзилган мақолалар пайдо бўлдики, улар республика адабиётининг аҳволи тўғрисида кенг тасаввур бера олади.

Ўзбек адабиёти умумиттифоқ адабий жаъраёнига ҳали жуда унчалик қўшилиб ололмаётгани кўзга ташланади. Болтиқбўйи, Украина, Белоруссия адабиётлари билан ўзбек адабиётининг алоқаси суस्त.

Марказий Комитетнинг қароридан кейин ҳам, асарларни тақриз қилиш иши қониқарли аҳволда, деб бўлмайди. Журнал

саҳифаларида эълон қилинаётган тақриزلарнинг оддий аннотациядан фарқи кам, асар таҳлили йўқ, танқид йўқ. Бу ҳам умумидабиётимиз ва журналларимиз олдидаги муаммолардан бири.

Ўзбек адабиёти балоғат ёшида, майда-чуйда талаблардан баланд турадиган адабиёт бўлгани учун ҳам бу сўзларни айтаялман.

Бу нарсани ўзбек дўстларимиз билади ва тушунади, деб ўйлайман. Чунки уларнинг ташвиши — бизнинг ташвишимиз, бизнинг ташвишимиз — уларнинг ташвишидир.

Ғариф Охунов

Адабиётларимизнинг умумий вазифалари

Илгари замонларда, ҳали инқилобдан олдин Ўзбекистонга сафарга келиб кетган юртдошларим шундай кўшиқ тўқиб қайтишган экан:

Тошкент экан элингиз
Валчиқ экан ерингиз,
Қум бўрон кўтарилар,
Сал эсса шамолингиз.

Бу йил май ойида эса Тошкентда кооперация бўйича рационализациялаш ва илғор тажриба алмаштириш Бутуниттифоқ семинарида қатнашиб қайтган яна бир юртдошим кишини ҳайратда қолдирадиган мана бундай нарсаларни гапириб берди.

— Ўзбек диёрида ажойиб воқеалар содир бўлмоқда, — деди у. — Биз Фарғона водийсида, Тошкент, Самарқанд областларида бўлдик. Биргина Андижон областининг ўзида ўн бешта йирик савдо комплекслари қурипти. Ҳаммаёқ мрамар, ойна, ўймакорлик, мисгарлик ишлари билан безатилган. Кутубхоналарни кўриб ёқа ушлайсан! Олий ўқув юртлари, музейлар, ёдгорликларни айтмайсизми! Ўзбек қардошларимиздан ўрганиш керак экан!..

Аммо мана шуларнинг ҳаммаси бадий адабиётда қанчалик акс этапти? Кўлами қандай?..

Биз кун кеча ўзбек адабиёти ҳақида материаллар олдик. Бугун оғамиз Комил Яшиннинг жиддий мулоҳазаларга бой, анча муфассал маърузасини тингладик. Маърузадан келиб чиқиб, қадрдон ўзбек адабиётида ишлар ёмон эмаслигини, ўзбек халқи мўл пахта етиштираётгани, ажойиб асарлар яратаётгани ҳақида ҳулоса чиқарса бўлади. Аммо бизларнинг адабиётларимиз учун ҳал бўлмаган умумий масалалар ҳам бор. Ва бугун биз ана шу масалалар ҳақида чин кўнгилдан гаплашиб олишимиз керак.

Мен қатор ўзбек ёзувчиларининг романларини ўзбекчада, баъзиларини татарчада, баъзиларини эса русчада ўқиб чиқ-

қанман. Хулосалар чиқаришдан олдин ана шулар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимни айтиб ўтмоқчиман.

1976 йилда «Шарқ юлдузи» журнали ўзининг 8, 9, 10-сонларида Ўткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романини чоп этди. Асарни ўқиганимда авторнинг ёшлигини, ҳис-ҳаяжонга бой эканлигини, умидли ёзувчи эканлигини сездим. Касби журналист бўлган романнинг бош қаҳрамони Самандаровнинг ҳаётида учрайдиган бошқа кишилар — врачлар, актриса, универмаг директори, журналистлар билан учрашув-тўқнашувлари воситасида муаллиф қатор ахлоқий-маънавий масалаларни кўтаради. Ҳа, кўтаради, лекин ҳал этмайди.

Асарнинг сюжет чизиғи қуйидагича: Самандаровнинг асари кимдир томонидан танқид қилинган, яъни бир журналда танқидий мақола босилган. Бундай бошланиши ўз-ўзидан кўриниб турипти, ёмон эмас. Қаҳрамоннинг руҳий дунёси, унинг ижодий фаолияти ва жараёни билан ҳаётни солиштириш жараёнида унинг руҳий, маънавий дунёсини очиш имкониятлари турипти ёзувчи олдида. Аммо автор бундай табиий-мантаний йўлни қўйиб, қаҳрамон тақдирини ўз истагича ҳал этади: хафа бўлиб турган Самандаров газетада хато ўтказиб юборади, бунинг учун газета редактори ўринбосаридан танбеҳ эшитади, алаmidан кечкурун ресторанга кириб, тўйгунча ичди ва эртасига юраги хасталаниб касалхонага тушади. Назаримда, бу йўл детективга ўхшаб қолган. Умуман олганда, сюжетнинг бу тарзда ривожланишига ҳам қаршилик қилиб бўлмайди. Лекин автор сюжетни яна ҳам айлантира бошлайди. Касалхонада Самандаровни яхши жиҳозланган икки кишилик хонага ётқизишади. Унинг ёнидаги бир жой бўш туради. Йўлакда эса бир чол йўталиб, қийналиб ётарди. Самандаров хонасидаги бир жой бўш тургани учун шу чолни ўзининг ёнига ўтказишларини истади. Лекин унинг пала-

тасига, кейинчалик аниқланишича, ғирт товланмачи бўлган универмаг директори ётқи-зилади. Хуллас, биз фельетон ичиға тушиб қоламиз. Асарнинг кейинги ривожланиш жараёнида Соқиевнинг бошидан ўтган саргулашларига ўтиб кетилади: тилла жоғаролари ва ҳоказолар. Менимча, Уткир Ҳошимовнинг нияти: журналист-ёзувчи Самандаровнинг ҳалол, мардона ҳатти-ҳаракатларини кўрсатиш орқали қизиқарли ахлоқий масалаларни ҳал этувчи роман яратиш бўлган. Афсуски, олижаноб ният амалға ошмаган, бунинг ўрниға юзаки ахборот руҳидаги роман пайдо бўлган. Менимча, савдогар Соқиевнинг ўғли билан боғлиқ бўлган институтта доир воқеалар анча ишончли чиққан.

Муаллиф журналист-ёзувчи ва савдогар Соқиевнинг ички дунёсини таҳлил қилиш ўрниға, роман сюжётини узундан узоқ, кўпинча эса ортиқча хотиралар билан тўлдириб юборган. Баён қилинаётган воқеаларнинг зўрма-зўракилиги, ишончсизлиги баъзи жойларда яққол сезилиб қолади. Эҳтимол, муаллиф бу асари устида яна жиддий ишлаб камчиликларға барҳам берар.

Ўзбек тилида мен ўқиган иккинчи роман «Шарқ юлдузи» журналининг 1976 йил, 5, 6, 7-сонларида босилган Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси» романидир. Муаллиф бу романида электростанция қурувчиларининг ҳаётини акс эттирган. Мирмуҳсиннинг материални, акс эттираётган ҳаёт жабҳасини яхши билиши сезилади. У қурувчилар ҳаётининг сурурини, поэзиясини ва катта коллективнинг суронли фаолияти, муҳитини ишонarli тасвирлай олган.

Мирмуҳсиннинг ёзиш услуби менға жуда ёқади. Ишчилар синфи ҳаёти акс этирилган бу роман охириғача қизиқиб ўқилади. Аста-секин кўз олдимизда инженер Қоражон Мингбоевнинг — Чотқол йўлбарсининг феъли атори кўз олдимизда намойиш бўла бошлайди. Унинг бошидан ўтган улкан воқеалар, мураккаб тақдири, Гулгунға бўлган кучли севгиси ўқувчини хийла ҳаяжонға солади. Лекин, худди шу пайтда, воқеалар жараёни табиий оқиб турганда, сурбет Ҳазратовнинг тақдири ораға қўшилади. Ва шу сониядан бошлаб, «Дегрез ўғли» ва бошқа кўплаб асарларнинг муаллифи бўлган тажрибали Мирмуҳсин, бош қаҳрамонини етаклашда мантикийликдан четға чиқиб ўз измиға бўйсундиради, яъни, Қоражон Мингбоевнинг ўрниға Ҳазратовни қўяди, унға жиноят қилдиради ва ниҳоят ҳақиқатни қарор топтиради.

Шу ўринда, афсуски, Пушкиннинг ҳайратланиб гапирган гаплари эсға тушади: «Қаранг-а, Татьяна мени уялтириб қўйди — шартта эрға тегиб кетиб қолди». Афтидан, ҳаёт мантиги, характер мантиги шундай кучли нарса эканки, Пушкиндек улуғ сўз санъаткорига ҳам бўйсунмас экан.

Мен ўқиган учинчи асар — Асқад Мухторнинг «Чинор» романи — шаклан анча ўзига хосдир. Унда ўзбек халқининг бугунги ва кечаги турмуши асар композици-

ясига едириб юборилган. Тасвир баъзан оқ шеърға ўхшаса, баъзан худди улкан дەرвек кенг ёйилиб, кўз олдимизда воқеалар силсиласи намойиш бўлади. Республиканинг бугунги ҳаёти ҳам, ўтмишда чор ҳуқуматининг малайларига қарши кўтарилган халқ кўзғолонлари ҳам, илмий доиралардаги қаҳрамонларнинг тўқнашувлари ҳам бир-бириға маҳкам жипслаштирилиб, бир оиланиннг ҳаёти воситасида ҳикоя қилинади. Бу — Очил бобонинг катта хонадони, унинг болалари ва набиралари — райком секретари Зариф Очиллов, врач — Умида, капитан — Карим, шунингдек, мамлакатимизға хориждан келган, тақдири ниҳоятда ғариб бўлган капиталист Қозимжон характерлари орқали берилади.

Асқад Мухтор лирик манзараларни яхши чиза олади. Драматизмға тўла бўлган қўй сурувининг тоғ орқали олиб ўтиш саҳнаси жуда таъсирли ёзилган. Узиға хос характерға эға бўлган ўзбекларнинг турмушлари тимсолида биз жуда кўп нарсаларни билиб оламыз; кишининг туғилган кунини, вафот этган вақтини қандай аниқлашлари ва ҳоказолар. Очил бобонинг Чинор билан хайрлашув саҳнаси ҳам жуда таъсирлидир. Дарахзорларнинг манзараси ҳам, тонг ва оқшом ялтиғлари ҳам, булутлар ҳам, қум бўронлари ҳам, ёшларнинг мусаффо интилишлари, жўшқинликлари ҳам, нуруний мўйсафидларнинг доноликлари ҳам — ҳамма-ҳаммаси романиннг шоирона таъсирини, кўнгилға яқинлигини кучайтиради. Аммо мана шу тан олинган китобда ҳам бўзиқликлар, зерикарлик чекинишлар, баёнчилик сингари камчиликлар мавжуд. Баёнчилик шарқ адабиётига хос бўлган катта офатдир, биз шу офатдан қанчалик тез қутуладиган бўлсак, адабиётларимизнинг юксалиши ҳам шунчалик жаллалашади.

Мен Михаил Шолоховни татар тилиға таржима қилганман. Шундан бери унинг тасвирдаги чўл кўз ўнгимда яққол туради...

Бунда учтагина жумла бор, лекин улар шунчалик сермазмун ва ихчамки, ҳамон кўз ўнгимда яққол гавдаланади. Бундаги кўтаринкилик, ифодаликка биз ҳаммамиз интилишимиз керак. Албатта, бу каби ноёб топилдиқлар муаллифға осонликча келмайди. Бунинг учун жуда катта куч-ғайрат, жуда катта изланиш, энг асосийси — табиий тўғма талант талаб қилинади.

Бизлардан асарларимизнинг услубий йўналишларини, заминини, материални кўп ўрганиш талаб этилади. Шу хусусда адабиётимизнинг виждони бўлиши керак бўлган танқидчилигимиз жуда суст ишламоқда.

Миллий адабиётларимиз учун шу кунғача ҳал этилмаган яна бир муҳим масала — бу бадий таржима масаласидир.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётида ажойиб қилиб чоп этилган «Шарқ классиклари кутубхонаси» сериясидаги китоблар Қозонғача етиб келган. Гарчи бу китоблар 100 минглик нусхада чиқарилган бўлса ҳам, жуда кўпчилик одам ундан

ололмай қолди. Биз ана шу юксак минбардан туриб, қардош нашриётнинг ва Ўзбекистон ёзувчилар союзининг ана шу гўзал ташаббусини чин кўнгилдан табриклаймиз ва қўллаб қувватлаймиз.

Комил Яшиннинг маърузасида ёзувчиларнинг, шоирларнинг, драматург ва танқидчиларнинг анчагина катта рўйхати келтирилди. Буларнинг кўпчилиги ўз асарлари билан ҳозирги кунда фақатгина ўзбек адабиётининг эмас, мамлакатимиздаги бошқа халқларнинг ҳам ифтихори ҳисобланади.

Лекин шу асарларнинг ҳаммаси асл нусадагидек бизгача етиб келганмикин? Менимча, йўқ. Уларнинг баъзиларида туркий тилларга хос бўлган маъно нозиклиги, қочиримли иборалари йўқ бўлиб кетган, шу тилда гаплашувчи халқларга хос бўлган фикрлашдаги ўзига хос бурилишлар, айлантиришлар тушиб қолган. Талант билан ёзилган кўпчилик китоблар эса ҳали таржима қилинмаган. Ҳаммага аёнки, талантли кишиларнинг ҳаммаси ҳам ажойиб тўртликни ташкил этувчи: Расул Ҳамзатов, Қайсин Қулиев, Мустай Карим ва Давид Кугултиновлардек ўз асарларининг таржималарини чиқаришни изга қўёлмайдилар. Табиат бу тўртловланга ижод таланти билан бирга ўз китобларини нашр этишни ташкил қила билиш иқтидорини ҳам берган.

Масалан, ажойиб шоиримиз Ҳасан Тўфон умумиттифоқ ўқувчисигача ҳали етиб бормаган. Улуғ инсон, олим ва драматург, шоир ва фольклорист, болалар ёзувчиси Нани Исанъет ҳозир фақатгина татар тилида жарангламоқда. Бунда унинг ўзи айбдор, албатта, чунки катта шоирнинг китоб ёзиш-

га бўлган эҳтиёжи уни устамонлик билан чиқариш истагидан кўра устунроқ бўлади. Бир марта у Ўзбекистонга борганда танқидчилар унинг орқасидан китобини чиқарганларида ўзи ҳайрон бўлган эди.

Нашриётма-нашриёт юриб, ўзингга мос таржимон қидириб, йиллар ўтиб кетади. Ёзиш учун вақт қолмаслиги мумкин. Шунинг учун СССР Ёзувчилар союзи правлениеси пленумининг юксак минбаридан туриб биз таржима хусусида, давлат аҳамиятига эга бўлган масала сифатида гапиришимиз керак.

Биз ўз она тилимизга Алишер Навоийни, Абдулла Қодирийни, Ғафур Ғулумни, Шароф Рашидовни, Назир Сафаровни, Асқад Мухторни таржима қилганмиз. Улар бизнинг шоирларимиз, ёзувчиларимиз қаторида адабиётимиз гулдастасида турадилар. Албатта, бу қилган ишларимиз ҳали кам. Биз бир-бирларимизни кўпроқ, мумкин қадар кўпроқ таржима этишимиз даркор. Бунда биз асарларимизнинг рус тилида чоп этилишини кутиб ўтирмаслигимиз керак. Ахир, турмушда биз бир-биримизни таржимонларсиз англаймиз-ку. Қардош халқларнинг энг яхши асарларини рус тилида таржима қилиниши эса давлат аҳамиятига молик иш бўлиб, бизнинг СССР Ёзувчилар союзимиз бу масала билан жиддий шуғullanмоғи даркордир.

Менинг нъзаримда бизнинг катта союзимиз уюштирган бу пленумнинг ҳамма қардош халқлар адабиётлари учун аҳамияти каттадир. У ўзини шубҳасиз оқлайди. Ўзбек адабиётига янада юксак парвозлар ва янги чўққилар эгаллашни тилайман.

Иосиф Гринберг

Ўзбек романи юксалишда

Ўзбек романини ўқиш, у ҳақда фикр юритиш нечун қизиқари? Бунинг сабаби бор. Биринчидан, А. С. Пушкин «биз ҳаётни ўрганишга интиламиз, уни эса романдан ўрганамиз» дегандай, улардан ҳаётни ўрганамиз, нафасини сезамиз. Ўзбек романлари ҳам бизни фақат моддий жиҳатдангина эмас, балки маънавий томондан ҳам бой бўлган республика, қудратли ўтмиши ва ажойиб истиқболи бўлган ўзбек халқининг гўзал ҳаётидан воқиф этади.

Ўзбек романини қизиқиш билан ўқишингизга сабаби бўлган иккинчи нарса унинг йилдан-йилга улғайиб бораётганидир. Сиз ўзбек романларини мунтазам равишда кўздан кечириб борувчилардан бўлсангиз, бунга яққол ишонч ҳосил қиласиз. Негаки,

бундай дейишга жуда кўп асослар бор, албатта.

Ўзбек романи равнақининг белгиларидан бири унда тарихийлик билан замонавийликнинг ажиб уйғунлигидир. Фикримнинг исботи учун кейинги пайтларда узоқ ўтмиш ва ҳозирги кунларимиз ҳақида асарлар яратган уч адиб хусусида тўхталмоқчиман. Бунда мен «Дегрез ўғли» ва «Мёмор» романларининг муаллифи Мирмуҳсин, «Улуғбек хазинаси» ва «Диёнат» романларини яратган Одил Ёқубов, «Юлдузли тунлар» ва «Мерос» асарларини ўқувчиларга тақдим этган Пиримқул Қодировни кўзда тутаман.

Бизнинг улкан адабиётимизда ёзувчилар ўз халқларининг ўтмиши ва ҳозирги кунла-

рини акс эттиришида бор қобилиятларини ишга солиб, бунчалар табиий ва органик уйғунликка эришадиган ҳоллар унчалар кўп учрамайди, деганимда янглишмасам керак. Ўзбек адиблари кечмишга мурожаат этганларида унга замонамизнинг бутун кучи, тажрибаси ва дунёқараши нуқтаи назаридан ёндашадилар. Асарларидаги қаҳрамонлар ҳам ўта зиддиятли сиймолар сифатида кўзга ташланадилар.

Пиримқул Қодиров «Юлдузли тунлар» романига Бобирни қаҳрамон қилиб олган. У типик феодал ҳукмдор бўлишига қарамай инсонийликдан ҳам маҳрум эмас, айни пайтда шоир ва чинакам гуманистдир. Одил Ёқубов «Улуғбек хазинаси» романида ўз қаҳрамони шухрат чўққисига кўтарилган пайтни қаламга олади. Бу пайтда эса ўзбек маданияти таназзулга юз тутиб, даҳшатли аср бошланган эди.

Мирмуҳсин «Меъмор» романида халқ учун иморатлар қуришни истаган меъмор Нажмиддин Бухорий ҳақида меҳр билан қалам суради. Меъмор қурган кошоналарда эса ўзи ўлгудай ёмон кўрадиган ҳукмдорлар умр сурадилар. Бу асар қаҳрамончи сиймосида ҳам зўр конфликтлар мужассам эканлиги кўзга ташланиб туради.

Бу уч қаламаш замона, ҳозирги кунларимиз мавзуларига мурожаат қилганларида ҳам чинакам тарихчи сифатида намоён бўладилар, фақат рўй бераётган воқеаларнигина эмас, балки тарих ҳаракатини, босқичларини, мантиқини ҳам илғайдилар. Номлари юқорида зикр этилган асарларда биз бу нарсани аён пайқаймиз.

Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романини ўқиганимизда ўзимизга таниш вазият кўз олдимизга келади, обком, райком секретарлари, уларнинг оилалари билан танишамиз, янги ерларни ўзлаштиришдек муаммоларга дуч келамиз. «Диёнат» романи умумсовет романнавислигидаги сезиларли воқеадир.

Адабиётшунос Юрий Суровцев бундан ўттиз йил олдинги пленумни таъкидлаганда унинг қатнашчилари билдирган фикрларга ҳам тўхтади. Ушанда ҳали навқирон бўлган ўзбек романида чинакамига ишлов берилган характерлар етишмаслиги, унинг марказида чинакам характерлар туриши лозимлиги, шунчаки яратилган персонажлар улар ўрнини эгалламаслиги айтилганди. Биз ҳозирда «Диёнат»даги колхоз раиси Отақўзи, унинг теварагидаги кишиларни назардан ўтказасак, улар чинакам, ҳақиқий инсонлар эканлигини, асарда мураккаб муаммолар ҳая қилинаётганини, инсон характери табиий равишда ривожлантирилганининг гувоҳи бўламиз. Биз бундай бебаҳо жиҳатларни ўзбек адибларининг бошқа энг яхши асарларида ҳам учратамиз.

Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», «Бў-

рондан кучли» романларидаги Ойқиз образини бундан кўп йиллар илгари севиб қолган эдик. Ойқизнинг ажойиб табиати, фазилатлари ва теварагидагиларга муносабати бизга ниҳоятда қадрлидир. Одил Ёқубовнинг мазкур романида ҳам янги инсонни, янги муаммони кўрамиз. Романдаги колхоз раиси катта хўжаликнинг бошлиғи, ҳаётий тажрибаси бой, кўп ишларни кўрган одам. Унинг теварагидагилар ҳам ишнинг кўзини биладиган, жонкуяр кишилар. Отақўзига ўхшаган кишилар колхоз хўжалигининг билимдон ташкилотчилари бўлишларига қарамай, уларда улкан инсоний маданият, узоқни кўра билиш фазилати етишмайди. Шу муносабат билан асарда улкан ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муаммолар олдинга сурилади.

Ҳамид Фуломнинг «Сенга интиламан» ва «Бинафша атри» романлари ўзбек совет кишиси ҳаётининг икки босқичи билан ошна қилади. Бу асарлар мисолида романнавис реалистик маҳорати янги босқичга кўтарилганини ҳам кўриш мумкин. Уларда мураккаб инсоний муносабатлар қаламга олинади. Романнавис бундай қараганда ўткир конфликтларни осонликча ҳал қилиб қўя қолиши мумкин эди, нега деганда асардаги қаҳрамонлар кўнгилдагидай меҳнат қилишяпти, кўнгил қўйган кишилари билан топишишяпти. Ҳамид Фулом эса бу осон йўлдан бормади, унинг романларида биз бўлакча манзарани кўрамиз. Унинг романларидаги турли касб эгалари бўлган аёллар ҳаёт ва бахт борасида теран ва чуқур фикр юритадилар.

Бугунги ўзбек романи равнақида турли йўналишлар, тажрибалар, ижодий изланишлар кўзга ташланиб туради. Менинг назаримда, Пиримқул Қодиров ҳам «Мерос» қиссасида жуда қизиқарли эксперимент қилади, унга қаҳрамоннинг укаси образини киритади. Асқад Мухтор ҳам «Бўронларда бордек ҳаловат» асарида эксперимент йўлидан боради. У қаҳрамонга сўз бериш орқали роман ўқувчиларига мурожаат қилиб, экспериментининг моҳиятини тушунтиришни истаydi. Мен тафсилотни эмас, моҳиятни истаيمان, дейди у. Назаримда, Асқад Мухторнинг асарида ана шу моҳият бор.

Ўзбек адабиётида шунга ўхшаган ҳар жиҳатдан яхши, ёрқин чиққан асарлар мавжуд бўлиб, улар ҳам ижодий уринишлар натижасидир. Уларни ҳам яна кенгроқ доирадаги муҳокамадан ўтказмоқ лозимдир.

Ўзбек романи тобора ривожланиб, бақувват тортиб борапти. Биз ўзбек романига халқи ва даври манфаати йўлида хизмат қилишда иқбол ва муваффақиятлар тилаб қоламиз.

Қайсин Қулмев

Юксак шеърият

Инсон ўзининг тилида яратилаётган адабиёти муваффақиятларидангина эмас, балки бошқа тилларда сўзлашувчи қаламкаш дўстларининг муваффақиятларидан ҳам қувонмоғи лозимдир. Буни мен ажиб фазилатлардан бири деб биламан.

Мен ўзбек адабиётини, Ўзбекистонни ва унинг шеъриятини жуда севаман, ўзимни ўзбек шеърияти усталарининг шоғирдларидан деб биламан. Эсимни танибманки, ўзбек шеърияти намуналарини ўқиб, ўзбек устозлардан ўрганиб келаман. Ўзбек тилини билганим, тушунганимдан бахтлиман. Шеърий асарларни оригиналда ўқимоқ эса бениҳоя завқлидир.

Мен Ўзбекистонда кўп марта бўлганман. Бу ажойиб заминнинг ҳайратомизлигини қайта-қайта таъкидлагим келади. Илгарилари қақраб ётган Мирзачўлда ажойиб шаҳарлар бунёд этилганини кўрганман. Ана шу шаҳарлардан бирига ўзбек дўстларимиз Гулистон деб ном қўйганлар.

Ўзбек меъморчилигининг шеърият ва нафосатга тўлиқ ажойиб ёдгорликлари барчани қойил қолдиради. Чунончи, Самарқанддаги Регистон майдонида бир бор бўлган киши уни умрбод унутолмайди. Бу майдондаги ажойиб ёдгорликлар чинакам мўъжизалар бўлиб, жаҳондаги машҳур ёдгорликлардан сире ҳам қолишмайди. Янги Тошкент жамоли-чи? Ҳозирги Тошкент фақат Совет Урта Осиёдагина эмас, балки жаҳондаги энг гўзал шаҳарлардан биридир.

Ўзбек шеърияти кейинги йилларда ажойиб ютуқларни қўлга киритди. Унинг ажойиб вакилларида Зулфия билан Рамз Бобожон СССР Давлат мукофотиغا сазовор бўлдилар. Бу барчамиз учун қувонарли ҳодисадир. Мен эса фурсатдан фойдаланиб, ёш шоирлар ҳақида тўхталишни истардим.

Бундан ўн йил муқаддам Давид Кугуптинов икковимиз ёш шоирларнинг Бутуниттифоқ кенгашида иштирок этгандик. Ушанда ёш ўзбек шоири Абдулла Ориповнинг шеърларини тинглаб ҳайратландик. Унинг шеърлари совет поэзиясининг энг яхши шеърлари қаторида эди-да! Мен ўшанда навқирон шоир шеърларини ўзбек тилида ҳам тинглаб, беҳад завқландим. Абдулла Орипов ўшанда 26—27 ёшларда бўлиб, мен унинг шеърларини тинимсиз тинглашни истардим. Ушанда, Абдулла Орипов энг истеъдодли шоир, деган хулосага келдим. Унинг шеърларини Александр Твардовскийга ҳам кўрсатдим. Ёш шоир шеърлари Александр Твардовскийни ҳам завқлантирди. Кўп ўтмай «Новый мир» журналида Абдулла Орипов шеърлари босилди. Бундан жуда қувондим. Сўнгра ёш шоир тўпламига сўз боши ҳам ёздим.

Ҳозирги ўзбек совет адабиётининг Эркин Воҳидов, Раим Фарҳодий, Барот Бойқобилов сингари ажойиб навқирон шоирлари ҳам бор. Барот Бойқобилов сонетлар китобини ўқувчиларига тақдим қилди. Ёш шоир Европа шеъриятининг бу шаклидан усталик билан фойдаланиб, ўз адабиёти бойлигига бойлик қўшди. Мен унинг сонетларини рус тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам ўқидим. Бу ҳол туркий тилларда ижод қилувчи шоирларни қувонтиради, албатта. Назаримда, биз асримиз поэзияси, фақат совет поэзияси эмас, балки умумжаҳон поэзиясининг энг яхши ютуқларини назарда тутган ҳолда фикр олишмоғимиз даркор.

Ижодий мусоҳабада биз кўп миллатли совет поэзиясининг улкан ютуқларини биринчи галда қайд қилмоғимиз, Николай Тихонов, Леонид Мартинов, Степан Щипачев, Микола Бажан, Эдуардас Межелайтис, Давид Кугуптинов, Расул Гамзатов, Алим Кешоков сингари устозлар эришган ижодий муваффақиятлар билан фахрланмоғимиз керак. Биз улардан ибрат олмоғимиз, ўрганмоғимиз лозим.

Мен бу ўринда ажойиб шоира Зулфия номини тилга олишни истайман. Унинг шеърияти ватанимизнинг юксак мукофоти — СССР Давлат мукофоти билан тақдирланган. Бу шоира фақат ўзбек ва кўп миллатли совет поэзиясидагина эмас, балки ҳозирги Осиёдаги йирик сиймодир. Мен бу шоира асарларини оригиналда ўқийман, китоблари бойлигим бўлганидан фахрланаман.

Мен яна бир ажойиб шоир ҳақида тўхталишни истардим. У — Шукруллодир. Яқинда Шукруллонинг рус тилида тўплами нашрдан чиқди. Бу икки шоирга тўхтаётганимнинг ўзига яраша сабаби бор, албатта.

Ҳозирги ўзбек поэзиясида, назаримда, битта нуқсон бор. Баъзи ўзбек шоирларининг асарларини кўздан кечирганда ҳамма нарса жойида, ғам-андух, ташвиш йўқ экан, деган хулосага келади киши. Негаки, шеърларда бугунги давр ташвишларига шериклик, драматизм ва изтироб етишмайди. Буларсиз поэзия таъсирчанлик бобида заифлашади. Поэзияда шоирнинг ташвишлари, изтироб кечинмалари ифодасини топмоғи, шеърият аввало инсонни ҳимоя қилмоғи ва айни пайтда руҳлантирмоғи, қувончли ва аламли дамларда ҳам руҳлантириши, далда бериши керак, деб биламан. Мен ўзим ҳам шоирлар тоифасидан бўлганимдан инсонни умидсизликка солувчи шоирларни тан олмайман. Шеъриятнинг вазифаси чучмал, ширинтоб сўзлар билан эмас, балки очиқ, тўғри, ҳаққоний, лозим бўлганида аламли, изтиробли сўзлар билан

инсон қалбига чуқур кириб бориш, уни ларзага солиш ва шу тариқа уни бақувват, ҳаққоний курашчи қилиб тарбияламоқдан иборатдир.

Қорақалпоқ шоири Иброҳим Юсупов ижоди ҳам жиддий эътиборга моликдир. Мен шу муносабат билан унинг «Анна Керн хиёбони» шеърини тилга олиб ўтишни истардим. Бу жуда яхши шеър, унинг таржимаси ҳам дуруст. Бу ўринда ёш муаллифларга эътиборни кучайтириш билан бир қаторда бадий таржима соҳасида ишимиз яхши бормоётганлигини ҳам айтиб ўтмоқчиман. Бадий таржима, чунончи шеърят таржимаси соҳасида муваффақиятли ва баракали ижод қилаётган қатор устозлар бор. Бироқ, шунчаки, ўлда-жўлда қилинган таржималар ҳам учраб туради.

Шеърят халқнинг юрак-юрагига таъ-

сирини ўтказувчи шунчалар нозик нарсаки, бу ўринда унга музыка ҳам тенглашолмайди. Бу ҳол унинг таржимаси ҳам бағоят нозик иш эканлигини яна бир бор таъкидлайди.

Мен фурсатдан фойдаланиб, яқинда орамиздан кетган ажойиб шоир Миртемирни хотирлаб ўтишни истардим. У зўр шоир, ажойиб устоз эди.

Ўзбекистонда халқ меҳру муҳаббатини қозонган қатор шоирлар бор, улар шеърят ихлосмандларини ўзларининг янги-янги асарлари билан қувонтириб келмоқдалар. Мен бунда Уйғун, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулум сингари талай забардаст шоирларни кўзда тутаман. Улар Ўзбекистоннинг, ажойиб ўзбек халқининг буюк шоирларидир. Ўзбек халқи сингари унинг поэзияси ҳам буюкдир.

Ҳамид Ғулум

Қалбларга ёқилган чирок

Совет адабиёти — Улуғ Октябрнинг фарзанди — ҳамиша партиявий ва халқчил бўлиб, даврнинг энг илғор, инкилобий ғояларини ўзида акс эттиряпти, совет ёзувчилари эса доимо ўз халқлари ва мамлакатларининг барча бунёдкорлик ишларида актив фаолият кўрсатиб келмоқдалар.

КПССнинг тарихий XXV съезди ва партиямиз Марказий Комитети пленумларининг қарорлари ёзувчиларимизни коммунистик қурилишнинг ҳанузгача кўз кўриб, қулоқ эшитмаган улкан вазифаларини мардонавор ҳал қилаётган қаҳрамон замондошларимиз ҳақида янги асарлар яратишга илҳомлантирди.

Комил Яшин маърузасида қайд қилиб ўтганидек, ўзбек ёзувчилари сўнги йилларда ижод этган асарлар ана шу катта илҳомнинг самарасидир. Бадий ижодкорларимизнинг бу мўл ҳосили ёзувчиларимиз халқ ҳаётига нақадар чуқур кириб борганликлари, унинг теран қатламларига эришилганлиги қилиб металлург, пахтакор, қурувчи, оловкор ва олим, ажойиб партия, совет ва комсомол ходимларининг ёрқин образларини яратганликларининг ишончли гувоҳидир. Ҳа, адабиётимиз замондошларимизнинг пишиқ-пухта образлари галереяси билан бойиди.

Адабий қаҳрамон ҳақида сўз кетар экан, ҳар гал баҳодир ота ва унинг ўғиллари тўғрисидаги ривоят ёдимга тушади. Ота ўғилларини ўстириб тарбиялагани сингари ижодкор ўз асарларини меҳр билан ўстиради, тарбиялайди, бир куни келиб улар унинг гурури ва таянчи бўлиб, у билан ёнма-ён турадилар, бу айна пайтда

халқнинг ва ўша халқ адабиётининг ҳам миллий ғуруридир. Бу ҳақда Л. И. Брежнев адабиёт ва санъатнинг бақувват асарлари миллиятнинг ютуғидир, дея жуда қойил қилиб айтган.

Бепоев мамлакатимизда бўлгани каби унинг жанубий серқуёш республикаси — Совет Ўзбекистонда тарихий воқеалар рўй беряпти. Қуёш селида қовжираган қадимий Мирзачўл, Жиззах, Қашқар, Сурхон-Шеробод чўллари, шунингдек Марказий Фарғона, Қорақалпоғистон АССРнинг Эллиққалъа массивларида юз минг гектарлаб янги ерлар ўзлаштирилди, ўнлаб пахтачилик, боғдорчилик совхозлари тузилиб, «оқ олтин»нинг дастлабки миллион тонналари, ширин-шарбат меваларнинг илк тонналари олинди. Янги районларга аксари ёшлар бўлган юз минглаб кишилар кўчиб чиқди. Улар бизнинг ягона қардошлик оиламизга бирлашган юзден зиёд миллат ва элатларнинг вакиллари дидлар. Бу мардонавор кишилар, уларнинг янги ерларда мушкул муаммоларни жасораткорона ҳал қилаётганлари ҳақида ўзбек адабиётида бугунги кунда кўп миллионли совет китобхонлари га маълум ва манзур бўлган қатор йирик асарлар яратилди. Чунончи, Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», «Қудратли тўлқин», «Бўрондан кучли» романлари шулар жумласидандир. Раҳмат Файзий, Мирмуҳсин ва бошқа ёзувчиларнинг романлари, қиссалари аллақачон китобхонларнинг сеvimли асарларига айланиб кетди.

Бизда сўнги йилларда ёш ўзбек адибларининг иқтидорли отряди етишиб чикди. КПСС Марказий Комитетининг ижодкор

ёшлар билан ишлаш ҳақидаги қароридан кейин республикамизда диққатга сазовор тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ёш ёзувчилар сафини заковатли талантлар ҳисобига кенгайтиришга алоҳида ғамхўрлик кўрсатяпти. Тошкентда ижодкор ёшлар уйи, «Илҳом клуби» ишлаб турибди, Ўзбекистон Ёзувчилар союзи қошида ёш ижодкорлар семинарининг машғулотлари мунтазам равишда давом этдирилмоқда. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти ҳузурда эса ёш талантларнинг уч йилдан буён интернационал клуби ишлаб келяпти. Ёш ёзувчиларимиз эндиликда совет китобхонлари ўртасида машҳур бўлиб кетган турли жанрлардаги бир қанча асарлар яратдилар.

Сўнгги йилларда бадий публицистика тараққиётида муайян муваффақиятларга эришилди. Шуниси қувончлики, бирмунча қийин, аммо роҳатбахш бу жанрда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Назир Сафаровдек йирик сўз усталари баракали ижод қилиб келмоқдалар. Мана, у йигирма йилдан кўпдирки, машҳур пахтакор Турсуной Охунова ҳақидаги ҳужжатли йирик қиссаси устида самарали ишлаяпти.

Шарқнинг буюк тарихида хотин-қизларнинг эркин меҳнатининг илк оммалашиб кетиши Турсунойнинг номи билан боғлиқ. Бундан қарийб чорак аср муқаддам Тошкент областидаги Киров номли колхознинг ёшгина қизи пахта териш машинасини бошқариб, эл хирмонига юз тонна «оқ олтин» тўкди. Назир Сафаров ўшандаёқ у ҳақда ўзининг биринчи очеркини ёзди.

Йиллар ўтди. Ёзувчи қаҳрамони билан кўп марталаб учрашиб, унга муаммоларни ечишда кўмак берди. Кейинчалик ўзаро алоқалар самараси сифатида йил сайин янги-янги боблар билан бойиб, бадий публицистиканинг шоён намунасига айланган «Узоқни кўзлаган қиз», «Ҳасоратнинг давоми» номли қиссалар майдонга келди. Уларда Ленин мукофотининг лауреати, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, КПСС XXV съезди делегати Турсуной Охунованинг тўлақонли образи ўз аксини топган.

Халқ ҳаёти рангба-ранг, мураккаб, муаммолари ҳам кўп, баъзан хийла қийинроқлари ҳам учраб туради. Ёзувчи-публицист ва очеркнаivistларга ана шулар билан тез-тез тўқнашиб туришга, уларга аралашиб кетишга, айрим ҳолларда кучни ҳам, вақтни ҳам аямай йиллар бўйи принципатлик билан шуғулланишга тўғри келади. Бизда ажойиб ёзувчи-публицистаримиз бор ва улар сафи тобора кенгаймоқда. Мен шуларнинг бири ҳақида гапирмоқчиман.

Одил Ёқубов «Фарзандлар бурчи» очерклар туркумини ёзди. Мазкур туркумнинг «Биллур қандиллар» тўпламига кири-

тилди. Китоб 120.000 нусхада чоп этилди ва у бир ҳафтадаёқ қўлма-қўл бўлиб кетди. Хўш, ҳужжатли асарнинг бу қадар қўлма-қўл бўлиб кетишининг сирини нимада?

Китобда ҳикоя қилинган воқеалар кечган жойларда муаллиф билан бирга бўлишимга тўғри келди. Биз қийин чўл шароитида жойлашган учта пахтачилик хўжалиги: қум барханлари бағрида ястанган «В. И. Ленин юз йиллиги» номли колхозда, Марказий Фарғонадаги «КПСС XX съезди» совхозини ва Навбаҳор участкасидаги В. И. Ленин номли совхозларда бўлдик. Бу хўжаликларни машҳур кишилар — меҳнат қаҳрамонлари, депутатлар — Аҳмадjon Одилов, Мирзажон Эминов, Манноп Жалоловлар бошқарадилар.

Бизда чўл ерлар жуда тезкорлик билан ўзлаштирилади, мўл ҳосил олинади, уй-жойлар қурилади... Одатда, мана шу билан кифояланилади. Айрим раҳбарлар совет кишиларининг маънавий эҳтиёжлари, маънавий ўсишлари, эстетик тарбиялари ва маданий ҳордиғи хусусида кам ўйлайдилар. Ёзувчи мана шу ҳаётий проблемаларни ўз очерклари марказига кўчириб чиққан.

Ёзувчи очерклариде ялғор, иқтисодий жиҳатдан бақувват хўжалик раҳбарлари билан қизгин мунозарага киришиб, уларни қишлоқда тубдан маданий ўзгариш ясаш зарурлигига қаттиқ ишонтирди. У қатъият билан қартайган маданий турмушга қарши ўт очиб, фаровон ҳаёт, социалистик маданий тараққиёт учун курашиш муҳимлиги ғоясини олға суради. Ҳа, ёзувчи сўзи — инсоннинг меҳнатда, ҳаётда, жасоратда дўсти, мададкори.

Мен учун тағин чўл районларида йил сайин сони ошиб бораётган жамоатчилик кутубхоналари тўғрисида гапириш ҳам мароқли. Ёзувчилар бу кутубхоналарга ўзларининг китобларидан совға қилибгина қолмай, балки у ерларда тез-тез бўлиб ижодий кечалар, китобхонлар билан учрашувлар ўтказадилар.

«Гапнинг очигини айтганда одамнинг фаровон турмуши ҳақида қайғуриш керак эди.» Л. И. Брежневнинг «Қўриқ» асаридан олинган бу ажойиб сўзларни совет адабиётининг энг яхши публицистик асарларига эпиграф қилиб қўйиш мумкин.

Жонажон коммунистик партиянинг барча қарорлари, барча режалари халқ фаровонлигига, коммунизмнинг моддий-техника базасини яратишга, совет кишининг бахтиёрлигига, тинчликни мустаҳкамлашга, барча кишиларнинг қардошчилигига қаратилгандир. Бу нурафшон ғояларни мағрур қуйлаш, инсоният бахт-саодати йўлидаги буюк программани амалга оширишда жонажон партияга дастёр бўлиш — ижодий ишмиизнинг мақсади, биз ёзувчиларнинг бурчимиздир.

Ижодкорнинг шахсий ибрати

Мен бугун ўзбек шеърляти тўғрисида гапирётганлигимдан ғоят бахтиёрман. Мен ўзбек адабиётини, хусусан ўзбек шоирларининг шеърларини севаман ва уни узоқ вақтлардан буён катта қизиқиш билан кўзатиб келаман. Ўзбекистон — қуёш ва оқ олтин, мардлик ва жасорат ўлкасидир.

Ўзбек ёзувчилари халқ хўжалиги вази-фалари ҳал этилаётган ҳар бир жабҳада шахсий ибрат намуналарини кўрсатмоқдалар. Улар пахта учун курашнинг энг қизғин давларида далаларда, колхоз-совхозларда, қурилишларда бўлишиб, ўзларининг қалб сўзлари билан меҳнаткашларни юксак меҳнат ғалабалари сари илҳомлантирмоқдалар. Тошкентлик дўстларимдан биттаси айтиб қолдики, Пленумга ёзувчиларнинг ҳаммаси келишолмабди: кўпчилиги ҳали пахта далаларида экан. Бу шубҳасиз, ёзувчининг ажойиб гражданлик позициясидир. Бу менга тўғридан-тўғри қақирув пунктларига бориб, ўз ихтиёри билан урушга кетган ва Ватанни ҳимоя қилиб жон фидо этган оталаримиз ва акаларимиз жасоратининг давомидек бўлиб туюлди.

Ёзувчининг бу позицияси адабиётда ўз аксини топмаслиги асло мумкин эмас. У бадий асарга катта ҳаётӣ куч, эмоционал таъсир бағишлайди, унинг халқчилигини оширади, ҳаётӣ ҳақиқатнинг амалга ошишида муҳим воситалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек адабиётида, хусусан ўзбек шеърлятида ўқиб-ўрганадиган жиҳатлар кўп. Мен ҳануз ҳаммамиз учун сезимли ва ардоқли бўлган Ғафур Ғуломни яхши эслайман. Она-ерга бўлган меҳр-муҳаббат билан тўлиб-тошган Зулфиянинг нафис ва мардона овози ҳамиша қулоқларим остида жаранглаб туради. Рамз Бобожоннинг «Обихаёт» достони, Ҳамид Фулом, Шухрат ва Шукрулло шеърларида саҳро ва чўлларга сув келтириб, уни боғ-бўстонга айлантираётган бугунги ўзбек деҳқонининг қаҳрамонона меҳнати, орзу-интилишлари ўз бадий ифодасини топган. Ўзбек шоирлари шеърларининг бевосита халқ меҳнат фаолиятига бағишланиши бежиз эмас. Чунки ҳар бир ижодкор ижодда ўзи туғилиб ўсган диёр ишқи, унинг ўтмиши ва келажаги акс этиши табиийдир. Нормурод Нарзуллаевнинг яқинда пахта ҳақида ёзилган бир шеъри менда катта қизиқиш уйғотди:

Фикримда кезарди ажиб бир сўроқ:
«Нега пахтамиз оқ ва пардай

юмшоқ?»

Ҳа, ўзбек ғурури юмшоқ ва тоза —
Ахир, қалбимиздан олган андоза!

Мен Абдулла Ориповнинг чуқур гуманистик ғоялар билан суғорилган бир оз ғамгин ва бешафқат ҳақиқат нафаси уфуриб турган шеърларини севиб ўқийман. Унинг шеърларида ҳам ижодкор ва она-юрт муҳаббати бир-бири билан боғлиқ ҳолда тасвирланади. У қишлоқда яшаётган она соғинчи билан ўртанаётган дунё ташвишларини ўз ташвиши деб билувчи фарзанднинг қалб туйғуларини шундай ифода-лайди:

Хат ёзмадим,
Хабар қилмадим,
Боролмадим солиб ғалга-ғал.
Қандай экан онам, билмадим,
Йўлларимда тургандир маҳтал.
Хат ёзарми, ўғлим деб зора
Ёнимда у турибди кутиб,
Мен-чи, ношуд, бўлиб оввора
Авлодларга ёзаман мактуб...

Бу шеърларни ўқиб, шунини айтиш мумкинки, меҳнаткаш халқ ҳаёти ва меҳнат фаолияти билан ҳар томонлама боғланмаслик, уни куйламаслик, четлаб ўтиш асло мумкин эмас. Зотан, бизнинг партиямиз, Марказий Комитетнинг сўнгги икки Пленуми қарорлари, хусусан ўзбек шеърляти тажрибаси шунини кўрсатаяптики, ёзувчиларимиз ижодидаги бу йўналиш халқ ҳаёти тўғрисида катта-катта эпик полотнолар яратиш, ғоят ранг-баранг ва фалсафий мушоҳадаларга бой шеърӣ асарлар ижод қилиш имконини беради.

Мен ўзбек шоирларининг жуда кўп шеърларини таржима қилганман. Таржима қилгандаям профессионал таржимон сифатида севиб, катта муҳаббат билан таржима қилганман. Чунки ўзбек шоирларининг шеърларидаги тўлақонлилик, ҳаётӣйлик, чуқур оптимизм ва фалсафий теранлик ҳамиша мени ўзига тортади. Гулчеҳра Нуруллаева, Ойдин Ҳожиева ва бошқа дугоналаримнинг муҳаббат ҳақидаги лирик шеърлари ҳар қандай ошиқ юракни асир этиши мумкин. Чунки бу шеърларда ёрга бўлган оташин севги ҳаётга, меҳнатга, одамларга бўлган чексиз муҳаббат билан боғланиб кетади ва катта ижтимоий моҳият касб этади. Бу муҳаббат инсон тақдирини ўзгартирувчи, уни яшаш ва меҳнат қилишга ундовчи, катта ижодий куч-қудрат бағишловчи безавол муҳаббатдир. Кўриниб турибдики, ўзбек адабиёти, хусусан ўзбек шеърляти халқ ҳаётини, унинг орзу-интилишларини ва фикр-уйларини бевосита унинг ўз ҳаётидан келиб чиққан ҳолда ёр-

қин бўёқларда тасвирлаши билан ҳам кучлидир.

Биз, адабиётларнинг ўзаро таъсири, алоқадорлиги, дўстлиги тўғрисидаги тавсифларни кўп келтирмамиз. Зеро, бу тиллардаги тўсиқлар ва мураккабликларга қарамасдан ёзувчи ёки шоирнинг шахсий аспекти бўлиши ҳам мумкин. Чунки, ҳар бир ижодкор иккинчи бир халқ адабиётидан таъсирланиши табиий.

Мен яна шу нарсани алоҳида таъкидлашни истардимки, ўзбек шоирларини кўпроқ оммалаштириш, уларнинг шеърларини юксак даражада таржима қилиш керак. Уларнинг асарларини рус ва бутун иттифоқ адабиётининг ютуғи эканлигини кўрсатиш лозим.

Биз истеъдодли шоир, «Илоҳий комедия»ни ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилган Абдулла Ориповнинг шеърларини севиб қолдик. Менимча, поэзия кечасида унинг шеърларини эшитган ёки бўлмаса 1975 йилда Москвада нашр этилган китобчасини бир варақлаб чиққан кишида, бу ажойиб шоир билан яқиндан танишиш истаги пайдо бўлиши табиий.

Биз Эркин Воҳидовнинг номини ҳам кўпдан бери яхши биламиз. У ҳақиқий лирик, ёрқин замонавий шоир. Ўзбек тилида унинг 15 та тўплами босилиб чиққан. Э. Воҳидов Гётенинг «Фауст» асарини ва С. Есениннинг дилбар шеърларини ўзбек тилига муваффақият билан таржима қилган. У менга шеърларини ўз она тилида ўқиб берди. Мен гарчи ўзбек тилини билмасам-да, шеърый сатрларнинг қувватини, оҳангини аниқ ҳис этдим. Адабиётимизга катта хизмат қилаётган бу ажойиб истеъдодли шоирнинг Москвада 1974 йили фақат биттагина китобчаси нашр қилинган.

Ўзбекистонлик дўстларим, яқинда ҳаётдан кўз юмган оташин шоира Саида Зуннуованинг истеъдоди ҳақида менга кўп гапиришди. Биз эса бу ажойиб аёлнинг фақат номинигина биламиз холос.

Очигини айтиш керакки, таржима қилинаётган баъзи асарларга таржимонларимиз яқиндан муносабатда бўлмаётирлар; севиб, катта муҳаббат билан, куйиб-ёниб таржима қилмаётирлар. Баъзи шоирларнинг шеърлари қайта таржима қилинса янада яхши бўларди. Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғуллом, Мақсуд Шайхзода шеърларининг ҳаммаси ҳам маҳорат билан таржима қилинган деб бўлмайди. Бу шоирларнинг асарларини тажрибали, моҳир таржимонларга қайта таржима қилдириш керак.

Мен, ижоди китобхонлар муҳаббатини қозонган ва бутун иттифоқимиз адабий жамоатчилигини тўлқинлаштириши мумкин бўлган баъзи номларнигина келтирдим, холос. Зеро, бу шоирларнинг ижоди ҳар жиҳатдан диққатга сазовордир. Шунинг учун ҳам уларни таржима қилишни яхши йўлга қўйиш керак.

Шуниси ҳайратланарлики, жуда кўпгина нашрларда бизнинг хабаримиз бўлмаган ҳолда ўзбек шеърятининг обрўсига путур

етказиши мумкин бўлган бадий саёз, аҳамиятсиз шеърлар ҳам босилмоқда. Мен бу гапларни шунинг учун ҳам айтаялманки, асарлари ўз халқининг миллий бойлиги бўлиб қолишини истайдиган ҳар бир истеъдод эгаси бундай ҳоллар билан асло келиша олмайди. Уйлайманки, бундай истеъдод эгалари республиканинг барча шаҳарларида — Тошкентда ёки Нукусда ҳам, Андижон ёки Самарқандда ҳам кўплаб топилди. Шу боисдан ҳар бир шоир фақат ўз сатрлари учунгина эмас, балки бутун адабиёт учун шахсан жавобгарлик масъулияти билан яшамоғи лозим.

Хуллас, таржима соҳасидаги камчиликлардан асло кўз юмиб бўлмайди. Масалан, «Звезда Востока»нинг 1978 йил сонларида босилган ўзбек шоирларининг шеърларини кўздан кечирган киши менинг гапларимнинг нақадар ҳаққоний эканлигини сезиб олиши мумкин.

Менимча, агар Ўзбекистоннинг етакчи адабиётчилари ва ёзувчилар союзи раҳбарлари ўзбек шеърятни бўйича поэзия Совети билан ҳамкорликда конкрет конструктив тадбирларни белгилаб олган ҳолда иш кўрсалар яхши бўлур эди. Шеърларни рус тилига ағдаришга ёш истеъдодли таржимонларни жалб қилиш, уларни ўзбек халқи ҳаёти билан яқиндан танишувига имконият яратиб бериш керак. Шундай қилиш керакки, токи улар ўзбек адабиётининг яқин ва бир умрлик дўсти бўлиб қолсин.

Ўз ўртоғининг муваффақиятини кўрганда кўнглингдаги яхши гапларни айтмасликнинг илоҳи йўқ. Мен дўстим ва қадрдоним Зулфиянинг ёшлигини ҳамон яхши эслайман. У бугунги кунда жуда кўплаб ёш шоирларнинг устози ва мураббийи сифатида катта обрўга эга. Унинг бадий ижод соҳасидаги саховати ва қаттиққўллиги, ёшларга оналарча меҳрибонлиги тўғрисида ҳаммиша илиқ сўзларни эшитасан киши.

Мен рус тилида ижод қилаётган ёш ўзбек шоири Собит Мадалиев шеърлари тўғрисида ҳам илиқ сўзларни эшитдим. Мен бу ёш ижодкорнинг муваффақиятидан ғоят хурсандман. Менимча, ҳали у ўз устидан янада кунт билан ишламоғи лозим. Ёшлар устоз ижодкорлар билан алоқани мустақкамлашлари, уларни ўқиши, мақтовлардан ғурурланиб кетмасликлари керак.

Сўзимнинг ниҳоясида ўзбек ижодкор дўстларимга, менга илҳом берган ўзбек тупроғига бўлган чексиз муҳаббатим ва миннатдорчилигимни яна бир бор изҳор этмоқчиман. Мирзачўл билан илк танишувим мени қанчалик ҳаяжонлантиргани ҳақда эсимда. Яқинда КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси ўртоқ Л. И. Брежневнинг «Қўриқ» асарини ўқиб, Мирзачўлда кўрган-кечирганларим яна бир бор эсимга тушди. Мен сувга, инсон меҳр-муҳаббатига ташна чўл қиёфасининг бутунлай ўзгариб кетганлигини, боғ-бўстонга айланганлигини эслаб дил-дилимдан қувондим.

Лазиз Қаюмов

Танқидчиликнинг муҳим муаммолари

Авалло ўзбек адабиёти масалаларини мамлакатимизнинг мазкур юксак адабий минбарига олиб чиқиш ва муҳокама этишдек хайрли ишни ташкил қилган кишиларга чин дилдан миннатдорчилик билдиришни истардим. Бу иш шунинг учун ҳам хайрлики, бу ерда муҳокама этилаётган масалалар тор доирадаги, маҳаллий маънодаги масалалар эмас.

Маълумки, ўзбек адабиёти кўҳна адабиётлардан. Унинг ибтидоси халқ оғзаки ижоди билан боғланган бўлиб, кўп минг йиллик халқ ҳаётини ўзида акс эттиради. «Қутадғу билик»дек адабий ёзма ёдгорлигимизнинг ёши тўққиз юз йилдан ортиқлиги бугунги кунда фанга маълум. Ушбу асар Наум Гребнев таржимасида рус тилида ҳам нашр этилган. Бу адабиёт — катта адабий аъёналарга эга бўлган адабиёт. Биз бу аъёналардан қандай фойдаланишимиз керак, қандай қилсак улар воситасида бугунги кун воқелигини акс эттиришда янада яхши самараларга эришамиз, улардан қайси бирини олишимиз керак ва қайси бирларини олмаслигимиз керак — булар ҳаммаси адабиётимиз аҳлини ўйлантириб турган масалалардир.

Маълумки, қирғизистонлик ҳамкасбларимиз халқ оғзаки ижоди аъёналарига ёндашиш масаласида кўпдан баҳслар юритиб келишмоқда. Уйлардимки, уларнинг тажрибалари бизга ва айни чоқда, бизнинг тажрибаларимиз уларга фойдадан холи бўлмайди. Зеро, бу баҳслар маълум ҳаётини асосга эга. Расул Ҳамзатов ёки Асқад Мухтор асарларида кузатилган притчага оид, рамзийлик, масал ва маталга оид сюжет линиялари қуриш ҳодисалари юқоридаги масалага бир томонлама ёндашиш эмаслигини кўрсатмайдики? Ёхуд Чингиз Айтматовнинг сўнги асарларида кўзга ташланган мифология сюжет элементларига асосланиб асар яратиш ҳодисасини эслайлик, назаримда, бу ҳам шу масалага келиб тақалади.

Бу баҳсни давом эттирмоқчи эмасман. Мен бу гаплар билан ижоднинг эстетик принципларини белгилашда танқид ва адабиётшуносликнинг роли муҳим эканлигини таъкидламоқчи эдим. Дарвоқе, бизнинг адабиётимизда танқидчилик ва адабиётшунослик уйғунлашиб кетган.

Ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигининг бугунги даражаси ҳақида гап кетар экан, адабиётимизнинг бу соҳада уч илғор арбоби қилган ишларини эслаб ўтайлик. Булар: Шароф Рашидовнинг интернационализм ва унинг бадий ижодда акс этиши масаласига бағишланган китоби, Комил Яшиннинг «Йиллар, китоблар, тақдирлар» деб аталган ўзбек совет адабиёти масалаларига бағишланган, унинг босиб ўтган

ўзига хос йўллари ва ижодий тажрибалари ҳақида ҳикоя қилувчи мажмуаси, Воҳид Зоҳидовнинг ўзбек адабиёти тарихи материаллари асосида, ўтмиш маданий меросига марксча-ленинча муносабат ҳақидаги масалага алоҳида ўрин берилган «Тарих олови» номли асарларидир.

Ўзбек адабий танқидчилиги ҳақида сўз кетганида, маълумки, И. Султон, Г. Владимир, Ҳ. Ёқубов, М. Нурмухамедов, М. Қўшчонов, Ҳ. Абдусаматов, С. Мамажонов, О. Шарафидиновларнинг сермазмун асарлари ва шу билан бирга бугунги кунда танқидчилигимизнинг асосий юкни зиммаларига олган У. Норматов, Н. Худойбергенов, И. Ғафуров, П. Шермухамедов ва бошқа бир қанча, шу авлодга мансуб мунаққидларнинг қилган ишлари назарда тутилади.

Қувонарлиси шундаки, адабий танқидчилигимизнинг ютуқ ва камчиликларини ўз вақтида бошқа ҳамкасбларимиз билан муҳокама қилиб олиш имконига эгамиз. Ўзбекистон адабий танқидчилиги географик жиҳатдан чегараланган танқидчилик эмас. Таржима масаласида ҳам деярли қийинчиликлар йўқ. Танқидчиларимиз билан рус тилида ижод қилувчи ҳамкасблари орасида кўпдан ижодий алоқа мавжуд. Шу муносабат билан ўзбек адабиётининг шеърини масалаларини бир изга солишда, асарларини тарғиб қилишда фаол иштирок этган рус танқидчилари хизматини алоҳида таъкидлаймиз. Булар орасида В. Озеров, Л. Новиченко, Г. Ломидзе, Ю. Суворцев, З. Кедрина, И. Гринберг, М. Пархоменко, марҳум Л. Якименко, Л. Лавлинский, Ал. Михайлов, Л. Теракопьян, В. Оскоцкий, Ю. Карасев, В. Турбина, В. Шошин ва албатта, А. Ҳакимовларнинг асарларимизни оригиналда ўқий олганлиги кўп жиҳатдан бизга қўл келди.

Кўриб турибсизки, ўзбек адабий танқидчилиги юксак ғоявий ва бадий жиҳатдан етук асарлар яратиш йўлидаги курашларда ўз вазибаларини аниқ белгилаб олган совет ёзувчиларининг жанговар билан отрядидир. У ўз вазибаларини муваффақият билан амалга ошириб келмоқда.

Сўзининг исботи учун бир неча мисоллар келтирмаман.

Бу ерда сўзлаган нутқида Римма Казакова таржимонни донорга қиёслади. Танқидчилар ҳам ўзларини шундай аташлари мумкин деб ўйлайман. Баъзи илмий ва бадий асарларда Темур образи бузиб кўрсатилган вақтларни эслайман. Уртоқ Л. И. Брежнев ўзининг «Қўриқ» асарида бу каби ҳодисаларни қозоқ ёзувчиларининг Кенесери ҳақидаги китоблари мисолида айтиб ўтган эди. Шу каби камчиликлар рўй берганда, биринчи навбатда, адабий тан-

қидчилик тарихни марксча-ленинча нуқтаи назардан баҳолаш кераклиги ҳақидаги чақириқ билан майдонга чиқиб, изчил партиявий позицияда турди. Албатта, бунга кўп йиллар бўлди.

Лекин бу ерда юксак баҳоланган, айниқса, И. Гринбергнинг сўзида алоҳида тилга олинган Мирмуҳсиннинг «Меъмор», Одил Ёқубовнинг Улуғбек, Пиримқул Қодировнинг Бобир ҳақидаги тарихий асарлари, аслида, ўша даврлардаёқ бу асарларнинг муаллифлари миясида пишиб етилаётган эди. Адабий танқидчилик маънавий соф иқлим яратиб, мазкур темаларни бадий асарда тўғри ёритишда ёзувчиларга яқиндан ёрдам берди. Уйлаймизки, юқоридаги романларга берилган баҳонинг бир қисми ижодий муҳит яратаётган танқидчиларга ҳам тегишли.

Юрий Суворцев СССР Ёзувчилар союзининг адабий танқид Советида қилган бир докладыда шундай деган эди: «Ўзбек адабий танқидчилигининг диққатга сазовор жиҳатларидан яна бири шундаки, у Абдулла Ориповдек ўзига хос, талантили ва ҳасос шоир ижодини тўғри баҳолай олди ва адабиётимизга олиб кирди». Бу ерда сўзга чиққан ўртоқларнинг ва айниқса Қайсин Қулиевнинг нутқида ҳам Абдулла Орипов шеърляти ҳақли равишда юқори баҳоланди ва мен ҳам шу фикрларга тўлиқ қўшиламан. Абдулла Орипов ўта нозик таъбли шоир. Лекин унинг шеърларидаги маънос оҳангни аввалига кўпчилик тўғри қабул қилолмади, балки уни пессимистик руҳдаги шоир деб тушуна бошладилар. Шундай бир пайтда адабий танқидчилик унинг асарларини таҳлил қилди ва Абдулла Орипов қиёфасида бўлғуси катта шоирни кўра билдилар. Унинг ижодини ҳимоя қилди ва кенг тарғиб эди.

КПСС XXV съездида олға сурилган маънавий бой ва ҳар томонлама ривожланган шахсни камол топтириш вазифаси бутун совет жамоатчилигини, шу жумладан, адабий танқидчилик фаолиятини ҳам ошириб юборди.

Танқидчилик бадий асарга янада қаттиқроқ талаблар билан ёндаша борадилар. Бирёқламалик характерида ёзилган, хушомадгўйлик иси келиб турадиган, таҳлилдан қочиб, китоб воқеасини қуруқдан-қуруқ баён қилиб берадиган, асарнинг эстетик қиммати ва туб моҳиятини очиб беролмайдиган мақолалар, тақризлар тобора камайиб бормоқда.

Танқидчилик ҳозирги кунда тадқиқотчилик соҳаси каби аналитик характерга эга. У жиддий адабий-тарихий ретроспектив (ўтмишга қаратилган назар) ва назарий умумлашмалар чиқаришдан ташқари, тарих, фалсафа, социология каби бир-бирига яқин фанлар билан алоқани кучайтирди. Танқидчиликдаги жанрлар бойида, айниқса адабий портрет соҳасида диққатга молик ишлар қилинди.

Адабий танқидчилик замондошларимизнинг тўлақонли образларини яратиш йўлида ёзувчини ҳаётга чуқурроқ кириб боришини, на фақат эстетик принципларни,

балки асарда акс эттирилган мавзунинг ўз ички қонунларини ҳам беш қўлда билиб тасвирлашни талаб қилмоқда.

Шу тариқа, бир пайтлар кузатилганидек, колхозчини каттақон кетмон билан, жисмоний қувватини биринчи планда тасвирлаш вақти ўтганлиги аён бўлди. Энг яхши асарларимизда дунёқарашга оид гаплардан ташқари, агрономлик, кимё, инженерлик ва ер ҳақидаги илмлардан хабардор — қомусий билимга эга бўлган замонавий пахтакорларимиз образлари яратилди. Унинг интеллектуаллиги ва шижоати шу даражага етганки, Асқад Мухтор ибораси билан айтганда, улар учун «саҳро тор».

Худди шу сўзларни Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», Ҳамид Фуломнинг «Мирзаҷўл», «Бинафша атри», Раҳмат Файзийнинг «Чўлга баҳор келди», Одил Ёқубовнинг «Диёнат», Пиримқул Қодировнинг «Мерос» романлари қаҳрамонлари хусусида ҳам айтишни истардим.

Замондошларимизнинг буюк меҳнат қаҳрамонликлари адабиётимизда ҳар томонлама мукамал акс эттирилаётганини адабий танқидчилигимиз алоҳида таъкидламоқда.

Комил Яшин ўз драмаларида буюк инкилоб даврига мурожаат қилиб, биринчи ўзбек революционерлари образини яратди, Шарқ халқлари ҳаётида Лениннинг тутган ўрнини белгилаб, давримизнинг социал асосини очиб бермоқда.

Уйғун, Зулфия, Рамз Бобоҷон, Шукрулло, Туроб Тўла каби шоирларнинг асарларида, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Саид Аҳмад, Ҳаким Назир, Саъдулла Кароматов каби адибларнинг романларида, Воҳид Зоҳидовнинг публицистик мақолаларида, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Барот Бойқобилов, Нормурод Нарзуллаев каби қатор шоирларнинг кўплаб асарларида меҳнаткаш халқимизнинг фикру йўлари, орзу-умидлари, коммунистик характери ўз ифодасини топган.

Адабий танқидчилик ёзувчиларни на фақат қилинаётган бунёдкорлик ишларидан илҳомланиб асар яратишга чорламоқда, балки ҳал этилиши зарур бўлган масалаларга ҳам фаол иштирок этишга даъват этмоқда.

Бу каби ишлар рус совет қишлоқ прозаси асарларида ажойиб самаралар бераётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Уларда аксари актуал масалалар қаламга олиниб, воқелик ҳаққоний, бутун мураккаблиги билан ўз ифодасини топмоқда. Мазкур асарларда ўртага қўйилган масалалар фактларга асосланган социологик тадқиқотларга тўла равишда мос келмоқда.

Адабий танқидчиликнинг қўллаб-қувватлаши орқасида дунёга келаётган бу ижодий анъанани кўплаб ўзбек ёзувчилари ҳам ўз асарларида акс эттирмоқдалар. Меҳнатни механизациялаш, ишчилар меҳнати ни ҳалоллик билан баҳолаш каби масалалар Назир Сафаров асарларида ўз аксини топди. Иброҳим Раҳим Ватанимизнинг

ноқоратупроқ зоналарида халқимизнинг ҳашар деган қадимий одатини расмга киритди. Мирмуҳсиннинг пахтачиликдаги селекция масаласига бағишланган «Умид» романининг қаҳрамони қилган ишлар ижобий баҳоланди. Мақсуд Қориев ўз асари марказига пахта териш машиналарини янада мукаммаллаштириш масаласини қўйди. Йўлдош Шамшаров маънавий-этик масалаларни қаламга олмоқда.

Замонавий идеологик курашларда адабий танқидчилигимизнинг тутган ўрни бениҳоя катта. Ўзбекистон танқидчиларининг чиқишларида буржуа идеологлари ва социологларининг тарихимизнинг баъзи масалаларига бағишланган совет турмуш тарзи, маданиятимиз, социалистик реализм проблемалари бузиб кўрсатилган ҳар қандай бўҳтонларига қаттиқ зарба берилмоқда.

Бир пайтлар «Озодлик» радиостанцияси бир ўзбек олимига ташланиб қолди. Гап шундаки, бу олим ёзувчиларимизни Пушкин, Гоголь, Толстой, Чехов асарларидан ўрганишга қақирган эди. Улардан кўра минг карра буюк Навоийдек ўз классикларининг турганда бошқалардан ўрганиб нима қиласизлар, қабилида гапириб душманларимиз, миллий туйғу-ғуруримизни қитиқламоқчи бўлдилар.

Адабий танқидчилик эса, ўз навбатида бундай гапларга қаттиқ зарба бериб, ёзувчиларни ҳам ўз классиклари, ҳам бошқа классикларнинг асарларидан, биринчи навбатда рус адиблари асарларидан ўрганишга жалб этди. Бугунги кунда ўзбек совет адабиёти эришган улкан ютуқлар танлаган йўлимизнинг ниҳоятда тўғри эканлигини исботлаб турибди.

Шу йўсинда кўп миллатли совет адабиётига алоқадор барча миллий ва интернационал масалаларни ҳал этиб келмоқда.

Интернационализм — воқелик ва бадиий ижоднинг асосий лейтмотивидир. Адабий танқидчилик ўзининг барча воситалари билан миллий маҳдудликнинг барча кўринишларига қарши курашиб келмоқда.

Интернационализм ўзбек совет адабиётининг барча таркибий қисмларида ўз ифодасини топоқда. Замонавий ўзбек адабиётида турли миллат вакиллари бўлмиш, ижобий қаҳрамонларнинг ажойиб намуналари яратилди, ягона оила туйғуси кишиларни бирдамлик, қардошликка чорлайдиган юксак поэтик образларда тарафнам этилди.

Бугунги кунда Ўзбекистон адабиётида яратилган ижобий қаҳрамонлар галереяси ҳар жиҳатдан интернационалдир. Интернационализм бу қаҳрамонлар характерининг энг муҳим қирраларидан биридир.

Ўзбек пахтакорларининг буюк меҳнатининг ўзиёқ, халқимизнинг интернационал бурчларини қандай тушунганликларининг исботи бўла олади.

Адабий танқидчилик учун талантни ленинча тушуниш масаласи ҳамisha асосий масалалардан бири бўлиши керак. Талант кам учрайдиган ҳодиса бўлиб, унга эҳтиёткорлик билан ёндашиб, асраб-авайлаб, мунтазам равишда тарбиялаб бориш керак.

— Лекин асраб-авайлаш, дейди Л. И. Брежнев «Кўриқ» китобида, — ортиқча сийлаш деган гап эмас. Ўзбекистон адабиёти муваффақиятларини ва мавжуд имкониятларини назардан четлаштирмай туриб, адабий танқидчилигимиз ёзувчиларимизнинг баъзида ҳаётдан орқада қолаётганини ҳам таъкидламоқдалар. Агар баъзи бадиий образларни ўз прототиплари билан қиёслайдиган бўлсак, образ анча ғариб ва қашшоқ чиқиб қолмоқда. Бундан ташқари асарларда қаламга олинган темалар диапозони бирмунча тор. Кўп ҳолларда ёзувчилар ҳаётга фақат публицистик назар билан қарамоқдалар.

Бугунги кун меҳнати кўпқиррали. Қишлоқ хўжалигининг ҳали ўзбек ишчилари кам бўлган соҳалари кўплаб топилади. Адабиёт эса оммани ана шундай соҳаларга жалб этишдек хайрли ишларни амалга ошириши мумкин. Бунинг устига баъзи асарларнинг бадиий қиммати паст.

Бу тахир гаплар адабий танқидчиларимиз адресларига ҳам тегишли, албатта. Адабий танқидчиликнинг асосий вазифаларидан бири бадиий асарларнинг сифати учун актив кураш олиб боришдан иборат. Лекин адабиётнинг ривожланиш қонуниятини кўра билмаслик ва уларни чуқур анализ қила олмаслик ҳоллари ҳамон учраб турибди. Катта социал умумлашмаларни ўзида акс эттирган, бадиий асарларда ифодаланган бугунги ҳаётимизнинг муҳим проблемалари таҳлил этилган мақолалар етишмайди. Майда-чуйда темаларга бағишлаб ёзилган қалин китоблар етарли даражада танқид қилинмоқда, деб бўлмайди. Проблематик мақолалар кам ёзилмоқда. Адабий обзорлар, публицистик танқид камайиб кетди. Ҳали ҳам баъзи баъзида ҳар жиҳатдан бўш асарлар мақталиб келинмоқда. Мақтов сўзларига ортиқча ишониб, ўз ижодига маъсулиятсизлик билан қараш ҳоллари учрайди.

Ўз хато ва камчиликларини очиқ-ойдин англаш, уларни тузатиш йўлида қўйган биринчи қадамингдир, дейишади донолар. Юксак гоъвий ва бадиий пухта асарлар яратиш йўлида Коммунистик партияга сидқидилдан ёрдам бериш — адабий танқидчиликнинг асосий вазифаси мана шундан иборат.

* * *

Ватанимиз пойтахти Москвада — А. Фадеев номидаги Марказий Адабиётчилар уйида (1978 йил, 7, 8 декабрь) СССР Ёзувчилар союзининг навбатдаги V пленуми бўлиб ўтди. Пленум иштирокчилари КПСС XXV съезди ҳамда КПСС Марказий Комитетининг 1978 йилги июль ва ноябрь пленумларининг қарорлари юзасидан ҳозирги замон ўзбек адабиётининг тажрибалари ва проблемаларини муҳокама этдилар.

СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари ГЕОРГИЙ МАРКОВ пленумни қисқача кириш сўзи билан очди. У ўз сўзида ўзбек совет адабиётининг кўп миллатли совет адабиётида муносиб ўрин эгаллаб келаётганлигини, ҳаммаша партия ва халқ ишига хизмат қилиб келаётганлигини уқтирди.

Пленумда Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари КОМИЛ ЯШИН доклад қилди. Докладни муҳокама этишда кўп миллатли совет адабиётининг таниқли усталари иштирок қилдилар. Жумладан, «Дружба народов» журналининг бош редактори СЕРГЕЙ БАРУЗДИН. Татаристон Ёзувчилар союзининг раиси ФАРИФ ОХУНОВ, литвалик ёзувчи МИКОЛАС СЛУЦКИС, СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретарлари ЮРИЙ СУРОВЦЕВ ва ВАДИМ КОЖЕВНИКОВ, москвалик таниқли танқидчилар ИОСИФ ГРИНБЕРГ ва ЗОЯ КЕДРИНА, «Огонёк» журналининг бош редактори АНАТОЛИЙ СОФРОНОВ, ўзбек ёзувчиларидан ҲАМИД ҒУЛОМ ва ОДИЛ ЕҚУБОВ, таниқли совет шоири ҚАЙСИН ҚУЛИЕВ, Тожикистон Ёзувчилар союзи правлениесининг раиси Мўмин ҚАНОАТ, шоирлардан РИММА КАЗАКОВА, АБДУЛЛА ОРИПОВ ва ИБРОЙИМ ЮСУПОВ, «Ўзбекистон маданияти» газетасининг бош редактори ЛАЗИЗ ҚАЮМОВ, «Звезда Востока» журналининг бош редактори ГЕОРГИЙ ВЛАДИМИРОВ ўзбек совет адабиётининг ютуқлари ва уни янада ривожлантириш йўллари ҳақида сўзладилар.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг секретари О. У. САЛИМОВ пленумда нутқ сўзлади.

СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари ГЕОРГИЙ МАРКОВ пленумда яқунловчи сўз айтди.

СССР Ёзувчилар союзининг пленуми ишида КПСС Марказий Комитети Маданият бўлимининг муdiri В. Ф. ШАУРО, КПСС Марказий Комитети Маданият бўлими муdirининг ўринбосари А. А. БЕЛЯЕВ, КПСС Марказий Комитетининг сектор муdiri К. М. ДОЛГОВ, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Маданият бўлимининг муdiri А. О. ТУРАЕВ иштирок этдилар.

Пленумда қилинган докладни ва бир қатор нотиқларнинг сўзларини журналда эълон этдик.

Шу йил 11 январь куни Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида Ўзбекистон Ёзувчилар союзи партия ташкилотининг очиқ партия мажлиси бўлиб ўтди. Унда СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг Москвада ўзбек адабиёти тараққиёти ва проблемаларига бағишлаб ўтказилган пленуми якунлари ва республика ёзувчилари олдидан турган вазифалар муҳокама қилинди.

Йиғилишни Ўзбекистон Ёзувчилар союзи бошланғич партия ташкилотининг секретари **Туроб Тўла** очди. Кун тартибидаги масала юзасидан Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари **Комил Яшин** доклад қилди.

Доклад юзасидан бўлган қизғин музокараларда **Асқад Мухтор, Георгий Владимиров, Мирмуҳсин, Рамз Бобожон, Черкез Али, Эркин Воҳидов, Ҳалима Худойбердиева, Иброҳим Раҳим, Қўнисбек Камолов** ва бошқалар сўзга чиқдилар. Нотиқлар ўз сўзларида республика қалам аҳллари олдидан турган вазифаларга муфассал тўхталиб ўтдилар. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг секретари ўртоқ **О. У. Салимов** йиғилишда катта нутқ сўзлади.

Йиғилишда КПСС Марказий Комитети Маданият бўлими мудирининг ўринбосари ўртоқ **А. А. Беляев** иштирок этди.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи партия ташкилотининг очиқ партия йиғилишида республика маданият министрлиги, Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси Давлат комитети, телевидение ва радиоэшиттириш Давлат Комитети, кинематография Давлат Комитетининг, республика Архитекторлар союзи, Кинематографчилар союзи ва Журналистлар союзларининг, Ўзбекистон Театр жамиятининг вакиллари қатнашдилар.

Ўлмас Умарбеков

Дамир Усмоновнинг икки бажори

ҚИССА

РАЙОН партия конференцияси мўлжалланган вақтда, кечки олтида тугади. Раислик қилувчи, район ижроия комитетининг раиси Қудрат Саимович Содиқов, ярим соатлик танаффусдан сўнг бадий ҳаваскорлар ижросида концерт берилишини баланд овоз билан эълон қилгач, етти юз кишилик зал «гурр» этиб қўзғолди. Орқа қаторларда қарсак чалинди. Одамлар конференция одатдагидек чўзилмасдан, белгиланган вақтда тугаганидан мамнун эдилар. Қудрат Саимович икки йил бурун келган хафақонлик касалининг хуружидан кейин чангадек қотиб қолган чап қўлининг мушти билан ўнг қўлининг кенг, қорамтир кафтига оҳиста урар экан, беихтиёр жилмайиб, эшикка йўл олган президиум аъзоларига қаради. Аммо ҳеч ким унга эътибор бермади, ҳамма тезроқ сахнадан тушиш тараддудида эди. Фақат, эшик олдида ўзини уй эгасидек тутиб, ҳаммани самимий ҳурмат билан ўтказиб юбораётган район партия комитетининг иккинчи секретари Козим Бурҳонович Бурҳонов қуюқ қошларини чимириб унга киноя билан қараб қўйди. Содиқов унинг киноясини тушунмади. Эшикка етганда:

— Қани энди ҳамма мажлислар ҳам шундай ўтса!— деди кўзлари чақнаб.— Одамларни кўрдингизми. Козим Бурҳонович? Бошлари осмонда! Биласизми, мен...

— Овқат тайёрми?— уни бўлди Бурҳонов.

— Ҳаммаси тайёр,— деди бирдан ўзгариб Содиқов.

— Юринг, бўлмаса,— Бурҳонов шундай деди-ю, уни кутмасдан ўзи биринчи бўлиб эшикка йўналди. Қудрат Саимович бошини эгиб, бирпасда совуқ тер босган семиз гарданини артганича унинг ортидан юрди.

Район миқёсидаги баъзи мажлислардан сўнг уюштириладиган меҳмондорчиликлар икки йилдан бери унинг зиммасида эди. Қим билади,

қон босимининг ошиши, қўлининг ишдан чиққанига, балки шу ҳам сабаб бўлгандир?..

Эз эди, пахта энди кўсак туккан пайт. Мусобақадош областдан меҳмонлар келишди. Кундузи далаларни айланиб, кечқурун районда актив йиғилишини ўтказиш мўлжалланган эди. Бурҳоновнинг таклифига мувофиқ, кечки овқат ижроия комитетнинг ҳовлисида қилинадиган бўлди. Меҳмонлар чарчашган, кейин ҳеч ким хафа бўлмайди, нега бизни колхозга олиб боришмади деб. Бу таклифга Содиқов дилида рози бўлмаса ҳам, йўқ демади. Менюни келишиб олиб, ходимларга тегишли топшириқ берди-да, меҳмонларга қўшилиб кетди. Йиғилиш яхши ўтди. Меҳмондорчилик ҳам дуруст бошланди. Ижроия комитетнинг ҳовлисида танаси тўрт қулоч келадиган иккита чинор бор эди. Шуларнинг тагига жой тайёрланди. Аввал суюқ овқат, кабоб тортилди. Номига ичилган бўлди. Ошга келганда меҳмонлар қўзғолишди. Бурҳонов, жуда бўлмаса бир ошамдан еб кетинглар, ҳозир суздирамиз, деб қўймади, рози бўлишди, жойларига омонатгина ўтиришди. Аммо ош ҳадеганда келавермади. Меҳмонлар йигирма мингча ўтириб, ўринларидан туришди. Содиқов уялганидан ўзини қаёққа қўйишни билмай қолди. Ошга ҳожат йўқлиги ҳаммага маълум эди. Агар Бурҳонов мажбур қилмаганида, меҳмонлар кеч бўлганига қарамай ош қилинаётганини билишмасди ҳам, яхши суҳбат, яхши зиёфатдан хурсанд бўлиб, йўлга тушишарди. Шундай қилишди ҳам. Улар кетишгач, райком секретарининг бир оғиз гапи Содиқовнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетди. Машинасига ўтираётди:

— Уларга энди ўзингизни жўнатамиз, меҳмон кутишни ҳам ўрганиб келасиз,— деди Бурҳонов. Содиқов шапалоқ егандек бўлиб кетди. Шу-шу овқатли мажлислардан безиллайдиган, иложи борича ўзини четга оладиган бўлиб қолди... Аммо бугунги мажлис бошқача гап эди. Бугунги конференцияга битта у эмас, кўпчилик — райком ва ижроком ходимлари ўзини жавобгар ҳисоблаши лозим эди. Ҳамма хўжалик ва ташкилий ишлар ипидан игнасигача текширилиб чиқилган, ҳар бир ишга жиддий мутасадди белгиланган эди. Шунга қарамай, Бурҳоновнинг саволи уни бўшаштириб юборди. Чунки бугун кўпдан бери область партия комитетининг биринчи секретари мажлисидан сўнг овқатга илк бор келадиган эди. Ишқилиб шарманда бўлмай-да, деди ўзича Содиқов райком секретарининг ортидан борар экан.

Мажлислар залининг қаршисидаги дам олиш хонасида президиум аъзоларининг деярли ҳаммаси йиғилишган, область партия комитетининг биринчи секретари Искандар Ғойбович Ғойбов борлигидан ҳамма ўз жойини билиб узун дастурхон атрофида сукут сақлаб ўтирарди. Искандар Ғойбович эса, дераза ёнида ўзидан баланд, қотмадан келган, анча ёш, лекин қуюқ сочлари мошкичири тус олган район партия комитетининг биринчи секретари Дамир Усмоновичга ярим овозда ниманидир вазминлик билан уқтирарди. Дамир Усмонович бошини ҳам қилиб, уни диққат билан тингларди, баъзан нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлар, лекин индамай кулиб қўя қоларди.

Аввал Бурҳонов, унинг кетидан Содиқов улар ёнига келишганда, гап тугади. Искандар Ғойбович кечирим сўрагандек жилмайди.

— Уртоқлар, конференция яхши ўтди, — деди столга яқинлашиб, лекин ўтирмади.— Райком аъзоларини, унинг секретарларини яна бир бор табриклайман. Дамир Усмонович, Козим Бурҳонович, бугун зарур, фойдали гапларни айтишди ўртоқлар. Яхшилаб ўрганинлар, амалга ошириш чораларини кўринглар. Афсус, сизлар билан ўтиролмаيمان.— Искандар Ғойбович ўзининг илиқ, қорамтир кўзларини ҳаммага бир-бир қадаб чиқди.— Вақт-соати келиб қолар. Ҳаммангизга катта муваффақият. Хайр, йўқ-йўқ, ҳеч ким кузатмасин.

Обком секретарининг бу гапидан сўнг, ҳамма жойида бир-бир кўзголиб қўйди-ю, эшикка юрмади. Фақат Дамир Усмоновичгина обком секретарининг ортидан худди у сингари шахдам қадам ташлаб хонадан чиқиб кетди.

— Қани, ўтиринглар,— деди Бурҳонов эшик ёпилгач, столнинг ўнг бошидаги стулга ўтирар экан.

Ҳамма бирин-кетин жойлаша бошлади. Чой, кабоб кўтарган официантлар бир пасда қаёқдандир пайдо бўлишди. Ҳазиломуз гаплар, кулги идиш-товоқларнинг тақир-туқирига қўшилиб кетди. Тўрдаги иккита бўш қолган жой қаршисида топшириқ кутиб турган ёш йигит, кабоб тарқатиб бўлингач, Содиқов ёнига келиб, қулоғига нимадир шивирлади. Бурҳонов унинг гапини англади, шекилли, секин, лекин ҳамма эшитадиган қилиб:

— Йўқ, Дамир Усмонович, келмайдилар,— деди ва, одамларингизга қаранг, «Шуни ҳам билмайди-я», дегандек Содиқовга қараб қўйди. ...Ташқарида январь энди охирлаётганига қарамай, одамни алдайдиган иссиқ шомол эсарди. Искандар Ғойибович зинадан тушаётиб, орқада кимдир шошилиб келаётганини пайқади ва ўгирилди.

— Бошяланг юрманг,— деди у райком секретарини таниб.

— Ҳеч қиси йўқ,— жавоб қилди унга етиб Усмонов,— бирпас ўтирсангиз бўларди!

— Келинойингиз бетоб, бормасам бўлмайди.

— Сўраб қўйинг!..

— Раҳмат.

Обкомнинг оқ «Волга»си шундай ёнларига келиб тўхтади. Аммо улар эътибор беришмади. Иккаловининг ҳам бир-бирларига айтадиган гаплари бор эди. Лекин иккалови нимадан бошлашни билишмасди, тўғрироғи, қандай бошлашни билишмасди.

— Энди нима учун унинг биринчи бўлмаганини билгандирсиз?— деди ниҳоят Искандар Ғойибович.— Уни қувватлайдиганлар бор. Кимлар, биламан. Сиз ҳам... баъзиларини биласиз. Аҳамият бериш керак эмас. Халқимизда яхши мақол бор: ит ҳурар, карвон ўтар. Ўзингизга пухта бўлинг. Тоймасликка ҳаракат қилинг. Тойдингизми, тамом, устингизга чиқиб олишади.

— Биламан,— хўрсинди Усмонов.— Лекин ҳайронман. Наҳотки шунча вақтдан бери ҳеч нарсага тушунмади? Ўзгариб қолгандек туюлувди менга.

— У тушунмайди. Мен уни яхши биламан. Ё... олиб кетайликми сиздан?

Обком секретари Усмоновга маънодор қараб қўйди.

— Йўқ, яна ишлаб кўраман.

— Бу гапингиз маъқул,— Искандар Ғойибович унга қўлини узатди.— Сиздан бошқа жавоб кутмаган эдим. Партияга хизмати сингган. Яхши мутахассис. Ишлатинг. Яна бир марта йил якуни билан табриклайман.

— Раҳмат.

Усмонов машина райком майдонидан чиқиб, кўздан ғойиб бўлгунча жойида турди. Кейин орқасига қайтди. Ўз кабинетига кўтарилиб, қундуз телпагини кийди ва кабинетини қулфлаб, пастга тушди. Концерт бошланибди, шекилли, ичкаридан музыка садолари эшитила бошлади.

Усмонов пальтосининг ёқаларини кўтариб кўчага чиқди. Зина тагида машинаси турарди. Усмоновни кўриб, шофер йигит кабина чирогини ёқди ва орқа эшикни очиб қўйди.

— Йўқ, Рустам,— деди Усмонов,— Сиз кетаверинг, пиёда юргим келди.

У катта йўлга чиқди, кейин оҳиста уйи томон, юриб кетди. Ярим йўлга борганда, тўхтади. Боргиси келмади уйга. Тўғриси, шунинг учун ҳам машинага жавоб бериб юборган эди. У, айниқса ҳозир, ёлғиз бўлишни, онасининг унга ҳар доим илтижо билан қарайдиган кўзларини кўрмасликни, кўнгил хотиржам, хурсандлик пайтида айтадиган гапларини эшитмасликни истаб қолган эди. Бугун эса онаси шундай гапларни айтиши аниқ эди. Икки йил ичида жуда таниш бўлиб қолган кўчалар орқали у район марказидан анча четдаги тепаликка кўтарилди. Бемавруд эсаётган илиқ шамол бу ерда айниқса баҳорни эслатарди. Утган йил баҳорда худди шундай бўлган эди. Дайди шамол унга ёққан эди. Унга ҳам, Ҳафизага ҳам. Ярим тунгача гаплари адо бўлмай худди ёшликдаги сингари эринмасдан кийиниб кўчага чиқишган, бир-бирларининг елкаларига қўлларини ташлаб, район марказини бир неча бор айланишган, олам-олам режалар тузишган, ғадир-будир дарахтларга суянишиб ўлишишган эди...

Ҳозир бу шамол унга ўша дамларни эслатди. Шунинг учун ҳам қандайдир ўзи тушунмаган куч уни бу ерга, мангу уйқуга кетган кишилар маконига олиб келди. Муҳаббат ва айрилиқ аталмиш бу куч уни энди ҳар қиш, ҳар баҳор бу ерга олиб келади. Қишда алдамчи баҳор исини келтириб, юрагини шодликка тўлдирган дамларни эслаш учун, баҳорда эса, йил бўйи вужудини қоплаган зардобни тўкиш учун, таскин учун, нажот учун...

Аммо ҳозир у буларни эсламасди. Билмасди ҳам. Бўйи тенги оқ тош ўрнатилган қабр ёнида турар экан, хаёли Ҳафизада эди. Шундан бўлса керак, олдида тош эмас, Ҳафизани кўргандек эди. Шамол унинг қора сочларини, оқ ҳарир кўйлагини тортқилар, шивирлаб: «У тирик, у тирик!»— дегандек бўларди. Усмонов сеҳрли овозга қулоқ солиб, анча турди, охири чидолмади, кўнглига ихтиёр берди, худди шамолдек тўлқинланиб, шивирлади:

— Ҳафиза! Нима қилиб кетдинг, Ҳафиза?!

II

Н ОЯБРЬ кунларининг бирида, Дамир Усмонов ўз хонасида янги газеталарни кўриб ўтирган эди, ички телефон жиринглаб қолди. — Усмонов,— деди у газетадан кўз узмай трубкани қулоғига тутиб. — Қалайсиз, ука? Яхшимисиз?— сўради трубкада босиқ овоз. — Раҳмат,— деди Усмонов ва кимнинг овози эди бу, деган савол яшин тезлигида хаёлидан ўтди. Таниди-ю, сапчиб ўрнидан туриб кетди.— Искандар ака?! Саломалайкум! Ўзингиз яхшимисиз? Эшитаман?!

— Нима қиляпсиз?

— Бўшман.

— Менга кўтарилдинг...

— Хўп бўлади.

Усмонов трубкани эҳтиётлик билан жойига қўяр экан, юраги гупиллаб уриб кетди. Тинчликмикан? Миясига келган биринчи савол шу бўлди. Область партия комитетининг биринчи секретари у билан биринчи марта телефонда гаплашаётгани йўқ эди. Обкомга инструктор бўлиб ишга чақирилганидан бери ўтган икки йил ичида деярли ойда икки-уч марта кутилмаганда телефон қилиб қолар ва кутилмаган масала бўйича савол берар эди. Усмонов дастлабки кунлар бунга кўниколмади, анча хижолат чекди. Кейин ўз ишига онд барча масалалар бўйича дафтарчалар тутадиган бўлди. Бундай дафтарчаларни қишлоқ хўжалик бўлимига қандайдир иш билан кирганда бўлим бошлиғи, аппаратнинг

кекса ходими, Муслим Иноятовда кўрган эди. Бўлимга район газеталари пахта теримининг бориши ҳақида бераётган маълумотларни солиштиргани кирган эди. Муслим ака унинг саволини диққат билан эшитди ва шошилмасдан столнинг чап томонида тахлоғлиқ турган турли рангдаги дафтарчалардан бирини олди-да, оҳиста варақлай бошлади.

— Ҳамма районларда маълумотлар тўғри ва ўз вақтида босилади,— деди у дафтардан бошини кўтармай.— Текширмасангиз ҳам бўлади. Фақат Бодомсойда чатоқ. Мана қаранг. Сўнгги ўн кун ичида икки марта маълумот кечикиб берилган. 11 ноябрда ҳам 16 ноябрда. «Олға» оқсаб қоляпти. Редакторини мақташарди, билмадим, нима бўлди...

Усмонов бундай аниқ маълумотни ўзи ишлаётган бўлимда, пропаганда ва агитация бўлимида ҳам олиши табиий эди. Қишлоқ хўжалик бўлими мудирининг район газеталари аҳволидан бунчалик яхши хабардор бўлиши уни ҳайрон қолдирди.

— Кечирасиз, бу дафтарларни ҳар куни ёзиб турасизми?

— Ҳар куни. Танишинг. Ҳеч қандай сир йўқ.— Муслим ака дафтарчаларни эҳтиёткорлик билан қўлига олиб, унга узатди.— Партия ходими постда турган солдат. У ҳар доим хоҳ тунда бўлсин, хоҳ кундузи бўлсин, ҳар қандай вазифани бажаришга тайёр бўлиши керак. Мен шундай ҳисоблайман.

Усмонов Муслим акадан ниҳоятда миннатдор бўлиб ўз хонасига қайтди. Уша куниеқ столи устида бир қанча рангли дафтарчалар пайдо бўлди.

— Қойил,— деди рўпарасида ўтирадиган ҳамкасби Тешабой Долимов: у ҳам инструктор бўлиб, область газеталари, облрадио ишлари билан шуғулланарди. Чеҳрасидан ҳеч маҳал табассум аримайдиган, балки шу туфайли ёши ҳам номаълум бу одам Усмоновга биринчи иш кунидан бошлабоқ ёқмай қолган эди. Унинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи Усмоновга қандайдир ғайритабиий, сохта туюларди. Ушанда ҳам Долимовнинг гапи унга киноядек сезилди.— Афтидан жуда узоқ ишламоқчига ўхшайсиз аппаратда...— Долимов тирсақлари билан столга ёнбошлаб, илжайди.— Лекин сизни узоқ ушлашмайди. Мени айтди дерсиз!..

— Нега?— ҳайрон бўлиб сўради Усмонов.

— Чунки...— Долимов эшикка қаради, унинг ёпиқлигига ишонч ҳосил қилгач, деди:— Чунки Биринчининг сизга муносабати яхши.

Усмонов қизариб кетганини сезди. У бу ҳақда ўйламаган, бундай ўйлашга асос ҳам йўқ эди. Пединститутда ишлаб, кейинчалик аспирантурада ўқиб юрган йиллари Ғойибовни бир-икки марта институт умумий мажлисларида, илмий конференцияларда кўрган, кўпчилик қатори сўрашган эди. Отаси билан ишлаганини эшитган эди, холос. Тўғри, обком аппаратида ишлашни Искандар Ғойибовичнинг ўзи таклиф қилди. «Партияга олимлар ҳам хизмат қилсин», деди ҳазиллашиб. Бўлган гап шу. Нимага асосланиб Долимов бундай деди? Шу ҳақда ўйлар экан, Долимовнинг гапига савол билан жавоб қайтарди:

— Қаердан билдингиз?

— Узингиз қаранг, тўрт йилдан бери ишлайман аппаратда, бир марта ҳам менга телефон қилганлари йўқ. Сизга бўлса устма-уст телефон!

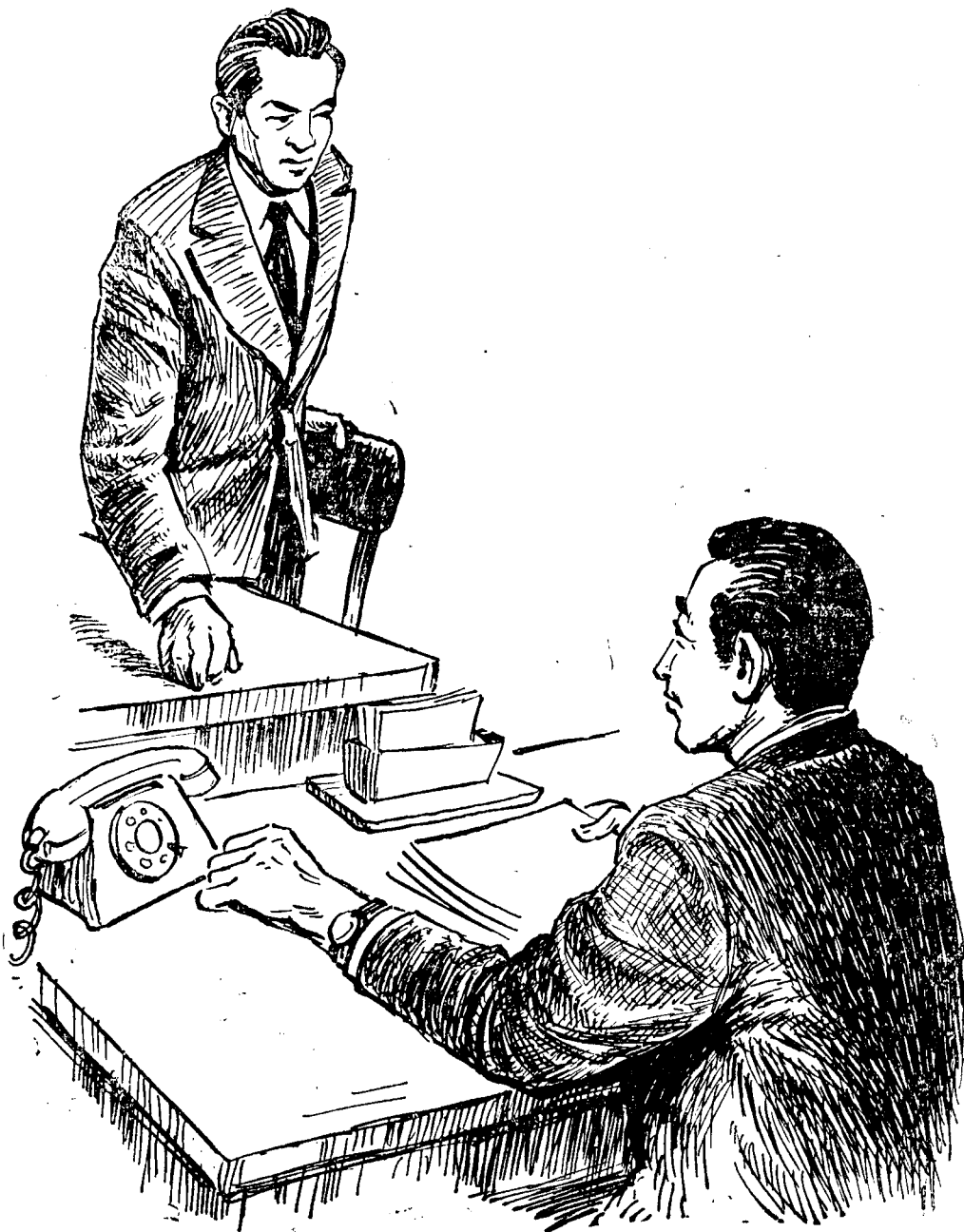
Долимовнинг бу гапи унинг кулгисини қистатди ва айни пайтда ғашини келтирди. Лекин муносабатини билдирмаслик учун уни юпатишга қарор қилди.

— Демак, ишингиз жойида экан. Савол туғдирмасдан ишлар экансиз.

— Сиз шундай ўйлайсизми?— шошиб сўради Долимов соддадиллик билан.

Усмонов «ҳа» дегандек бошини қимирлатди. У шу билан гап гап деб ўйлаган эди. Аммо у кутгандек бўлмади. Долимов деразага қараб, ниманидир мулоҳаза қилар экан, бирдан томдан тараша тушгандек деди:

— Барибир биринчининг муносабати сизга бошқача... Сиз... азоб... чекканлардансиз. Отангиз...

Расмларни Н. ИБРОҲИМОВ чизган.

— Уртоқ Долимов!— Усмоновнинг жаҳли чиқиб кетди.— Менинг ўтмишим, айниқса отамнинг сизга ҳеч қандай даҳли йўқ. Бу ҳақда мутлақо гапирмасликни маслаҳат бераман. Муносабат масаласига келсак, яхшиси ҳам, ёмони ҳам одамнинг ишига қараб бўлади.

— Албатта, албатта!— деди ранги оқариб Долимов.— Мен ҳам худди шу фикрдан, тўғри тушунтирилмаганга ўхшайман фақат... мени кечиринг...

Усмонов индамай хонадан чиқиб кетди. Шу воқеадан бери улар рўпарам-рўпара ўтиришларига қарамай, фақат иш юзасидангина бир-бирлари билан гаплашадиган бўлишди...

Биринчи нима сабабдан йўқлаётган экан? Усмонов ҳар эҳтимолга қарши сўнги ҳафта бўйи қилган ишларини хаёлидан ўтказиб чиқди. Иш плани бўйича ҳеч қандай ташвиши йўқ. Фақат иккита хатга жавоб ёзилмаган. Биттаси «Олға» газетасидаги хатолар ҳақида ғазаб билан ёзилган пенсионер хати, иккинчиси шеърлари кўп йиллардан бери босилмай ётган маҳаллий шоирнинг шикоят. Уларга ҳам жавоб қилишнинг муддати ҳали тугамаган. Бошқа нима бўлиши мумкин?

Усмонов шу хаёл билан чарм муқовали, хотини туғилган кунда совға қилган, ҳаворанг чўнтак дафтари қўлига олиб хонадан чиқди.

Искандар Ғойибовичнинг қабулхонаси секретари Валентина Ивановна, уни кўриб, мулоим жилмайди.

— Салом, Дамир Усмонович, киринг, сизни кутяптилар.

Искандар Ғойибович тўрдаги кенг, турли қоғозлар, китоблар тартиб билан терилган ёзув столи ёнида эмас, одатдагидек кабинетининг биқинидаги узун, бюро ўтказадиган стол ёнида қандайдир қоғозни ўқиб ўтирарди. Ёзув столи ёнидан телефонларнинг баъзилари, селектор ҳам шу жойга келтириб қўйилган эди. Усмонов ҳар гал шу кабинетга кирганида, бурчакда турган қадимий соатнинг бир меъёрда оғир «чиқ»-«чиқи» унинг ҳаяжонини янада кучайтирарди.

— Салом,— деди Усмонов ичкарига кириб, эшикни оҳиста ёпар экан. Обком секретари ўқиётган қоғоз Марказий Комитет қарори эди.

— Келинг.— Искандар Ғойибович қарордан бошини кўтариб унга қаради. Усмонов унинг олдига етиб боргунча, ўрнидан туриб, қўлини узатди, кўзларида илиқ табассум пайдо бўлди.

— Қалайсиз, ука?

Усмонов беихтиёр жилмайди. Область партия комитети биринчи секретарининг унга шундай «ука» деб мурожаат қилиши юрагини чексиз меҳр билан қалқитиб юборди. Бу илиқ муносабатга лойиқ жавоб қайтариш ниятида самимийлик билан деди:

— Раҳмат, яхши.

Искандар Ғойибович ўз жойига ўтирар экан, ёнидаги стулга ишора қилди. Усмонов ўтирди.

— Бугун нима ишлар билан бандсиз?

— Деярлик ишим йўқ,— деди ҳозиржавоблик билан Усмонов.

Шундай деди-ю, бемаъни жавобидан ўзи уялиб кетди.

Искандар Ғойибович мийиғида кулиб қўйди.

— Бодомсойга бориб келсак, нима дейсиз?

— Хўп,— деди ўзини босиб олиб Усмонов.

— Жуда яхши, бўлмаса, мен беш минутдан кейин тушаман.

Усмонов ўз хонасига қайтаётганида, Долимов келган эди. У саломлашишни ҳам унутиб, сўради:

— Тинчликми?

— Тинчлик,— деди Усмонов,— Бодомсойга кетяпмиз.

Долимовнинг истеҳзо ёйила бошлаган қорамтир, чорси юзи қотиб қолди.

III

У СМОНОВ обкомдан чиққанда бўлим бошлиғи Нодирхон Солиевни огоҳлантирмагани эсига тушди-ю, ҳижолат бўлди. Қайтишга эса журъат этмади. Искандар Ғойибович кутиб қолиши мумкин эди. Долимов албатта кириб айтади бошлиққа, бунини биларди. Лекин ўзининг айтгани бошқа гап эди. Нодирхон Солиев ниҳоятда интизомли ва нозик одам. У ҳаммадан ҳар бир ишни аниқ ва ўз вақтида бажаришни қаттиқ талаб этар, ўзи ҳам шунга амал қиларди. «Биз тарғиботчилар ҳаммадан олдинда юришимиз керак,— дер эди у.— Биз гўё компас. Бизга қараб одамлар нима қилишни, қаёққа боришни билишлари керак. Агар шу даражага кўтарила олмасак, бизнинг ҳожатимиз йўқ». У тайёрлаган ҳужжатлар — справка, қарор, лойиҳалар, ҳар доим обком аппаратида сезиларли воқеа бўлар эди. Ҳужжатларидаги мантиқлилиқ, тушунарли, аниқ тил ҳамманинг ҳавасини келтирарди. Муслим Иноятовдек кўп йиллардан бери обком аппаратида ишлаб келаётган Нодирхон Солиев бунини биларди ва шунинг учун ўз ходимларидан ҳужжатларнинг равшан ва ўқишли бўлишини талаб қиларди. Ҳаттоки хатларга ёзилган жавобларни ҳам ўзи кўриб чиқар, тузатар, уларга қандайдир аниқлик ва соддалик киритишга интиларди. Тузатиб бўлиб, қоғоздан манун ҳолда бошини кўтарар экан, дер эди:

— Хатга эҳтиёт бўлиш керак. Хат одамнинг дили. Дилни эса, бир сўз билан ранжитиб қўйиш мумкин.

Усмонов шундай одамнинг қўлида ишлаётганидан хурсанд эди. Қани энди ҳамма идораларда обком аппаратидаги тартиб, ишчанлик, Муслим ака ёки Солиев сингари одамлар бўлса, хаёл қиларди у, баъзан, ҳеч шубҳасиз, йигирма, ўттиз йил илгарилиб кетардик. Муслим ака ўз ишида турли дафтарчалар, ёзувларга асосланса, Солиев хотирлаш қобилиятига кўпроқ ишониб ишларди. Баъзан юз, юз эллик йўллик цитаталар, муҳим қарорларнинг пунктларини ёддан келтириб, ҳаммани ҳайратга соларди. Лекин Усмоновнинг назарида, шундай бағри кенг, саҳий, ўта маданиятли одамнинг баъзи камчиликлари ҳам бор эди: ҳамма ишни у ўзи қилгиси, жуда бўлмаганда ҳамкорликда бажаргиси келарди. Бу эса одамларнинг ташаббусини чекларди. Кейин у ҳеч кимнинг уни ҳатлаб ўтиб, раҳбарларга мурожаат қилишига йўл қўймасди. Усмонов биринчи камчиликда уни ёнини олмаса ҳам, иккинчисидан уни ҳақ деб биларди. Ҳамма ишда темир интизом, тартиб бўлиши керак. Агар шунга риоя қилинмаса, одам ўзининг ҳам, бошлиғининг ҳам обрўйини тўкиб қўйиши мумкин. Шунинг учун ҳам Усмонов ҳар гал, раҳбарлар берган топшириқлардан уни хабардор қилишни ўзининг вазифаси деб биларди. Нодирхон Солиев уни диққат билан эшитгач:

— Жуда яхши,— дер эди самимийлик билан.— Агар менинг ёрданим керак бўлса тортинмай кириш.

Баъзида кимларга мурожаат қилишни, қайси адабиётлардан фойдаланишни шошилмасдан айтиб берарди.

Усмонов жуда бўлмаса фойедан телефон қилиб қўймоқчи бўлиб, ичкарига йўл олган эди, зинада Искандар Ғойибовични кўриб қолиб, тўхтади. Унинг ортидан Нодирхон Солиевнинг ўзи тушиб келаётган эди. Усмонов у билан сўрашиб, қаёққа кетаётганини айтиш учун оғиз жуфтлаган эди, Солиев уни тўхтатди.

— Биламан. Муваффақият тилайман.

Унинг сўнгги гапини Усмонов тузунмади. Искандар Ғойибович эса, Солиевга қараб кулиб қўйди.

Кўп ўтмай «Волга» текис, кенг йўлда қушдек енгил учиб кетди.

Ҳосилдан бўшаб, кўкрагига шамол теккан кузги далаларда ажойиб файз бор эди. Дов-дарахт, ўт-ўлан худди ер каби олтин тус олган. Қаналлар, ариқларда ҳайқириб оқаётган сувлар кумушдек тоза, тиниқ, ёз киргунча энди уларга ҳеч ким тегмайди, йўлини тўсмайди. Олисолисларда шудгор қилаётган тракторларнинг гуриллаши, ялпиз ҳидига қўшилиб димоққа урилган ҳайдалган ер ҳиди, тиниқ, мовий осмонни тўлдириб, гала-гала учаётган кўчманчи қушларнинг ташвишли овозлари, умрнинг яна бир йили кетганини дала йўлида айниқса равшан эсга туширади, дилни ўкситади, шу билан бирга янги орзулар, умидлар билан вужудингни тўлдиради.

Куз манзарасига маҳлиё бўлиб, Усмонов йўлнинг ярми босиб қўйилганини сезмади. Искандар Ғойибович ҳам ўз хаёллари билан банд эди. Усмонов бир неча марта қандай иш билан кетишаётганини сўрамоқчи бўлди-ю, Ғойибовнинг ўйчан қиёфасини кўриб, саволи дилида қолди.

Бодомсойга буриладиган йўлга келишганда, Искандар Ғойибович ўзи гап бошлади:

— Районни яхши биласизми?

— Яхши эмас-у, ҳар ҳолда биламан,— тортиниб жавоб берди Усмонов.

— Район катта, хўжалиги кўп тармоқли...— Искандар Ғойибович бир оз жим қолди.— Қирққа зўрға етяпти пахтаси. Қўшнилари ўзиб кетишти. Пахтада ҳам, чорвада ҳам.

У яна хаёлга чўмди. Сийраклашиб қолган оппоқ сочларидан кескин фарқ қиладиган қуюқ қора қошларини чимирганча йўлга кўзларини қадаб анчагача сукут қилди. Кейин бирдан Усмонов кутмаган саволни берди:

— Отангизни эслайсизми? Неча ёшда эдингиз?

Искандар Ғойибович қачонлигини сўрамади. Бусиз ҳам Усмонов отасидан неча ёшда ажралганини яхши биларди.

— Ёш эдим жуда, бешга энди кирувдим,— деди у отасининг қиёфасини эслашга интилиб.— Эс-эс биламан.

У тўғри гапирди. Яхши билмас эди отасини. Кўпроқ эшитган эди. Онасидан, қариндошларидан, отасининг тирик қолган ўртоқларидан. Ҳаммадан яхши гап эшитган эди. Искандар Ғойибович нима дер экан? У ҳаяжон билан обком секретарига ўгирилди.

— Ёш экансиз,— деди Искандар Ғойибович.— Отангизни мен биламан. Ажойиб одам эди. Чинакам коммунист эди. Институтни тамомлаб келиб, у кишининг қўлида ишлаганман. Агроном бўлиб. Кейин ўзлари мени партия мактабига жўнатганлар. Шундан кейин кўрганим йўқ. Уша пайтда Бодомсойда атиги учта колхоз бор эди. Энг каттаси Усмон ака раислик қилган «Қизил Октябрь» эди. Газеталардан номи тушмасди ўшанда.

Искандар Ғойибович жимиб қолди. Яна қошларини чимириб йўлга қаради. Усмонов унинг фикрини бўлиб, гапга тутгиси келмади. Отаси ҳақида ҳозиргина эшитгани унинг қалбини чексиз ғурур билан тўлдириб юборган, бошқа гапнинг ҳожати йўқ эди.

Отасини у сўнги марта куз тунларидан бирида кўрган эди. Уйқу аралаш у қандайдир товушларни эшитди уйда. Нимадир тарақлади. Аммо у парво қилмади. Отасининг уйга келиш-кетишида тайин йўқ эди. Кечаси ҳам, кундузи ҳам уй одамлардан бўшамас эди. Бирдан у нимадандир чўчиб уйғонди. Кўзларини ишқалай-ишқалай очганида, олдида отаси турарди. Эгнида ҳар кунги узун кундуз ёқалик қора пальто, сақичдек қора сочлари силлиқ қилиб орқага таралган. Қўлида кундуз телпаги.

— Уйғотиб юбордимми?— сўради у юшоқ жилмайиб. Дамир индамади.

Шунда отаси уни даст кўтариб бағрига босди-да, гўё муҳим бир сирни айтгандек:

— Мен келгунча ойингни хафа қилма, яхши ўқи,— деди шивирлаб.

Аммо у қайтиб келмади. Отасини эслаб қолган аниқ бир воқеа шу эди. Кўп ўтмай она-бола шаҳарга кўчиб кетишди. Колхоз идорасининг ёнидаги уйлари негадир бузилиб, ўрнига арпа экилди.

Урушдан кейинги йили Усмон ака оқланди. Аммо қайтиб келмади. Унинг қамалиши ва йўқ бўлиб кетиши қандайдир даҳшатли туҳмат ва душманлик оқибати эди. Қим душман, нима сабабдан туҳмат уюштирилди, Усмонов қанчалик ҳаракат қилмасин, унга қанчалик ёрдам беришмасин, аниқлай олмади. Кейин вақт вақтлигини қилди. Йиллар ўтиши билан яра эскиди, оғир йўқотишга у ҳам, онаси ҳам кўникиб кетишди.

— Олисда уйлар кўринди.

— Райкомгами?— сўради шу пайтгача чурқ этмай келган шофер.

— Носир аканикига,— деди Искандар Ғойибович ва Усмоновга қаради.— Танийсизми?

— Эшитганман,— деди Усмонов.

— Яхши одам. Яхши раҳбар. Бечора касалга чалиниб қолди. Кўриб чиқайлик-а, нима дейсиз?

Усмонов бош қимирлатди.

Кўп ўтмай машина район марказидан икки километрча наридаги кўк дарвоза олдида тўхтади.

— Қани, юринг.

Искандар Ғойибович машинадан тушди.

Бодомсой район партия комитетининг собиқ биринчи секретари Носир Пўлатов ҳовлида ток қирқаётган эди. Меҳмонларни кўриб:

— Саида!— деб қичқирди-да, дарвоза томон юрди.— Искандар Ғойибович?! Келинг, келинг! Саломалайкум!..

— Салом,— Искандар Ғойибович ўзидек миқти, елкадор Пўлатовни маҳкам қучоқлади.— Отдексиз-ку?! Ё ишдан бездингизми?

Пўлатов хахолаб кулиб юборди.

— Танишинг,— деди Искандар Ғойибович уни қўйиб юборар экан, Усмоновга ишора қилиб.— Усмонов, обком инструктори.

— Яхшимисиз,— Пўлатов бир чеккада ийманиб турган Усмонов билан илиқ кўришди, қўлини қўйиб юбормай ичкарига бошлади.

— Қани, юринглар.

Уйдан ўрта ёшли, тўладан келган аёл чиқди.

— Саида, қара, ким келди?— деди Пўлатов ғурур билан унга. Аёл унинг ўртоғи эканини Усмонов тушунди. Унга яна обком секретарининг бу оила билан яқинлиги, қадрдонлиги ҳам маълум бўлди. Искандар Ғойибович аёл билан сўрашар экан, ўзини худди ўз уйидагидек эркин, содда тугар, икки гапининг бирида ҳазил қилиб, иккаловини кулдирар эди.

Дастурхон ёзиғлиқ хонага кириб ўтиришганда, Саида опа ҳаммага чой қуйиб узатди-да, «мен ҳозир», деганича чиқиб кетди. У кетиши билан Искандар Ғойибович жиддий оҳангда сўради:

— Хўш, соғлиқ қалай?

Пўлатов бир оз ўйланиб қолди-да, оҳиста деди:

— Чатоқ.

Хонага сукунат чўкди. Анчагача ҳеч ким бу жимликни бузмади. Ниҳоят, Искандар Ғойибович бошини кўтарди.

— Мен қайтармикансиз, деган умидда эдим...

— Йўқ,— қатъий равишда жавоб қилди Пўлатов,— вақтида кет-

дим. Бизнинг ишда яримта одам ишлолмайди. Уялтириб қўйишим мумкин эди.

— Майли, ўзингизга қаранг, бўлмаса. Бизга жуда кераксиз.— Искандар Ғойибович Пўлатовнинг пиёлани зўрага ушлаб турган рангсиз қўлини қисиб қўйди.

— Раҳмат.

— Бу йигитни танимадингиз-а?

— Йўқ.

Пўлатов Усмоновга ғамгин қараб қўйди. Ё Усмоновга шундай туюлди.

— «Қизил Октябрь» колхозининг биринчи ранси, машҳур Усмон ака эсингиздами?

— Ҳа-ҳа, бўлди-бўлди, эсладим,— Пўлатов жонланиб кетди.

— Уша кишининг ўғиллари бу йигит.

— Баракалла!— Пўлатов ўрнидан туриб Искандар Ғойибовичнинг сўнгги гапларидан қип-қизариб кетган Усмонов билан қайтадан сўрашди.— Табриклайман. Мартабангиз баланд бўлсин...

— Раҳмат,— деди Усмонов уялиб жойига ўтирар экан.

Саида опанинг илтимосини қайтара олмай, тушлик овқатни шу ерда қилишди. Искандар Ғойибович яна районнинг ҳозирги аҳволдан куюниб гап очди. Унинг таъбирича, район илгариги довуғи билан яшамоқда эди. Муҳим участкаларда аҳвол танг, илғор хўжаликлар билан қоқоқлар орасидаги тафовут ниҳоятда катта, ўрта хўжаликларнинг ўсиши эса сезиларли эмас эди. Албатта, бу камчиликлар четдан қараганда унча билинмасди ҳозир. Аммо икки-уч йилдан кейин-чи? Шу аҳволда кетилaversа, район ҳамма кўрсаткичлар бўйича оқсаб қолиши турган гап. Искандар Ғойибович райкомнинг баъзи нотўғри қарорларини эслади. Экиш кампаниясини кечиктириб юбориб, терим пайтида мактаб болаларини ишга чиқарган қолхоз раисларига райком панжа орасидан қараётганидан хафа бўлди. Биринчи секретарь вазифасини бажариб турган Қозим Бурҳонов ўзига эрк бериб юбориб, фақат номдор хўжалик раҳбарларини қўллаш билан овора эди. Улар нима деса шунини қиларди. Бунинг сабабини яхши биламиз, деди кесатиб Искандар Ғойибович. Пўлатов унинг гапларига қўшилди. Унинг фикрича алмашлаб экишга мутлақо эътибор берилмай қўйган, янги ерлар очиш, қишлоқ қурилиши ҳам деярли тўхтаб қолган эди.

Улар райкомга келишганда, кун пешиндан оққан эди. Искандар Ғойибович ёшларга хос эпчиллик билан иккита баҳайбат чинор орасига қурилган икки қаватли райком биносининг иккинчи қаватига кўтарилиб, қабулхонага кирди. Секретарь қиз уни таниб, дарҳол биринчи секретарь кабинетини очди.

— Қозим Бурҳонович йўқлар,— деди у шошиб.— Ҳозир «Ғалаба» колхозида бўлишлари керак. Сизлар ўтириб туринглар, мен ҳозир чақираман.

— Ҳожати йўқ,— деди Искандар Ғойибович.— Алиев-чи? У киши қаерда?

— Водхозга кетган эдилар яқинда. Бугун уларда ҳисобот мажлиси.

— Яхши.— Искандар Ғойибович бир оз ўйланиб деди:— Қозим Бурҳонович келганларида айтинг, биз йўл устида кирдик. Ҳозир «Правда»га борамиз. У ердан «Шарқ юлдузи»га ўтамиз. Бизни қидиришмасин.

— Хўп бўлади,— ҳозиржавоблик билан деди секретарь қиз.

Уша кун Усмонов уйига одатдагидан анча кеч қайтди. Улар иккита эмас, бешта колхозда бўлишди. Шудгорнинг кетиши билан танишишди, фермаларга боришди: Искандар Ғойибович ишларнинг боришидан умуман кўнгли тўлган бўлса ҳам, нимадир дилини ғаш қи-

ларди. Шаҳарга кириб келишаётгандагина Усмонов бу ғашликнинг сабабини билди.

— Ҳамма иш ўз инерцияси билан кетяпти. Районда янгилик, та-шаббус етишмаяпти,— деди куюниб Искандар Ғойибович.— Шалтоқ хўжалик, шалтоқ одам йўқ. Шалтоқ раҳбар бор. Колхозлар энди тузи-ла бошлаганда одамларнинг савияси паст эди, тушунтириш билан бирга шошмасдан, эринмасдан иш олиб бориларди, баъзан бақариш, ҳатто маъмурий чоралар кўриш ҳам зиён қилмас эди. Ҳозир давр бош-қача. Одамлар маълумотли. Техника юксак. Бақариш билан, уриш-сўкиш билан ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Планни бажариш бурч экан-лигини ҳамма билади ҳозир. Фақат қандай бажариш керак? Ана шуни ўргатиш лозим. Талаб қилиш осон, амалга ошириш қийин...

Искандар Ғойибович йўқ деганига қарамай, Усмоновни уйигача олиб келиб қўйди.

Ҳафиза эрининг уйига қайтиши обкомда ишлай бошлаганидан бери тайинсиз бўлиб қолганига кўниккан бўлса ҳам, хавотир олиб ўтирган эди. Эшикни ҳовлиқиб очаркан, эрининг кўзлари чақнаб, қандайдир ҳаяжон билан келганини кўриб, тинчиди. Усмонов ичкарига кириб унинг пешонасдан ўпди.

— Хавотир олдингми?

— Йўқ,— жилмайди Ҳафиза.— Тинчликми ишқилиб?

— Тинчлик. Бодомсойда бўлдик,— тўлқинланиб гапира бошлади Усмонов.— Биласанми, ким билан? Искандар Ғойибович билан! Тилла одам экан! Ана билим! Ана мия! Бутун областни беш панжасидек била-ди. Ҳозирини ҳам! Келажagini ҳам!

— Қасблари агроном деяётган эдингиз-ку...

— Агроном?!— киноя қилди Усмонов — Академик! Агрономия ака-демиги!

— Қорнингиз очгандир роса?— унинг гапини бўлди ошхонага йўл олиб Ҳафиза.

— Менга овқат керак эмас,— Усмонов ётоқхонадан уй кийимини кийиб чиқиб, хотинини бағрига босди.— Сен кераксан!

Ҳафиза кулиб уни четлатди.

— Қўйиб юборинг, қийналиб кетади!..

Усмонов дарҳол қўйиб юборди. Ҳафиза ҳомиладор эканлиги хаёли-дан кўтарилган эди.

— Сезяпти дейсанми?

— Сизганда қандоқ. Беш ойдан кейин тирқ этганни билади бола.

Усмонов ёш боладек чўккалади-да, хотинининг қорнига қулоғини тутди.

— Ҳеч нарса эшитмайман.

Ҳафиза хахолаб кулиб юборди.

— Туринг, аям келиб қоладилар.

Усмонов шошиб ўрнидан турди.

— Айтгандек, кўринмайдилар?

— Холамларникига кетдилар. Тўй келар экан бугун. Ростдан ов-қат емайсизми?— сўради Ҳафиза яна ошхонага йўл олиб.

— Ростдан: Чой ичаман.

Радиода кечки концерт бўлаётган эди. Аммо музыка садолари ҳам, ашуланининг ёқимли овози ҳам Усмоновнинг қулоғига кирмасди. У ҳамон бугунги сафари таъсирида эди. Искандар Ғойибовичга бугун-ги сафар ҳар кунги оддий ишдек туюлган бўлса, Усмоновнинг жуда кўп нарсага кўзини очган, партия ходимининг иши нақадар оғир, машақ-қатли, айни вақтда шарафли эканини яна бир бор кўрсатган эди. Обком аппаратидаги икки ярим йиллик хизмати давомида у кўп марта, тўғри қилдими — институтдан кетиб, деган савол устида ўйлаган, ле-

кин кўнгилни хотиржам қиладиган жавоб топмаган эди. У ёшлигидан тарихни яхши кўрар эди. Айниқса қадимги ва ўрта аср тарихларини, Спарта, Карфоген ҳаёти, қадимий Византиянинг солномаси, Қуддуси шариф учун бўлган қонли жанглар, фиравнлар ва уларнинг кўкўпар қабрлари, Сўғдларнинг Искандар Зулқарнайн аскарлари билан олиб борган курашлари, хуллас, эртадек туюлган олис ўтмиш уни қизиқтирар, шу ўтмишга бутун ҳаётини бағишлашни орзу қиларди. Бу орзу мактабни тамомлаганда ҳам уни тарк этмади ва у область марказидаги педагогика институтининг тарих факультетига ўқишга кирди. Студентлик йиллари кўҳна тарихга қизиқиши янада кучайди. Ўрта Осиё халқларининг янги эрадан аввалги ҳаёти ҳақида бир қанча илмий ишлар ёзди. Учинчи курсни битириб, каникулга чиққанда, машҳур тарихчи, археолог Пугаченкова партиясига қўшилиб, Сурхондарёдаги Далварзинтепани қазишда иштирок этди. Унинг кандидатлик диссертацияси ҳам ўша даврлардаги сўғдлар ҳаётидан эди. Институтда ўқитувчилик қилаётганида обкомга ишга чақирилди. Икки марта «Йўқ» деди. Учинчи марта Искандар Ғойибовичнинг ўзи таклиф қилди. «Йўқ» деёлмади. Обком аппаратидаги иш ҳам жуда қизиқ эди. Ҳар куни турли хил одамлар, турли хил вазифалар... Булар ҳам тарих эди, аммо ҳозирги тарих, энди ёзилаётган тарих, нима муҳим, нима номуҳим — ажратиш ҳали қийин бўлган тарих эди. Шунинг учун обком ишларига бор ғайрати, ақли билан берилиб кетди. Ишларнинг эса охири йўқ эди. Шунинг учун ҳам баъзан дилида шубҳа туғиларди. Буни ҳеч ким, ҳатто хотини ҳам шу кунгача сезгани йўқ. Қизиқиш қизиқиш-у, аммо ҳозирги ишининг нақадар масъулиятли, муҳимлигини у бугун билди ва бу ишга таклиф қилинганидан хурсанд бўлди. Кучи, ақли, билими бор экан, у энди ўзини шунга бағишлайди. Одамларни ўйлаш, уларнинг ғамини ейиш, бугунини кечасидан, эртасини бугунидан тўқ, фаровон қилишдан шарафли иш борми?!

Чойнак кўтариб, Ҳафиза кирганда унинг хаёли бўлинди.

— Юрагим сезиб турибди,— Ҳафиза хаёли паришон ҳолда эрига чой узатди.— Қандайдир ўзгариш бўлади.

— Албатта!— шошиб унга қўшилди Усмонов.— Қизимиз ё ўғлимиз бўлади яқинда!

— Йўқ, мен бошқа нарсани айтаяпман,— деди Ҳафиза эрининг ёнига ўтириб.

— Нимани?— тушунмай сўради Усмонов.

— Назаримда ишингизда ўзгариш бўлади,— деди жиддий оҳангда Ҳафиза.— Юрагим ҳеч адашмайди. Аввал ҳам шунақа бўлган эди.

— Фолбин бўлиб кет-э,— кулди Усмонов.— Ишим яхши. Ҳеч қаёққа кетмайман.

IV

Х АФИЗА ҳақ эди. Эртасига эрталаб Усмонов ишга келганда, одамлар у билан одатдагидан бошқача илиқ кўришишди. У эътибор бермади. Хонасига кирганида, Долимов кўлларини ёзиб унинг қарши-сига юрди.

— Табриклаймиз, Дамир Усмонович! Парвозингиз бундан ҳам баян бўлсин!

— Нима гап ўзи? Қанақа парвоз?— Усмонов унинг қучоғидан чиқишга ҳаракат қилар экан, ҳеч нарсага тушунмай, сўради:

Долимов кўрсаткич бармоғини унинг кўзи олдида ўйнатиб айёрон кулди:

— Э, яшириб бўлсиз? Биламиз!..

— Нимани?— яна ҳайрон бўлди Усмонов. Шу пайт унинг столи устидаги телефон жиринглади. Усмонов трубкани олиб қулоғига тутди.

— Усмонов...

Трубкадан Валентина Иванованинг таниш овози эшитилди.

— Дамир Усмонович! Сизни ўртоқ Ғойибов сўраяптилар.

— Ҳозир.

Усмонов ёзув дафтарчасини олди-да, шошиб хонадан чиқди.

— Яшириб нима қиларкан? Товба!..— Орқасидан тўнғиллади Долимов.

Искандар Ғойибович узун стол ёнидаги ўз жойида Нодирхон Солиев билан гаплашиб ўтирарди.

— Келинг, келинг, ука,— деди Усмоновни қўриб ва ўрнидан туриб унга қўлини узатди.— Яхшимисиз? Утиринг.

Усмонов Нодирхон Солиев билан бош қимирлатиб кўришди. Қўл бериш учун столи айланиб ўтиш керак эди.

— Кеча, қалай, Бодомсой сизга ёқдимми?— жилмайиб сўради Искандар Ғойибович.

— Яхши район,— тортиниб жавоб берди Усмонов.

— Узингиз туғилган район бўлади-ю ёмон бўладими?— ҳазил қилди Искандар Ғойибович кулиб.

Нодирхон Солиев ҳам унга қўшилиб кулди. Усмонов қизариб ерга қаради.

— Бодомсой яхши район,— бирдан жиддийлашди Искандар Ғойибович.— Ери мўл, қанчадан-қанча янги ерлар очиш мумкин, суви етарли. Тоғи бор, қир, адири... Энг муҳими, меҳнаткаш халқи бор. Баҳорда сел келиб, ёзда қурғоқчилик кучайиб, пахтанинг ярмидан кўпи қайта экилган, экин кечикиб кетган йиллари оғиз очмай, даладан қайтмай меҳнат қилган бодомсойликлар, эркаклар ҳам, аёллар ҳам. Ҳеч қандай оғир ишдан қайтишмайди улар. Ардоқлаш керак уларни, қадрлаш керак...— Искандар Ғойибовичнинг юзига яна табассум югурди.— Утган йили бир зоотехник билан гаплашиб қолдим. Еш йигит. Бир йил бўлган институтни битирганига. «Максим Горький» колхозидан.— Искандар Ғойибович Солиевга ўғирилди.— Эсингиздами, нонвой бўларди Назирқул ака деган. Тўй қиладиганларнинг кўпи унинг вақтига қараб туй кунини белгилашарди.

— Виставкага ҳам юборган эдик унинг нонларини,— қўшиб қўйди Солиев.

— Ҳа, баракалла! Раҳматли ўтган йили қазо қилган экан, билмай қолибман. Ана ўшанинг ўғли. Хўш, ана шу йигитдан районда ҳеч кимга тинчлик йўқ. Эчки боқиш керак, дейди. Қўйлар боролмайдиган жойларга тоғда эчки боради, дейди. Кейин эчкининг жуни авиацияда жуда керак нарса экан. Икки-уч йилдан кейин фойданинг тагида қолиб кетамиз, дейди. Раис қарши экан. Ҳатто сўкиб ҳам берибди.

— Ҳайитвой акадан кутса бўлади буни,— деди кулиб Солиев.

— Такага куни қолибди деб, ҳамма мандан кулади, дебди,— Искандар Ғойибович ҳам Солиевга қўшилиб кулди.— Лекин гап раисда эмас, гап ҳалиги йигитда. Кўрдингизми, мана шундай жонкуяр одамлар кўп Бодомсойда. Фақат уларни ўз ҳолига қўйиб қўймаслик керак. Техника ҳам етарли районда. Хуллас, Бодомсой оёққа туриб олган мустаҳкам район. Биз бюро аъзолари маслаҳатлашиб, сизни шу районга ишга юборишга қарор қилдик.

Усмонов бўшашиб, юраги орқасига тортиб кетди.

Искандар Ғойибович унга эътибор бермай, гапида давом этди:

— Аппаратда ишлаб, анча тажриба орттирдингиз. Одамлар билан ишлашни энди биласиз. Партия ишини ҳам ўргандингиз. Район партия комитетининг биринчи секретари елкасига юклатилган вазифа қан-

чалик масъулиятли, оғир ва шарафли эканини тушунтириб ўтирмайман. Биласиз. Нима дейсиз?

Усмонов ўйланиб қолди. Бундай таклифни у хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бутун бир районнинг партия раҳбари бўлиш — бу жуда катта иш, қўлидан келармикан? Шарманда бўлиб қолмасмикан?

— Ишонч учун раҳмат, Искандар Ғойибович, — деди у секин. — Аммо эпполмасам керак? Уялтириб қўяман сизларни, ўзим ҳам уялиб қоламан.

— Обком сизга ёрдам беради, — қатъий равишда деди Искандар Ғойибович. — Ҳар куни, ҳар бир масалада. Райкомнинг ўзида ҳам тажрибали ўртоқлар кўп. Қараб туришмайди. Демак, келишдик?

Усмонов бир оз ўйланиб турди, кейин бошини дадил кўтарди:

— Келишдик.

Искандар Ғойибович ўрнидан қўзғолди.

— Эртага Бодомсойда партконференция. Бирга борамиз.

У, шу билан гап тамом дегандек, Усмоновга қўлини узатди.

Усмонов бирдан елкасига ағдарилган юкдан ўзини зўрға тутиб, кабинетдан чиқди. Нима қилиш керак? У ўз хонасига ҳозир кибгиси келмади. Долимовнинг сохта кулги ёпишган башарасини кўргиси, сохта гапларини эшитгиси йўқ эди. Уйга ҳам боришни истамади. Ҳафиза аввало ҳайрон бўлади, эрта қайтишининг сабабларини суриштиради. Усмонов обком бюроси, райпартконференция ўтмагунча ҳеч кимга, ҳатто хотинига ҳам айтмаслик кераклигини биларди.

Зинадан оҳиста биринчи қаватга тушар экан, ёнидан Нодирхон Солиев ўтиб қолди:

— Табриклайман. Чин юракдан.

Усмонов жавоб қайтаришга улгурмади, зўрма-зўраки жилмайди. Одамларнинг нима учун бугун у билан бошқача кўришганларини у энди фаҳмлаган эди. Қаёқдан билишди экан?

Кўчага чиққанида соат ўн бўлган эди. Ҳали эрта. Қаёққа борса экан? У қаёққадир бориши, тўсатдан юз берган ўзгаришни ҳазм қилиши, қандайдир режалар тузиб олиши ва ниҳоят, ўзига келиши керак эди. Хаёлидан курсдош дўсти, область газетасининг редактор ўринбосари Исмоилжон Аҳмедов ўтди. У билан учрашишга аҳд қилди-ю, аммо тезда айниди. Исмоилжон ҳозир, албатта, ўз идорасида эди, агар биронта районга кетиб қолмаган бўлса. Лекин бориб нимани гаплашади? Масала ҳал бўлган бўлса, ундан нима маслаҳат олади? Бунинг устига у обкомда ишлай бошлаганидан бери ораларидаги муносабатда қандайдир расмийлик пайдо бўлган эди. Ҳар бир нарсани очиқ-ойдин гапирадиган, ҳазилкаш, латифаларнинг қони, шунинг учун бўлса керак, семириб, қорин қўйган, ёшидан анча катта кўринадиган Исмоилжон у билан учрашганда ўзини чеклаб гаплашарди. Бир куни ҳатто Усмоновнинг жаҳли чиқди.

— Мен билан бунча энди мулозамат қилмасанг?! Очиқ гапиравер! Исмоилжон кулди.

— Мен-ку очиқ гапиравераман. Сенга қийин бўлади. Обком ходимсан. Тагин матбуот билан шуғулланасан. Сен билан тенг гаплашсам, шундай одамлар борки, булар ўртоқ, шунинг учун ҳам Усмонов газета камчиликларини яшириб келади, деган гап тарқатишади. Сенга доғ туширишни истамайман.

Усмонов дўстидан ичида миннатдор бўлди. Аммо ўз гапидан қайтмади:

— Барибир илгаригидек гаплашавер. Сенинг «Усмонович»ингга ҳеч кўниколмаяпман.

— Ҳеч қиси йўқ. Ешсан-да, ҳали. Кўникиб кетасан.

Лекин Усмонов кўниколмади, Исмоилжон эса ўз билганидан қол-

мади. Балки шундандир, Усмоновнинг меҳри унга янада ошди ва ҳозир у билан учрашишга ошиққани табиий эди. Бугун дам олиш куни бўлганида, албатта, борарди. Ҳеч нарса айтмасди, йўқ, ҳазил-ҳузил гаплар билан ўзини чалғитиб қайтарди. Редакцияда эса, бундай қилиб бўлмайти.

Катта кўчадан ботаника боғи томон борар экан, обкомга ишга ўтган дастлабки кунларда Исмоилжоннинг отаси айтган гаплар эсига тушди. Аҳмаджон ака умрини педагогикага бағишлаган кекса зиёлилардан эди. Унинг таржималарида рус ва жаҳон адабиёти классикаларининг бир қанча асарлари ўттизинчи йиллардаёқ нашр этилган, баъзилари ҳамон мактаб программаларида кўрсатилиб келинарди. Ешлигида ўзи ҳам шеърлар, кичик-кичик пьесалар ёзган, қаҳратон қиш совуқларига бардош бериб гуллаган бойчечак ҳақидаги қандайдир бир шеъри куйга солиниб, кўп йиллар радионинг «Пионер эрталиги»да айтилиб келар эди. Шу одам Исмоилжонларникида ўтиришганда:

— Дамиржон ўғлим, сиз кўп ташвиш чекманг. Одам эпполмайди-ган иш йўқ,— деган эди. — Партия аппарати фақат раҳбар идора эмас, жуда катта илм ўчоғи, халқ ишига, партия ишига содиқ кадрлар етиштирадиган муқаддас даргоҳ. Ҳозирги ишингиз кейинги катта ишларингиз олдидаги биринчи қадам... трамплин бўлса ажаб эмас.

Усмонов шу гапларни эслар экан, юраги тўлқинланиб кетди. Албатта, қандайдир ўзгариш бўлишини у биларди, лекин ўзгариш бунчалик тез келишини ва бундай катта бўлишини у кутмаган эди. Искандар Ғойибовичнинг гаплари яна ёдига тушди-ю, кўнгли бўшашиб кетди. Райкомнинг биринчи секретари!.. Бу амалга мансуб обрў уни ҳозир мутлақо қизиқтираётгани йўқ. Уни ўйлатиб қўйган нарса — шу амал доираси, салмоғи ва мураккаблиги эди. Райкомни огоҳ қилмай, Искандар Ғойибович уни бутун Бодомсой билан юзаки бўлса ҳам, таништириб келганининг боисини у энди тушунди. Искандар Ғойибович унинг чўчиб кетишини истамасди, айтиш вақтда қўйини пуч ёнғоққа тўлдирмади. Бор нарсани кўрсатди, бор гапни айтди. Энди навбат унга эди. Бутун ғайрати, гидроки, билимини ишга солиб, унга ишонганларнинг ишончини оқлаши керак.

Усмонов шундай ўйлади-ю, вужудини ваҳм босаётганини сезди ва ўзидан хафа бўлиб кетди, болалигида юз берган ҳодиса дилидан ўтди. Тўртми, беш ёшда эди. Бекинмачоқ ўйнаб юриб, сой лабидаги шохлари тарвақайлаб кетган кекса ёнғоқ устига яширинди. Оқшом пайти эди. Болалар уни топишолмади. Кеч кириб, қоронғи тушди. Дамир ўртоқлари уни унутишганини, ёлғиз қолганини сезиб, йиғлаб юборди. Катталардан кимдир уни эшитиб, ёнғоқ устидан олиб тушди, ҳазил аралаш уришди:

— Ёнғоққа чиқиб нима қилардинг?! Ажина чалиб кетади-ку? Оғзинг қийшайиб қолса, майлими?

Уша куни тушига ажиналар кириб чиқди. Биттаси бошига, биттаси юзига ёпишиб, оғзини қийшайтиришди. Дамир додлаб уйғониб кетди. Югуриб бориб чироқни ёқди-да, ойнага қаради. Йўқ, оғзи жойида. Севиниш ўрнига, хўрлиги келиб увиллаб йиғлаб юборди. Қулоғига:

— Бола қўрқибди! Болани қўрқитишибди!— деган овозлар эшитилди.

Кимдир маслаҳат берди:

— Чумчуқнинг юрагини ичириш керак!

Бундай пайтда холис хизмат қиладиганлар кўпайиб қолади. Дамирнинг Тўхтасин деган амакиваччаси бўларди. Мўйлави ниш уриб қолганига қарамай гоҳ бузоқнинг думига челақ боғлаб, бутун қишлоқнинг тўзонини чиқарар, гоҳ сойдан илон тутиб келиб, овқат маҳали

дастурхон устига қўйиб юборарди. Отаси бир марта ҳатто сўрига боғлаб калтаклаган эди. Шу Тўхтасинга жон кирди ўшанда. Орқасида бир гала бола, чумчуқ қидиришга тушиб кетди. Дамир ёш эмасми, ўзи ҳам уларнинг кетидан югурди. Бир пасда бештача чумчуқ тутиб келишди. Кимдир чўрт-чўрт уларнинг калласини узди. Дамир кўзларини чирт юмиб, соққадек-соққадек иккита юракни ютиб юборди. Қўрқоқликдан тезроқ қутулишни истаб, учинчисига қўл чўзди-ю, ютолмади. Кейинчалик эсини танигунча, чумчуқ кўрса кўнгли айнийдиган бўлиб юрди. Бу-ку майли, ўртоқларининг олдида изза бўлганини айтмайсизми?! Баъзилар ҳатто «юраги йўқ» деб чақирадиган ҳам бўлишди. Биринчи бўлиб, албатта, Тўхтасин унга шундай лақаб қўйди. Урушдан юборган сўнги хатида у шуни эслаган, Дамирдан кечирим сўрагандек бўлган эди.

Шу воқеа ёдидан ўтар экан, Усмонов ўзини олис болалигидаги сингари баланд дарахт устида ҳис қилди. Ушанда у қўрқувдан чумчуқ юраги ютиб қутулган эди. Наҳотки ҳозир чораси топилмаса? У ўзига шундай савол берди-да, анча тинчиди. Биринчидан, юрагини босган ваҳима, қўрқувдан эмас, бошига тушган масъулиятдан эди. Иккинчидан, у ёлғиз эмас. Унинг ёшида, ундан ҳам ёшроқ колхоз раислари, райком секретарлари бор. Ишлаб юришибди-ку улар. Нега у ишлолмас экан?

У шу қарорга келиб, кўнгли ёришди. Ботаника боғига етай деганда, орқасига қайтди. Қиладиган ишлари кўп эди. Хатларга жавоб бериш керак. Бугунги газеталарни кўргани йўқ. Газеталар хаёлига келиши билан «Олға»— Бодомсой район газетаси эсига тушди. Энди бу газетани бошқатдан варақлаб чиқиш керак. Районга боргунча шундай қилди. Камида бир йиллигини кўриб чиқади. Районни билиш учун бу жуда зарур эди.

Шу ниятлар билан ўз хонасига кирганда, Долимов ҳазил қилди: — Хайрлашмай кетиб қолдингизми дебман, Дамир Усмонович! Усмонов индамай жойига ўтирди. Аввал жавоб бергиси келмади. Кейин ўзини туголмай:

— Ўртоқ Долимов, сизга битта маслаҳатим бор,— деди.— Ҳеч маҳал пойгадан олдин от чоптирманг. Узингизга жабр бўлади.

Долимов қизариб кетди. Гапга оғиз жуфтлади-ю, индамади. Ҳар ҳолда энди унинг олдида тенгқури эмас, район партия комитетининг биринчи секретари ўтирарди.

...Бодомсой район коммунистларининг конференцияси кечга яқин тугади. Конференцияда янги йил планлари кўриб чиқилди. Коммунистлар пахта бўйича пландагидан ташқари ўн минг тонна эмас, ўн беш минг тонна қўшимча ҳосил кўтаришга аҳд қилдилар. Чорва қишловини яхшилаш масаласи бўйича ҳам тегишли қарор қабул қилинди. Бир оғиздан ҳамма Искандар Ғойибовични қўллаб, янги йилда қишлоқ хўжалик ишларига мактаб ўқувчиларни жалб қилмасликка ваъда берди.

Дамир Усмонов конференциядан уйига янги вазифада қайтди. Ҳафиза уни кўриши билан қучоғига отилди.

— Айтувдим-ку, сизга бир ўзгариш бўлади деб! Рост эканми гапим?

Усмонов кулиб, унинг пешонасидан ўпди. Ошхонадан қўлларини пешбандига артганча онаси чиқди.

— Боламдан айланай! Бир кунда ўзини олдирибди-қўйибди!— У шундай деб ўғлининг кўксига бошини қўйди.— Майли, мартабанг ишқилиб, бундан ҳам баланд бўлсин. Исмоилжон кутиб ўтирибди сени.

— Қани?— шошиб сўради Усмонов.

— Мен шу ердан!— меҳмонхонадан Исмоилжоннинг бўғиқ овози эшитилди, кейин йўлакда ўзи кўринди.— Табриклайман.

Икки ўртоқ қучоқлашиб кўришишди.

— Хўш, нима дейсан?— сўради меҳмонхонага киришгач, Усмонов.

— Яша, дейман, ўғлим!— Гафур Гуломнинг шеъри билан жавоб қилди Исмоилжон.

Иккалови кулиб юборишди.

— Йўқ, ҳазилсиз!..

— Шундай бўлиши керак эди...— деди Исмоил.

— Билармидинг?

— Йўқ, билмасдим, лекин тахмин қилардим. Областда обрўйинг яхши эди.

— Йўғ-э?..— ишонқирамай сўради Усмонов.

— Рост. Аппаратдагилар ҳам, районларда ҳам сенинг ҳақингда доим яхши гапиришарди. Бу, албатта, изсиз қолмайди.

— Бодомсойга муносабатинг ёмон эди, энди кунора биттадан хабар босиб турмасанг, каллангни оламан!— дўқ қилди Усмонов.

Исмоилжон кулди.

— Аввал ўзингдан бошлаймиз. Райком секретари аввало халқни ўз программаси билан таништириши керак. Ана ундан кейин хабарлар босилаверади. Хабар устига хабар, қарабсизки, бир йилда ўттиз беш минг хабар босилиб кетибди Бодомсойдан!

— Утиринглар,— таклиф қилди Ҳафиза.— Исмоилжоннинг ҳам сизни кутавериб, қоринлари очиб кетди.

— Бу гапингиз тўғри. Тушдан бери ҳеч нарса еганим йўқ,— деди Исмоилжон.

— Ичамизми қиттак?— сўради Усмонов.— Ниҳа ичасан?

— Сув бўлмаса коньяк-да!

Усмонов овқат келишини кутмасдан кичкина қадаҳларга коньяк қуйди.

— Қани, олдик бўлмаса!..

Исмоилжон қадаҳни семиз қўлига тутиб:

— Йигит бўлдик, энди чўпчак болалик қилмишлари...— деб бошлади.

Усмонов машҳур бу шеърни эслаб, давомини айтди:

— Энди бизнинг бошда, дўстим, бу дунё ташвишлари!

Улар алламаҳалгача гаплашиб ўтиришди. Исмоилжон кетгач, Ҳафиза ўрин солаётиб, сўради:

— Спитамен нима бўлди экан?

— Спитаменми?..— ўйланиб қолди Усмонов.— Спитамен ўзига ўхшаган довюррак йигитлари, оқсоқол маслаҳатгўйлари билан Искандар Зулқарнайн қуршовини ёриб чиқиб, Мароқанд томон йўл олади. Бир неча мағлубиятига қарамай сўғдлар уни қабул қилишлари ва мадад беришларига ишончи комил эди...

— Мен буни эмас, диссертациянгизни сўраялман,— деди жиддий оҳангда Ҳафиза.

Усмонов ўзини эшитмаганликка солиб, ўрнига ётди-да, кўзларини юмди. «Спитамен...— хаёлидан ўтказди у.— Одамларни ўзига эргаштириш, ўз ғоясига бўйсундириш учун қанчалик куч, маҳорат керак. Шунчалик куч ва маҳорат менда бормикан?»

Бу савол Бодомсойда бўлганидан бери унинг миясини пармалаб келарди. Лекин қанча ўйламасин, ўзи жавоб беролмаслигини яхши биларди.

V

У СМОНОВ Бодомсойдаги биринчи иш кунига пухта тайёрланди. Қиладиган ишларини, ҳатто, соатма-соат белгилаб чиқди. Аввало райком ходимлари билан танишади. Ҳар бир бўлимнинг қилаётган ишини кўради, кейин конференция қарори, маърузага чиққанларнинг сўзларини яна бир бор ўқиб чиқади. Райкомнинг иш плани, бюрога қўйиладиган масалалар, уларни ким тайёрлаётгани билан бафуржа танишади ва шунга қараб, хўжаликларга бориш тартибини мўлжаллаб чиқади. Бир иш куни учун бу масалалар етарли эди. Режасидан мамнун бўлиб, Усмонов кўчага чиқди.

Район ижроия комитетининг раиси Қудрат Содиқовнинг 6-совхознинг янги коттежларидан бирига кўчиб келиши ҳақидаги таклифига қарамай, Усмонов район меҳмонхонасидаги икки хоналик номерга жойлашган эди. Райкомнинг биқинида бўлган бу жой унинг назарида ҳар томонлама қулай эди. Коттежга келганда, совхоз ишчилари учун қурилган уйга тайёрга айёрдек кириб олишни эп кўрмади. Ҳозирча меҳмонхонада тўради. Унинг қарорига Ҳафиза ҳам, онаси ҳам қўшилишди. Усмоновнинг тинчлиги улар учун ҳар қандай шароитдан муҳим эди. Бунинг устига масаланинг яна бир нозик томони бор эди. Мастура опанинг ўттиз йилдан сўнг, эридан бевақт ажралган жойга бориши оғир, унинг эски яраси янгиланиши мумкин эди. Бу ҳақда оғиз очишга Усмонов ботинолмади. Аяси эса, ўзича ҳеч нарса демади. Бу масалادا Усмоновнинг умиди туғилажак чақалоқда эди. Бола бутун ғуборларни ювиб юбориши мумкин, деб умид қиларди.

Райком биносига етганда, юраги яна бир тўлқинланиб кетди. Аммо бу тўлқинланиш катта бир доvon ошишга тайёр турган одамнинг тўлқинланиши эди. У муздек ҳаводан симириб, чуқур нафас олди-да, оҳиста, лекин енгил қадам ташлаб зинадан кўтарилди бошлади. Узоқ йиллар ўз уйдек қадрдон бўлиб қоладиган, ҳозирча кўникиш қийин бўлган бинонинг иккинчи қаватига кўтарилганда, тун бўйи мижжа қоқмай тузиб чиққан режалари барбод бўлди. Райком секретари сифатидаги биринчи иш куни кутилмаган воқеадан бошланди.

Қабулхонада тўзғиган сочлари устидан омонатгина рўмол боғлаб олган барваста бир аёл қўлларини пахса қилиб секретарь қизга ўшқирарди:

— Мен сенга мелисани кўрсатиб қўяман! Узингни мелисага юбориш керак, такасалтанг! Мени эримнимас! Шим кийиб олиб, маслаҳат берадиган бўб қолдингизми энди, зорманда!..

— Нима гап ўзи?— ҳайрон бўлиб сўради Усмонов.

Секретарь қиз йиғламоқдан бери бўлиб унга юзланди:

— Манави аёл... Уйларида жанжал бўлган экан.

Аёл уни гапиргани қўймади.

— Вой, тўтиқуш! Ҳали «манави аёл» бўлиб қолдимми сенга? Эллик йилдан бери Салтанатман! Бешик тўйингга бош-оёқ сарпа қилиб борганман-а, яшшамагур!..

— Секин, секин, қарғамасдан гапиринг,— деди Усмонов.

— Мени қарғашимни эшитмабсиз ҳали! Шуюм қарғаш бўлдимми?! Усмонов унга эътибор бермай, секретарь қиздан сўради:

— Хўш? Нима бўлди?

— Уйларида жанжал бўлган экан...— ўпкаси тўлиб гапирди секретарь қиз.— Уртоқлари билан... Милицияга боринг десам, мени уриш-яптилар. Секретарлар керак, дейдилар. Козим Бурҳонович ҳали келганлари йўқ. Илгари қабул қилган эдилар.

— Баҳорда,— қўшиб қўйди аёл.— Ушандан бери уйим жаннат эди. Бир кунда дўзах бўлди-қўйди!

— Қани, ичкарига киринг,— таклиф қилди Усмонов фамилияси ёзиб қўйилган эшикни очиб. «Қачон улгуришди экан?»— Хаёлидан ўтди уйнинг ичкарига кирар экан.

— Дамир Усмонович, ҳозир Козим Бурҳонович ўзлари келиб қоладилар, сиз...

Усмонов секретарь қизнинг нима демоқчи эканини тушунди.

— Ҳеч қиси йўқ.

— Сен аралашма!— дўқ қилди аёл.

— Қани, ўтиринг, опа!

Усмонов эшик орқасида турган илгакка пальто, телпагини илиб, анчагина узун кабинет тўридаги ёзув столини айланиб ўтди-да, буралма креслога ўтирди.

— Эрталабдан ниманинг жанжалини қилиб ўтирибсиз, Салтанат опа?

У жилмайиб аёлга боқди. Аёл унинг исмини этиб мурожаат қилганиданми, ё кабинетнинг салобати босдимиди, бирдан уялиб, келинчалардек бошини эгди.

— Йўқ, ўртоқ... секретарь. Улибманми жанжал қилиб? Малоҳатхон девор қўшним. Шунчаки ҳазиллашдим-да... Узингиз эсон-омон-мисиз?

Усмонов ўзини зўрға кулгидан тийди:

— Раҳмат. Хўш, келинг?

— Мен...— аёл тутилиб қолди.— Мен арзмаган бир илтимос билан келдим. Илгарилариям келиб турардим. Барака топсинлар, ўртоқ Бурҳонов жуда яхши қабул қилардилар. Бугунам шу масалада келганман. Эртароқ кепқопман. Малоҳатхон синглим билан гаплашиб туриб, озгина нервинчит қилдим,— аёл уялган бўлиб, рўмолининг учи билан даҳанини беркитди.— Баъзи-баъзида шунақа, озгина нервинчит қилиб тураман. Илгари дунёни сел босса тўпғимга чиқмасди. Поччангиз списалис бўлдилар-у, шу касалга чалиниб қолдим.

— Нима бўлдилар?— тушунмади Усмонов.

— Списалис!

Усмонов «бу нима деганингиз?»— деб сўрамоқчи эди, аёлнинг ўзи изоҳ берди.

— Машина тузатадилар. Ҳар хил машиналарни. Ҳалиги ҳўкиз суврати солинганидан тортиб, инвалит машинагача. Илгари туппа-тузук эдилар. Грузовой ҳайдаб юрардилар. Уч йил бурун машина тузатадиган идора очилиб, шундай бозорнинг орқасида, шунга списалис қилиб чақиринди. Шундан бери, ўртоқ секретарь, азобдаман. Машинаси бузуқлар ҳам кўп экан. Тиним йўқ. Уйдаям очирит. Шунданми дейман, ўзгариб қолдила. Ичадила. Кўчада етмагандек, уйга олиб келиб ичадила. Қаладопка шишага тўлиб кетди. Ичсала, келиб ётсала майли эди. Болани тинч қўймадилар. Менгаям... тегишадила. Барака топгур ўртоқ Бурҳонов кўп яхшилик қилдила. Кабинетларига рўпараларига ўтқазиб қўйиб, роса изза қилди. Гапга қулоқ соладила. Бир ойдан кейин яна боягидек... Ичволиб, ҳеч кимга тинчлик бермайдилар. Кеча у ёқ-бу ёғимдан ўтиб кетди. Кенжамиз, Юсуфбек, худди дадасига ўхшаб, машина жинниси. Кеча ўқишдан икки олиб келибди. Биттамас иккиси, мен сизга айтсам. Шуни уришиб турсам хамир ёйиб, келиб қолдила қийшайиб. Бир чақиримдан биламан ичганларини. Ичволсала яхши кўрган битта ашуларни бор, оёқ етгунча кетгайман, деган. Тиллари айланмаса ҳам, шуни айтганлари— айтган. Шуни айтиб кириб келиб қолдила. Тагин чўнтақларига битта шишани солиб олибдила, оғзи чиқиб турибди. Мендан бекитмоқчи бўлиб, ёнлариминан юриб келяптила. Аввал тишимни-тишимга қўйдим. Кейин бўлмади. Списалис бўлсалаям мени кўкрагимдан келалла. Утирган жойимда, қўлимдаги

Ўқлоғи билан сонларига бир урувдим, чўнтакларигаги шиша чил-чил бўлиб синди, мўрт экан-да, шимлариям бир пасда хўл бўлди сийиб қўйган боладай. «Их» деб, чўнтакларига қўл солувдила, қўлларини шиша тилиб кетди. Ана бўлди тўполон, бўлди тўполон!.. Сан кимни урдинг-а?! Сан кимни қонини тўқдинг-а?! Сан списалиснй қонини тўқдинг! Қимсан ўзинг? Битта шпингалетсан?— деб шердек ташландила устимга. Қочдим. Ҳовлини айлантириб қувдила. Менга бу алам қилмайди, ўртоқ секретарь, қувсала қувибдила, ўзимни эрим... Шпингалет деганларига чиолмайман. Бешта болани катта қилиб, энди шунақа ном орттирдимми? Йиғладим, кечасиминан йиғлаб чиқдим. Мени бу ҳақоратдан халос қилинг, ўртоқ секретарь... Малоҳат бўлса мелисага боринг, дейди. Эсимни ебманми бориб?! Мелиса гаплашиб ўтирармиди, шатта қамайди! У кишини гапминан тарбия қилиш керак, қамабмас.

Ўртоқ Бурҳонов икки-уч марта гаплашдила, минг раҳмат, бўлка нондай бўб қолувдила ўшандан кейин. Ҳозир яна айнидила... Мен сизга айтсам, ўртоқ секретарь, сизнинг ҳам мартабангиз ўртоқ Бурҳоновдай бўлсин, поччангиз...

— Фамилиянгиз нима?— уни бўлди Усмонов, «поччаси»нинг қиёфасини кўз олдига келтириб.

— Фамилиям Пармонова,— ҳозиржавоблик билан деди аёл.— Элик иккига кирдим. Ун олтинчи ясида сменний ошпазман. Бир боринг, ўртоқ секретарь. Мен қилган овқат болалардан сира ортиб қолмайди. Болаларниям ўзи қўғирчоқдек қилиб қўйганмиз. Ота-оналари бирам хурсанд, бирам хурсанд!..

— Албатта, бораман,— ваъда қилди Усмонов.— Эрингизнинг фамилияси-чи?

— Вой, мен у кишининг фамилияларидаман. Ўзимни қизлик фамилиям хах... нима эди?.. Шодмонқулова!— ғурур билан айтди аёл.

— Исмлари-чи?

— Поччангизними?

— Ҳа... Сизнинг исмингизни биламан.

— Полвонқул ака.

Усмонов яна кулиб юборай деди. Кичкинагина эридан шикоят қилиб келган забардаст аёл эрининг исмини қандайдир меҳр ва ҳурмат билан тилга олган эди.

— Гаплашасизми?— умид билан сўради аёл.

— Албатта. Сиз бораверинг,— деди ўрнидан туриб Усмонов.— Аммо сиз ҳам, опа, қаттиққўл бўлманг. Ўзингиз айтгандай яхши гап билан...

— Вой, қаттиққўл бўлиб қаёққа борибман, айланай. Кечаги урганим холос!..

— Хўп, хайр.

Аёл гавдасига ярашмаган уятчанлик билан тисарилиб чиқиб кетди.

«Устахонага бориб келиш керак,— хаёлидан ўтказди Усмонов.— Қандай одам экан бу «списалис»?

У аёлнинг Бурҳонов ҳақидаги гапларини беихтиёр хотирлади. «Бурҳоновдек мартабангиз баланд бўлсин», деди у. Демак, Бурҳоновни районда ҳурмат қилишади. Бу, албатта, табиий. Кўп йиллардан бери шу районда ишлади. Ҳамма уни танийди. У шундай ўйлар экан, дилини жиндай сиёҳ қилган бир воқеани эслади. Конференцияда икки кишининг номзодига қарши овоз берган эди. Уша кунни ҳеч ким, унинг ўзи ҳам бунга эътибор бермади. Лекин Искандар Ғойибович билан қайта-этиб, йўлда шунини дилидан ўтказди. Кимлар бўлиши мумкин бу икки киши? Нима учун уни ўчиришди? Уни билмаганларданми? Қасданми? Ёки шунчаки, унинг кайфиятини бузиш учунми? Агар шундай бўлса, бу ёш болалик-ку! Бундан ташқари, иккалови келишиб ўчиришдими, ё

бир-бирларидан беҳабарми? Бу саволларга жавоб бериш қийин эди. Ҳа, Бурҳонов даражасига етиш учун у ҳали кўп иш қилиши керак.

— Дамир Усмонович, кечирасиз,— селектордан қабулхона секретари — Малоҳатнинг овози эшитилди,— кўк трубкани олинг. «Максим Горький»дан телефон қилишяпти.

Усмонов у айтган телефон трубкани олди.

— Эшитаман!..

— Дамир Усмонович,— трубкадан эркак кишининг бўғиқ овози келди.— Сизни Қобулов, партком секретари безовта қияпти.

— Қулоғим сизда!..

— Кечирасиз, Дамир Усмонович, биринчи иш кунингизда хунук хабар билан мурожаат қиялпмиз...

— Гапираверинг!— деди Усмонов трубканинг жим бўлиб қолганини кўриб.

— Гап шундаки... Бир тракторчимиз... Яхшивой Эргашев... Ҳозиргина тракторнинг остида қолди.

Усмонов ўрнидан туриб кетди.

— Қандай қилиб? Нега?

— Жар ёқасини бугун азондан бери ҳайдаётган эди, трактор бо-тиб кетиб ағдарилган, ўзи остида қолган.

— Тирикми?

— Тортиб олганимизда нафаси бор эди. Ҳозир касалхонада. Тузукроқ қарашармикан, деб телефон қиялпман. Олтига боласи бор...

— Қайси касалхонада?

— Районнинг ўзида.

— Мен ҳозир суриштираман,— деди Усмонов.— Лозим бўлган ҳамма чорани кўрамиз.

— Раҳмат, Дамир Усмонович, яна бир марта кечиринг.

Усмонов трубкани қўйиб, секретарни чақирди.

— Мени касалхонанинг бош врач билан уланг!

Усмонов шундай деди-ю, секретарнинг жавобини кутмасдан кабинетдан чиқди. У касалхонага бориб келишга қарор қилган эди.

...Тракторчининг аҳволи оғир эди, кўкрагини гусеница эзиб юборган ва бош врач ўзи уни операция қилаётган эди.

Йигирма минутча бўлди,— деди ҳамшира.

— Умид борми?

— Билмадим. Кўп қон кетган. Матлаб ака яхши хирурглар. Умид ўша кишида.

Усмонов операция тугашини кутиб, бош врач кабинетига кирди ва Муслим Иноятовнинг телефонини терди.

— Муслим ака, саломалайкум. Усмоновман. Бир тракторчимиз трактор тагида қолибди. Ҳозир операция қилишяпти. Тажрибали бир хирург билан терапевт керак. Ёрдан берсангиз.

Муслим ака ҳозироқ жўнатишни ваъда қилди, тракторчининг кимлигини сўради.

— Эргашев. Яхшибой Эргашев.

— Биламан,— деди Муслим ака.— Максим Горькийдан. У жуда донгдор тракторчи-ку! Нима қилибди?

— Ҳали аниқ билмайман,— деди Усмонов.— Бориб келганимдан кейин телефон қиламан.

Муслим ака ниҳоятда ачиниб, трубкани қўйди. Шу пайт касалхона ҳовлисида аёл кишининг йиғиси эшитилди. «Хотини бўлса керак,— хаёлидан ўтказди Усмонов.— Ишқилиб ўлмасин-да...»

У аёлни овутиш ниятида ҳовлига чиқди. Лекин аёлнинг олдига боришга ҳожат йўқ эди. Бир гуруҳ киши уни ўраб олишган, ҳар ким

ҳар чаккадан ўзи билганича юпатар эди. Бурҳонов ҳам шу ерда эди. Усмоновни кўриб, қаршисига юрди.

— Сизни шу ерда дейишди,— деди қўл узатиб у.— Қалай аҳволи? Усмонов билганларини ва областдан врачлар чақирганини айтиб берди.

— Яхши қилибсиз,— уни қувватлади Бурҳонов.— Оиласига жабр бўлади сақлаб қолмасак...

— Нима бўлибди ўзи? Хабарингиз борми?— сўради Усмонов.

Бурҳонов жавоб бермай, аёлни ўраб турган одамлар томон ўгирилди.

— Султонов! Бу ёққа келинг!

Одамлар орасидан ёши элликлардан ошган, шопмўйлов, тўладан келган бир киши чиқди. Усмонов таниди. Максим Горький номидаги колхознинг раиси эди. Султонов дўпписини олиб, буғ кўтарилиб турган силлиқ бошини, семиз гарданини арта-арта улар ёнига келди. Ранги қув ўчган, юз-кўзидан тер қуярди.

— Нима бўлибди ўзи?— Уни Усмонов билан кўришгани қўймай, сўради Бурҳонов.

Шундай бўлса ҳам у Бурҳоновни айланиб ўтиб пўрсилдоқ қўлини Усмоновга узатди.

— Қумариққа етмасдан жарлик бор,— у кўпроқ Усмоновга қараб гапирди.— Беш-олти метр келади чуқурлиги. Ун биринчи бригада чегараси шу жар. Ҳар йили шунинг ёқасидаги ер бекор қолиб кетарди. Бу йил ҳайдамоқчи эдик. Мен ёшларга ишонмай, Яхшивой борақолсин, девдим. Тунов кунги ёмғирдан ер қуримабди чоғи, трактор тойиб кетган. Яхшивой сакраб тушиб қолса бўларди. Сакрамабди. Тракторни аяган. Ўзи омон қолса бўлди эди! Нима бўлсаям палакат-да...

Султонов яна сув бўлиб кетган рўмолчаси билан пешонаси аралаш юз-кўзини артди ва менда бошқа ишингиз йўқми, дегандек Усмоновга қаради. Усмонов жавоб бермади. Ерга хасислик қилган раисни тушунган ва айна вақтда ундан жаҳли чиққан эди.

— Бўлмаса кириб чиқай?— сўради Султонов.

— Боринг, боринг,— рухсат берди Усмонов ва ўзи ҳам унинг кетидан ичкарига йўл олди.

Операция ярим соатдан кейин тугади. Ҳориган бош врач операция кийимларини ечар экан:

— Ишониш қийин. Кўрак қафаси қаттиқ эзилган, учта қовурғаси синиб, жигарига кирган,— деди.— Тагин кўрамиз. Бақувват одам экан, балки...

У гапини давом эттирмади. Халати чўнтагидан сигарет олиб тутатди-да, дераза ёнига бориб, фортқчкани очди ва бирдан Усмоновга ўгирилди.

— Уртоқ Усмонов! «Максим Горький»да бунақа фожиалар бўлиб туради. Ўтган йили омборга ўт тушиб, учта киши куйган эди. Хайтовур тирик қолишди. Қайси бир йили ҳам кимнингдир бармоғини ўроқ қирқиб кетган эди. Тўғрими, Хайитбой ака?

Султонов жавоб бермай, бош қимирлатиб қўйди.

— Бошқа колхозларда-чи?— сўради Усмонов.

— Бошқаларда ҳам учраб туради,— энсаси қотиб гапирди бош врач.— Қасалликларнинг олдини олиш ўрнига, биз кўпинча шунақа фожиалар билан шуғулланамиз.

Усмонов кутилмаган вазифа олдидан чиқиб қолганини билди. Демак, районда техника хавфсизлиги, умуман техника назоратига яхши эътибор берилмаган экан. Буни тузатиш, барча хўжаликларни текшириб чиқиш керак.

Усмонов шундай ўйлаб ўрнидан турди.

— Мен сизга ёрдам бўлсин деб областдан врачлар чақирдим,— деди у бош врачга.— Ҳозир келиб қолишса керак. Хабар бериб турасиз-да.

— Яхши.

— Қозим Бурҳонович, мен ўша жарликка бориб келаман.

Бурҳонов, зарурмикан, дегандек унга қаради. Усмонов уни тушунди-ю, жавоб қилмади. Султонов унинг орқасидан чиқди.

— Сиз шу ерда бўлинг,— уни тўхтатди Усмонов.

Узини йўқотиб қўйган раис эътироз билдирмай, орқасига қайтди.

...Жарликка пиёда боришга тўғри келди. Юпқа муз қопланган шудгор ёқалаб, трактор ағдарилган жойга етишганда, кун тиккага келган, аммо тафти билинмас, ранглар сидирға булутлар орқасида пишмаган нондек саргайиб турарди. Тўнкарилиб ётган тракторнинг атрофидаги кишилар уларни кўриб, йўл беришди. Қорачадан келган ёш йигит Усмонов қаршисига юрди.

— Ассалому алайкум. Эрталаб мен телефон қилувдим сизга. Қобулов.

Усмонов унга қўлини узатди.

— Тракторчингизни операция қилишди. Аҳволи оғир. Қандай ағдарилибди? Текширдиларингми?

— Ҳа. Акт ҳам тузиб қўйдик.

Район милиция бўлимининг бошлиғи ва инспектори ҳам шу ерда экан.

— Бу жойда трактор экан-ку, ҳўкиз ҳам қайилолмайди, — деди инспектор. — Трактор бурилаётганда ағдарилган...

Бу Усмоновга ҳам равшан эди. Шудгор қилинган ер билан жарликни ёмғир ювиб, тийгончиқ қилиб қўйган лаби орасидаги масофани бора бир ярим қулоч келарди. Шу кичкина жойни деб одамни нобуд бўлишига йўл қўйиш ақл бовар қилмайдиган фаросатсизлик эди.

— Улчаганмисизлар, қанча чиқади шу ер? — сўради у партком секретаридан.

— Икки гектар, — деди Қобулов. — Тегилмаса ҳам бўларди бу жойга. Чўлга яна бир зўр берсак, икки гектар эмас, икки юз гектар ҳам ўзлаштириш мумкин эди.

— Нега шунга айтмадингиз?

Қобулов ийманиб қолди. Афтидан бу ҳақда гап бўлган эди.

— Кучли ер эди-да,— деди охири хижолатлик билан ердан бошини кўтармай. — Камида элликтадан ҳосил берарди.

Усмоновнинг жаҳли чиқди.

— Сизлар учун одам икки гектарлик ердан хор экан-да? Яхшибой аканинг ўзи сизга чўлдан юз гектар ҳайдаб берарди. Қачондан бери парткомлик қилаяпсиз?

— Биринчи йил, — ёш боладек ҳозиржавоблик билан деди Қобулов.— Бригадир эдим. Қўйишмай бу йил партком қилиб сайлашди.

Усмонов уларнинг суҳбатини диққат билан эшитиб туришганини сезиб нотўғри қилганини фаҳмлади. Партком секретарини одамлар олдида бундай имтиҳон қилиш керак эмас эди. Машина томон йўл олар экан, хатосини тузатиш мақсадида у билан илиқ хайрлашди.

Бундан ташқари, у Усмоновга ёқиб қолган эди. Оғир, баъмани. Гапларидан колхознинг бутун икир-чикирини билади. Ёрилиб айтишга эса истиҳола қилади. Биринчидан, улар ҳали таниш эмас. Иккинчидан, ҳар ҳолда раисга ҳурмати баланд эди. Афтидан раиснинг таклифи билан у партком секретари бўлган. Шунинг учун ҳам ҳали қанот ёза олган эмас, бунга имконияти ҳам йўқ. Раис йўл қўймайди.

У шу хаёллар билан борар экан, катта йўл ёқасида қандайдир

аёлнинг чемодан устида бошини қўллари орасига олиб ўтирганини кўриб қолди.

— Тўхтатинг, — буюрди шоферга.

Машина шундай аёлнинг ёнида тўхтади. Аёл эътибор бермади. Усмонов машинадан тушиб, унинг олдига борди.

— Қаёққа кетаяпсиз, опа?

Аёл бошини кўтарди. У йирик қора кўзлари жиққа ёшга тўлган ёш қиз эди.

— Кечирасиз, — уялиб деди Усмонов. — Билмай қолдим...

— Ҳечқиси йўқ, — ҳорғин жавоб қилди аёл ва ўрнидан турди. —

Хола десангиз ҳам менга барибир. Кетяпман...

— Қаёққа?

— Тошкентга. Уйимга.

— Районгача олиб кетишим мумкин, — таклиф қилди Усмонов.

— Агар оғирлик қилмаса...

— Утиринг!

Улар анчагача жим боришди. Қиз йиғламас, аммо қизарган кўзларини ўқтин-ўқтин артиб, хўрсиниб қўярди.

— Нимадан хафа бўлдингиз? — ниҳоят сўради Усмонов.

Қиз «сизга нима» дегандек унга энсаси қотиб қаради-да, юмшади:

— Узимдан. Узим ҳаммасига айбдорман. Институтда олиб қолишмоқчи эди, кўнмовдим. Керагим йўқ экан, билмабман!..

У ўзини тутолмай, йиғлаб юборди. Усмонов нима қилишини билмай қолди. Унинг ёшлигидан аёл кишининг йиғисига тоқати йўқ эди. Уй жанжалсиз бўлмайди, Ҳафиза арзимаган нарсдан кўз ёши қилиб қолса, ўзини қаёққа уришни, нима қилишни билмасди. Ҳафиза-ку ўз одами, хотини, бегона аёл билан қандай гаплашади?

— Ўзингизни босинг, йиғи одамни қаритади.

Усмонов шундай деди-ю, аҳмоқона гап қилганидан ўзи ҳам уялиб кетди. Кабина ичидаги ойнадан шофернинг кулиб қўйганини кўриб, қизариб кетганини сездди.

— Поччамлар билан уришиб қолган бўлсалар керак, — уни хижолатликдан чиқармоқчи бўлиб, луқма ташлади шофер.

Қиз жилмайиб кўзларини артди.

— Почча йўқлар...

— Ишда хафа қилишдимиз? — сўради Усмонов.

Қиз бошини қимирлатди ва яхши одамларни учратгандек, тарихини тўлқинлана-тўлқинлана гапириб берди. Тарихи узун эмас эди. Агроном экан. Институтни битиргач, ўз хоҳиши билан районга жўнабди. Бодомсойдан уни «Шарқ юлдузи» колхозига юборишибди. Ҳамма ташвишлари колхозга келгандан кейин бошланибди. Аввал ҳамма, айниқса раис ундан хурсанд бўлибди. Кейинчалик раис билан алоқалари бузилиб қолибди.

— Пахтадан бошқа нарсани ўйламайдилар, — деди куйиниб қиз. — Пахта, пахта, пахта!.. Тушларига ҳам пахта кириб чиқса керак. Тўғри, колхоз пахтачилик колхозиди. Буни мен тушунаман, лекин одам фақат пахта билан тирикми? Беш панжа баравар эмас. Одамлар ҳам шундай. Ҳамманинг ўзига яраша қизиқиши бор. Лекин у киши ҳаммани пахта билан ўлчайдилар. Уқишга юбориш ҳам пахта билан. Ҳатто курортга борадиганларни қанча пахта беришига қараб юборадилар. Хўш, у ветеринар бўлса-чи? Ё кутубхоначи бўлса-чи? Бунақаларнинг аҳволига вой. Шунинг учун ҳам колхозда ёшлар қолмаяпти. Ҳамма кетиб қолаяпти, шаҳарга, районга. Жуда бўлмаса совхозга ишга ўтиб кетишяпти. Теплица қурмоқчи бўлдик. Қўшни колхозда бор. Бундан ташқари эшитганмисиз, Тошкентдаги Оржоникидзе районида бир мичуринчи бор. Донғи бутун Иттифоққа кетган. Бу киши эшитмаганлар.

Ё ўзларини эшитмаганликка соладилар. У одам қишдаям қовун-тарвуз етиштиради, помидор, бодрингни-ку, кети узилмайди. Нега биз шундай қилолмаймиз? Агар қишда ҳам пахта етиштириш йўлини топсаларинг, майли неча гектар десаларинг теплица қилиб бераман, дейдилар. Тарвуз-қовундан оғиз очмаларинг. Тарвуз-қовун меъдани сусайтирармиш. Қишда тарвуз ейдиганлар ёзда қўзивой тарвуздан олиб қўйишсинмиш. Ана сизга колхоз раисининг савияси! Бунақада ишлаб бўладими?!

— Шикоят қилмадингизми? — сўради Усмонов.

— Кимга? — ҳайрон бўлди қиз.

— Масалан... парткомга.

Қиз аччиқ кулди.

— Партком секретарининг қайнилари. Гаҳ десалар қўлларига қўнади.

— Унчалик эмасдир? — тусмоллаб сўради Усмонов.

— Умуман, яхши йигит. Райкомга бориш керак, деб қулоғимга айтди.

— Нега бормадингиз?

— Нима қиламан бориб? У кишининг ўзи райком аъзоси. Кейин ўртоқ Бурҳонов у кишини жуда ҳурмат қиладилар. Гапим гаплигича қолиб кетади. Янги секретарь келибдилар, деб эшитдим. У киши балки тушунармиди?.. Энди бунинг аҳамияти йўқ.

— Нега?

— Кетаяпман.

— Қўрқибсиз-да?

Қиз жаҳл билан Усмоновга ўгирилди.

— Мен бир йил ишладим. Сиз бир кун менинг ўрнимда ишлаб кўринг.

— Бўпти, — рози бўлди кулиб Усмонов. — Бир кун ўрнингизда ишлайман. Фақат бир шартим бор. Бугуноқ колхозга қайтинг...

— Йўқ — қатъий равишда деди қиз.

— Бўлмаса бугун районда қолинг. Эрталаб иккаламиз «Шарқ юлдузи»га борамиз. Энди бунга кўнарсиз. Гап битта бўлади.

— Ўзингиз ким бўласиз? — сўради қиз кўнгандек бўлиб.

— Райкомнинг янги секретари.

— Вой!.. — қиз уялиб юзини қўллари орасига яширди.

Уни хижолатдан қутқариш учун Усмонов қўлини чўзди.

— Танишиб қўяйлик. Усмонов.

— Холида, — қиз қип-қизариб унинг кафтига кичкина, иссиқ қўлини қўйди.

Райком биноси олдида Усмонов машинани тўхтатди:

— Бу кишини меҳмонхонага олиб боринг, — деди шоферга ва қизга ўгирилди. — Келишдик-а? Бирга борамиз колхозингизга.

Қиз бирпасда шодлик қоплаган кўзларини унга тикиб, бошини қимирлатди.

Райкомда Усмонов қабулхонага кириши билан тракторчининг аҳволини сўради. Малоҳат, касалхона бош врач телефон қилганини, тракторчи ўзига келиб, кўзларини очганини айтди. Усмонов кўнгли жойига тушиб, кабинетига кирди. Энди режаларини амалга оширса бўлади. Биринчи қиладиган иши — конференция материалларини кўздан кечириб чиқиш эди. Буни тунга қолдирса бўлади. Меҳмонхона тинч. Бунинг устига Бодомсой ҳали унга янги жой, бегонадек эди. Бегона жойда эса у ухлолмасди. Ҳозир бўлимларнинг иш плани билан танишиш керак. Шу ниятда у селектор тугмасини босди.

...Усмонов ўша кунги ярим кечада меҳмонхонага қайтди. Кимдир меҳрибончилик қилиб олиб келиб қўйган олтиндек сап-сариқ ошдан уч-тўрт қошиқ шошиб еди-да, уйига телефон қилди.

— Ҳафиза? Ухловдингми?
 — Йўқ, хавотир олиб ўтирибмиз аямлар билан, — деди Ҳафиза.
 — Жуда кўп телефон қилдик. Тополмадик. Тинчмисиз?
 — Ҳа. Чақалоқ қалай?
 Ҳафиза кулди.
 — Катта бўляпти. Дамир ака!
 — Лаббай?
 — Мен бораман Бодомсойга.
 — Эсингни едингми?
 — Тинч бўлишимни истайсизми, айниқса шу аҳволда?
 — Ҳа.
 — Демак, бораман. Район туғруқхонасида битта мен туғибманми?!
 Қайтанга яхши бўлади.
 — Нега?— тушунмади Усмонов.
 — Негамас, унга, — деди Ҳафиза. — Дала ҳавоси... Соғлом бўлади.

Усмонов кулди.

— Эртага гаплашамиз, хўпми?

— Хўп, Овқатланиш эсингиздан чиқмадими? Нима едингиз?

Усмонов қандайдир овқатларнинг номини айтиб, хотинини тинчитди ва хайрли тун тилаб трубкани қўйди. Каравотга чўзилиши билан кўзларини уйқу босди. Туш кўрди. Бир гуруҳ одамлар билан тобут кўтариб кетаётган эмиш. Тобутда ўзи ётган эмиш. Чўчиб уйғониб кетди. Эсига яна тракторчи фожиаси тушди.

VI

Уша кун кечқурун, Усмонов райкомда навбатчилик қилиб, конференция материаллари билан танишиб ўтирган пайт, Қозим Бурҳоновнинг жимжимадор баланд дарвозаси олдига «ГАЗ—69» машинаси келиб тўхтади. Тўладан келган одам шошиб машинадан тушиб, атрофга аланглаб қаради. Сийрак чироқлардан ним қоронғи бўлиб турган кўча жимжит, ҳеч ким кўринмаётганлигига ишонч ҳосил қилгач:

— Кетавер, — деди шоферга ва дарвоза устуни билан уй девори орасида бегона кўзга билинмай осилиб турган ингичка симни олиб, эшик зиҳига жойлаб уни очди. Қоронғи йўлакда занжирнинг шарақлагани ва катта итнинг ириллагани эшитилди.

— Олапар! — деди секин, тўла одам йўлакка қадам қўяр экан. — Танимадингми?!

Ит тинчиди. Пешайвонли уйнинг ҳовлига қараган бир хонасида чироқ ёниқ эди.

— Қозим Бурҳонович! — паст овозда чақирди тўла одам ва жавобни кутмасдан айвонга кўтарилди. Ичкаридан гулдор халат кийган ўрта ёшли аёл чиқди.

— Келинг, Ҳайитвой ака, — деди у ва меҳмоннинг ечиб улгурмаган пальтосига қўл чўзди. — Жуда эзилиб кетдингиз-а, бугун.

— Ҳа энди, шунақаси ҳам бўлар экан.

Ҳайитвой ака таклифни кутмасдан ичкарига кирди.

Бурҳонов қўлида қандайдир қалин китоб, диванда ёнбошлаб ўтирарди. Қизил ёғочдан ясалган кенг, шерпанжа оёқлари остига китоблар қўйилган ёзув столида янги очилган арман коньяги, пахта нусха тақсимчада юпқа қирқилган лимон турарди.

Султоновни кўриб, у жойидан қўзғолди, аммо турмади.

— Келинг.

— Сизни кўрмасам юрагим ёрилиб кетадигандек бўлди, келдим.

— Қўрқингизми? — истехзо билан сўради Бурҳонов.

Султонов диванга ўтириб, шошмасдан кителининг қўйин чўнтагидан янги чуст дўпписини олди, уни ёйиб, тиззасига бир урди-да, силлиқ бошига бостириб кийди.

— Султонов унча-бунчага қўрқадиганлардан эмас, Козим Бурҳонович! Султоновни қўрқитадиган ҳали онасининг қорнида! Яхши тракторчи эди. Герой қилмоқчи эдим...

— Нега «эди» дейсиз? — сўради Бурҳонов.

— Врач умуртқа суяги эзилиб кетибди. Тирик қолсаям ишга ярамайди, деяпти, — деди «уф» тортиб Султонов.

Хонага оёқ учида юриб, бояги аёл, Бурҳоновнинг хотини кирди-да, ҳеч нарса демай, битта қадаҳ, пахта нусха тақсимчада қазни қўйиб, яна оёқ учида чиқиб кетди.

— Олинг. Босади, — Бурҳонов қадаҳларга коньяк қуйди. Ичиб бўлишгач, лимон паррагини, шима туриб сўради: — Оиласи нима деяпти?

— Жавр бўлди оиласига! — Бошини қимирлатди Султонов. — Олтита бола. Тагин ҳаммаси қиз. Энг каттаси ўн еттида. Кузга бориб тўй қилмоқчи эди. — У ўзининг қадаҳига тўлдириб қуйди, оғзига олиб борди-ю негадир кўнгли тортмай, стол устига қўйди. — Оиласи нима дерди? Ҳозир йиғи билан овора. Аммо...

— Нима аммо?

— Милиция ишни бузмаса бўлди. Кун бўйи балнисада бўлиб, Маъмуржон билан гаплашолганим йўқ. Ҳайдарали бирга эди уминан. Лекин, ҳар ҳолда...

— Ҳайдарали ким? — уни бўлди Бурҳонов.

— Парткомим. Эсли бола.

— Бўлди, танидим, — деди Бурҳонов ва тўлатилган қадаҳни Султоновга узатди. — Милицияни ўйламанг, Ҳайитбой ака. Маъмуржон билан ўзим гаплашиб қўяман.

— Гап чувалашмасин дейман-да.

Султонов шундай деб қадаҳдан бир хўплади-да, жойига қўйиб қўйди.

Уни ташвишга солган тракторчининг фожиасидан кўра, шу нарса атрофидаги гап-сўз эди. Одамлар ҳар хил, улар тарқатадиган гаплар ҳам ҳар хил. Биринчи галда айбни ҳамма раҳбарларга қўяди. Ҳар қандай раҳбардан айб топиш осон. Вақтида айтмаган, вақтида қилмаган!.. Албатта, ўша арзимас ерга тегилмаса бўларди. Уша ердан олиннадиган ҳосил колхозни осмонга кўтариб юбормасди. Лекин катта хўжаликда тийиннинг ҳам аҳамияти бор. У ёқда шунча ер қолиб кетса, бу ёқда шунча ер қолиб кетса, хўжалик нима бўлади? Шу ният билан у Яхшивойга ҳайда деди. Тагин ёш-ялангга, кечагина трактор минган болаларга айтгани йўқ. Колхознинг энг уста, энг илғор тракторчисига айтди. Султонов шундай ўйлар экан, ўзини овутаётганини фаҳмлади. Аслида эса, фожадан бир кун олдин Яхшивой Эргашевга, бригадирга нима дегани ҳам яхши эсида эди. Аввало уларни уришди.

— Қачон гапга кирасанлар сенлар? — деди у бригада ерларини айланиб юришганда. — Утган йилиям гапирган эдим, баҳордаям гапирдим шу жой бўш қолмасин деб. Эртагаёқ ҳайдалсин! Кечқурун келиб ўзим кўраман!

Бригадир бир нарса демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди, жеркиб берди:

— Гап битта! Шундай етилиб ётибди бу ер. Камида элликтадан ҳосил оласанлар.

— Бу жойни ҳосили нима бўларди? Одам қўрқади, Ҳайитвой ака, — гапга аралашди Яхшивой.

— И-я! Яхшивой! Тилинг чиқиб қолибдими? Сени ким айтади старший механизатор деб, шу жойдан қўрқсанг?! Бер менга тракторингни! Ўзим ҳайдайман. Икки гектар-а? Икки гектар жой кўчада ётибдими?

Иккалови ҳам аниқ эшитган бу гапни. Эшитишмаса ғира-ширада ўша ерни ҳайдашга тушармиди?! Бригадирдан унинг кўнгли тўқ эди. Ўзи ўстириб катта қилган. Мусавой. Одамлар уни бекорга Муса соқов дейишмаган. Яхшивойнинг оғзидан икки кунда ҳам икки оғиз гап чиқмайди. Балиқнинг ўзи. Шунга қарамай, Султонов нотинч эди. Одам бамисоли бир тилсим. Қалитини топсанг сири очилади. Тегишли идораларда уни гапиртириб қўйишлари мумкин эди. Бирдан-бир чўчигани шу. Муса бўлган гапни айтиб қўйса, раиснинг гапи билан ўлиб кетибди бечора, деган овоза тарқарди. Султонов ана шундан ташвишда эди. Бу эса обрўга тегади. Йигирма йилдан бери раислик қилиб, обрў йўқотиш нималигини у яхши биларди. Имида-жимиди жазоланса — майли (яхши бир хайфсан олишига кўзи етарди), мажлис-пажлисга қўйиб юборишса борми, сариқ чақа ҳам ундан обрўли бўлиб қолади.

Султонов шу тахминлар ташвиши билан кеч бўлиб қолганига қарамай кўп йиллик суянчиғи ва ҳамдарди Бурҳоновнинг уйига келган эди.

— Гап чувалмайди, — уни тинчитди Бурҳонов. — Ҳалиги... тракторчининг оиласини рози қилинг. Бола-чақасидан хабардор бўлиб туриг...

— Бўлмасам-чи! — ишонч билан деди Султонов. — Каттасини ўзим узатаман. Ўқишга киритиб қўяман!

— Шуларни айтинг-да, — маслаҳат берди Бурҳонов. — Аммо бўш келманг. Бўш келсангиз, айби бор экан деган гап чиқади.

— Отангизга раҳмат, — Султоновнинг кўнгли бир оз ёришди.

— Кейин бунчалик эзилманг, — гапида давом этди Бурҳонов. — Ҳар бир одамнинг ўз калласи бўлиши керак. Сиз шу жарликни чопинг дебсиз, билиб чопсин-да. Ағдарилгин, дебсизми унга? Ўзи ўйлаши керак. Албатта, яхши иш бўлмади. Беш-олти йил энди докладдау-докладга кўчиб юрамиз. Сиз ҳам, район ҳам. Ҳеч қиси йўқ. Иш бўлган жойда, ташвиш ҳам бўлади.

Султонов шу ёққа келар экан, кўнгли таскин топадиган гапларни эшитишини биларди. Шунинг учун у ҳозир хурсанд бўлди ва айна пайта дилида ўкинч билан: «Нега энди Бурҳоновнинг ўзини биринчи қилишмади?» — деган гап ўтди.

Чин кўнгилдан у шундай бўлишини истаган ва конференцияни орзиқиб кутган эди. Сайлов маҳалида икки киши Усмоновга қарши овоз берди. Биттаси у эди. Иккинчиси ким экан? Султонов беихтиёр Бурҳоновга қараб қўйди. У анчайин ҳорғин, қовоқлари шишган, ўзини бирмунча олдириб қўйгандек кўришиб кетди кўзига. «Бунинг ҳам дарди кучли.— Хаёлидан ўтказди Султонов.— Эзилмасинми? Ҳамма уни яқинда биринчи бўлади, деб юрган эди. Нимада хато қилиб қўйди экан? Ишнинг кўзини билади. Гапга уста. Билими ҳам жойида. Нимада хато қилди экан?! Кимга ёқмади экан?» Шу саволлар хаёлидан ўтар экан, Бурҳоновга нисбатан меҳри товланиб кетди. Нима биландир унинг кўнглини кўтармоқчи бўлди ва эсига шофери топиб келган гап келиб қолди.

— Миш-мишларни эшитдингизми? — деди дўпписини қўлига олиб.

— Йўқ, қандай миш-миш?

Султонов хонада ҳеч ким йўқлигини билса ҳам, атрофига қараб қўйди.

— Янгимиз шўхроққа ўхшайди.

— Ҳа? — гап ким ҳақида кетаётганини тушунди Бурҳонов.
 — Меҳмонхонага ёш-ёш қизлар серқатнов бўлиб қолганмиш.
 — Йўғ-э? — ҳайрон бўлди Бурҳонов.

— Рост. Бугун биттаси куппа-кундузи райкомнинг машинасида келибди. Қўлида чемодан. Бир алламбалоси эмиш.

Бурҳонов кулиб юборди.

— Бу гапни менга айтдингиз, бошқа бировга айта кўрманг.

— Эсимни ебманми! — соддалик билан уни тушунмай деди Султонов.

— Уша чемодани билан куппа-кундузи кириб келган қиз «Шарқ юлдузи»нинг агрономи. Уртоқ Усмонов йўлда кўриб қолиб, машиналарида олиб келибдилар.

— Йўғ-э?

— Омон бўлинг, — деди Бурҳонов киноя билан. — Сотиволди ака билан уришиб қолиб шаҳарга кетаётган экан. Шоферингизга ким айтибди?

— Бир таниши.

— Товба! Одамлар ҳам қизиқ,— куйиниб гапирди Бурҳонов.— Чолни кўрса бувам дейишавараркан-да!..

— Мен ҳам ҳайрон бўлдим, — деди Султонов хатосини тузатишга интилиб. — Бир кун ишламасдан...

— Усмонов ундай одам эмас! — чўрт кесди уни Бурҳонов. — Шоферингизни уришиб қўйинг, бундай тўхмат гапларни тарқатмасин.

Султонов бошини эгди. Лекин Бурҳоновни «миш-миш» ўйлантириб қўйганини сёзди ва миясидан ялт этиб, «иккинчиси ўзи», деган фикр ўтди. Нега бу қарорга келди — бунга билмайди. Бурҳоновнинг башарасидаги ҳар бир чизиқ унга таниш бўлганидан, нимадир уни шу қарорга, шундай ўйга олиб келган эди. Ҳа, Усмоновга қарши овоз берган иккинчи одам ҳеч шубҳасиз Бурҳонов эди. Лекин нега атиги иккалови қарши бўлишди? Бурҳоновнинг биринчи бўлишини очиқ-ойдин истаганлар кўп эди. Масалан Сотиволди ака, Муҳаммадҷонов, водхоз... Озмиди Бурҳоновнинг атрофида гирдикапалак бўлиб юрганлар!..

— Усмонов яхши одамдир, — анчадан сўнг яна гап бошлади Султонов. — Емон бўлса юборишармиди?! Лекин... Сиз бўлганингиз яхши эди. Районни беш панжангиздек биласиз, одамларни ҳам...

Бурҳонов индамади.

— Аммо сайлов дуруст ўтди,— гапида давом этди Султонов.— Сизга юз поиз, Алиевга юз поиз овоз. Усмоновга атиги иккита қарши. Яхши ўтди сайлов. Умуман, конференция яхши ўтди. Искандар Ғойибович хурсанд бўлиб кетдилар назаримда.

— Бизда конференциялар ўзи яхши ўтади, — деди Бурҳонов ўйчан кўзларини қоронғи деразага қадаб. — Фақат мен унга қарши овоз берганларга тушунмайман. Нима фойда орттиришади? Иккита овоз нимани ҳал қиларди? Жиндак кайфни бузади, холос. Одамнинг қандайлигини иш кўрсатади. Бир кун ҳам ишламаган одамга қарши овоз бериш — бемаънилик.

Султонов Бурҳоновнинг пухта одамлигини яхши биларди. Аммо бунчалик эҳтиёткорлигини энди кўриши эди. Шунинг учун ҳам нима дейишини билмай, соатига қаради. Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди. У ўрнидан турди.

— Борай энди.

Бурҳонов қаршилик қилмади. Султоновнинг келиши унинг бузуқ кайфиятини баттар бузиб юборган эди. Ҳаммаси конференциядан бошланди! Бу мажлисга у катта умид боғлаган, уни орзиқиб кутган эди. Аммо у ўй

лаганча бўлиб чиқмади. Райкомнинг олти йиллик иккинчи секретари иккинчилигича қолди. Икки кундан бери уни бир нарса қийнаб келарди. Биринчиси — нега у ўз жойида қолди, тўғриси, уни ўз жойида қолдиришди? «Юқориларда» унинг номзоди муҳокама қилинган ва унинг эшитишчи, маъқулланган эди. Нега бирдан бундай ўзгариш юз берди? Исқандар Ғойибовичнинг Усмоновни районга олиб келиши, Носир Пўлатовникида бўлишгани, кейин усиз беш-олти хўжаликни айланишганини эшитганида, юраги бир «шув» этиб кетган эди. Лекин мулоҳаза қилиб, ўзини тинчитган эди. Икки йилгина ишлаган инструкторга бутун бир районни топшириш камдан-кам бўладиган воқеа эди. Одатда бундай одамлар районга юборилади-ю, лекин биринчи қилиб эмас. Унинг хаёлига Алиев келди. Носир Пўлатов билан биргаликда ўзи уни мактаб директорлигидан идеология секретарлигига ўтган конференцияда кўтаришган эди. Ёш, серғайрат, бунинг устига адабиётчи. Районнинг маданий-оқартув, сиёсий ишларини яхши йўлга қўйиб юборди, деб ўйлашган эди. Алиев ишга астойдил киришди. Биринчи йили анча-мунча ишлар қилди: бадий ҳаваскорликни йўлга қўйди, сиёсий ўқув тарғибга тушди, қишлоқлардаги кинотеатрлар тузук ишлай бошлади. Пўлатов бўшагач, унинг ишидан ҳам путур кетди. Бурҳонов шуни ўйлади. Обком Усмоновни ҳойнаҳой шу ўринга мўлжаллаётган бўлса керак, деб таҳмин қилди. Райнжроком раиси Содиқов ҳам дилидан ўтди. Кейинги пайтларда у анча касалманд бўлиб қолган эди. Обком албатта бун билди. Балки шунинг ўрнигадир? — мулоҳаза қилди Бурҳонов ва конференциягача дилининг бир чети ғаш бўлса ҳам, бепарвароқ юрди. Конференция ва актив йигилиши унинг руҳини тушириб юборди. Нега уни жойида қолдиришди? Нима хато қилиб қўйди? Уни икки кундан бери қийнаб келаётган иккинчи нарса шу эди. Хатоси нимада? Аммо у қанча ўйламасин, ўйининг тагига етолмади. Носир Пўлатов кетгандан бери ўтган саккиз ой ичида район барча масалада, у ўйлаган масалаларда, юқори идораларни қийнаб қўйгани йўқ. Пахта дуруст бўлди. План ҳам, мажбурият ҳам бажарилди. Чорвачилик ривожланса ривожландики, орқага кетгани йўқ. Қурилиш ёмон эмас, қурилишнинг даражаси, сонини ҳисобга олганда, бошқа районлардан қолишмайди. Албатта, камчиликлар йўқ эмас, аммо уларнинг кўпчилиги илгаридан давом этиб келаётган кўп йиллик камчиликлар. Бурҳоновнинг бевосита уларга алоқаси йўқ. Алоқаси бор, лекин шахсан жавобгар эмас. У қайта-қайта саккиз ой ичида обком ва шахсан Ғойибов берган топшириқларни эслаб чиқди. Ҳаммаси бажарилган эди уларнинг. Нимада хато қилди? Нимани эплотмади? У шундай ўйлар экан, Ғойибовдан, обком аппаратидагилардан ранжиди. «Ана, одамнинг қадри, — ўксинди у. — Елкангнинг яғри чиққунча тиним билмай ишласанг, уйни, дамни билмасанг-да, сени кўришолмасан!.. Сен билан ҳисоблашишмасан!.. Кечагина бурнини тортиб юрган болани тепангга қўйиб қўйишсан!..»

У Усмоновни биринчи кўришдаёқ ёқтирмай қолган эди. Келишган, қора кўз, қора қош, ёш бўлишига қарамай, сочларига оқ оралаб, бусиз ҳам жиддий қиёфаси жиддийлик, савлат бағишлаган Усмонов унга ёшлигини эслатган эди. У ҳам йигирма йил бурун худди шундай қора қош, қора кўз, чакка сочларига жиндак оқ тушган келишган йигит эди. Олий партия мактабини битириб келиб, обкомда бирданига бўлим бошлиғи бўлиб ишлай бошлаган эди. Йил ўтмай, уни Шодлик районига юборишди. Иккинчи қилиб. Яхши ишлади. Эл оғзига тушди. Ушанда у биринчи бўлиб ишлашни хаёлига ҳам келтиргани йўқ эди. Бу орзу кейинчалик пайдо бўлди. Бирдан, кутилмаганда пайдо бўлди. Пайдо бўлди-ю, руҳини туширмади. У ҳали ёшлигини, вақти келиб албатта, бирон районга биринчи секретарь қилиб юборишларини би-

ларди. Ҳар ҳолда шундай бўлишига ишонарди. Йиллар ўтди. Уни бир қанча районларга юборишди. Аммо иккинчи секретарликдан кўтарилмади. Уни унитишмаган эди, уни билишарди, ҳатто у ўйлагандан ҳам яхши билишарди. Узоқ йиллар ўрганишган эди. Унинг савиясини ҳам, билимини ҳам, имкониятларини ҳам. Шунинг учун унга тегишмасди, мустақиллик беришни лозим топишмасди. Охирги марта, Усмонов номзодида тўхталишдан олдин, обқом раҳбарлари бу масалага қайтишган, чуқур ва узоқ мулоҳазадан сўнг, кўпчилик уни рад этган эди. Бундан у, албатта, беҳабар эди. У ўзидан жиддий бир хато топмай, яна Усмоновга қайтди. Унга рашки келди. Уни, гарчи ўз ихтиёри билан бўлмаса ҳам, тайёрга айёрликда айблади ва Султонов айтган «миш-миш» беихтиёр эсига тушди. Султонов ҳақ эди. «Миш-миш» уни қизиқтириб қўйган эди. Узоқ йиллик тажрибадан у бир нарсани яхши биларди. Раҳбар одам айниқса партия ходими, ўз ишида камчиликларга йўл қўйиши мумкин, бу камчиликлар, хатолар кечириларди ҳам. Аммо уч нарсада уни ҳеч ким аямасди, кечирмасди. Биринчиси, ичкилик, иккинчиси, порахўрлик, учинчиси, хотинбозлик... Усмонов ҳали иш бошламасдан шулардан бирига, ўз қиёфасига энг мос келадиганига, ишониш мумкин бўладиганига илинган эди. Миш-миш керакли йўлга солинса, у анчагина ташвиш тортиши мумкин эди.

Миясига ялт этиб келган фикрдан равшан тортиб, Бурҳонов ёзув столи ёнига ўтирди-да, қўлига доим ишлатадиган қизил сиёҳли авторучкасини олди. Аммо айниди, ручкасини қўйиб қора қалам олди. Шу пайт ташқарида хўроз қичқирди. Бурҳонов деразага қаради. Ҳали тун, дераза қора духоба тортилгандек қоронғи эди. Хўроз яна қичқирди. Бу гал бўғилиб, узоқ қичқирди.

— Ҳали эрта... — деди ўзича Бурҳонов. — Ҳали эрта!..

У шундай деб қўлидаги қаламни оппоқ қоғоз устига шарақ этиб ташлади.

VII

Усмонов меҳмонхонадан чиқаётганида эшик олдида ўтирган қорувул чолдан бошқа ҳеч ким йўқ эди, ҳали эрта эди. Осмон тиниқ, бир парча булут ҳам кўринмасди. Асфальт кўчани тарақлатиб, тойбеда ортган икки отли арава ўтиб кетди. Усмонов муздек ҳаводан шимириб райком томон йўл олди. Унинг бугунги ишлари ҳам деярли кўзда тутилмаган ишлар эди. Лекин у барибир план тузиб олди ва уни бажаришга ҳаракат қилди. Биринчи қиладиган иши — агроном қизни колхозга қайтариш эди. Ўзи олиб боради уни. Баҳонада колхоз билан танишади. Энди унинг ҳаёти шундай — бир иш иккинчисига уланиб кетаверади, бир ишдан иккинчиси чиқаверади. Муҳими, Искандар Ғойбович айтганидек, зарурини ажратиб олиш ва иложи борича одамларнинг ўзига мустақиллик бериш.

Райком биноси олдида кимдир чордона қуриб ўтирарди. Афтидан анча бўлган шекилли келганга, қулоқчинини қулоқларига тушириб, энгагидан боғлаб олган, иккала қўли қора чопонининг энгларига суқуқлик. Қалин чинор шохлари орасидан тушиб турган қуёш нурларидан зинада алланарсалар ярақлаб турарди. Усмонов ҳайрон бўлиб яқинлашганда, бу ялтироқ нарсалар турли-туман тақинчоқлар эканини кўрди. Чордона қуриб ўтирган одам эса кекса чол эди.

— Ассалому алайкум, ота.

Чол эринибгина бошини қимирлатди, лекин унга қарамади.

— Булар нима, ота?

— Қўриб турибсан-ку, ўғлим, сўраб нима қиласан? — пўнғиллади чол.

— Сотиладими? — Усмонов бутун диққати тақинчоқларда бўлгани учунми чолнинг гапларига эътибор бермади.

Тақинчоқлар чиндан ҳам антиқа эди. Қўнғиз, ўргимчакнусха тўғноғичлар; капалак суврат тилларанг тароқ; оқ, қизил, зангори кўзли турли шаклдаги узуклар, думини найза қилиб, захрини сочишга тайёр турган илон-билакузук ва Усмонов кўрмаган, билмаган кумуш, жез тилладан ясалган аллақандай буюмлар...

— Сотиладими, деяпман, — Усмонов илон билакузукни қўлига олиб кўраркан, қайтадан сўради.

— Сотгани бозор бор, ука, — пўнғиллади яна чол. — Бор, йўлингдан қолма. Мени ишим бор.

— Менга айтинг, балки ёрдамим тегар? — деди Усмонов ҳамон билакузукдан кўзини узолмай.

Чол унга ўғирилди-да, оёғидан бошигача синчиклаб қараб чиқди.

— Тузукми?

— Тузук бўлганда қандай! Жуда чиройли! — деди Усмонов кўзлари чақнаб. Тақинчоқлар унга қадим ўтмишни, Далварзин-тепа археологик қазилмаларини эслатган эди. — Қимники булар? Қаердан топдингиз?

— Топдингиз? — ҳайрон бўлди чол. — Узимники! Узим ясаганман ҳаммасини.

— Заргармисиз? — сўради Усмонов.

— Заргарман. Отамам заргар бўлган. Отамини отасиям. Отамам, бувамам бирёғи Қарши, бирёғи Туркистога донғи кетган усталар эди. Дардисари мен чиқдим. Бурҳоновни кутиб ўтирибман...

— Нега?

Чол ёш йигитлардай сапчиб ўрнидан турди.

— Испикулонмишман! Эшитдингми, испикулон! Мен, Мамашариф заргар қариганимда испикулон бўб қолибман! Обихис келиб уйимни печатлаб кетди кеча. Мол-мулкимни мусодара қилиб, ўзимни райондан ҳайдашармиш. Бурҳонов шунақа буйруқ берибди. Ҳов, ука! Ҳали мани ҳайдайдиган туғилгани йўқ. Мани Бурҳонов билмаса, Обихис билмаса, Маскоп билади. Мана!

Чол қўйнидан юпқа бир тугунни олиб, қалтироқ қўллари билан уни ечди. Қандайдир титилиб кетган хатлар, машинкада ёзилган қоғозлар орасидан эски, бир газета парчасини олиб, Усмоновга узатди.

— Уқи! Маскопдан кеп-кетган эди бир аёл. Уша ёзган. Кейин ўз қўли билан менга юборган!..

Газета парчаси «Советская культура»нинг кичкина бир устунни эди. «Народный умелец» деб сарлавҳа қўйилган хабарда халқ ичидан чиққан моҳир заргар Мамашариф ота Қодиров ясаган зеби-зийнат асбоблари мақталган, бу асбоблар ҳар қандай санъат музейини безаши мумкинлиги айтилган эди

— Тошкентдаям билишади мани. Тамарахонимни эшитганмисан? Уша ўзи келиб тиллақош ясаттириб кетди. Тилвизорда ўйнади ўшани тақиб. Шундоғ одамларга керайман-у, ўзим туғилиб ўсган Бодомсойга керай бўлмай қолдимми энди?

— Тинчланинг, ота, — юпатди уни Усмонов. — Сизни ҳеч ким ҳайдамайди. Қани, юринг.

— Қаёққа? Мен Бурҳоновни кўрмасам бўлмайди.

— Кўрасиз. Ҳозир келади у киши. Йиғиштиринг нарсаларингизни.

Усмонов шундай деб, тақинчоқларни ўзи ўрай бошлади. У ниҳоятда катта бойлик ва баҳосиз санъат устидан чиқиб қолганидан хурсанд эди. Агар шароит яратиб берилса, бу қўли гул одам ажойиб ишлар қилиши мумкин.

— Шогирдлардан борми? — сўради Усмонов унинг кабинетига кўтарилишар экан.

— Бор. Кампирим! — чолнинг овозида дард эшитилди. — Шогирд дейсан, мани ўзимни йўқ қилишмоқчи-ку, шогирд қайда?! Қани энди шогирд бўлса! Мани неччи кунлигим қолди — худо билади. Ўзимми-нан кўмилиб кетадиганга ўхшайди ҳунарим. Бир неча марта ижроқум-га бордим, райсабизга бордим...

— Сабезга нега бордингиз?

— Қаёққа борай? Мелисагами?! — яна зарда билан гапирди чол. — Содиқов: ота, ман бунақа нарсаларни тушунмайман, ўртоқ Бурҳоновга бир учранг, деди охириги марта. Хўп дедим. Уч-тўрт қатнаб тутдим. Тутдим-у, балога қолдим. Мани индамай эшитиб тилпон қилди. Бу қандоғ гап, деди. Районда, шундоғ биқинимизда тиллафуруш чиқиб қопти, билмайсиз, деди. Тилпонни қўйиб, боринг деди, сизминан шу-ғулланишади, деди. Кетдим, ҳа энди, бир гап бўларкан деб. Эртасига билсам, милисага тилпон қилган экан Бурҳонов. Уйни ағдар-тўнтар қилиб юборишди. Ҳой-ҳой, деганимизча қолавердик чол-кампир. Бор темир-терсақларни олиб кетишди тиллами деб. Тилла бўлса нима қипти? Тилладанам кўп нарсалар ясайман. Тамарахонимга ўз тилласи-дан шунақанги зирак ясаб берганманки, ҳалиги маскоплик аёл кўриб, қойил қолип кетди. Тамарахоним хурсанд бўлди. Юз сўм ошиқча бериб кетди. Кампиримгаям, ўзимгаям махси-калиш қилиб олдим. Мана, халиям кийиб юрибман. Ҳали обкелиб беришмади, ўша темир-терсақларни. Ичида яхши туморлар, тиллақошлар бор эди қизлар тақа-диган. Конпикс... конпикскаса қилишармиш. Сенлани ўзийни шунақа қиламан дедим.

Усмонов кабинетига кириб Содиқовнинг телефонини терди.

— Қудрат Саимович? Салом. Усмоновман. Сиз заргар қария Ма-машариф ота Қодиров иши билан танишганмисиз? Спекулянт? Текши-рилганми? Сиздан илтимос. Бобойга тегилмасин. Уйда устахонасини печатлаб кетишибди. Очдириб беринг. Лаббай? Козим Бурҳонович? У киши билан мен ўзим гаплашаман. Англашилмовчилик бўлибди. Ўз ҳолига солиб қўйилса, албатта, савдогарчилик қилади-да. Яшаш керак-ку?! Мамашариф ота ҳозир олдингизга борадилар. Хўп. Кейин нима қилиш кераклигини ўйлаб кўрамиз. Ҳа, айтгандай... баъзи нарса-ларини олиб кетишган экан. Қайтариб беришсин. Жавобгарлигини мен бўйнимга оламан. Келишдик.

— Уғлим, кимсан... кимсиз? — кўзлари ёшланиб сўради чол.

— Шу ерда ишлайман, — Усмонов отага жилмайиб қаради. — Сиздан илтимос ота. Шогирд топинг. Биттамас. Бешта, ўнта. Ҳуна-рингизни ёшлар ҳам ўргансин.

— Топаман! Шунақанги шогирдла тайёрлайки, манданам ўтиб кетишсин! — Чол ўзида йўқ хурсанд эди.

— Ҳозир ижроқўмга боринг. Ўртоқ Содиқовга кириг.

— Хўп бўлади, уғлим. Умрингиздан барака топинг!

— Хайр, ота.

Чол шошиб эшикка йўл олди. Аммо кабинетдан чиқаётиб, тўхтади.

— Уғлим!.. Бу Бурҳонов кейин тўполон қилмасмикан?

— У кишига ўзим айтиб қўяман. Тинч ишлайверинг.

Чол яна бир бор қуллуқ қилиб чиқиб кетди.

Коридорда аёл товушлари, йўтал, кулги эшитилди. Райкомда иш куни бошланган эди. Биринчи бўлиб, кабинетга Малоҳат кирди.

— Салом, Дамир Усмонович! Чой қилиб берайми?

Усмонов ҳеч нарса тотинмаган эди. Шунинг учун сезгир қизнинг таклифига рози бўлди.

— Кейин мен «Шарқ юлдузи» билан уланг.

— Хўп бўлади.

Малоҳат чиқиб кетаётганида, Усмонов уни тўхтатди.

— Малоҳатхон. Уртоқларга айтинг. Ҳар куни эрталаб менга обиҳаво маълумоти билан район газетасини беришсин. «Олға»ми?

— Ҳа. — Малоҳат қизариб бошини эгди. — Обиҳаво маълумоти вақтида келади. Узим олиб кириб бераман. Лекин... газета ҳар доим ҳам эрталаб чиқмайди. Баъзан тушга яқин чиқади. Бугун ҳам кеч чиқса керак.

— Нега? — ҳайрон бўлди Усмонов.

— Козим Бурҳонович вақтлари бўлмай, жуда кеч кўриб бердилар материалларни.

— Козим Бурҳонович, газета материалларини кўриб чиқадиларми? — баттар ҳайрон бўлди Усмонов.

— Ҳа. Ҳар доим. Кўриб, қўл қўйиб берадилар. Шундан кейин типографияга элтиб беришади. Баҳордан... Март ойидан бери шунақа.

— Нега?

— Саккизинчи март сонида катта сиёсий хато кетиб қолган газетада.

— Қандай хато?

Малоҳат енгил йўталиб олди-да, худди ёддан шеър ўқигандек овозини баланд қилиб гапира кетди:

— Халқаро хотин-қизлар байрами куни «Олға» газетаси ўзининг сиёсий кўрлигини кўрсатиб, район хотин-қизларининг фидокорона меҳнатлари билан жаҳон хотин-қизлари ҳаракатига қўшаётган ҳиссалари ҳақида ажойиб жонли лавҳалар, очерклар, хабарлар бериш ўрнига, айрим хотин-қизларни танқид қилиб, фельетон босган. Фельетон муҳокама қилиниб, нотўғри топилди. Унинг автори, газета редакторига нисбатан жиддий чоралар кўрилди.

«Райкомнинг қароридан бўлса керак бу гаплар» — фараз қилди Усмонов секретарь қизни эшитаркан.

— Узингиз ўқиганмисиз ўша фельетонни?

— Бўлмасам-чи! Жуда яхши фельетон эди! — Малоҳат «вой» деб оғзини қўллари билан беркитди.

Усмонов кулиб юборди.

— Хўш, нимаси яхши, нима ҳақда? Гапираверинг, қўрқманг.

— Кечирасиз, Дамир Усмонович, мен... фельетоннинг тилини айтувдим яхши деб. Материалнинг ўзиниямас.

— Мен ҳам шундай тушундим, — уни тинчитди Усмонов. — Хўш, гапиринг.

— Фельетон катта, бир бет эди. Ясан-тусанга берилган, ҳеч қарда ишламайдиган хотинлар танқид қилинган эди унда.

— Райондаги хотин-қизларними?

— Ҳа. Ҳаммаси тагин фамилияси билан. Кўпроқ... раҳбарларнинг хотинлари... қизлари... Вой, ўшанда росаям тўполон бўлиб кетди, Дамир Усмонович. Ҳамма газета қидирган!.. Газета йўқ!.. Бир соатда тарқалиб кетган газета. Козим Бурҳоновичнинг шунақанги жиҳллари чиқди, шунақанги хафа бўлдилар!.. Уша куниёқ бюро чақириб, редакторни бўшатиб юбормоқчи эдилар, йўқ, строгий виговор билан қолдиришди.

— Қим ёзган фельетонни?

— Газета ходими. Шеърлар, ҳикоялар ҳам ёзиб юради. Мирҳайдар Барат. Ёш ҳали. Заочний ўқийди Тошкентдаги пединститутда. Жудаям ўзи билармон йигит. Бюрога уни ҳам чақиришди. Бу ёққа чиқиб, барибир тўғри ёзганман, дейди. Ушандан бери биттаям фельетон чиққани йўқ газетада. Мен бораверайми?

— Боринг.

Усмонов ўйланиб қолди. Муслим аканинг газета ҳақидаги гаплари эсига тушди. Шуғулланиш керак экан, — дея дилидан ўтказди у. — Зудлик билан, шу кунлардаёқ. Райкомнинг эса газетанинг ҳар бир материали билан танишиб чиқишини бекор қилиш керак. Акс ҳолда редакциянинг нима ҳожати бор? Райком газетанинг тематик плани билан танишиши, бюро тасдиғидан ўтказиб, унинг бажарилишини текшириб бориши керак. Баъзи бош мақолаларни кўриб бериши мумкин, ҳамма материалларни эмас». У Бурҳоновнинг қаттиққўл, сержаҳл одамлигини эшитган эди. Искандар Ғойибович билан Носир Пўлатов ҳам бунни айтишган, уни огоҳлантиришган эди. Носир Пўлатов унинг Бодомсойга келишини билмаса ҳам, обком инструктори сифатида Бурҳонов характериға оид нарсаларни билиб қўйганингиз яхши, деган эди. Бу одам билан разведкаға бориш хавфли, мен бормас эдим, деди ҳазил аралаш. «Наҳотки ишлолмасак?— ўйлади Усмонов.— Дастлабки кунларданоқ иккита масалада тўқнаш келяпмиз. Кейин нима бўларкин?»

Телефон жиринглади. Трубкадан Сотиволди Полвоновнинг овози эшитилди.

— Саломалайкум, ўртоқ Усмонов. Эшитаман.

Усмоновга машҳур колхоз раиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, кекса пахтакорнинг овози дағалроқ, совуқроқ туюлди. Гап нимадалигини у фаҳмлади. Шунинг учун иложи борича юмшоқ, унинг обрўйини ўрнига қўйиб, гаплашишга қарор қилди.

— Қалайсиз, Сотиволди ака? Табриклайман, шудгорни тугатибсиз!

— Раҳмат.

— Бир сизни кўрмоқчи эдим. Аммо кеча имконият бўлмади. Борсам ҳалал бермайманми бугун?

— Бемалол. Қачон?

Усмонов соатига қаради.

— Бир соатдан кейин.

— Бўпти. Кутаман.

Сотиволди ака трубкани қўйди. Ҳа, бу одамлар билан ишлаш осон эмас. Улар айтганларини қилишга ўрганиб қолишган. Усмонов қисқа вақт ичида Бодомсойда «кўп йиллик раҳбарлар», «машҳурлар»нинг ҳақ-ҳуқуқи баланд, алоҳида бир тоифадек эканликларини сизди. Зехдли одамга ҳатто партконференцияда бунни пайқаш қийин эмас эди. Улар доим бирга эдилар, бирга овқатланишарди, бирга дам олишарди, ҳатто президиумда ҳам ёнма-ён ўтиришарди. Ҳеч шубҳасиз, Козим Бурҳонович улар билан бирга эди. Қолганлар, ўрта колхозлар, деярли ҳамма совхозларнинг раҳбарлари алоҳида эдилар. Ешлар айниқса четда эди. Улар ўзларини худди бегонадек ҳис қилишар, иложи борича тезроқ ўз уйларига кетишга ошиқардилар. Икромов номидаги совхоз директори ёши Усмоновга тенг келадиган қорачадан келган йигит Жўра Муқимов эса, конференция давомида соатидан кўз узмади. Конференция тугаши билан эшикка отилди. Искандар Ғойибович уни чақирмаганда, ўша заҳотиёқ совхозига жўнаб қоларди. Усмонов у ҳақда эшитган эди... Институтни тамомлаб, Бодомсойга келганда, уни шу совхозга агроном қилиб жўнатишган. Йил ўтмай, ўзи бир қолоқ бригадани сўраб олган. Қисқа вақт ичида номи бутун областга тарқалди. Қирқ беш центнергача кўтарди ҳосилдорликни ўз бригадасида. Носир Пўлатов унинг ёшлиги, истиқболи борлигини назарда тутиб, райкомга инструктор қилиб олди. Икки йилча ишлади райкомда. Яхши ишлади, лекин Пўлатовнинг зўри билан ишлади. Иложи борича идорада ўтирмас, бирон баҳона топиб далага жўнар, ҳафталаб олис колхозларда, бригадаларда қолиб кетарди. Лекин қаерга бормасин, ўзидан бир яхши из қолдириб қайтарди. Пўлатов уни бўлим бошлиғи қилмоқчи, кейинчалик секретарликка ҳам тавсия этмоқчи эди. Оёғини тираб туриб олди.

Истаган колхоз ё совхозларингга юборинглар, менинг жойим ўша ёқда, деди. Ўша кезлари Икромов номли совхоз директори кандидат-лик диссертациясини ёқлаб, илмий ишга ўтиб кетиш ниятида юрган эди. Пўлатов унга рухсат бермаётган эди. Министрлик аралашгач, Пўлатов кўнди ва директорликка Жўра Муқимовни тавсия этди. Уч йилдан бери Жўра совхозга раҳбарлик қилиб келарди. Аммо номи чиқмасди. Илгари газета саҳифаларидан тушмайдиган совхоз анча жимиб қолган эди. Ҳамма кўрсаткичлар бўйича планни бажарар, лекин катта бир силжиш йўқ эди. Унинг баъзи бир ишлари ҳақида ғалати гаплар ҳам юрарди.

Шуларнинг ҳаммасидан хабардор бўлган Искандар Ғойибович у билан гаплашишни юрагига тугиб қўйган эди, конференция тугаши билан эшикка, отилганини кўриб озгина ранжиган ҳам эди.

— Ҳа, мунча шошилмасанг уйга? — сўради уни қўлтиғидан олиб.

Муқимов уялинқираб жилмайди:

— Уйгамас, фермага боришим керак эди.

У «фермага» дейиши билан Искандар Ғойибович унинг ҳақида юрган ғалати гаплардан бирини эслади.

— Ҳар қаерлардан от сотиб олаётган эмишсан, нима, совхозни ўзгартирмоқчимисан? Одамларингни Ростовда кўришибди. От чоптириб юришганмиш кўчада.

— Ўзбекларам яхши чавандоз. От минишса ёмонми? Тагин яхши отларни, қорабайрам, ахалтекинларни?— ҳазиллашди Муқимов.

— Шунинг учун ҳам от сотиб олаяпман дегин, ҳар қаёқдан? Қанчага борди ҳозир?

— Кўп эмас. Унта бўлди. Лекин бутун республикага мақтанса бўладиган отлар!

— Бу яхши. Ниятинг нима? Тушунтир.

— Хўп. Республикада бир қанча от спорти мактаблари бор. Областдаям битта бор. Шундайми?

— Хўш?

— Киностудия, телестудиялар бор. Шундайми?

Искандар Ғойибович, ҳа, деб бошини қимирлатди, лекин Муқимов гапни нимага олиб келаётганини англамади. Студияларнинг, спорт мактабларининг совхозга нима алоқаси бор?

— Биттаям кино йўқки, унда от қатнашмасин. Жуда бўлмаса босмачиларнинг тагида от бўлади. Босмачилар қатнашмаган кино, ўзингиз биласиз, деярлик йўқ. Ҳар йили камида шунақа битта фильм чиқади. Шундайми?

— Хўш? Буни сенга нима алоқаси бор?

— Бевосита алоқаси бор, — ишонч билан жавоб қилди Муқимов, — шу киноларнинг ҳаммасига, спорт мактабларига яхши отлар керак. Яхши отлар кам. Етишмайди. Мен етиштириб бермоқчиман. Ҳисоблаб чиқдик, уч йилда бутун харажатлар ўзини оқлаб, тенг барабар фойда келтирар экан. Яна бир ниятим бор. Қимизчилик фермаси тузмоқчиман. Бутун районга, областгаям қимиз етиштириб берамиз. Буям фойда. Тўғри эмасми?

Искандар Ғойибович жавоб бермади. У ўйланиб қолган эди. Қани энди ҳамма хўжалик раҳбарлари ана шундай ташаббус билан ишлашса?! Пулни пулга чақишса! Осмондаги ойни олиб бер деб ҳеч ким айтмайди уларга, қадамларини қараб босишса, бўлди. Шунинг ўзида ҳам миллион-миллион халқ пули тежалади.

— Райком биладими? — сўради Искандар Ғойибович.

— Райком... Уртоқ Бурҳонов фақат планли ишларни, ёқтирадилар...— Муқимовнинг овозида ўкинч бор эди.— Энди қайдам?.. Янги секретарь...

Муқимов гапини давом эттирмади. Искандар Ғойибович хайрлашишга қўл чўзар экан, унга маслаҳат берди:

— Усмоновга айтиб бер. Мен билан гаплашганингни ҳам.

Муқимов миннатдор оҳангда унга қаради. Искандар Ғойибович Усмоновга шу суҳбатни гапириб берган, Муқимовга ўхшаганларни рағбатлантиришни айтган эди. Усмонов энг аввало шуларга таяниши, шулар орқали режаларини амалга ошириши маъқул эди. Ўзини «тутиб» олгач, баъзи ишларни йўлга қўйгач, «машҳур»лар ҳам унга қўшилишлари турган гап. Биттасини тўғри йўлга тушириб олса, бўлди, қолганлари, албатта, унга эргашадилар. Муқимов билан бир учрашиши керак, унинг режалари билан танишиши керак. У шуни ўйлаб, ўрнидан турганида, Бурҳонов кириб келди.

— Кетаётганмидингиз? — У Усмоновга қўл бериб, сўради.

— «Шарқ юлдузи»га бориб келмоқчиман, — Усмонов жойига ўтириб, рўпарасидаги креслони кўрсатди. — Ўтиринг.

Бурҳонов ўтирар экан, истехзо билан кулди.

— Агроном қиз шикоят қилдимиз?

Усмонов ялт этиб унга қаради. «Бу одам беҳабар иш йўққа ўхшайди районда, — ҳаёлидан ўтказди яшин тезлигида. — Балки раис айтгандир?» Аммо сўрашни лозим топмади.

— Ҳа яраштириб қўймоқчиман. Анча билармон агрономга ўхшайди. Бунақалар районда қанча кўп бўлса, шунча яхши.

— Тўғри, — қўшилди унга Бурҳонов. — Ўтган йили шу масалада Госпланга мурожаат қилган эдик. Агрономлар ҳам керак, зоотехниклар ҳам. Қурувчилар етишмайди. Инженерлар. Лекин... — Бурҳоновнинг буғдойранг, текис юзи ташвишли тус олди. — Мени тўғри тушунинг, бекор қилаяпсиз шу ишни...

— Нега?

— Сотиволди ака ўз сўзидан қайтадиган одам эмас. Уялиб қолишингизни истамасдим.

Усмонов иккиланиб қолди. Чиндан ҳам шундай бўлса-чи? Дарров гап тарқайди районда: «Янги секретарь сўзини ўтказолмабди!» Хўш, нима бўпти тарқалса? Ишда нималар бўлмайди! Кейин, чумчуқдан қўрққан одам тариқ экмайди.

— Майли, — деди Усмонов шу фикрга келиб. — Борай-чи. Агар раис ҳақ бўлса, агрономга бошқа бир иш топиб берармиз. Сиздан бир илтимос, Козим Бурҳонович...

— Хўш? — Бурҳонов бошини кўтарди.

— «Максим Горький»даги фожиа изсиз қолмаслиги керак. Навбатдаги бюрога шуни алоҳида масала қилиб киритамиз. Шуни сиз тайёрласангиз...

— Ҳа, бу фожиа яхши бўлмади. Врачлар энди уни яримта бўлиб қолади, дейишяпти, — Бурҳоновнинг юзида яна ташвиш излари пайдо бўлди. У катта бошини лиқиллатиб, столга кўзларини тикди. — Гапсўз майли-ку, бечоранинг оиласига қийин бўлди. Олти қизи бор экан. Ҳаммаси ёш тагин... Мен Ҳайитвой акага айтдим, ёрдам бериб туради оиласига. У кишининг ўзи ҳам эзилиб юрибди. Мен ҳам шу фикрдан, Дамир Усмонович. Бюрога қўйиш керак, токи ҳаммага ўрнатилсин, ҳамма бир ҳушёр тортиб қўйсин.

— Бу масаланинг бир томони. Иккинчидан, айбдорларни қаттиқ жазолаш керак. Бўлмаса гап гаплигича қолиб кетади.

Бурҳонов бошини кўтарди.

— Билишимча, бу оддий бахтсиз ҳодиса, Дамир Усмонович. Қандай айбдорлар бўлиши мумкин? Огоҳлантиришимиз мумкин, қандайдир чоралар кўришимиз мумкин, ҳатто зарур. Лекин жазолаб бўлмайди, ҳаққимиз йўқ. Мени тўғри тушунинг...

— Юридик жиҳатдан балки шундайдир,— рози бўлди Усмонов негадир жаҳли чиқаётганини сезиб.— Аммо виждонан айбдорлар бор. Биттаси буюрган, иккинчиси индамай қўлини қовуштириб турган, гарчи ўша жойни ҳайдаш хавфлилигини билса ҳам! Хўп, бу масалани бюро ҳал қилади.— Усмонов гап тамом дегандек ўрнидан турди. Бошини орқасига ташлаб индамай чиқиб кетаётган Бурҳонов билан ёнма-ён эшикка етганда тўхтади.— Айтгандек, районимизда ажойиб уста бор экан. Заргар. У билан танишиб қолдим. Қўли гул одам. Унинг нарсалари билан ҳар қандай музей фахрланса бўлади. Қудрат Саимовичга айтдим. Ердан беради. Сиз кўрганмисиз. Унинг нарсаларини?..

— Эшитганман. Лекин...

— Бир кўринг!— маслаҳат берди Усмонов чин кўнгилдан.— Қойил қоласиз!

Бурҳонов индамай, уни ўтказиб юборди ва қабулхонанинг ўнг томондаги кабинетига кириб, юшоқ креслога ўзини оҳиста ташлади. Унинг кайфияти бузилган эди. Усмонов иккала маслаҳатини ҳам инobatга олмади. Биринчисида албатта қулоқ солмай, хато қилди. Полвоновни қайириш осон эмас, «Максим Горький»даги ҳодисада эса у ҳақ. Айбдор бор. Айбдор очиқ кўриниб турибди. Нега ўзим айтмадим шуни? Унинг айтишини кутдим. Бурҳонов шундай ўйлаб ўзидан ранжиди. Уни ранжитган яна бир нарса Усмонов кеча тайинлаган навбатчилик эди. Наҳотки шу арзимаган нарса унинг хаёлига келмади? Унинг ўзи ҳам шу навбатчиликни аллақачон жорий қилиши мумкин эди-ку!

Бурҳонов сигарет олиб чекди. Оғзидан ҳалқа-ҳалқа бўлиб чиққан кулранг тутунга тикилар экан, яна ўзидан жаҳли чиқди. «Бошланди,— деди ичида у.— Лекин... бузоқнинг югургани сомонхонагача. Бурҳонов осонликча бўйин эгадиганлардан эмас!..»

У нимадир эсига тушиб, шахдам ўрнидан турди-да, столини айлашиб ўтиб, селектор тугмасини босди:

— Малоҳат, Султоновни топ. Ернинг тагида бўлса ҳам.

VIII

У СМОНОВ зинадан тушар экан, заргар чолни ўйларди. «Пугаченковага кўрсатиш керак унинг нарсаларини,— ўзича қарор қилди у.— Далварзин тепада топилган тақинчоқлардан қолишмайди. Албатта, булар янги. Қандайдир ҳозирги давр аломатлари ҳам бор. Лекин, барибир, қадимийлик нафаси сезилиб турибди. Афтидан одамлар ҳали билишмайди яхши. Фақат Тамарахоним, Мукаррама Турғунбоевалар тушунишибди. Ҳафизага биронтасини олиш керак. Айниқса илонсурат билакузукни».

У шундай хаёл билан райком биносидан чиқди. Зинапоя ёнидаги скамейкада агроном қиз билан райком шофери уни кутиб ўтиришарди.

— Салом,— сўрашди улар билан Усмонов.— Хўш, Холидахон, қалай ётиб турдингиз? Кетдикми?

— Кетдик,— деди уялинқираб Холида.— Дамир Усмонович, кеча мен ортиқча гаплар қилдим. Жаҳл устида... Кечирасиз.

— Уша гапларни раиснинг ўзига ҳам айтасиз.

— Вой! Унда колхоздан чинакам кетишимга тўғри келади.

Холида кулди. Унинг кулгисида нимадир Ҳафизани эслатди. Қизгиш ёноқларидаги нўхотдек кулгичларими, ё гилос пўстлогидек қорамтир, тўла лабларининг иккала четидаги қилдек ингичка чизиқларими, у англаб ололмади, Ҳафиза ялт этиб, бирров кўрингандек бўлиб кетди. Усмонов сесканиб қўйди-да, машинага йўл олди.

— Кетдик.

Машина қўзғолганда Усмонов ўзига келган, бутун хаёли район ишларига, ҳозиргина кабинетида Бурҳонов билан бўлган суҳбатга кўчган эди. У бир нарсани Бурҳоновга атайин айтмади. Район газетасининг аҳволини. Бурҳонов ўрнатган тартиб, унинг фикрича, бутунлай нотўғри эди. Шунинг учун ҳам қайтишда, албатта, редакцияга киришни, Исмоилжон билан маслаҳатлашишни мўлжаллаб қўйди.

Улар катта йўлдан колхоз кўчасига бурилишганларида, икки томонда ипга тортилган мунчоқдек текис, бир хилда солинган қизил томли уйлар кўринди.

— Қишлоқ шунақа яқинми йўлга?— беихтиёр сўради Усмонов.

— Бу янги қишлоқ,— деди Холида.— Тўрт-беш хонадон кўчиб келган холос. Мен ҳам шу ерда тураман. Уйлари бирам яхши!— Холида Усмоновга ўгирилиб, қизиқиш билан гапира бошлади. Ҳаммаси бир хил. Уч уй, бир айвон. Ун икки сотиҳдан олдида ери бор. Баҳорда ҳамма уйларнинг олдида чинор экдик, бутун колхоз бўлиб. Бир-икки йилдан кейин шунақаям чиройли жой бўлиб кетадики, бу ер!.. Мактаб, клуб... водопровод ўтган, фақат ҳали газ келганича йўқ. Балонли газ ёқамиз.

— Қанча уй битган ҳозир?

— Қирқтадан ошди. Ширмонсойдагиларнинг ҳаммасини Сотиволди ака шу ёққа кўчирмоқчилар. Ушанда бутун колхоз яхлит бир жойда бўлади.— Қорасув ўз жойида қолади. Фақат номи ўзгаради. Иккала қишлоқ қўшилиб, «Шарқ юлдузи» бўлади...

Усмонов хурсанд бўлиб кетди. Полвоновнинг ишбилармонлигига қойил қолди. «Максим Горький»да ҳам шундай қилиш керак, албатта, шундай қилиш керак!— деди дилида у.— Агар шундай планлари бўлмаса, олиб келиб кўрсатиш керак».

Машина уйларга яқинлашди. Пойдеворлари баланд, кенг айвонлик, қип-қизил пишиқ гиштдан кўтарилган уйлар Усмоновнинг ҳавасини келтирди.

— Тўхтатинг,— илтимос қилди у шофердан.— Биттасини кириб кўрайлик.

Шофер машинани йўлга яқин бир уйнинг олдида тўхтатди. Усмонов қум сепилган ингичка йўлакдан айвонга кўтарилди. Уй бугуноқ кўчиб кирса бўладиган ҳолда эди. Чорси ҳовлининг бурчагига ошхона ҳам солинган, ҳаттоки тандир ўрнатилиб, ёқиб кўрилган эди. Кимдир, болалардан бўлса керак, айвоннинг ёғоч устунларидан бирига «М+С» деб, бўр билан ёзиб қўйибди. Усмонов кулди.

— Бу уй Машрабхонники,— тушунтирди Холида.— Тракторчи қизимиз бор ажойиб. Кузда узатамиз. Сотиволди ака тўйни шу янги уйда қилдирмоқчилар.

— Яхши,— деди Усмонов ҳамон завқини босолмай.— Ҳамма уйлар ҳам шунақа, тайёрми?

— Ҳаммаси.

— Нега кўчирилмайди бўлмаса одамлар? Янги уйларга тезроқ кириб олишгани яхшимасми?

— Билмадим,— елкаларини қисди Холида.— Сотиволди акани тушуниш қийин.

«Тушуниш қийин бўлса ҳам унга қойил қолиш керак,— хаёлидан ўтказди Усмонов.— Боплабди. Ёйиш керак буни. Бутун районга ёйиш керак».

— Нима, у кишининг қандайдир планлари бор, дейсизми?

— Ким билади, бўлиши мумкин: у кишининг планларини ўзларидан бошқа ҳеч ким билмайди. Лоп этиб «ундай қилиш керак» деб қо-

ладилар одамни ҳуноб қилиб. Лекин айтганлари доим тўғри бўлади. Қишлоқда биттаям тўй у кишининг мўлжалисиз бўлмайди. Бир одам касал ҳам бўлмайди у кишини мўлжалисиз.

Усмонов кулди.

— Рост!— Холида қошларини чимирди.— Сан беш кун, сан уч кун ётасан, дейдилар, врач бу ёқда қолиб. Баъзан тўй қилиш хаёлида бўлмаган одамга: тўй қиласан, бир ҳафта срок, деб қоладилар бечорани куйдириб.

— Қиладими?

— Қилмай-чи! Қани, сўзларидан чиқиб кўрсин-чи! Бир йилгача гап қиладилар. Миясини қоқиб қўлига берадилар ҳар мажлисда. Ҳалиги Машрабхоннинг тўйига йил бор... Лекин кунигача белгилаб қўйганлар. Йигирманчи октябрь, шанба куни. Тўй, албатта, ўша куни бўлади. Бир кун ҳам олдинмас, бир кун ҳам кейинмас. Айтгандай, келинг. Бизда тўй яхши бўлади. Сотиволди аканинг ўзлари бошқарадилар. Бирам артист бўлиб кетадилар, қойил қоласиз!..

— Раҳмат. Албатта, келаман,— ваъда қилди Усмонов.

— Шунинг учун бу уйларга яна кимлар, қачон кўчиб келишини у кишининг ўзлари биладилар. Дамир Усмонович!

— Эшитаман?— Кўчага йўл олган Усмонов тўхтаб, Холидага ўгирилди.

— Мен қолсам. Чемоданим билан идорага кириб боришни истамайман. Уйим мана!

Холида қўлини чўзиб, иккинчи қатордаги уйлардан бирини кўрсатди.

— Орқангиздан етиб бораман дарров.

Усмонов рози бўлди.

Машина колхознинг икки қаватли, янги оқланган идораси олдида тўхтаганда, ичкаридан Полвонов чиқиб қолди. Унинг қиёфаси Усмоновга кўндан таниш эди. Қотмадан келган, новча. Ҳамма эски раислар қатори оёғида этик, бошида жиягининг жиндак попуги чиққан чувт дўппи. Катта, бургут тумшуқ бурни остида текис қирқилган, қўнгиздек мўйлов... Бўйи ҳаммадан баландлигига кўниқиб қолганидан, йирик, мўғулча кўзлари ерга қадалган... Полвоновни билмаган одам, уни биринчи кўрганида, умуман, унга кўниккунча, ундан чўчирди. Чунки бир-бирига туташиб кетган бароқ қошлари уни доимо жаҳл устида тургандек кўрсатарди.

Ҳозир ҳам у машина қаршисига йирик қадам ташлаб келар экан, қовоғидан қор ёғилиб тургандек эди. Бу унинг қиёфасига хосми, ё чиндан ҳам жаҳли чиқиб турибдими, аниқлаш қийин эди.

Усмонов машинадан тушиб, унинг қаршисига юрди.

— Куттириб қўймадимми?— Саломалайкум!

— Келинг, ўртоқ Усмонов,— вазминлик билан сўрашди Полвонов.— Айтган вақтингизда келдингиз. Кутиб қолганимиз йўқ. Қани!..

Бир қадам четга ўтиб, Усмоновга йўл берди.

— Правление аъзоларини йиғмадим. Тагин...

— Йўқ, йўқ, ўзингиз билан гаплашсак бўлди,— Усмонов идора томон юрар экан, раиснинг овозидаги расмийликни йўқотишга интилди...— Янги қишлоқни кўриб келяпман йўлда. Боплабсизлар, Сотиволди ака! Қишлоқ экан-ку, шаҳаргаям ҳусн бу уйлар!

— Ҳа энди, қўлдан келганича... Бошладик-ку, тугатолмаяпмиз...— камтарлик билан жавоб қилди Полвонов.

— Барибир яхши! Ҳамма колхозда ҳам шундай қилиш керак.

Полвонов индамади. Улар олдинма-кетин раиснинг кабинетига киришди.

Эшикка қадам қўйиши билан Усмоновнинг димоғига гул этиб

аччиқ атр ҳиди урилди. У аксириб юбормаслик учун ва бу билан раисни уялтириб қўймаслик учун, бирпас очиқ эшик олдида турди. Хона кенг ва ниҳоятда тартибли эди. Тўрдаги ёзув столи олдида оқ ёпинчиқ ёпилган икки кресло. Уларнинг ўртасида эшиккача қизил йўл гилами тортилиб, ортиқчаси остига буклаб қўйилган. Хонанинг учала томонида бир-бирига зич қилиб текис терилган стуллар турарди. Полвонов қўнжига лой ёпишган этиклари билан гиламни босмаслик учун уни ҳатлаб ўтиб тахта полдан креслолар ёнига борди-да, кенг кафти билан стол четини енгил сидириб, қаради. Чанг юқмади.

— Марҳамат.

Усмонов иккинчи креслога яқинлашар экан, беихтиёр ёзув столи устидаги сиёҳи тўла сиёҳдонга, унинг ёнидаги бир даста оппоқ қоғозга кўзи тушди. Шу нарсалардан, кабинетдаги тартибдан, бу хонада одам кам бўлиши, деярли бўлмаслиги, раиснинг ниҳоятда озода одамлиги билиниб турарди. Полвонов креслога эмас, девор тагидаги стуллардан бирига омонатгина ўтирди. У ўтириши билан ёш бир йигит чой олиб кирди. У ҳам раис сингари гиламни ҳатлаб ўтди.

— Уртоқ Усмонов,— деди Полвонов.— Танишиб қўйинг, колхоз комсомолининг бошлиғи Абдуманноп Хидиров.

Йигит уялинқираб жилмайди, чойнакни эҳтиёткорлик билан раис ёнидаги стулга қўйиб, Усмоновга қўлини чўзди.

— Жуда яхши,— деди Усмонов ўрнидан туриб, у билан кўришар экан.— Ёшлар кўпми колхозда?

— Комсомол аъзолари юз йигирма битта,— ўйланмасдан жавоб берди йигит.— Ҳозир яна ўн кишини тайёрлаяпмиз.

— Янги уйлардан қанчаси ёшларга мўлжалланган?

Йигит раисга кўз қирини ташлаб, жилмайди:

— Янги қишлоқ асли бизники, ярмидан кўпи ёшларга. Аниғи, йигирма саккизта уй.

У «тўғрими» дегандек, раисга қаради. Раис вазмин бош қимирлатиб қўйди. Йигит яна «қандай саволингиз бор» дегандек Усмоновга қараб бирпас турди-да, у индамагач, чой қуйиб узатди. Кейин чойнакни раиснинг ёнига оҳиста суриб қўйиб, чиқиб кетди.

Йигит Усмоновга жуда ёқиб қолди. У шуни айтганда, Полвоновнинг чехраси бир оз ёришгандай бўлди.

— Яхши йигит. Ҳушёр, эслик. Сиртдан ўқияпти институтда. Оиланинг каттаси шу. Отаси тўртта бола билан онасини ташлаб бир артистнинг кетидан кетиб қолган. Ҳаммаси шунинг қарамоғида. Ургатяпман секин-секин. Қолхоз энди шуларники-да...

Усмонов йўлда Полвонов билан бўладиган гапини хаёлидан ўтказиб, агроном қизнинг ҳимоясига анча-мунча далиллар тайёрлаб, гапни нимадан бошлашни ҳам ўйлаб қўйган эди. «Ёшларни нега хафа қиляпсиз?» демоқчи ва бу гапини тушунса ҳазилга, тушунмаса чинга олмоқчи эди. Аммо у билан учрашиб, ўйлаб қўйган гаплари ҳаммаси бекор эканини англади. Бу, кўпни кўрган, ниҳоятда серташвиш, умри колхозга бағишланган одам жиддий бир сабабсиз бировни хафа қилиши мумкин эмас эди. Буни у тушундию, гапнинг қисқаси ва ростини айтиб қўя қолди:

— Агрономингизни олиб келдим, Сотиволди ака...

— Чакки қипсиз,— деди кулимсираб Полвонов.

— Нега?

— Бир ҳафтадан кейин ўзи қайтиб келарди. Уям менга ўхшаган ер жинниси. Ёш бўлса ҳам ернинг тилини билади. Ерсиз туролмайди. Шаҳарда эс-хуши жойига тушиб қайтиб келарди.— Полвонов пиёла-ларга янги чой қуйиб, ўйланиб қолди.— Ерни билади-ю, лекин ҳали унга хўжайин эмас. Ерга эгалик қилиш тажрибаминан келади. У ҳали

буни тушунгани йўқ. Чумчуққа ўхшаб, шохдан-шоҳга сакраб юрибди. Режалари кўп, лекин биттасидаям қўним топгани йўқ. Ер буни ёмон кўради. Шаттами ўзи?

Усмонов, билмадим, балки шу ердадир, деди. Полвонов яна гиламни босмасликка ҳаракат қилиб, кабинетдан чиқди. Очиқ эшикдан унинг йўғон овози эшитилди:

— Нима қилиб турибсан батта? Қабулхонада бирон нарса сўраб келганлар, ё гуноҳ қилиб қўйганлар туради ийманиб.

Кўп ўтмай кабинетга Полвонов ва унинг кетидан қип-қизариб кетган Холида кириб келди-да, эшик тагидаги стулга ўтирди. Полвонов унга чой қуйиб узатди.

— Ҳали нонуштаям қилмагандирсан?

Холида индамай бошини эгди.

— Тошкентдаги Зайниддиновнинг колхозида қишдаям тарвуз бор, памилдори, бодринг... Кўк пиёзнинг ҳам кети узилмайди...— Полвонов полга кўзини қадаб, оҳиста гап бошлади. — Шаҳарга яқин колхозда бу яхши. Бу керак... Шаҳар илиги бўшашган пайтда сабзавотни тилладан афзал кўради. Колхозга бу пойда. Тумордек ердан филдек даромад қилади.

Усмонов уни тинглар экан, тиззалари устидаги йирик, жигар ранг қўлларидан кўзини узолмасди. Кўкиш илон изи томирлари бўртиб чиққан, панжалари паншаҳадек узун бу қўллар умри меҳнатда ўтган деҳқоннинг қўллари эди. Чап бошмалдоғининг қорамтир тирноғи (пичоқ ё ўроқ кесиб кетган бўлса керак) чиғаноқдек бўралиб чиқиб, қоқ белидан терига тиралиб қолган, ҳар қимирлаганда, кўтарилиб пачоқ беш тийинлик пулни эслатарди. Унга қараб туриб, Усмонов, ёши ўтиб қолган, аммо ҳали шу қўлларидек метин бу одамнинг қўш ҳайдаган батрақликдан тортиб, катта хўжаликнинг бошлиғигача боеиб ўтган машаққатли йўлини кўргандек бўлиб кетди ва у билан ёнма-ён ўтирганидан ғурур қилди, отаси эсига тушди. Ким билади, балки отаси ҳам шундаймиди? Шундай қарирмиди? Қўллари шундай дағал, юзи офтобдан, дала шамол, чангдаң қовжираган бўлармиди? Қандай бўлмасин, мана шундай ўтирса, омон бўлса унга шунинг ўзи кифоя эди. Полвоновда нимадир, кўзларидаги ўйчанликми, овозидаги қатъийликми, отасига жуда ўхшаш эди.

— Бизам парник қилишимиз мумкин,— гапида давом этди Полвонов.— Зайниддиновникидан икки ҳисса каттароғиниям. Тарвузам бўлади, лимон, памилдориям. Укроп, петрушкаям. Кимга сотамиз? Колхозчига қиммат. Шаҳар олис. Икки ой қишда янги памилдори емасдан, қоқсини еса колхозчи ўлиб қолмайди. Бўнинг ўрнига пахта-ни кўпайтирайлик, уй солайлик, сут-қатиқни кўпайтирайлик. Колхозчининг уйида бир кун лимон бўлмаса, жин урмайди, гўшт аримасин. Ҳар ҳафтада қази солиб турсин...

— Теплицаям керак,— деди Холида ердан бошини кўтабмай.

Шу пайтгача ҳеч кимга мурожаат қилмай, ўзича гапирган Полвонов унга ўгирилди.

— Керак. Ҳозир эмас. Санда сабр йўқ, Холида. Деҳқон ҳамма ишга баравар ёпишмайди. Аввал ер чопади, ариқ олади, кейин экади. Колхоз санминан мани томорқамиз эмас. Ҳамма нарсани вақти-соати бор. Бор энди, кечаги ишларинг чала. Қирда ҳам сани кутиб туришибди. Қолган гапларни кейин гаплашамиз.

Холида Усмоновга «кўрдингизми» дегандек бир қараб қўйди-да, индамай чиқиб кетди.

Усмонов уларнинг муносабатлари масаласига яна қайтгиси келмади. Холида колхозда қолди. Полвоновнинг ўзи уни олиб қолди. Яна нима лозим? У шундай ўйлаб, дала айланишни таклиф қилди.

Полвонов миннатдор оҳангда унга қараб, ўрнидан турди.

— Медам шуни сўрамоқчи бўлиб турувдим, Дамир Усмонович, нима гап бўлса очиқ ҳавода гаплашайлик!..

IX

СОТИВОЛДИ ака ГАЗ—69 машинасини ўзи бошқариб борар экан, қишлоқдан чиқишганда, деди:

— Саидмурод Ишимов деган бир чўпонимиз бор. Ҳозир шатта, қўрада. Тоққа ҳозирланапти. Қўзилатишни тугатиб, тоққа чиқиб кетади. Шунга ваъда берган эдим, бораман деб. Хўп десангиз, олиб борардим?..

— Майли,— деди Усмонов.

Унга ҳозир қаёққа боришмасин, барибир эди. «Шарқ юлдузи»да у кам бўлган, одамларини деярли билмасди. Катта, бой колхоз ёки қолоқ, камбағал колхоз тилга тез тушади. Шу хўжаликларда келдикетди ҳам кўп бўлади. Биринчисига мақташ учун, бошқаларга ўрناق қилиш учун келади одамлар. Иккинчисига танқид қилиш учун, камчиликларни бартараф қилишни ўрганиш учун... Ўрта хўжаликлар эса тилга кам олинади. Мақтовга кам илинади, танқид ҳам эшитмайди. Лекин бундай хўжаликлардан раҳбарларнинг кўнгли доим тўқ бўлади. Чунки уларда ҳамма иш режалик, оқсаш йўқ. Бундай хўжаликларда халқ ҳам яхши яшайди, ҳеч маҳал ҳеч нарсадан узилиш бўлмайди. Бундай хўжаликларнинг бошлиқлари ғалати бир тоифа одамлар. Улар кўпинча эътибордан четда бўладилар. Бу уларни хафа қилмайди. Аксинча, улар ўзлари кўпинча четроқда бўлишни истадилар. Бу билан улар саломатликдан, вақтдан ютадилар, хўжаликлари алғов-далғов бўлмайди. Нимани режалаб қўйган бўлсалар, шуни хотиржамлик билан амалга оширадилар. Натижада йил якуни ҳамма тармоқлар бўйича кўнгилдагидек бўлади. Район ҳам хурсанд, колхоз ҳам. Мўлжалланган ҳар бир янгилик илғор хўжаликларда бўладиган шовқин-суронсиз рўёбга чиқади, тўғрироғи, янгилик рўёбга чиқиб бўлганидан сўнг маълум бўлади. Бундай хўжаликлар ҳар бир районда бор. Уларни раҳбарлар ҳам, оддий халқ ҳам яхши кўради. Яхши кўради-ю, лекин оғзини тўлатиб мақтамайди. Бунга ҳожат ҳам бўлмайди. Хўжалик раҳбарларининг ўзлари ҳам буни ишташмайди. Полвонов келганидан бери (бунга ўттиз йилдан ошган эди) «Шарқ юлдузи» колхозини ана шундай мақтовга кам илинадиган, лекин мутлақо танқид қилинмайдиган, ўзига тўқ хўжаликлардан бирига айланиб қолган эди. Қўшни колхозлар сингари у гуркираб ўсмади, аммо бирон йил чўкмади ҳам. Бутун колхоз янги супурилган ҳовлини эслатарди.

Кўпгина илғор колхозларнинг раислари Полвоновни хуш кўришмас, аммо дилларида унга ҳаваслари келарди. Чунки районда ҳам, областда ҳам кўп қарорлар шу илғор колхозлар тажрибаси асосида тайёрланар, бу эса, биринчи галда, фақат қолоқ, ўрта хўжаликларга эмас, илғорларнинг ўзларига ортиқча вазифалар юкларди. Қарорларнинг бажарилишини текшириш ҳам илғорларнинг ўзларидан бошланарди. Полвонов бир чеккада томошабиндек тураверарди. Аммо четдан қараганда шундай эди. Аслида ҳамма қарорларнинг бажарилиши шу «ўрта» ҳисобланган хўжаликларда яхши бўларди. Шунинг учун бўлса керак, Полвонов раислар ўртасида «файласуф» деган лақаб олган ва шундай лақаби борлигини биларди-ю, ўз одатича ўзини билмаганга соларди. Бир йили баҳор чўзилиб кетди. Бодомсой тошиб, экинларни сув босди. Жуда кўп хўжаликларда униб чиққан чигит нобуд бўлди. Қайта экишга тўғри келди. Баъзи хўжаликларда, ҳатто илғорларда ҳам, уруғ қолмаган эди. Облаstdан сўрашга мажбур бўлинди. Лекин

Полвонов сўрагани йўқ. Сўраш у ёқда турсин, қўшниларига берди. Албатта, қарзга. Ушанда Бурҳонов ундан хафа бўлди. Кўп раислар ўша кезлари райкомга серқатнов бўлиб қолишган, Полвонов эса, қорасини кўрсатмас эди. Бурҳоновнинг ўзи унга телефон қилди:

— Ҳа, кўринмайсиз, ўртоқ Полвонов?!— жаҳли чиқса, у расмий муурожаат қиларди.— Сизга уруғ керакмасми дейман? Ё сиз томонда дўл ёғмадимми?

— Ёғди,— ҳар доимгидек лўнда қилиб жавоб берди Полвонов.— Қанча қайта экишимизни маълум қилганмиз.

— Нега уруғ сўрамайсиз бўлмаса? Ё райком ўзи олиб бориб берсинми?— киноя қилди Бурҳонов.

— Уруғ ўзимизда етарли,— деди вазминлик билан Полвонов.— Ҳисоб-китоб қилмас, сўрашга ҳожат йўқ экан. Ортиқчаси ҳам бор.

— Қанча?— дарҳол жаҳдан тушиб сўради Бурҳонов.

— Икки юз кило. Тошкент—2 дан.

— Яшанг!— деб юборди Бурҳонов хурсанд бўлиб, кейин бир йн-ғилишда уни «пухта раҳбарлардан» деб мақтади. Полвоновнинг пухталигини ҳамма биларди. Баъзан буни колхоз раисларининг ўзлари амалда синаб кўрган эдилар. Бир воқеа ҳатто афсона бўлиб кетган эди. «Правда» колхозининг тоғли ерларида ўт ўрилмай келарди. Буни Полвонов билиб қолиб, арзон гаровга сотиб олган ўша ўтларни бир йили одам юбориб ўрдириб келган. Ўша йили қиш қаттиқ бўлиб, узоқ вақт тоғда қор эрмаган. Йилқи оч қолган. «Правда»нинг раиси ўзи сотган ўтни ўзи ўн баравар қимматга Полвоновдан сотиб олган.

Бурҳоновнинг мақтови сабаб бўлдими, халқ ичида юрган афсоналарми, ё қозондаги овқат ниҳоят чўмичга чиқдими, сўнгги беш йил ичида «Шарқ юлдузи» машҳур колхозлар қаторида саналар, уч йил бурун эса, Полвонов Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, деган юксак унвонга сазовор бўлган эди.

Усмонов Полвонов ҳақида кўп эшитган эди, аммо мана шундай ёнма-ён ўтириб суҳбатлашмаган, яқиндан уни кўрмаган, кўрса ҳам, унинг қандай одамлигини билмаган ва бунга қизиқмаган эди. Бугунги биринчи учрашув, Холидага айтган гаплари, гавдали, чайир қиёфаси унга ёққан, дилида меҳр қўзғатган эди. Полвоновдек одам бекорга бир иш қилмаслигини билган Усмонов сўради:

— Тинчликми ўзи?

— Тинчлик,— хотиржамлик билан жавоб қилди Полвонов.— Кўпдан бери кўришганимиз йўқ. Ўзича, иши бўлмаса келмайди. Яхши одам, яхши чўпон...— Полвонов ўйланиб қолди, кейин қуюқ қошларини чимириб деди:— Яхши чўпон-у, омади келмади-келмади...

— Нега?— ҳайрон бўлди Усмонов.

— Беш йилдан бери ҳар йили геройликка қўямиз— ўтмайди. Фахрий ёрлик билан қолаверади. Ундан паст кўрсаткичларга эга бўлганлар аллақачон герой бўлиб кетишган. Бунинг битта медали ҳам йўқ.

— Сабабини суриштирдингизми?— қизиқиб сўради Усмонов.

— Суриштирдим,— Полвонов жимиб қолди. Олдинда экскаватор кўринди. Полвонов унга яқинлашганда, машинани тўхтатди.— Энди кетяпсанми?— деди зарда билан рулда ўтирган ўспиринга.

Йигит жилмайди.

— Қайтпман. Қазиб бўлдим. Энди Мамадакага кетяпман.

— Баракалла,— деди Полвонов ва машинага газ берди.— Суюнбой тракторчининг ўғли. Яхши йигит. Яқинда армиядан қайтди. Кузда уйлантирамиз.— У бирпас ўз хаёли билан банд бўлди-да, кейин Усмоновга қараб қўйди.— Суриштирдим. Фойдаси йўққа ўхшайди. Да-

мир Усмонович, айтинг менга, сизни тарихчи деб эшитдим, уруш тугаганига ўттиз йилдан ошди. Нима учун урушнинг баъзи томонлари ҳамон очилмай келади? Нима учун урушда нима яхши бўлди-ю, нима ёмон бўлди — очиқ-ойдин айтилмайди?

— Нимани назарда тутаяпсиз?

— Масалан, асир бўлганларни, — деди Полвонов. — Тўғри, асирда бўлганларнинг ҳаммасини оқлаб бўлмайди. Бу масалада менинг фикрим қатъий. Лекин шундай одамлар борки, улар тасодифан асирга тушиб қолган. Масалан, Ишимов Саидмурод. Жанг пайти граната портлаб, тупроқ остида қолган. Ҳушига келса атрофида немислар. Уйига қорахат келган. Аза очишган. Саидмурод асирдан қочиб, партизанлик қилган. Югославияда. Уруш тугагандан кейин қайтган. Шу одамни «асирда бўлгансан» деб қачонгача камситамиз? Қаҳрамон-ку, у ахир?! Ё ногўғрими гапим?

Усмонов жавоб бермади. У бу ҳақда ўйламаган, аниқроғи, шундай масалага дуч келмаган эди. Лекин Полвоновнинг Саидмурод Ишимов ҳақидаги ҳикояси унга отасини эслатиб юборди. У бир гуруҳ оқланган одамларни биларди. Отаси билан баробар, ёки ундан кейин олиб кетилганлардан. Баъзилар уруш йилларидаёқ озод қилиниб фронтга жўнатилган эди. Урушдан омон қайтиб, ҳозир яхши ишлаб юрганлар ҳам бор эди улар орасида. Баъзилар Сталин ўлгандан кейин бутунлай оқланиб, аввалги ишларида тикланган эдилар. Шуларни бир-бир кўз олдидан ўтказар экан, отасини ҳам улар қаторида тирик кўргиси келиб кетди. Жуда бўлмаганда урушда ҳалок бўлганлари ҳам яхши эди, хаёлидан ўтказди у. Ишимовнинг фожиаси бошларига тушганда эса, у ўзини бахтли ҳисобларди.

— Фарзандлари борми? — беихтиёр сўради Усмонов.

— Саидмуродними? Битта ўгли бор эди... — деди Полвонов. — Икки йил бўлди ҳалок бўлди. Армияда. Чегарачи эди.

Усмонов нима дейишини билмай, бошини эгди. Яна отаси эсига тушди. Агар Ишимовнинг ўрнида отаси бўлганда, у чиндан ҳам ўзини бахтли ҳисобларди. Чунки унинг асирликка тасодифан тушишига, асирликда ҳам душманга қарши жон-жаҳди билан курашишига ишонарди. Шундай экан, нега Ишимовга ишонмаслик керак? Шу фикрлар хаёлидан ўтар экан, студентлик пайтидаги бир воқеа ёдига тушди. Тўртинчи курсни битиришаётганда, кимдир каникулда Европа бўйлаб саёҳатга кетаётганини айтди. Талабгорлар бўлса, комсомол комитетига мурожаат қилсин, иккита бўш ўрин бор, деди. Муҳаммад Мирзаев деган бир йигит бор эди Усмоновлар группасида. Камгап, одамовироқ. Аммо яхши ўқирди. Шу йигит, мен борардим, лекин рухсат беришмайди, деб қолди. Ҳамма унга ўгирилди. Отам асирда бўлган, тушунтирди у. Сен аввал ҳужжатларни топшир, кейин биласан рухсат тегиш-тегмаслигини, маслаҳат беришди ҳар чеккадан. Рухсат беришди. Ҳатто ҳеч қандай гап-сўз, текшириш ҳам бўлгани йўқ.

Усмонов шу воқеани эслаб, шундай бўлиши ҳам мумкин-ку, деб ўйлади-да, сўради:

— Балки ҳужжатлар тўғри тўлғазилмагандир?

— Бе... — қўлини силтади Полвонов. — Минг марталаб текширилган бу ҳужжатлар. Ўзим текширганман. Охиргисини ўзим тўлатганман. Ўртоқ Бурҳоновга борганда, таққа тўхтайти, нари ўтмайди. Ўтган йили ҳам шунай бўлди.

— Козим Бурҳонович нима лейдилар?

— Мен сизга айтган гап-да!.. Асирда бўлган... Асирдан у нима, душман бўлиб қайтибдими? Гуноҳи борлар ҳам у ёқдан мулла бўлиб, товбасига таяниб қайтади, шунақалар бор. Саидмуроднинг айби йўқ. Ҳамма гапига ишонаман. Икки ўлимдан омон чиққан одам ёлғон га-

пирмайди. Ҳали ўзингиз кўрасиз, башараси ўзи айтиб турибди, унинг қанақа одамлигини!..

— Ҳа, гаплашиш керак,— рози бўлди Усмонов.

Бу иш билан, албатта, шуғулланиш керак. Шунча йилдан бери азоб чекиб қелаётган одамга тинчлик бериш лозим. Бегуноҳ азоб чекиш, осойишталикни нималигини билмасликни эса, Усмонов яхши биларди. Отаси бўла туриб етимликда ўсиш, эшикма-эшик, идорама-идора юриб, онасининг тўккан кўз ёшлари, ҳалигача қабри номаълум отаси хотираси, унинг дардида, соғинчида уйқусиз ўтган қанчадан-қанча тунлар ҳозир унинг юрагини яна тўлқинлантириб юборди, ҳам одам сифатида, ҳам расмий иши юзасидан у Ишимов воқеаси билан шуғулланишга қатъий аҳд қилди.

— Ҳарбий комиссар биладими?

— Билади,— деди Полвонов.— Лекин у нима ҳам қила оларди? Ҳарбий томондан Саидмуроднинг ҳужжатлари тоза. Бир-икки марта Югославияга юбормоқчи бўлдиқ собиқ партизанларга қўшиб. Саидмурод унамади. Эски ярани янгилаб нима қиламан, дебди. Мен ҳам мажбур қилмадим шундан кейин. Одам ачинади унга, Дамир Усмонович. Ўғли ҳалок бўлгандан бери анча калавланиб қолди. Лекин билдирмайди. Иш билан ўзини овутади. Иши бўлса ҳар қандай мақтовга арзирлик. Сиздан яширадиган жойи йўқ, ўзингиз ҳам билсангиз керак, баъзи хўжаликларда қаҳрамонлар тайёрланади. Хўжалик обрўси учун балки бу керакдир. Аммо Саидмуродники чин. Ҳақиқий Меҳнат Қаҳрамони у! Йилда бир шаҳарга тушиб чиқади. Қолган пайт қирда, тоғда, қўйларнинг ичида. Шундай одамнинг қадрига етмасак, кимнинг қадрига етамиз? Унинг атрофидагилар, ёшлар нима дейди? Мени кечиринг, Дамир Усмонович, биринчи келишингиз учун оғир бўлди бу гаплар. Кейинроқ айтиб берсам ҳам бўларди...

— Ҳечқиси йўқ,— уни юпатди Усмонов.— Яхши қилдингиз шу гапларни айтиб. Бундан кейин муносабатимиз шундай очиқ бўлса, ишимиз яхши бўлади. Саидмурод ака иши билан шуғулланаман. Қўлимдан келганича сизнинг таклифингизни ўтказишга ҳаракат қиламан. Тўғри айтдингиз, бунақа одамларнинг қадрига етмасак, кейинчалик ишлаш қийин бўлади, одамларнинг ишончини йўқотамиз.

Қафтдек адир устида иккита ўтов кўринди.

— Келиб қолдик шекилли?— сўради Усмонов.

— Келдик,— деди Полвонов.— Саидмуроднинг қўраси шу. Ким келди экан? Машина кўриняпти...

Йўлга яқин ўтов олдида антеннали микроавтобус турарди.

— Э, бўлди,— эслади Полвонов.— Тошкентдан келишган. Телевидениедан.

Ўтов олдида беш-олти киши хомуш, ўйланиб туришарди. Раиснинг машинасини кўриб, ўрта бўйли, қорачадан келган, кўк жинси шим ва шундай кўк жинси куртка кийган оқсоч йигит улар қаршисига юрди. Полвонов уни таниди ва машинадан тушиб илиқ сўрашди, Усмонов билан таништирди.

— Хўш, қалайсиз, ука? Ишлар битяптими?— сўради Полвонов.

— Умуман битди,— деди оқсоч йигит ва истехзо билан кулди.— Битта кадр қолди. Саидмурод ака унамаптилар... Жиндек жоҳиллик қиляптилар...

— Нега? Нима кадр?— ҳайрон бўлиб сўради Полвонов.— Ўзи қани Саидмуроднинг?

— Ўтовдалар,— деди киноя билан оқсоч йигит.— Икки соат бўлди, чиқмаяптилар. Кадр, биласизми, қандай кадр? Символ. Асарнинг асосий ғояси. Мағзи.— Оқсоч йигит тўхтади. Усмонов, Полвонов ҳам беихтиёр тўхтаб, унга ўгирилишди.— Тасаввур қилинг. Эрта тонг.

Қуёшнинг нимранг шуълалари тоғ чўққилари оша ерга тушяпти. Бепоеън далада энди иш бошланяпти. Аммо чўпон учун иш аллақачон бошланган. У беҳисоб қўй подаларини ҳайдаб қуёш қаршисига, тонг қаршисига юряпти. Тассаввур қилдингизми?

— Яхши, яхши,— деди унга маҳлиё бўлиб қолган Полвонов.

— Ана шу кадр,— гапида давом этди оқсоч йигит.— Фильмнинг ҳам боши, ҳам охири бўлиши керак. Сценарий шундай ёзилган.

— Нега унамаяпти Саидмурод?— сўради Полвонов.

— Арзимаган бир нарса деб...— яна кинояли илжайди оқсоч йигит. Усмоновга ўқмади. Ўзини тутишими, ё чўпонни менсимай гапиришими, ҳар ҳолда ўқмади ва ундан юзини ўгирди. Беихтиёр кўзи унинг шерикларига тушди. Уларнинг ҳаммаси худди оқсоч йигитга ўхшаб кийинишган, баъзилари соқол қўйган, баъзиларининг сочлари елкаларига тушиб турарди. Афтидан уларнинг ичида ёши улуғи оқсоч йигит эди, қолганлари ҳаммаси ёш, эндигина мактабни битиришган бўлса керак, балки битиришмаган ҳамдир. Усмонов уларга қараб, бир нарса бўлганга ўхшайди, деб дилидан ўтказди. Ҳаммалари бир жойда ғуж бўлиб, билмасдан гуноҳ қилиб қўйган, аммо гуноҳларининг қандайлигини тушунмаган болалардек бошларини қуйи солиб туришарди, баъзи-баъзида ер остидан Полвоновга қараб қўйишарди.— Арзимаган бир нарса деб, — қайтарди гапини оқсоч йигит.— Биласизми?...

Лекин унинг гапи оғзида қолди.

— Ёлғон.— Утовдан худди Полвонов сингари новча, чайир, ёши элликлардан ошган бир одам ҳовлиқиб чиқди. Бу Саидмурод Ишимов эди, Усмонов дарров фаҳмлади.— Ёлғон!— қайтарди яна Ишимов,— арзимаган нарса бўлса, сенлар билан ади-бади айтишиб ўтирмасдим.

«Ана кўрдингизми? Гапим тўғри эканми?— дегандек оқсоч йигит Усмоновга қараб қўйди. Усмонов ўзини пайқамаганликка солди.

— Ассалому алайкум!— Ишимов Полвонов билан сўрашди ва Усмоновга юзланди.

Усмонов унинг тарашадек қаттиқ ва ғадир-будир қўлини олиб сўрашар экан, қўли титраётганини сезди, бу одамни ранжитган нима экан? деган савол яна хаёлидан ўтди.

— Нима бўлди? Тинчликми, ўзи, Саидмурод?— сўради Полвонов.

— Тинчлик қаёқда?— зўрга ўзини босиб деди Ишимов.— Кўктойни отиб қўйишди булар. Нима қилардингиз шуларни менга юбориб, Сотволди ака? Киносини бошимга ураманми? Итсиз қолдим-ку, энди!..

— Қачон? Нега отишди?— ҳеч нарсага тушунмай сўради Полвонов.

— Негалигини мен қайдан билай?! Боя шартта отишди-қўйишди. Мен аҳмоқ тагин ўзим қўшотаримни олиб чиқиб бердим-а! Билганимда олдимга солиб қувлардим ҳаммасини!— Ишимов оқсоч йигитни кўрсатди.— Бу имо қилди. Мана шу режиссер! Ҳов анави соқоллиги, ана бекиниб турибди, бекинма, ҳей, чиқ баққа! Ана ўша соқоллиги отди-қўйди! Кинога керак эмиш! Оздим киноингни шунақа қилиб олинандиган бўлса! Юсуфалига йнгирмата қўйга бермаган эдим бу итни! Киночимас булар, фашистнинг ўзи!

— Ўзингизни босинг, Саидмурод ака! Бекорга ҳақорат қилиясиз бизни!— деди зарда билан режиссер.— Санъат қурбон талаб қилади. Итингиз ўлди, зато сиз тарихда қолдингиз. Бунни тушуниш керак!

— Мен итсиз қолдим, сен бунни тушунасанми, калла?

— Ўзингни бос, Саидмурод,— гапга аралашди Полвонов.— Меҳмонлар билан бундай гаплашиб бўлмайди.

— Нима бўлди ўзи?— сўради Усмонов режиссердан.— Нима учун санъатга қирда қурбон керак бўлиб қолди?

— Ҳозир ҳаммасини айтиб бераман,— деди режиссер ҳозиржавоблик билан, жанжал жиддий тус олаётганини сезиб.— Фақат сиз, ўртоқ Ишимов, гапга аралашмай тулинг. Бундан уч кун бурун Сотволди акам, агар бизнинг қолхоз ҳақида эшиттириш қилмоқчи бўлсанглар, ажойиб бир чўпонимиз бор, шунини суратга олинглар, деб илтимос қилдилар. Шу кишининг илтимоси билан уч кундан бери шу ердамиз. Ишимов билан танишиш жараёнида у киши ҳақида ҳужжатли фильм қилш нияти пайдо бўлиб қолди. Ишлари яхши экан. Эликдан ортиқ бўри отган эканлар. Бу кишини қўйлар ичида ҳам суратга олдик, ўтовда ҳам. Қўйинг-чи, ҳамма ишлари кинолентага тушди. Бир эпизод қолди. Уни бугун эрталаб олдик. Эпизод шундай. Тонг. Саидмурод ака ҳали уйқудалар. Бирдан ит ҳурийди, қўйлар қўрқув билан маърай бошлайди. Саидмурод ака сапчиб ўринларидан турадилар. Қўлларида қўшотар милтиқлари. Подага бўри ҳужум қилибди. Сценарий бўйича, сценарийни мен ўзим ёздим, битта бўрини у киши отадилар, қолганлари қочиб кетади. Шу эпизодни бугун олдик. Эпизод Саидмурод аканинг ўзларига ҳам маъқул бўлди.

— Маъқул бўлмай кетсин!— деди куйиниб Ишимов.— Бунақа итни қаердан топаман? Мен чўпонмас, Кўктой чўпон эди!

— Мен гапириб бўлай,— уни тўхтатди режиссер.— Чиндан ҳам итлари яхши ит эди. Минг афсус. Ҳўш... эпизод, демак, ўзларига маъқул бўлди. Аммо бўрини қаердан топамиз? Зоопаркдан олиб келишимиз мумкин эди, лекин бунга вақт керак. Менинг бошқа ишларим бор. Кўктой олисдан бўрига ўхшаб кетаркан. Бўри ўрнида ундан фойдаланишга қарор қилдик. Албатта, бундан Саидмурод ака беҳабар эдилар. Хабардор бўлганларида рози бўлмасдилар. Кўриб турибсиз... Менимча, эпизод реал чиқди. Крупний планда мағлубиятга учраган бўри... яъни итнинг ўлаётганини суратга олишга муваффақ бўлдик. Санъат ишонтириши керак. Бўлмаса у санъат эмас. Ит ўлди, аммо биз бунга амин, яхши фильмга, реалистик фильмга эга бўлдик.

— Демак, тўғри қилдим деб ўйлайсизми?— сўради Усмонов.

— Шубҳасиз, ўртоқ Усмонов!— деди ишонч билан режиссер.— Масалан, немис документалистлари Чилида бўлиб, қора полковникларнинг кирдикорларини...

— Ҳа, кўрдик телевизорда,— деди Усмонов уни бўлиб.— Лекин уларни шароит мажбур қилган эди, сизни эса...

Усмонов у билан баҳслашиш фойдасизлигини унинг шишадек ялтироқ, ҳаракатсиз кўзларига кўзи тушиб сезди ва гапни бошқа ёққа бурди:

— Қачон кўрамиз фильмни?

— Кузда. Кузда экранга чиқади. Бугун охириги кадрини олиб кетсак...

— Бўлди!— уни тўхтатди Ишимов,— кинога тушадиган аҳмоқ йўқ. Йиғиштир ашқол-дашқолларингни. Жўна. Мен оми одамман, ўртоқ Усмонов. Лекин қурбон бериб кино қиладиган бўлсак, бу кишининг кимга кераги бор? Мен энди бу кишини қандай кўраман? Кўз ўнгимдан итим кетмайди! Одамларнинг кўзига қандай қарайман? Айтишмайдим, кинога тушаман деб, итини ўлдирган одам шу деб!

— Яхши ит эди,— деди ачиниб Полвонов.— Қозоғистондан, бир чўпон ошнасида олиб келувди. Бунақа ит кам бўлади, Дамир Усмонович. Ҳар қандай бўрини тикка оларди. Ука, шу ўлдирмасдан илож йўқмиди?

— Бор эди!— қичқирди жаҳл билан бир чеккада ғуж бўлиб турган режиссер ёрдамчиларидан бири.— Ўлаётганини кўрсатиш шартмасди! Бўри ҳақидамас-ку фильм, чўпон ҳақида.

Режиссёр ўқрайиб йигитлар томон бир қаради-да, яна кинояли илжайди.

— Кечирасизлар уни, ёш, ҳали ҳақиқий санъат нималигини билмайди. Демак, Саидмурод ака, тушмайсиз бошқа?

— Тушмайман!— деди ўжарлик билан Ишимов.

Режиссёр, афсус, дегандек елкаларини қисиб Усмоновга қаради.

— Балки сиз кўндирарсиз, Сотиволди ака?

— Бу одамнинг гапи битта. Энди кўнмайди,— деди Полвонов.

— Кетдик!— қичқирди режиссёр йигитларга ва Полвоновга қўлини узатди.— Хайр. Фильм яхши бўлади. Кўрасиз. Ўзим олиб келаман.

Кўп ўтмай, микроавтобус жўнади. Утов олди бирдан сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Ишимов аламдан ва шундай катта меҳмонлар келган пайти юз берган жанжалдан, бу жанжалга ўзи сабабчилигидан уялиб, бошини кўтаролмай турарди. Лекин унинг ҳолатини Усмонов ҳам, раис ҳам тушунишган эди. Агар Ишимовнинг ўрнида бошқа одамни суратга олишганда, Полвонов режиссерни шу қилмиши учун колхозга иккинчи келмайдиган қилиб қўярди. Боя уни эшитиб туриб, хаёлига шу фикр келди. Аммо унинг режаси шу қарорни амалга оширишдан устун чиқди. У нима бўлса ҳам Ишимовни элга танитишни ва шу йўл билан унинг атрофида яхши гапларни кўпайтиришни юрагига туғиб қўйган эди. Итга одам, албатта, ачинади. Яхши, полвон ит эди. Лекин... Ишқилиб Ишимов ҳақида яхши бир эшиттириш бўлса бўлди. Фильм бўлса ундан ҳам яхши. Шунинг учун ҳам у дилида газаби қўзиб турса ҳам, ўзини босди, иложи борича юмшоқлик билан режиссерни жўнатди. Бу эпчил одам унга кўпдан бери таниш эди. Ун йилча муқаддам пахта байрамида Тошкентга тушганида ундан интервью олган ва кечқурун «Тошкент» меҳмонхонасида унинг номерида ўтириб, эшиттиришни кўришган эди. Шунда Полвонов уни колхозга таклиф қилди. Режиссер келди. Уч-тўртта оғайниси билан ўйнаб кетди. Шу-шу Бодомсойдан эшиттириш қилинадиган бўлса, у «Шарқ юлдузи»га келиб кетарди. Полвонов уни хурсанд қилиб жўнатарди. Утган йили келганида, унга Ишимов ҳақида гапириб берди. Шуни бир эшиттириш қилинг, деб сўради. Унутмаган экан, уч кун бурун келди. Шу жиҳатдан ҳам Полвоновнинг тили қисик эди.

Усмонов унинг режиссер билан анча юмшоқ гаплашганига ҳайрон бўлди аввал, аммо йўлдаги Ишимов ҳақидаги ҳикоясини эслаб, уни тушунди. Ўзи эса, режиссернинг ишига, унинг гапларига қойил қолмади, аксинча, ундан жаҳли чиқди. Бундай одамлар ҳақиқий санъатдан йироқ эканликларини ва бу, сочига бевақф оқ тушган (балки бу оддий касалликдир?) режиссер ҳеч маҳал чинакам фильм ярата олмаслигини у биларди. Чунки, бу оқсоч режиссер унинг олдида санъатга хилоф иш қилган эди.

— Хафа бўлманг, Саидмурод ака,— деди у Ишимовнинг елкасига қўлини қўйиб.— Менинг ҳам Қозоғистонда танишларим кўп. Яхши бир ит топармиз ҳаммамиз бир бўлиб...

Унинг бу гапи узоқ давом этган ноқулай жимликни кўтариб юборди.

— Албатта, топамиз!— унга қўшилди Полвонов.

Ишимов уялиқираб бошини кўтарди.

— Мени кечиринглар. Бир оз қизишиб кетдим.

— Сиз ҳақсиз,— унга далда берди Усмонов.

Ишимов, ростданми, дегандек Полвоновга қаради.

— Ҳақсиз,— қайтарди Усмонов.— Чўпон учун ит дўстдай, инидай гап.

— Ҳа-да, ўртоқ Усмонов,— жонланиб кетди Ишимов.— Шуни бил-

маганига хунобман. Тагин режиссермиш! Қани, ичкарига юринглар! Заб келибсизлар-да!..

Ишимов кўнгли анча кўтарилиб, меҳмонларни ўтовга бошлади.

— Ҳализамон қўй сўйган эдим, қайнаб ётибди... Қайнаналаринг сўйган экан... Қани, ўтиринглар. Келинингиз... Замира кечқурун қишлоққа тушиб кетган жиянларини олиб чиққани. Қўйлар таранг тортилиб турибди... Эрта-индин қўл-қўлга тегмай қолади.

— Мўлжал қандай?— сўради Усмонов.

— Юз қирқдан бўлар насиб қилса...

Полвонов, айтмадимми, дегандек Усмоновга қаради.

Х

Ў ША кўни улар кун ботганда қишлоққа қайтишди. Саидмурод

Ишимов Сотиволди ака айтганича бор, мақтовга лойиқ одам экан. Усмонов уни яхши кўриб қолди. Усмонов ҳам унга маъқул келди шекли, жуда очилиб, бошидан ўтганларнинг ҳаммасини гапириб берди. Қирқ учинчи йилнинг ёзида Белгород остонасида асир тушиб қолган экан. Ишимов взводи мудофаада экан, ўшанда оғир жанг пайти у чап қўли, қулоғидан яраланибди. Аммо жангдан чиқмабди. Иккинчи мудофаа линиясига ўтиш ҳақида буйруқни у олмабди. Немис танқлари устидан ўтиб кетибди. Ўқ-дорисиз қолган Ишимов траншеяга тушган немисларга қарши белкурак билан олишибди. Иккитасини ҳатто ўлдирибди ҳам. Лекин ёнида граната портлаб, ҳушидан кетибди. Ўзига келганида, бош-қўли боғланган, ўрмон ичида ётганини кўрибди. Шундай қилиб у ярим йилча асирликда юрган. Уни тўппа-тўғри Германияга олиб кетишган. Кейин асирларнинг ичида қўл-оёғи бутунларни Югославияга жўнатишган. Шу ердан у ниҳоят қочиб муваффақ бўлган. Партизанларга қўшилган. Македонияда, Черногорияда жанг қилган. Охири Италияда бўлган. Интернационал партизан бригадасида Римни озод қилишда қатнашган. «Черный Саша» лақаби остида қўпоровчилар отрядини бошқарган. Рим папаси қўрққаниданми, қахрамонлигига қойил қолганиданми, Ватикан ичида унинг отряди шарафига зиёфат берган. 1946 йилнинг баҳорида у юртига қайтган. Интербригада бошлиғи хайрлаша туриб, унга ўз пистолетини ҳадя қилган. Чиройли ёзуви билан. Ўша қурол Мудофаа министрлиги қошидаги музейда сақланаркан. Лекин буни Ишимов аниқ билмайди. Командирининг фамилиясини билади. Антонов — Ристич. Ҳозир генерал-лейтенант эмиш. Ўтган йили бир гуруҳ югослав ҳарбий хизматчилари составида Москвага келиб кетибди. Ишимов газетада ўқибди.

Усмоновга шу маълумотларнинг ўзи кифоя эди. У Ишимовга ҳеч нарса ваъда қилгани йўқ. Лекин унинг иши билан шуғулланиш фикрида қишлоққа қайтди. Колхоз идораси олдида у Полвонов билан хайрлашди.

— Мени хурсанд қилдингиз,— деди у. — Ажойиб одам билан таништирдингиз. Унинг тақдирига бефарқ қараб бўлмайди.

— Мен ҳам бир гапни сизга айтмоқчи эдим,— деди ийманиб Полвонов.— Фақат тўғри тушунинг мени. Отангизни билар эдим. У киши мени, олти класс маълумоти бор йигитни бухгалтерлар курсига мажбур қилиб жўнатган эдилар. Буни мен унутмайман. У киши умуман ҳаммага яхшилик қилган эдилар. Ҳаёт ўзи шу. Фақат яхшилик унутилмайди. Бодомсойга келганингиздан хурсандман. Ишингизга ривож, Дамир Усмонович.

Усмонов юраги севинч ва ғурурга тўлиб, Полвоновнинг қўлини қисди.

— Раҳмат.

Райком машинасида у қишлоқдан чиқар экан, Холида хаёлидан ўтди. Сотволди акани яхши билмас экан, ўйларди у, билса иккалови жуда яхши ишлаб кетади. Ҳозир уйига келганмикин? Беихтиёр сўради ўзидан, лекин саволидан ўзи уялиб кетди. Келган бўлса нима? Хотинига нимасидир ўхшаб кетади бу қизнинг. Ҳафиза нима қилаётган экан ҳозир? Телефон қилмоқчи бўлиб турган бўлса керак унга. Тунов куни Ҳафиза: «Сизга қийин бўлди», деди. У жавоб бермади. Қийинликка қийин. Катта бир районга жавобгар бўлиб қолди. Жавобгар одамнинг ҳаёти ҳеч маҳал тинч бўлган эмас. Лекин бугун у яхши одамлар билан учрашди. Полвонов, Холида, Ишимов... Бу одамлар билан унга қийин бўлмайди. Бундайлар эса, оз эмас. Фақат у ҳаммаси билан танишиб олиши керак. Дарди нимада, қувончи нимада — билиши керак ва қўлидан келганча уларга ёрдам қилиши керак. Шунда районни кўтариш осон бўлади, одамларнинг ўзи кўтариб юборади.

Райкомда навбатчи — қишлоқ хўжалик бўлимининг мудирини Назир Қаримовдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Усмонов тенги бу йигитни яхшигина агрономлик қилиб турган жойидан Бурҳонов олиб келган эди. Ҳайитвой аканинг колхозидан. Усмонов уни кўрди-ю, нега кетди экан колхоздан, суриштиришим керак, деган фикр хаёлидан ўтди.

— Тинчликми?

— Тинчлик, Дамир Усмонович,— деди Қаримов. Унинг келишини кутмаганиданми, қабулхонани тутунга тўлдириб чеккан, стол устида турли қоғозлар қалашиб ётарди. У ҳатто сигарет қолдиқларига тўлган кулдонни тўкишга ҳам улгурмаган эди.

— Нима қилаётувдингиз?— сўради Усмонов қоғозларга ишора қилиб.

— Ҳалақит бермадимми?

— Йўқ, мутлақо!— деди шошиб Қаримов ва бир қоғозни эпчиллик билан кулдон устига суриб қўйди.— Булар... шунчаки қоғозлар. Студентликдан қолган...

Афтидан унинг айтгиси йўқ эди. Усмонов ўз кабинетига кириб блокнотини қўйиб чиқди.

— Бирон топшириқ борми, Дамир Усмонович?— сўради Қаримов.

— Йўқ, ишингизни қилаверинг,— Усмонов шундай деб эшик олдида тўхтади.— Ишимов деган чўпонни биласизми? Саидмурод Ишимов?

— «Шарқ юлдузи»данми? Биладан.

— Шу одамни ҳужжатларини эртага менга кўрсатинг.

— Хўп бўлади. Ҳаммаси менда турибди.

— Яхши. Хайр. Мен меҳмонхонада бўламан.

— Айтгандай, Дамир Усмонович.— Зинада унга етиб олиб деди Қаримов.— Сизни бир аёл сўради.

— Дёл?

— Ҳа, қабулингизда бўлган экан. Сиздан жуда хурсанд!

— Ким экан?

— Фармонова. Афтидан у ҳозир ҳам кутиб ўтирибди сизни меҳмонхонада. Зарур ишим бор дейди. Менга айтмади.

Усмонов эслади. Бу «спесалис»нинг хотини эди. Яна нима бўлган экан? У шундай ўйлади-ю, ваъдасининг устидан чиқмаганидан уялиб кетди.

Меҳмонхона олдида машинадан тушар экан, эшик ёнида қўлларини узун жакетининг енгига суқиб турган барваста Фармоновани кўрди.

Аёл оғзини катта очиб жилмайганича унинг қаршисига бир қадам ташлади-да, уялган бўлиб тўхтади.

— Ассалому алайкум, ўртоқ Усмонов!.. Сизни кеч келади деятишувди. Эрта келаркансиз-ку?..

— Салом, келинг. Нега райкомда кутмадингиз?— нимадандир, барваста аёлнинг ғалати, эрта баҳорга тўғри келмайдиган кийимиданми, ё меҳмонхона олдида аёл киши билан учрашганиданми, хижолат тортиб сўради Усмонов.

— Райкомда энди қиладиган ишим йўқ, ўртоқ Усмонов. Мингдан минг раҳмат,— деди кўзлари чақнаб аёл.— Ўша сизга учрашганимдан баққа куёвпоччангиз бинойидек бўлдилар-қолдилар. Соатдай бориб соатдай қайтадилар ишдан. Ичиш қаёқда? Зелдирискийниям ичмайдиган бўлиб қолдилар, ер юткур ароқ у ёқда турсин! Ҳамма ишни уйда ўзлари қиладилар. Ҳатто, ўртоқ секретарь, ўринниям менга солдирмайдилар. Ўзлари соладилар. Худди кеча тушган келиндай бўлиб қолдим.

— Яхши, жуда хурсандман,— деди Усмонов.— Хатоларига тушунбдилар-да!

— Тушунганда қандоқ, ўртоқ Усмонов! Икки гапнинг бирида лаббай, деб турадилар. Тунов куни овқатланиб ўтириб, аччиққина мастава қилувдим, хотин, бир нарсани мен, ўша бошимга ўқлоғи билан урганингизда тушундим, эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин экан, бунни сира унутмайман. Ҳар қандоқ спесалис ҳам бунни билиши керак, дедилар, овқатни ичолмай ўйлашиб кетдилар. Раҳмим келди, ўртоқ Усмонов. Ўғлимнинг тўйига асраб қўйганим бор эди, қуйиб бердим ўзим. Ана, айтмадимми, дедилар, эрни эр қиладиган хотин, деб. Молодес, дедилар.

— Яхши, жуда яхши,— гапни қисқа қилишга интилиб, уни бўлди Усмонов.— Хўш, мени нега кутяпсиз?

— Сизними? Илтимосминан кутиб ўтирибман, ўртоқ Усмонов.

— Хўш?

— Энди ҳеч қанақа чора кўрмасангиз. Шунини ўзи етади.

— Хўп бўлади, опа,— ваъда қилди Усмонов.— Тинч бораверинг.

— Раҳмат. Мингдан-минг раҳмат, ўртоқ Усмонов.

Аммо аёл жойидан қимирламади.

— Хўш?

— Келинпошшасиз қийналяпсиз, биламан,— деди аёл.— Озгина манти қилиб келувдим. Хонангизда. Дарров еб олинг. Ошхонанинг овқати овқатми?

Усмонов кулиб юборди. Мана, пора ҳам олдим, ўйлади ўзича у. Лекин бу«пора» софдил, содда аёлнинг қўли билан чин юракдан, опалик, одамийлик меҳри билан узатилган «пора» эди. Ҳафизага бунни, албатта, айтиб бериши керак. Хурсанд бўлади. Қандай ажойиб одамлар бор, яхши гап уларнинг кўнглини тоғдек кўтаради, қувватига қувват қўшади, меҳрини булоқ қилади.

У аёл билан эски қадрдонлардек хайрлашиб, номерига кўтарилди. Шу ондаёқ телефон жиринглади. Бу Ҳафиза эди.

Улар анча гаплашишди. Усмонов бугун қаерларда бўлганини, кимлар билан учрашганини тўлиб-тошиб гапириб берди. Кейин шу заҳотиёқ Исмоилжон билан гаплашмоқчи бўлди, сўнг бафуржа овқатланди. Исмоилжон уйда экан. Ўзи трубкани олди.

— Дамир? Дамир Усмонович?

— Тўғри гапиравер,— кулди Усмонов.— Меҳмонхонадаман. Ҳеч ким йўқ ёнимда. Хўш, ўртоқ редактор ўринбосари, Бодомсойга область газетасида қачон кенгроқ ўрин берилади?

Исмоилжон ҳам кулди.

— Яқинда. Яқинда тўла бир саҳифа уюштирамиз. Мен сарлавҳа топиб қўйдим.

— Хўш?

— Уртоқ Усмонов! Бодомсойни қаёққа бошлаб кетяпсиз? Қалай, дурустми?

— Дуруст,— деди Усмонов ўртоғининг ҳазилини тушуниб, кейин жиддий оҳангда гапирди.— Исмоил, ёрдаминг керак. «Шарқ юлдузи»-да бир чўпон бор. Саидмурод Ишимов деган. Эшитганмисан? Йўқ. Шу одам, саҳифа деясан-ку, қатор саҳифаларга арзийди. Ўзинг келмайсанми? Яхши ёзасан, менга ёқади сенинг ёзишинг. Катта бир асарга айланиб кетиши мумкин, бу одамнинг тақдири. Мен ҳайратда қолдим. Келасанми? Қачон келасан?

— Уч-тўрт кун ичида,— деди Исмоилжон.

— Кутаман. Ёзиб қўй. Саидмурод Ишимов. Кутаман.

— Менга қара, Дамир,— сўради гапнинг охирида Исмоил.— Анави... Тракторчи фожиаси нима билан тугади? Султонов индамай кетаверадими? Шикоят бор колхоздан.

— Индинга бюро,— деди Усмонов.

Исмоил уни тушунди.

XI

Э РТАЛАБ у райкомга келганида, хомуш турган Қобуловни кўрди.
— Ҳа, Ҳайдарали? Келинг?

Усмонов уни ўз кабинетига бошлади. Қобулов кечаси билан ухламай чиққанини, эрталаб нонушта ҳам қилмай, шу ёққа йўл олганини айтди.

— Нима бўлди? Тинчликми? — сўради Усмонов хавотир олиб.

— Тинчликка-ку, тинчлиг-а!— Қобулов нимадан гап бошлашини билмай тутилиб-тутилиб жавоб берди.— Биласизми, Дамир Усмонович. Кеча... кеча партия мажлиси ўтказдик. Очиқ партия мажлиси. Ундан аввал бюро қилдик. Бюрога Ҳайитвой ака кирмадилар. Ишим кўп, деб қаёққадир кетиб қолдилар. Жуда узоқ, жуда жиддий бюро бўлди. Бюро аъзолари кўп нарсани очиб ташлашди. Техника хавфсизлигининг чатоқлигини... Ёшларнинг колхоздан кетиб қолаётганини.. Баъзи бригадаларда ўзбошимчалик кўпайиб кетаётганини... Қўйингчи, жуда яхши бюро бўлди. Кейин чуқур ўйлаб, раисга, менга хайфсан эълон қилишга қарор қилдик ҳаммамиз. Бригадир Мусавой ака ўзиниям жазолашни таклиф қилган эди, бюро унамади. Менам унамадим. Унда мутлақо айб йўқ. Қайтанга раисниям, Яхшивойниям у қайтармоқчи бўлган эди. Шу жой жуда зарур бўлса, кунлар юришиб кетганда, ўзимиз омов билан ҳайдаб оламиз, деган эди. Уни жазоламадик. Мана шу қарор.

Қобулов чўнтагидан тўрт буклоғлиқ, қўлда ёзилган қоғозни олиб, Усмоновга узатди. Бюро қарори анчагина содда, имло хатолар билан ёзилган бўлса ҳам, фикр аниқ, жазо сабаблари тўғри белгиланган эди.

— Яхши қарор қабул қилибсизлар-ку?— деди Усмонов уни ўқиб бўлиб.

— Яхшиликка яхшику-я, лекин ўтмай қолди бу қарор,— куйиниб деди Қобулов.

— Нега?

Қобулов бўлган воқеани батафсил айтиб берди. Бюро қарорини эшитиб, Султоновнинг қаттиқ жаҳли чиқибди. Қобуловни ҳузурига чақириб роса уришибди.

— Қанақа одамсан ўзи? Партком ҳам ўзини-ўзи жазолайдими?!

Тагин раис билан бирга?! Бу аҳмоқона қарор. Менга хайфсан берадиган одам йўқ колхозда! Учир бу қарорингни. Халқнинг ўртасига олиб чиқадиган бўлсанг, сен билан бирга ишламайман!

Султоновнинг, албатта, ҳақ жойи бор эди. Партком секретарига фақат юқори партия органларигина жазо беришлари мумкин эди. Лекин Қобулов ва бюро аъзолари раиснинг жазосини энгиллатиш ниятида шу қарорга келган эдилар. Қачонгача энди раис доим айбловчи бўлади?

Қобулов раиснинг дўқига, илтимосига кўнавермагач, (Хайитвой ака унга ялинибди ҳам) қарорни мажлисга қўйибди. Мажлис ҳам, худди бюрога ўхшаб узоқ чўзилибди. Умуман яхши ўтибди мажлис. Лекин қарорга келганда овоз етмабди уни қабул қилишга. Бунинг устига мажлисга Яхшивой Эргашевнинг хотини келиб агар Хайитвой акани жазолайдиган бўлсаларинг, розимасман сизлардан, деб одамларнинг кўнглини юмшатиб юборибди. Хуллас, бюро қарори ўтмабди. Яхшивой ўзи айбдор, эҳтиёт бўлиши керак, деган қарор қабул қилинибди.

Усмонов ўйланиб қолди. Қобуловга, ёш, тажрибасиз йигитга Султонов билан беллашиш осон эмас эди. Лекин Усмонов унинг ўз фикрида қатъий туриб, бюро қарорини мажлисга қўйдирганидан хурсанд бўлди. Тракторчининг хотинидан ҳам хафа бўлишга ўрин йўқ эди. Эрининг у энди анчагача ишломаслигини биледи, нима учун у шу шароитда раисга қарши чиқиши керак? Бўлар иш бўлди. Раис билан жанжаллашиб нима қилади? Бундан ташқари, одамлар кўпинча ўч олишни истамайдилар.

— Дамир Усмонович!— унинг хаёлини бўлди селектордан Малоҳатнинг овози.— Қасалхонадан сизни сўрашяпти. Трубкани олинг.

— Эшитаман.— Усмонов трубкага қулоқ тутди.— ...Салом. Гапираётган касалхона бош врачлари эди.

— Дамир Усмонович! «Максим Горький» колхозидан келтирилган тракторчи... Яхшивой Эргашев ҳозир вафот этди.

Трубка жимиб қолди. Усмонов бўшашиб, анчагача нима дейишини билмай қолди. Ниҳоят сўради.

— Нечага кирган экан?

— Уттиз учга.

«Ёш экан», хаёлидан ўтказди Усмонов.

— Хўп, мен ҳозир бораман,— трубкани қўйди.— Эшитдингизми? Эргашев вафот этибди...

Қобулов унга тикилганча қотиб қолди.

Қасалхонага келишганда, уларнинг биринчи кўрган одами — Эргашевнинг хотини бўлди. Қисқа вақт ичида озиб, муштдек бўлиб қолган бу аёл, ияқларига қўлларини тираб касалхонага кираверишдаги скамейкада ўтирарди.

У на Усмоновнинг, на Қобуловнинг саломига алиқ олди, кўзларини ерга қадаганча жойидан қимирламади. Афтидан уларни эшитмади ҳам, кўрмади ҳам. Юпқа, кўқимтир лаблари билинар-билинемас нима-ларнидир шивирлади. Балки бу шивирлаш эмас, бутун вужудини қоплаган оғир дард асорати — титроқ эди.

Ичкаридан бош врач чиқди.

— Ҳеч иложи бўлмади,— деди у.— Жигар ишдан чиққан экан. Қон юришмай қолди.

— Қолхозга хабар қилдингизми?— сўради Усмонов.

— Ҳа, сиздан кейин телефон қилдим. Ҳозир Султонов келадилар. Усмонов Ҳайдаралига аёлни кўрсатди.

— Ўзингиз олиб кетинг ҳозир.

У райкомга кетаётганда, Султоновнинг «Волга»си чийиллаб келиб касалхона олдиди тўхтади. Усмонов машинадан тушмади. Йўлда яқинда кўрган туши эсига келди: тумонат одам. Тобут. Тобутни кўтарганлар орасида у ҳам бор. Бир маҳал тобутда у пайдо бўлибди, тобутнинг орқасида эса, қора тўн кийган Эргашев келаётган эмиш.

Усмонов сесканиб, бошини кўтарди. Улар райкомга етиб келишган эди.

— Бугун чиқаришса керак. Борамизми?— деб сўради шофер.

Усмонов, ҳа, дея бошини қимирлатди.

Кабинетга кириши билан у селектордан Бурҳоновни чақирди.

— Қозим Бурҳонович! Эртага бюрога ҳамма хўжалик раҳбарларини таклиф қилиш керак. Ҳеч ким қолмасин.

— Хўп бўлади,— деди ҳозиржавоблик билан Бурҳонов.

Уша куни Усмонов мижжа қоқмади. Назарида кун бўйи ишида ҳам тайин бўлмади. Бодомсойнинг этагида қуриладиган насос станциясини бориб кўрди. «Олға»нинг сўнгги уч ойлик сонлари билан танишди. Район марказидаги кутубхонага бориб, райком ва район ижроия комитети аппаратидаги ходимларнинг сўнгги икки йил давомида ўқиган китоблари рўйхати билан танишди. «Максим Горький» колхозига бориб, Эргашевни кўмиш маросимида қатнашди. Султонов қанча илтимос қилмасин колхоз идорасига кирмади. Қирса, албатта, оғир гаплар бўлишни биларди. Бугун шу оғир гапларни қилгиси келмади. Қоронғи тушганда ҳаммадан сўнг навбатчи билан хайрлашиб, райкомдан чиқди.

Бодомсойга келганидан бери биринчи марта Ҳафизага телефон қилмади, кўнгли ғаш, Ҳафизани хурсанд қиладиган гап топиши қийин эди. Уйқу келавермагач, ярим кечада ўрнидан туриб, Тацитнинг анналарини варақлай бошлади. Бу китобни у жуда яхши кўрари. Бир неча марта уни ўқиб чиққан, ҳатто Урта Осиёга, Эронга тегишли жойларини конспект қилиб олган бўлса ҳам, уни қўлдан қўймас, олисроқ жойга кетганида ўзи билан бирга олиб кетарди. Бодомсойга жўнаётган куни ҳам биринчи бўлиб, шу китобни чамадонига солган эди. Бу китоб ўзининг холис тасвири билангина эмас, услуби, фактларга ниҳоятда бойлиги, равон тили билан ҳам унга маъқул тушиб қолган эди... ўқир экан, ўзини узоқ ўтмиш воқеалари ичида ҳис қиларди. Ҳозир ҳам аниқ бир мақсадсиз уни варақлаб ўтириб, Сенеканинг олдига Центурион келган саҳифага кўзи тушди. Мана у мармар устуллар орасидан ўтиб, Сенека рўпарасида пайдо бўлди. Кекса файласуф унинг келишини билар ва дилида у билан учрашувга ҳозирлик кўриб қўйган эди. Ҳокимият вакили белидаги узун, сопи фил суягидан ишланган ханжарини чиқариб унга узатди. Чорси ёзув столи устидаги шам нурида ханжарнинг ўткир тиғи ялтираб кетди. Сенека уни олмади. Бутун умрини ҳозирги ҳокимнинг тарбиясига сарфлаган, лекин ундан на халқ учун, на давлат учун наф кўрган олим, халқни очликка, давлатни инқирозга олиб келган, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаган, фаҳшдан бош кўтармаган одамнинг қуролини олишдан нафратланди. У ўлади, аммо ўз қуролидан ўлади. Сенека ҳар доимгидек хотиржамлик билан ўрнидан турди:

— Неронга айт, унинг буйруғи бажарилади.

У шундай деб, вазмин қадамлар билан ўз хонасига кетди. Унинг ортидан хотини ҳам йўл олди.

Усмоновни ҳар доим шу жойга келганда, Сенеканинг оғирлиги, продаси ҳайратга соларди. Кекса файласуф ўз ўлими билан Рим салтанатини, тарихни ларзага солган эди, уни ўлимга ҳукм қилган Нерон эса, йигирма асрдан бери инсоният қарғишини эшитиб келарди. Усмонов шундай ўйлар экан, Центурионнинг қайтишини кутиб ўтирган Не-

ронни кўргандай бўлди. У ўзини қаёққа қўйишни билмас, тик этган товуш уни чўчитарди. У нимага, кимга қарши қўл кўтарганини биларди. Лекин бошқа чораси йўқ эди. У шу қадар кўп жиноят, шу қадар кўп разилликлар қилган эдики, унга халқ севган, виждони пок одамнинг ёнида бўлиши бутун ҳаётини заҳарлаш билан баробар эди. Ё Сенека, ё у! Бошқача бўлиши мумкин эмас.

Центурион жуда кеч қайтди.

— Чол узоқ жон берди,— деди у.— Ханжарингни рад этди.

— Қандай ўлди?— жаҳл билан сўради император.

— Ҳаммомда ўз ханжари билан томирларини қирқди. Хотини ҳам шундай қилди.

— У, нега?— ҳайрон бўлди Нерон.

Центурион жавоб бермади. Сенека ўз ўлими билан ҳам ундан, Нерондан голиб келган эди...

Усмонов ўзини мажбур қилиб китобни ёпди. Тонг оқара бошлаган эди. Бугунги кун ҳам кечагидек оғир бўлишини у биларди...

Райком бюроси белгиланган вақтда бошланди. Аввал Усмоновнинг кабинетига хўжалик раҳбарлари олдинма-кетин кириб келишди. Йўлакда кутиб турмасликни Усмоновнинг ўзи илтимос қилди.

Улар орасида фақат Султонов йўқ эди. Кейин Содиқов билан район прокурори келди. Унга роса бир минут қолганда, қизил, семиз папкасини қўлтиқлаб Бурҳонов кирди. У ишга вақтида келган бўлса ҳам, Усмонов билан кириб, ё селектор орқали сўрашмади, бюрода кўриладиган масалалардан биронтаси ҳақида гаплашмади. Усмонов бунга муҳтожлик сезиб, ўзича чақирмади, лекин Бодомсойга келгандан бери Бурҳоновнинг ўз хоҳиши билан унинг олдига кирмаслигини, сўрашмаслигини пайқаган эди. Сир бой бермай ўзи унинг кабинетига кириб, уч-тўрт марта сўрашиб чиқди. Бурҳонов ё уни тушунмади, ё мустақил эканлигини аппарат ходимларига кўрсатиш учун муносабатини жўрттага ўзгартирмади. Усмонов бунга эътибор берган бўлса ҳам кулиб қўяқолди. «Нега энди бундай қилади? Нима орттиради бу билан?»— деди ўзича куйиниб.

Ҳозир ҳам Бурҳонов ҳамманинг олдида, мана, худди сизлардек мен ҳам бу кабинетга энди кирипман, дегандек қўл узатиб сўраши-да, ёзув столининг ўнг бикинига ўтирди. Усмонов беихтиёр Сенекани эслади. «Албатта, у бундай икир-чикирлардан юқори бўлган,— деди хаёлан ўзича.— Бўлмаса файласуф бўлмас эди...»

Қип-қизил юзидаги терни артиб, Султонов кириб келди.

— Кечирасизлар!..— деди у ҳеч кимга қарамай ва эшик ёнидаги стулга омонатгина ўтирди.

Хонага жимлик тушди. Бюро аъзолари кун тартиби билан таниш бўлсалар ҳам, Усмонов таклиф қилинганлар учун ўқиб берди: Биринчи масала партиёга қабул қилинганларни тасдиқлаш эди. Улар тўрт киши эди. Икки ишчи, бири насос станциясидан, бири совхоздан, бири сут соғувчи қиз, «Правда» колхозидан, тўртинчи одам район газетасининг ходими, ёш шоир Мирҳайдар Баратов эди. Тўртталови ҳам бюро аъзоларида яхши таассурот қолдирди. Деярлик савол беришмади. Усмонов фақат ёш шоирга савол берди. Савол берди-ю, уни қийнаб қўйганини кўриб ачинди.

— Нега газета кеч чиқади?— сўради у.

Шоир қизариб кетди. Қўлларини ишқалаб, нимадир демоқчи бўлди, лекин айтолмади. Усмонов сабабини билишини, уялиб айтолмаётганини кўрди-да, гапни бошқа ёққа бурди.

— «Шарқ юлдузи»га бориб турасизми?

— Кўп бораман, — деди жонланиб Баратов.

— Саидмурод Ишимов деган чўпонни биласизми?

— Эшитганман.

— Шу одам билан бир учрашинг,— маслаҳат берди Усмонов.— Уруш ветерани у. Яхши чўпон. Балки чиройли бир нарса ёзарсиз.

— Хўп бўлади!— суюниб жавоб берди Баратов.— Бугуноқ бораман.

Бюро аъзолари кулиб юборишди.

— Иккинчи масалага ўтамиз,— деди Усмонов ёш шоирни табриклар чиқариб юборгач.— Сўз ўртоқ Бурҳоновга.

— Мен гапни қисқа қиламан,— шундай деб Бурҳонов ўрнидан турди.— «Максим Горький» колхозидаги воқеани ҳаммаларинг эшитган бўлсаларинг керак, бир тракторчи, Яхшивой Эргашев, трактори ағанаб, остида қолган эди. Кеча вафот этди. Кўмиб келдик. Бу фавқуллодда ҳодиса.

У Султоновга қаради. Султонов, тўғри дегандек бошини қимирлатди.

— Бундай ўлим билан тугаган ҳодисага район партия ташкилоти, бюро бефарқ қарай олмайди. Мен шахсан бу масалани Дамир Усмоновичнинг таклифлари билан бюро муҳокамасига қўйилганини ва бу муҳокамага деярли ҳамма хўжалик раҳбарларининг чақирилганини маъқуллайман. Биз бугун бу ҳодисадан жиддий хўлоса чиқармоғимиз керак. Нима бўлган ўзи? Колхоз правлениеси кўп йиллардан бери ўзлаштирилмай келаётган жарлик ёқаси... шундайми, Ҳайитбой Султонович.— Султонов ундан кўзини узмай, бошини қимирлатди.— Жарлик ёқасини ўзлаштиришга қарор қилган. Бу яхши гап. Лекин ўзлаштиришда меҳнат хавфсизлигининг қоидалари бузилган, яъни, ернинг тийганчиқ эканлиги эътиборга олинмаган. Правление ҳам, колхоз партия ташкилоти ҳам, тракторчининг ўзи ҳам бунга аҳамият беришмаган. Бўлмаса, тракторчи тажрибали, эпчил йигитлардан эди, ҳеч бўлмаганда унинг ўзи эҳтиёт чораларини кўриши керак эди. Кўрмаган. Ернинг қалтислигини билиб, Ҳайитбой ака, ёш одамга эмас, юқорида айтганимдек, тажрибали Яхшивой Эргашевга буюрган ҳайдашни. Аммо бу гап билан мен раисни оқламоқчи эмасман. Раис айбдор. Партия ташкилоти ҳам. «Максим Горький» колхозида меҳнат ва техника хавфсизлиги масалалари яхши йўлга қўйилмаган. Мен шунинг учун уларни айбдор ҳисоблайман. Менимча, бу масалаларга бошқа хўжаликларда ҳам эътибор кам. Менинг, Дамир Усмонович, таклифим бор. Обрўли бир комиссия тузиб, ҳамма хўжаликларни ўрганиб чиқиш керак. Тракторчи Эргашев фожиасига келганда, мен ўртоқ Султоновни огоҳлантиришни таклиф қиламан. Чунки фожиянинг ўзи — бу одам учун, колхоз учун етарли жазо.

Бурҳонов жойига ўтирди. Унинг гапи Усмоновга ёқмади. У тўғри гапирган эди, жазо масаласида ҳам тахминан у ҳақ эди. Улим катта жазо. Лекин Бурҳонов сийпалаб, иложи борица фожияни юмшатиб, айбни кўпроқ хавфсизлик қоидаларига риоя қилмасликка яқинлаштириб гапирган эди. Султоновнинг жоҳиллиги, унинг буйруғи билан фожиа юз бергани четда қолиб кетди, бу ҳақда, ҳаттоки у оғиз очмади. Усмонов шуларни хаёлидан ўтказар экан, ўзи музокарани бошлаб бермоқчи бўлди, лекин фикридан қайтди.

— Ким гапиради?

Қудрат Саимович сўз олди.

— Қозим Бурҳонович тўғри айтдилар,— деди у.— Бугун биз бу хунук ҳодисадан жиддий хўлоса чиқариб олишимиз керак. Районда, колхозларда ҳар хил воқеалар бўлиб туради. Бундан ўн йилча муқаддам «Ойбек» колхозида бўлса керак, бир аравакаш пичан ортиб келаётиб, араванинг устидан қулаб тушган эди. Эътибор бермадик, ўзи ҳам ҳеч қаёққа ариза ёзмади, шу одам мана ўн йилдан бери ёстиқдан бош

кўтармайди. Ким айбдор бунга? Албатта, биринчи галда ўзи. Лекин биз одамларга ғамхўрликни баъзан иш деб унутиб қўйяпмиз. Биров шу аравакашга нега бунча ортасан, яхшиси, яна бир қатна-қўй, демаган. Тракторчига ҳам жарнинг ёқаси бу, эҳтиёт бўл, дейдиган одам бўлмаган. Эшитишимча, ҳатто, мажбур қилинган. Сиз мажбур қилгансиз, Ҳайитвой Султонович! Бориб кўрдим, у жойда техника қондасига эътибор берганда ҳам ағанаб кетиш ҳеч гап эмас. Кейин арзимаган, ҳовучдек жой экан. Шунга трактор солишга мутлақо ҳожат йўқ эди. Дамир Усмонович,— Содиқов Усмоновга мурожаат қилди.— Мен ўртоқ Бурҳоновнинг таклифига қарши эмасман. Гап қандай жазо олишда эмас, уни тушунишда. Агарда Ҳайитвой Султонович қандай фалокат юз берганини тушунмасалар, баъзи одатларини ташламасалар, яна жиддий фожиалар юз бериши мумкин.

— Нега тушунмас эканман?— деди ёш боладек лабларини чўч-чайтириб Султонов.— Тушуниб турибман. Яхши бўлмади. Лекин бир нарсага тушунмаяпман. Энди нима, ҳеч нарса буюрма, деяпсизми? Унда раиснинг нима кераги бор колхозда?..

— Ана кўрдингизми?— деди Содиқов Усмоновга.— Буюринг, ўртоқ Султонов, буюринг. Одам ўлмайдиған қилиб буюринг.

— Ким одам ўлдирибди?— Султонов ўрнидан туриб кетди.— Мени қотил деяпсизми ҳали? Умримда чумчуқ ўлдирган одаммасман. Оғзингизга қараб гапиринг, ўртоқ Содиқов.

— Бўлди,— уни тўхтатди Усмонов.— Бюрода ўтирганингизни унутманг, Ҳайитбой Султонович.

Султонов ғазабдан яна бирпасда тер босган пешонасини артиб жойига ўтирди.

Содиқовдан сўнг, район прокурори Виктор Иванович Соколов сўзлади. Усмонов бу одамни кўпдан бери биларди. Носир Пўлатов, Сотиволди Полвоновлар тенги бу одам шу ерда туғилиб ўсган бўлиб, Бодомсойни, унинг одамларини беш қўлидек биларди. Уруш бошланиши билан кўнгилли бўлиб фронтга кетган, Берлингача борган, қайтиб келиб, узоқ вақт республика прокуратурасида ишлаган, бундан саккизми, тўққиз йил муқаддам ўз ихтиёри билан Бодомсойга қайтиб келган эди. Область, республика газеталарида тез-тез унинг ахлоқ, тарбия масалаларига оид мақолалари чиқиб турарди. Республика адлия ишларининг тарихидан ёзилган ва ўқув юртларида кенг қўлланадиган китоби ҳам бор эди.

Усмонов у билан биринчи марта заргар Мамашариф ота иши муносабати билан гаплашди. Виктор Иванович уни тўла қувватлади. Ушандан бери Усмонов у билан энди учрашаётган эди. Диққат билан уни эшитар экан, алоҳида бир учрашишни дилига тугиб қўйди.

— Мени кечиринг, Ҳайитбой Султонович,— деди гапининг охирида Виктор Иванович.— Юридик жиҳатдан сизда мутлақо гуноҳ йўқ. Лекин сиз айбдорсиз. Уни сиз мажбур қилгансиз. Бунга кечириб бўлмайди. Қудрат Саимовичдан бекорга хафа бўляпсиз. Сизнинг буйруғингиз туфайли одам ҳалок бўлди. Буйруқда ҳам буйруқ бор. Мен Козим Бурҳоновичнинг таклифига қўшилмайман. Жазо айбга қараб берилиши керак. Одам ўлими билан тугаган фожа айбдорига огоҳлан-тириш енгил жазо. Мен учёт қоғозига ёзиш шарт билан хайфсан эълон қилишни таклиф қиламан.

Бюро тушгача давом этди. Деярли ҳамма бюро аъзолари гапиришди.

— Гапирасизми?— сўради шундан кейин Дамир Усмонович Султоновдан.

У зўрға ўрнидан тўрди.

— Бундай бўлишини кутмаган эдим,— деди у ердан бошини

кўтармай. Унинг овози қалтирарди.— Ким уни ўлсин дебди? Яхши йигит эди. Меҳнаткаш. Камтар. Қаҳрамон қиламан, деб юрувдим. Қаҳрамон бўларди. Менга осон дейсизларми? Болаларини кўрсам юрагим ачийди, ўзимни сўкаман. Уша жойга зиқналик қилмаганимда бу фалокат юз бермасди. Уртоқ Содиқов тушунмадилар, дедилар. Йўқ, тушуниб турибман. Лекин унинг ўзи ҳам эҳтиёт бўлиши керак эди-да!.. Ёмон ниятда юбормаган эдим уни ўша ёққа. Тагин юзтанинг ичидан уни танлаб юборган эдим!

Султонов гапим тамом, дегандек Усмоновга бир қараб қўйди-да, жойига ўтирди. Унинг бу қарашда Усмонов, ўз қилмишидан афсусланишдан кўра, марҳумга, унинг оиласига ачинишни пайқади. Гапида ҳам кўпроқ шунга аҳамият берди.

Хонага жимлик тушди. Ҳамма Усмоновнинг гапини кутиб турарди. Усмонов эса қўлидаги авторучкасини ўйнаганча, ўйга чўмган эди. Унинг назарида Содиқов ҳақ, Султонов қанча эзилмасин, фожианинг моҳиятига тушунмаган эди. У Бурҳонов каби тўғри гапирди, лекин унинг учун бу фожа бахтсиз ҳодиса эди, холос.

— Кеча Эргашевнинг хотинини кўрдим касалхонада,— Усмонов шундай деб ўрнидан турди.— Биринчи куни, эрини олиб келишганда ҳам кўрган эди. Биринчи куни ҳам, кеча ҳам унинг юзига қаролмадим. Уялдим қарагани. Мен урушда бўлмаганман. Лекин қайси бир қўмондоннинг китобида, жангдан сўнг солдатини йўқотган командирнинг йиғлаганини ўқиганман.

— Тўғри!— деди кимдир. Усмонов кимлигига эътибор бермади. Гапи тўғрилигини биларди. Адашмаса, маршал Қоневнинг эсдаликларида ўқиган эди шу воқеани.

— Урушдаки шундай экан, тинчлик пайтида яхши командир била туриб солдатини ўлимга юбормайди,— гапида давом этди Усмонов.— Буйруқсиз ҳеч қандай иш қилиб бўлмайди. Бу тўғри. Лекин буйруқ кўр-кўрона берилмаслиги керак. Буйруғингизнинг бажарилишига кўзингиз етмаса, маслаҳат қилиш керак. Уртоқ Султонов, сиз ҳеч кимга қулоқ солмагансиз. Маслаҳат қилмагансиз. Эргашев, бригадир мулоҳазаларини айтишганда жеркиб бергансиз. Ўзбошимчалик, жоҳиллик оқибатда нимага олиб келгани ҳаммага маълум. Одам ўлди! Буни тушуниш керак. Сиз ҳали ҳам тушунганингиз йўқ. Агар одамларга муносабатингизни ўзгартирмасангиз, колхозга, катта колхозга раҳбарлик қилишингиз қийин бўлади. Бизнинг ҳам сиз билан ишлай олишимиз қийин бўлади. Қозим Бурҳонович яхши таклиф киритдилар. Райком қошида комиссия тузиб, районда меҳнат ва техника хавфсизлиги қайси аҳволдалигини текшираемиз. Бугунги бюро қарорини эса ҳамма хўжаликларга юборамиз. «Максим Горький» колхозидаги фожа бошқа ҳеч қаерда, «Максим Горький»нинг ўзида ҳам қайтарилмаслиги керак. Таклифларни овозга қўяман. Биринчи таклиф «Максим Горький» колхозининг раис ўртоқ Султоновни меҳнат ва техника хавфсизлиги қоидаларини бузганлиги, бу эса оқибатда одам ҳалокатига олиб келганлиги учун огоҳлантириш эди. Ким бу таклифга қўшилади.

Биринчи бўлиб Бурҳонов қўл кўтарди. Ўз таклифидан, овозга қўймай, воз кечиши мумкин эди,—хаёлидан ўтказди Усмонов.

Бурҳоновдан сўнг, район маориф бўлимининг мудирини қўл кўтарди. Бу одамни Усмонов ҳали яхши билмас эди. Бир-икки марта кўрган эди. Мажлисларда. Эшитишича, узоқ йиллардан бери ишларди районда. Лекин қандай ишларди? Буни Усмонов ҳали билмас эди. Усмонов унга қаради-ю ижирғаниб кетди.

Унинг иккала кўзи Бурҳоновда эди.

Бошқа ҳеч ким биринчи таклиф учун овоз бермади. Султоновга **учет** қозонига ёзиш шартин билан хайфсан эълон қилинди.

Бюрога қўйилган ҳамма масалалар ўйланган, мўлжаллангандек ўтди. Лекин Усмоновнинг кўнгли негадир хижил эди. У кечгача бунинг сабабини билолмади. Кечга яқин олдига Бурҳонов кирди. У анчагина ланж эди.

— Менда ишингиз йўқми?— сўради у.

— Йўқ. Нима эди?— Усмонов ўрnidан туриб унинг ёнига борди.

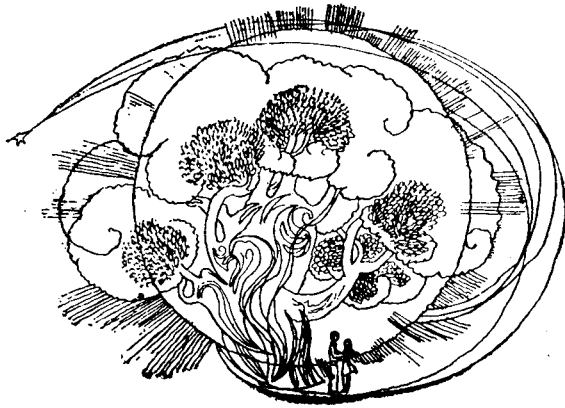
— Бир оз бошим оғриб турибди. Ётсам дейман.

— Боринг, боринг,— деди Усмонов.

Бурҳонов чиқиб кетди. У кетиши билан Усмоновнинг фикрлари ойдинлашди: Бурҳоновнинг бюродаги гаплари уни хуноб қилган. Султонов билан унинг яқинлигини эшитган эди. Лекин наҳотки бу яқинлик шунчалик ишга путур етказадиган, партия органининг обрўйи, шаънига доғ туширадиган даражада бўлса?! Бугунги бюрога кўпгина хўжалик раҳбарлари чақирилганини ҳисобга олганда, очиқдан-очиқ Султоновнинг ёнини олиб районнинг иккинчи секретари хатога йўл қўйди. Буни у тушунганмикан? Тушунмаса, тушунармикан?

Усмонов Бурҳонов билан ёлғиз гаплашишни юрагига тугиб қўйди. Бир нарса унга аниқ эди. Бурҳонов у ўйлаганча содда эмас, кўпни биладиган мураккаб одам эди. Нияти нима унинг? Кимдан хафа? Нега? Нима учун аслида қаҳри қаттиқ одам ўзини бунчалик «одампарвар» қилиб кўрсатяпти?

(Давоми келгуси сонда)

Юсуф Шомансур

Устозлар

ДОСТОН-ҚАСИДА

*Ибн Синонинг 1000 йиллик тўйига
бағишлайман.
Муаллиф.*

Муқаддима

Дунёнинг ўнг ёғи Шарқдир қадимдан,
Шарқдан бошини тик кўтарар Қуёш.
Гап очилса агар менинг юртимдан
Қуёшдир энг содда, энг тўғри қиёс.

Зотан, офтоб, замин тирик бир гувоҳ
Минг йиллик тарихим — ифтихоримга.
Қўлёмалар... майли, кўчирмадир гоҳ,
Гоҳ ҳавола ҳаттот иқтидорига.

Аmmo қуёш битта, кўчирмаси йўқ,
Ер ҳам бир нусхадан иборат, аён!
Боболарим кўзи офтобда ёниқ,
Қалби тудроғимда гурсиллар ҳамон.

Буюклик мумёда, ҳайкалда эмас,
 Бўғин-бўғинимда, қонимда тирик.
 Билмадим, мақташга нима йўл қўймас,
 Қанча алломалар ёнимда тирик.

Тирик юриб биздай йиғлаб-куларкан,
 Ҳап дори ютаркан кафтига қўйиб,—
 Ким уларни улуг, донишманд деган,
 Жамолига боққан ким тўйиб-тўйиб.

Чиғатой бағрига қанчадан-қанча
 Қўйганман устозим — замондошимни.
 Улар «панжасига урганман панжа»,¹
 Ва қанчаси силаб кетган бошимни!

Қоғозда, ё кино лентада эмас,
 Тиригида кўрдим алломаларни.
 Кўрдим: улар қандай олганин нафас,
 Тингладим, латифа, ҳангомаларин.

Чиғатойни мозор атамоқ хато,
 (Биламан, муқаддас саналур мозор),
 Бу ерда ўзга бир дунёки пайдо,
 Тириклар сингари марҳумлар бедор!

Илм, шеърятда, зиротда ё
 Пастлаб кетмадимиз ўша мезон деб,—
 Жонсарақдир бунда ҳар битта даҳо,
 Ҳайқирар: совурма, вақтни хазон деб!

Узун бўлса ҳамки буюклар дасти,
 Ақли ҳар нарсага бўлса-да ҳоким,
 Енголмаса ҳамки ажалнинг қастин,—
 Хабарсизлик эзар уларни локин.

Бедор бўла туриб хабар топмаслик
 Фожиадан ўтган фожиа, ҳайҳот!
 Бирор тирик жонки, кириб борса тик
 Берар бу дунёдан мужда, ахборот.

Ҳар қандай улуг зот ҳайратда қолур,
 Содда бир тирикнинг хабарига ҳам.
 Шу нарса қалбимга гулгула солур:
 Не бўлур заминни қоқ ёриб кирсам?

Чиғатойда шартта либосларимни
 Тупроқ жомакорга алмашар эдим.
 Қаршимга ўтқазиб устозларимни
 Бирпас гурунглашар, ғамлашар эдим...

¹ Навоий таъбири.

Айтганча, минг ёшга кирмоқда Сино,
 Шу улуғ тантана баҳона бўлиб,
 Бир нафас тирилса жамики даҳо,
 Табиат йўл қўйса бир мардлик қилиб?

Тошкентда Беруний, хаёлга ботиб
 Утирган мрамар тахт ва майдон аро
 Анжуман бошласак, келсалар етиб
 Улуғбек, Навоий... Фурқатгача то...

Ҳабиб Абдуллаев, Ойбек домлалар
 Улуғ аждодларга чиқсалар пешвоз.
 Синонинг минг ёшда ақли лол қолар,
 Қўриб тарих билмас эҳтиром, эъзоз.

Қутлуғ анжуманга дастёр бўлиб,
 Кошқийди тарқатсам таклифномани,
 Кошқийди қайтолсам зиёрат қилиб
 Ўзим тирик кўрган ҳар алломани.

Ажаб, ажаб, қандоқ ҳолат бўлди бу,
 Қириб борибман-ку улар ёнига.
 Салом бериб, келдим мана рўбарў,
 Устозларим ётган гул маконига.

Салобати босиб қўймасин энди,
 Уларни бойитай ахборот ила.
 Ҳаётда қай мавзу қаерда тинди,—
 Айтигин шунчаки ҳисобот ила.

Кейин таклиф қилай Ибн Синонинг
 Қайтарилмас улуғ тантанасига,
 То етиб келсинлар ёруғ дунёнинг
 «Беруний» аталган кошонасига.

Биринчи боб

1

Салом, Абдуллаев! Муҳаммад ўғли,
 Сиз билан мангулик қила олмас баҳс.
 Сўзларингиз ҳамон тўғри ва тигли,
 Қайнатилган шприц каби шифобахш.

Мени танитайсиз, танийман Сизни,
 Шаҳарда неча бор келганмиз ҳам дуч.
 Табассумга мойил кўзларингизни
 Ёндириб турарди тафаккур гуж-гуж.

Қабрингиз устига қўйилган ҳайкал
 Ярқираб турибди чайгандай сутга.
 Аммо бир қарашда ҳар ким ҳам пайқар:
 Қиёфангиз сиғмас мрамар сукутга.

Аланга! Инсоний аланга билан
Урнашгансиз кўзлар қорачиғига.
Нигоҳингиздан тош, харсанг эриган,—
Дош бермай тафаккур, нур яллиғига.

Меҳнаткаш истеъдод, ноёб албатта.
Аммо буюкларнинг йўриғи бўлак.
Буюкларча ётмоқ учун тобутда
Асли буюк бўлиб туғилмоқ керак!

Туғилгансиз Ҳабиб ака, Синодай,
Берунийдай улуғ истеъдод ила.
Саҳрони шарт кесиб ўтган дарёдай
Тириксиз туғанмас саховат ила!

Имзо... имзо!.. Сизнинг имзоларингиз
Қолиб кетгани йўқ ҳеч вақт қоғозда.
Қанот эди тасдиқ ризоларингиз,
Шогирдларни суяб турди парвозда.

Яхшига шафқату, ёмонга нафрат
Кўксингизда шундоқ эди жобажо,
Лаҳча чўғдай ёниб турган ҳақиқат
Бўрон турган сари эди пурзиё!

... Энди, ахборотга келсак, этайки, аён,
Вафотингиздан сўнг беш йил ҳам ўтмай,
Тошкентда зилзила турди ногўҳон,
Ҳайрон бўлгандирсиз, Сиз ҳам тинч ётмай?

Бешикни қаттиқроқ тебратса она
Лақ-лақ этганидай боланинг боши,
Она заминимиз мисли девона
Тебранди, милтироқ анҳор ҳам тошди...

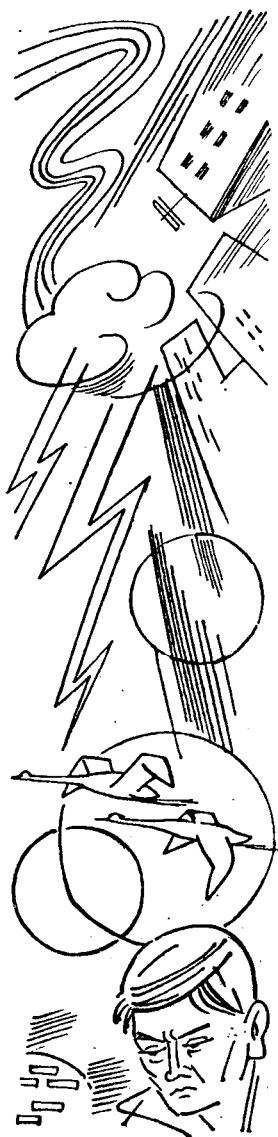
Сизлар маъдан излаб тоғу чўлларга
Тикадиган бўзранг палаткалар, оҳ,
Азиз макон бўлди гўдак, чолларга!
Қасрлардан аъло эди бу паноҳ!

Хавотирга тушманг, академия соғ,
Дўсту шогирдларнинг ҳаммаси ҳаёт.
Оилангиз, содиқ ворис бўлароқ
Тишни тишга қўйди — қилмади фарёд.

Халқлар қардошлиги жарангли сўзда,
Қуруқ қарсақларда эмас бу гал, йўқ,
Пешона териди акс этди тезда,
Дўстлик нима? — бесўз кўринди аниқ.

Бутун мамлакатнинг қудрати, ақли
Жам бўлиб Тошкентни тиклади қайта.
Миллатларнинг минг хил бунёдкор қўли
Шаҳримда бирлашди — мўжиза пайдо!

Халқларнинг ягона, каттакон кафти
Заминимни босгач иморатдай зил,

Зилзиланинг кучи қирқилди — кетди,
Бетоқат йўлбарсни енгар ёввош фил!

Шундан бери «Тошкент!» дейилса етар,
Дўстликнинг қудрати рўй-рост аён.
Минг йиллар ичида шаҳрим бу қадар
Бўлган эмас гўзал, буюк, навқирон.

Ҳабиб оға! Шоир зоти кўп қизиқ,
Шунча тала-тўпда, ғалаён аро
Мен Сизни эсладим ва изладим зиқ,
Сиздан аниқ жавоб олардим гўё!

Топсам сўрар эдим: — қайдан зилзила,
Сиз ернинг бағрини титкилаган чоғ
Тушиб қолмаганми қутқу, гул-гула,
Гупирмасми туғён аралаш тупроқ?

Сейсмолог мени кечирсин, балки
Сиз каби фарзандлар киргач қабрга,
Юзага чиқмаган тафаккур, хулқи
Гоҳ зилзила бўлиб тўш урар Ерга?

Майли, Ҳабиб оға, нима бўлса ҳам
Тасаввурингизга қўшдим қатра нур.
Энди таклифнома берайин, оғам,
Синонинг тўйида бўлгайсиз ҳозир.

Мен борай, уйғотай замондошларни,
Шу гапни етказай алломаларга.
Қувончдан кўкларга етур бошлари,
Учрайман тагин кўп валломатларга.

2

Устоз Ҳидоят, тингланг бу сўзни:
Ҳамза театри кўчди Хадрага.
Шундоқ ёрқин бино — олгудай кўзни,
Санъат етди яхши макон — маррага.

Икки бор бошига тож кийди Шукур:
Фожиага ботди Бурҳонов — Эдип,
Улуғбек ролида ўлмас бир шукуҳ
Яратди, — тарихни тирик тан этиб.

Аммоки, ростини айтганда ҳамон
Урнингиз бўш турар ҳайратул Аброр.
Шу янги бинода абадий армон:
Отеллони кўра олмади бир бор!

Отелло нидоси шундоқ ўзбакий,
Бани инсонга хос эдики, дўлвор;
Англадик: Шекспир улуғ бир закий
Ундан қолишмайди бизнинг бу Аброр!

Покиза муҳаббат қиёфангизда
Шунча улуғланар эдики, зеро
Саҳна-саҳналикдан чиқарди тезда:
Узин нуноҳидан оқ тортса дунё —

Ғарбу шарқ, еру кўк — ҳаммаси бекор,
Инсоний юрак ҳеч билмас айирма.
Сиз шундан ҳидоят этдингиз Аброр,
Узингизни шахсан кўрган шоирман.

Аслида, улуғ зот қароргоҳида
Ғафур Ғулом қўйиб бердики нарвон,
Шундоқ қоврилдингиз севги доғида,
Шундоқ кўтардингиз беармон фиғон.

Таржима! Табиат қудратин кўрки,
Инсон даҳосига синоқли санъат.
Дунё якка тиллик бўларди балки,
Таржимани кўзи қиймаган фақат.

Жаҳон тилларини минг хилга бўлиб
Табиат инсонга деган: ранжима.
Ётмайсан ўз кулбанг ичра бўғилиб,
Буюк имкон бердим, — номи — таржима!

Аброр оға! Ғафур таржимасини,
Ғафур шеърларини севгансиз ғоят.
Энди борай, тагин ранжимасин у,
Ахборотим кутиб ётгандир устод.

Сиз олинг мана шу таклиф қоғозин,
Минг ёшга кирмоқда Ибн Синомиз.
Қутлаб тиббиётнинг улуғ устозин
Эзуликка тўлгай тагин сийнализ!

3

Майли, шоирликда қилолмай парвоз,
Майли, қоралаган қоғозим зое.
Аммо тақдир! Бежиз ушламабсан соз,
Сен эмас экансан унча анойи.

Шеър ҳаққи ўрнашдим Ғафур Ғуломнинг
Ойбек домлаларнинг кўз гавҳарига.
Шу боисдан катта олиб кўламни
Тортинмай чиқаман сўз минбарига.

Салом бериб кирсам, Ғафур ака шод,
Исму шарифимни айтолгай тўлиқ.
Мана ўзи, ҳамон Алпомиш қомат,
Турар шарқнинг битта бўлаги бўлиб.

Устоз, жингирполвон — шогирдваччангиз,
Келдим ҳофизангиз бойитмоқ учун.
Учиб турган бўлса керак мижжангиз
Шайман, Сиз деб тупроқ, лой ютмоқ учун.

Бизнинг ёшимизда улуғ бўлгансиз.
«Урик гуллаганда», «Вақт» лар ёзилган.
Ҳаммангиз Ойбекдай камтар, улкансиз,
Демакки, йўлимиз тўғри чизилган. *

Ҳар бирингиз менга ҳазрати Хизир,
Жимжилоғингизда суяк борми — йўқ —
Кўп эзиб кўрганман, кечиринг тақсир,
Ҳатто бир гал Ойбек ака қилган «дўқ».

Фафур ака! Буни айтганман Сизга,
Кулгансиз бу қадар содда меҳримдан.
Нима дейсиз, энди сўзлай ўзига,
Ўзим айтмасам гар эшитар кимдан?

Демак, кирай Ойбек қароргоҳига,
Устоз, бедилхонлик қилмай туринг боз.
Турган ерингизнинг нари ёғига,
Ибн Сино келур — чиққайсиз пешвоз.

Минг йиллик тўйни тантана билан
Беруний ёнида ўтқазмоқчимиз.
Буюклар учрашгай баҳона билан,
Битмаган ишларни битқазмоқчимиз.

4

Қотиб қолдим Ойбек ёнида туриб,
Салобати босди, салом бердим лол.
Жингала сочлари кўнгироқ бўлиб
Елда тўлғанарди, кўзларда — хаёл.

Табиат Ойбекка талантдай ҳусн,
Талантнинг кўзидай кўз этмиш ато.
Ва уни қайтариб олмоқлик учун
Ўзининг ҳам кучи етмапти ҳатто.

Тили бурролар кўп ҳаётда, ҳайҳот,
Ойбек-чи, сўзломмас эди кўп равон.
Ичдан тошган ҳислар, ранглар — гирдибод,
Қувурга сиғмаган шаршарасимон.

Аста сўз бошлади устоднинг ўзи,
«Роман ёздингизми?» — сўради калта.
Истарди ўзбекнинг ҳар қора кўзи
Насримизда ютуқ қозонса катта.

Шунда ўз-ўзимни тутиб олдим-у,
Сўзлашга киришдим мен ҳам бидирлаб.
Қўлин қисганимни ёдга солдим-у,
Қизардим: ўйлабман Сизни Хизр деб.

Бошмалдоғингиз... эҳ... суяксиз эди,
Билмовдим хасталик асорати деб.
Қарадингиз менга: «Зумраша, бўлди»,
Мен нодон турардим қўлингиз эзиб.

Кечиринг, отамнинг гапи рост бўлса,
Агар бу дунёда Хизир бўлса чин, —
Ажабмас, сиз каби муқаддас бўлса,
Тан олмасдим сўзнинг бошқа маъносин.

Эҳе, Ойбек ака, кечиринг мени,
Сездим, пешонангиз тиришди хиёл.
Эшитгингиз йўқки мақтов номини,
Ҳақ сўзларимни ҳам олдингиз малол.

Ахборотга ўтай энди бўлмаса:
«Навой» музейи очилар чоғи
Кимларки Тошкентга келса-келмаса, —
«Қани Ойбек, қани?» — эди сўроғи.

Умр вафо қилса, салобатингиз
Бошқача бўларди тантаналарда.
Ўзингиз ҳам армон билан кетдингиз,
Кўзга ёш олдик кўп шодиёналарда.

Навойни шунча улуғладингиз
Жаҳоншумул асар битиб шаънига.
Афсуски, тўйида бўлолмадингиз,
Яшай олмадингиз икки ой... нега?¹

Ҳа музей очилди гўзал, муҳташам,
Кўзимизда энди улуғ дастхатлар.
Аён турар недир ўзбек ва олам,
Аён ўтмиш, тарих, бахт-у даҳшатлар.

Дарвоза олдида Навой турар,
Ўзингиз кўп марта кўрган бир ҳайкал.
Икки ёндан энди уни қўриқлар
Ўртоқ классиклар сурганча хаёл.

Шуларнинг ичида турибсиз ўктам,
Тирик бўлсангиз-чи (икки ой не гап?)
Зарифа опа билан босиб уч қадам
Ўзингизни кўрар эдингиз: «ажаб?»!

Гражданин, мухлис, ёниқ шеърпараст
Сифатида дадил айтай, домлажон:
Ҳайкал билан тирик туриб роппа-рост
Бўй ўлчаш ҳаққингиз эди бегумон.

Ҳар ким меҳнатига яраша кўрсин,
Тиригида олиб кетсин ҳаққини.
Орқасидан нутққа кўчиб обрўсин
Бузмоқ шарт эмасдир осмон тоқини.

Ойбек ака! Ризо кетдингиз аммо,
Ҳатто рақибларга уймасдан қовоқ.

¹ Гап Алишер Навойнинг 525 йиллик тантанаси устида бормоқда. Юбилей 1968 йил сентябрда ўтказилди ва унинг номидаги музейнинг очилиши ҳам худди шу пайтга тўғри келди. Ойбек эса 1968 йил 1 июлда вафот этди.

Кўрдингиз, Сизни ҳам кўрдики дунё
Хокингиз туфайли қутлуғ бу тупроқ.

5

Саломимга алик олмасдан аввал
Шайх ака дер: — Узларидан сўрасак?
Кўз ойнаги нурда ёнарди ял-ял
Тафаккур нуридан бериб бир асар.

«Шомансур ўгиллари, сўзланг ҳаётдан,
Низомий номида олий мактаб соғ?
«Хиёбон» чиқдим, ё чиқаётган...
Бўлса керак, майли тоқатимиз тоғ.

Одатда «тоқ» дерлар, «тоғ» демоқ менга
Кўпдан хуш келади — хабарингиз бор.
Шеър ёзилса басдир, қоғоз, метинга, —
Барибир, саз бўлса кетмас-ку бекор.

Союзда нима гап? Анжуманбозлик
Мажмуабозликдан кўра созроқми?
Ешлар борми турфа ранглик, овозлик,
Ё бир хил очилган оппоқ бодроқми?

Назмда билмадим, аммо ҳаётда
Товшингиз таниқлик мулла Шомансур.
Кўшни қароргоҳга кирган пайтда
«Навой» ва «Сино» дедингиз, узр, —

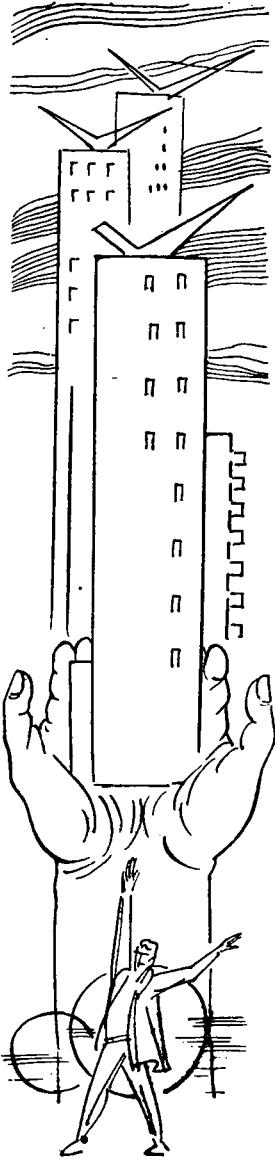
Нима янгилик бор улар ҳақида?
Илм, шеърдан бизни ҳатто марҳумлик
Советолмас экан, зеро, аслида
Марҳумлик биз учун эмас маҳрумлик...»

Бу-ку, таклифнома Шайхзода — устоз,
Уйғотиб кетардим шундоқ айёмда.
Аммо келмоғимдан мақсад бордир хос,
Бир янгилик олиб келдим калламда.

Ҳаётда кўп эди Сизнинг ҳаққингиз,
Шундайин фаровон, тинч бир замонда
Олтмишга ҳам етмай ўтиб кетдингиз,
Ким аламда қолди ва ким армонда.

Дарс вақтида разм солгач гоҳ
Юпун талабани чорлар эдингиз.
Эллик сўмлик бериб қўлига ногоҳ
«Папирос келтиринг, ука», дердингиз.

Келганда қўлидан «Казбек» ни олиб
«Қайтими кейинроқ» дердингиз қатъий.
Ярим ой яшарди бир илми толиб
Майдаланмай, демак, ақли, диққати.

Диссертациялар келтирдим Сизга,
Шундай бир ахборот етказмоқ бурчим.
Қизиқиш авж олди ижодингизга,
Сиздан ёқласам дер ишини ҳар ким.

Тирик вақтингизда баъзан мақола,
Азиз бўлган ҳатто зуғумсиз тақриз.
Дердингиз: «бор нарса наҳот йўқолар,
Ва бор бўлиб қолар наҳотки:— йўққиз».

Муҳтож ҳам эмассиз ҳар қандай тожга,
Шеърнинг зўрлигидан ортиқ нима бор?
Ҳақиқат зор бўлган эмас мақташга,
Ҳақиқат тимсоли Сизда бир такрор.

Менга алам қилар (жиззакиман, ҳа!)
Кўриши мумкиннинг кўрмаган бахти.
Кўринг, домла, мана диссертация,
Шогирдлик эъзозин нақдина нақди.

Озор диёридан қарзимиз талай,
Бундан тонмоқ эса тамом тубанлик.
Навоий иқрорин бир эсга олай,
Сўзлари нақадар рости тугёнлик.

Низомий очган йўл адабиётдан
Абадиятга олиб чиқди «Хамса» ни.
Навоийнинг ўзи бериб қўйган тан,
Унинг сўзида-ку бор ўлмас бир маъни.

Қарбало даштини уйғотганида
Фузулийнинг дилбар ғазалиёти
Ўзбеклар қарз узган бўлди у пайтда:
Навоий эди-да унинг устои.

Бироқ Фузулийнинг фиғон, фарёди
Ўзбек хонадонин шундоқ этди забт.
Шоирларнинг бутун-бутун авлоди
Унинг офтобидан симирдилар тафт.

Етмагандай шунча сахий илтифот,
Қардошлик инъоми бўлганидай оз. —
Шайхзодани берди Озарбайжон шод,
Бундай тантиликка энди... йўқ қиёс!

Онангизга раҳмат, минг марта қуллуқ,
Сиздай фарзанд туғиб берди ўзбекка.
Яратиб бердингиз гўзал, тенги йўқ
Тошкент достонини фақат Сиз — якка.

Афсус... сўзларимни тугатолмадим,
Унг елкамда эди домлам қўллари.
Демак, демоқчилар «етарли, ўғлим...»
Имтиҳонлар вақти шундай бўларди.

Сукунатни тешиб чиққандай данак,
Бедарак кетмагай мағзи тигиз шеър.

Мақолаю шуҳрат, — булар ҳам керак
Мисли шамол, — олов олсин учун қўр.

Шамол яламаса ўчавермас шеър,
Роҳатини кўрмоқ борасида сўз
Очаверманг ука, бўлманг бунча ғўр,
Шахсан менга шеърхон ва меҳри азиз.

Мукофотнинг боши аввал ҳур замон,
Кейин-чи, дуруст шеър ёзолмоқ бахти.
Бошқасин айтмоққа қовушмас забон,
Айтсин, олсин кимнинг бўш бўлса вақти».

Мулзам тортиб қолдим устоз олдида,
«Ўлгунингча ўрган», — деганлари шу.
Чорак аср таълим олиб қўлида
Сабоқ бўлди яна шу бир учрашув.

Гарчи танбеҳ берди Шайхзода домла,
Гарчи ахборотим этмади хушнуд.
Лекин биламанки, одам — одам-да,
Буюклар бурнидан пинҳон чиқар дуд.

Ёмон бўлгани йўқ ахборотимда
Диссертацияларни қилганлигим пеш.
Устоз айтолмаса ҳамки бетимга
Иззат нафси ором топмадими, хўш?

Аммо эндиги зўр устозга эса
Рўпара келмоққа юрак бермас дов.
Абдулла Қаҳҳор гар кулса, кесатса
Ҳатто муздан олов чиқарди лов-лов.

6

Қўқон! «Қўқон — ўзбек шеърига қўрғон»¹
Туғиб бердинг қанча бурро шоирни...
Аммо бу гал ожиз қолдинг ноғиҳон,
Такрорлай олмадинг Усмон Носирни.

«Норин Шилпиқ»² деган назмгўй, ажаб
Унутилиб кетди вақт тўзонида.
Лекин Қўқон, булар шунчаки бир гап,
Уғлинг Ғафурларнинг турар ёнида.

Усмон бўлмаса ҳам Носир бўлди чин,
Мана ўзи, кулар алик олганча.
Абдулла аканинг юпқа кулгисин
Жонимда сақлайман ўла-ўлгунча.

Сўзлашишдан аввал ним кулиб Қаҳҳор,
Сўнгра ноҳақликни бурда-бурдалаб —
Қўлингга берарди: йўллама такрор,
Ҳалол яшай билгин, — дерди, удалаб.

¹ М. Шайхзода ибораси.

² Абдулла Қаҳҳор йигирманчи йиллари шу тахаллус билан шеър ёзган.

Қаҳҳор тиригида шеър ёзганман мен,
 Майли, мақтовини олмасам — олмай.
 Яхши демаса ҳам деган эмас «жўн»,
 Ёздим пичингига бир бор дуч келмай.

(Айтганча, Абдулла ака! Ўзингиз
 Тан бергансиз менга бир марта ҳатто
 «Очилик кетяпсан» деган сўзингиз
 Бир китоб мақтовдан, инъомдан аъло!)

Боларидай билмас эдингиз тиним,
 Ёзардингиз сўзни ичдан ёритиб.
 Боларидай чақар эдингиз ҳам, ким —
 Яшаса қаламни, гулни хор этиб.

Аммо боларидай тиф санчган чоғи
 Ўзингиз ҳам тугар эдингиз оз-оз.
 Болари бир марта ургач яроғин
 Умрини бир марта тугатар халос.

Сиз шундай болари эдингиз, зеро,
 Минг марта тиф санчиб, минг марта ўлиб
 Яшардингиз қилиб ўзликни фидо,
 Тиканли бир қалқон эдингиз ёлиб.

Энди ахборотга ўтай, кечиринг,
 Тасаввурингизнинг бузай поёнин.
 Ғилдирагимга лўм солмасдан туринг,
 Ҳаяжондан тўхтаб қолур баёним.

Ўзбек тарихига обида қилиб
 Ўн беш жилдда Қомус чиқаряпмиз соз.
 Қалам ҳақлигини тобида билиб
 Навоийни «А» да этдик биз эъзоз.

Сизни, Қодирийни «А» га қўйдигу
 Энг биринчи жилднинг тўқ қилдик мағзин.
 Тирик бўлсангизми, айтардингиз: «бу...»
 Очирмас эдингиз олимлар кўзин.

Майли, бу гапларни қўяйлик энди,
 Синонинг минг йиллик тўйи бўлмоқда.
 Шунга шогирдингиз таклиф-ла келди,
 Қутамиз «Беруний» номли гулбоғда.

Рухсат беринг, домла, энди чиқайин,
 Бошқа устозларни уйғотайин тез.
 Арбоблар, улуғлар, — барин йиғайин,
 Уйғонганлар қайта юммай туриб кўз.

Беҳзодларни кутиб олса арзигай,
 Уйғотайин бориб Урол оғани.
 Юнус Ражабийлар уйғоқ неча ой
 Сингдиrolмай янги макон, воҳани.

Ғайратий домла-чи, мўмингина зот
 Ётгандирлар: «Ҳасса қолди, ҳасса»... деб.

Булар учун ҳали ўлим-пўлим ёт,
Ҳаёт ҳид уфуриб тургандир гуп-гуп.

Миртемир оғам ҳей, тирик эдингиз
Ушбу достонимни бошлаган чоғим.
У дунёга қандоқ кириб бордингиз,
Сизга қандоқ боғлай шеърим арқоғин?

Саида опам, ҳей, ҳақғўй қаламқаш,
Сизни қандоқ кўрай марҳумлар аро?
Ҳали қуримасдан ўсма қўйган қош
Жудолик тигидан бағримда яра...

Буларга ахборот шарт эмас ҳозир,
Мен билган нарсалар уларга аён.
Фақат тантанага чорламоқ басдир,
Хизматга киришган эканман ҳамон, —

Ғайратий домлага бўлайин ҳасса,
Арзийди, Хайридин, суясақ уни.
Унинг тўғараги тенгсиз ҳодиса,
Тан олайлик бугун — учрашув куни.

Табиат такрорлаб буюк зотларни
Олиб ўтар экан юз йиллар оша:
Ғайратий камтарин битиб байтларни
Устозликда топди Лутфийдек нашъа.

Юмшоқ ва нуроний қиёфасию
Ҳассага таяниб яйраб кулиши,
Ҳамиша яхши сўз, хуш нафасию
Меҳр дарёсидан лим-лим тўлиши, —

Ҳаммаси, ҳаммаси, — Лутфийлигидан,
Меҳри истейдодга айланиб кетмиш,
Устоз-шогирдликнинг боқийлигидан
Тона олмас тарих, келажак, ўтмиш.

Навоий чиқмаган бўлса қўлидан
Бу энди... Ғайратий гуноҳи эмас.
Устоз зоти борса Лутфий йўлидан
Янги Алишерлар топгайдир эъзоз.

Юз йилда, минг йилда туғилгунича
Қайтарилмас зотлар, буюк даҳолар, —
Лутфий, Ғайратийлар қоқмагай мижжа
Зиёларга пайванд этиб зиёлар.

Ғайратий бўлмаса шундоқ ботиниб,
Улуғлар уйида юрмасдим балки.
У қўйиб бердики шеърда отимни,
Шоир эканимни, тан олди ўлка.

¹ Бу ерда Алишер Навоийнинг икки байт шеърига ўзимнинг бутун ижодимни алмашар эдим, деган устоз Лутфийнинг бағри кенглиги, шогирдпарварлиги кўзда тутилмоқда.

Иккинчи боб

Табиат бўйлаб нимаики ҳаракатланса, у ўзининг табиий жойига қараб силжийди.

ИБН СИНО

Ҳабиб Абдуллаев ўзи бўлиб бош
Олимларни тўплаб келди марказга.
Ойбек қадам босар оғир ва ювош,
Ғафур Ғулом тайёр турарди сўзга.

Ва бошқа жамики алломалар жам,
Учрашув, тантана қизиқ, ажойиб,
Акмал Икромовнинг қараши ўктам,
Туйғун Файзуллахон — машҳур Хўжаев.

Охунбобоев дер: «ўлим экан ҳақ,
Ҳақдир буюкларнинг ўлмаслиги ҳам.
Бугун Ўзбекистон — шу азиз тупроқ
Ҳамма ўлмас ўғлин қилмоқдадир жам!»

Қўлини қўлига қарс урди Ота,
— «Ғувв!» — этиб ер-осмон ларзага келди.
Кўкда, Тошкентимнинг нақ тепасида
Бир ҳаво кемаси айланди-елди.

Қўнганида, дарҳол тилларанг қути
Қабинадан тушди ер узра юмшоқ.
«Оҳ, Сино!» — ҳамманинг шуур, диққати,
Тош қотиб қолганди нигорон, муштоқ.

Ҳабиб Абдуллаев калитни солиб
Уч марта буради: «Ҳаёт!», «Ҳаёт!», «Ҳаёт!», «Ҳа»...
Тухум пўчоғидай қути ёрилиб
Пайдо бўлди улкан, азамат гавда.

Бўлак-бўлак бўлиб чириган суяк
Жой-жойини топиб жипслашар зумда.
Минг йил ўтганини пайқамай «андак
Уйқу қўнмиш, — дейди олим, — кўзимга».

«Абадият» деган аппаратни тез
Унинг қулоғига ўрнатдик маҳкам.
Энди Ибн Сино вақтни этиб ҳис
Садоларни жимжит тинглар хотиржам.

Ибн Синодан сўнг шу кунга қадар
Утган бўлса неки, улуғ ҳодисот,—
Ҳаммасин аппарат шивирлаб айтар,
Олим ёқа ушлар, дегандай «Ҳайҳот!»

Тобутдан тик турай деб қолди бирдан,
Чингиз босқинини тингларди чоғи.
Ё Абдуллатиф тутган хонин шамширдан
Улуғбекмас, унинг чатнар чаноғи.

Тинглар... тинглар... бизнинг кунларга охир
Қасирғалар оша етиб келар у.
Ибн Сино англари: илм топмиш қадр,
Жилмаяр: бахт ахир эрқда экан-ку...

Қўзига ёш қалқар Амударёдан
Бир томчи сачраган бахтнинг чўғидай.
Сўнг оёқ узатар: ёруғ дунёдан
Дегандай, ўтмапман игна тиғидай.

Шунда «Абадият» апаратини
Ечиб олай девдик қўш қулоғидан,
«Шошманг!» — деди кимдир, устознинг тани
Ажратилмай турсин жон қобигидан!

Агарки жамоат қарши бўлмаса
«Таклиф бор...» сўз олган Шайхзода эди.
(Домлажон! Фикрингиз ҳаминша тоза,
Топқирликда гўзал андоза эди).

Жомий — Навоийга — устоз-шоғирдга
Қўш ҳайкал тураркан Самарқандда соз,
Бундоқ ғоя Сиздан чиққан илк марта,
Таклифингиз ўтган ва топган эъзоз.

Ҳозир ҳам, «қани, Шайх!» дер экан Ота
Кутмоқдамиз Сиздан янги бир ғоя!
— Ҳазрати Синога, — дейди Шайхзода —
Неча замонани қилдик ҳикоя.

Бу яхши. Анжуман бир кундир аммо,
Устозлар онгида жўшган инқилоб,
Бизга жумбоқ бўлиб қолмасин зеро,
Чунончи, бу устоз қилсинлар жавоб.

Бизнинг асримизга не дерлар устоз,
Нимага мойиллик, нимага инкор?
Марҳумдан сўз тортмоқ эмас беасос,
Токи сўз уқтирмоқ илми барқарор!»

Бир-бирига қарар кибернетиклар
Ҳабиб Абдуллаев таклифдан мамнун.
Ҳаяжондан Ота хурсанд энтикар,
Қўлларин қарс урар сачратиб учқун.

Тилларанг аппарат — «Дилкалит»²ни биз
Беруний оғзига қўямиз дарҳол.
«Абадият» ни-чи, бураб оламиз,
Устоз чеҳрасида сезилмас малол.

¹ Ўзбекистонда ўтган биринчи тожик адабиёти ва санъати декадаси мажлисида
Мақсуд Шайхзода шундай таклиф билан нутқ сўзлаган.

² Ажойиб кашфиёт — юз йилдан нари ўлганларга монанд келар — сўзлатар. Ун-
дан камига-чи, етмас ҳунари!

Заминни титратиб, гулдурос солиб,
Олислардан келган каби бир овоз, —
Жаранглар паст-баланд ва лекин ғолиб,
Тафаккур, эҳтирос Сино учун хос:

• ИБН СИНО НИДОСИ:

Инсон соғлигига шунчалик эъзоз,
Шунчалик тараққий этмиш табобат.
Кийиб олдим мен ҳам мана оқ либос,
Оҳ, замонам эди буюк жароҳат.

Чакки фарзанд эмас эдим халқимга,
Олтмиш ёшга бормаи йўлда йиқилдим.
Фақат шифо, шифо бердим ҳар кимга,
Бу йўлда шоҳ — гадо фарқин йўқ қилдим

Аммо умрим кечди доим дарбадар:
Бурда ноннинг ярмин тишламасимдан
Қувғинлик, ҳақорат, таъқиб, туҳматлар,
Чиқиб келаверди бир-бир қаршимдан.

Ҳолимга гиёҳлар бош эгди маъюс,
Қўлёмма — «Ал қонун» — қўлтигимда зил.
Мен инсон соғлигин уйладим ҳануз,
Ёмон кечса ҳамки ҳаёт азиз, бил.

Жонга малҳам топдим ҳар ўт -ўландан,
Дардан фориг бўлиб инсон жилмайса,
Шу аъло мен учун етмиш оламдан,
«Вой!» деган ҳар ингроқ кўксимга найза.

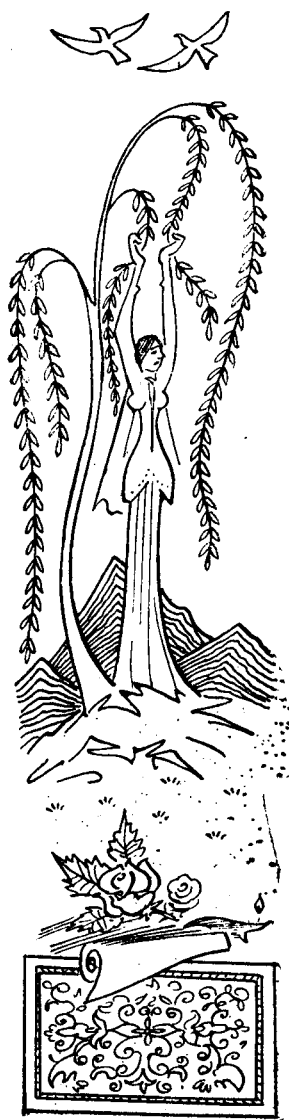
Подшоҳларчи, қирғин билан овунар,
Қондан фавворалар ясаб роҳатда.
Зеро, шифокорлик илми, ҳунар?
Фақат кулги бўлди бу қабоҳатда.

Шу ҳолда улғайдим, мўъжаз гавдамни
Сигдиргудай шаҳар топилмади ҳеч.
Оёққа турғазгач ҳар шол одамни
Узимга жой етмай қолдимикан, хўш?

Даво излаганим қанча-қанча дард
Тушиб қолмиш энди луғатлардан ҳам.
Тўқсон қат сийратга қўнса агар гард
Суратда кўрасиз — қўясиз малҳам.

Табобатда шунча тараққиёт зўр,
Нечун қисқа ҳамон инсоннинг умри?
Менинг жароҳатим инсофсиз давр —
Бўлдики, — ўлдим мен яшаган сари.

Камида уч юз йил яшардим омон,
Табобатим билан қолсам, асабим лоқайд.
Кўрдим: мендан шифо топган ҳар инсон
Чўзилиб қоларди нон топмай бир пайт.

Эвоҳ, жон топсаю нон топмай қолса, —
 Инсонга бундан зўр фожиа бўлмас.
 Арзийди ҳақимлар минг бора ўлса...
 (Ҳақимнинг жигарин узиб кетар, бас!)

Сизнинг замонда-чи муолижалар
 Умрдан ҳам узун бўлар гоҳида.
 Хўш, нечун саксонда жон титраб қолар,
 Етмишда хазон бор ҳаёт боғида?

Англадимки, Сизнинг асрга келиб
 Қанчалик юксалган бўлса табобат,
 Ажал чангалидан инсонни юлиб
 Яшатмоқлик мумкин бўлса саломат, —

Қириб ташламоқ ҳам осон шу қадар,
 Шунча ривож топмиш қуроли қирон.
 Тинч турганин ўзи асабга ханжар,
 Қўзғалса соғ қолмас қимирлаган жон.

Икки тараққиёт — бири табобат,
 Ва бири қабоҳат — ўртада асаб...
 ...Барибир, жаҳонни забт этур, шафқат,
 Ушанда ёлчигай, одамзод яшаб.

Ушангача ерда тик тургайман мен,
 Гарчи минг ёшимда бош узра байроқ.
 Яшамоқ, ўлмоқ ҳам... табиий ва жўн,
 Аммо ўлдирмоқлик... йўқолсайди... оҳ!

...Шу тарзда Улуғбек, Бобир мирзо ҳам
 Тошкентимга кириб келдилар гуррос.
 Алишер Навдий босганда қадам
 Жоннинг томиридан гилам тўқиб хос —

Пойига тўшадик юмшоқ пояндоз,
 Хоразмий, Фарғоний, Машраблардан то
 Фурқатга қадарлик жамики устоз
 «Тинчлик» бекатида бўлдилар пайдо.

«Абадият» сеҳри билан ҳар бири
 Тарих кўкрагига тутди қулоғин.
 Авлодлар кураши, бахти, тақдири
 Онгларида чақиб ўтди чақмоғин.

«Дилкалит» улангач тилга тилмочдай,
 Алломалар дарё бўлиб айқирди.
 Баъзиларин кўзи очилди мошдай,
 «Адашибмиз...» дея бошин чайқарди.

Тошкентим осмони, Тошкентим ери
 Асрий нидолардан ҳамон гумбурлар.
 Коинот коинот бўлгандан бери
 Утиб кетган аждод энди тирилар:

БЕРУНИЙ НИДОСИ:

«Хайрият, келаркан шундоқ замонлар,
Алломалар азиз бўларкан элда.
Биз — чолларни сийлаб бир кун ўғлонлар
Тўрга ўтқазаркан кўтариб қўлда.

Хаттоки, ўзаро баҳс ҳам қиласиз,
Тил ҳаққи, ер ҳаққи, миллат ҳаққи деб.
Бизларни бўлишиб олмоқ бўласиз,
Бошимизга дўппи, чалма кийдириб!

Шундоқ вақтда яққол ёдимга келар
Бошқа бир талашув, бошқа битта баҳс:
Шоҳ Маҳмуд Урганчни этгач зер-забар
Оёқ-қўлларимга кишан солди — бас!

Илмнинг айтганиммас, шоҳнинг айтганим
Бажо келтирмоғинг вожибдир, деди.
...Кетдим Фазна сари туяда сокин,
Жайҳунни қайнатди айрилиқ ўти.

Бир минг ўн еттинчи йил эди сана,
Роса ўн аср вақт ўтгач орадан,
Маҳмуд шоҳ сиртмоғин силтадим яна,
Уйғондим Инқилоб тортган наърадан

(«Ўн етти» икки бор қисматдир қара!»)

Минг ёшимни сийлаб подшоҳсиз замон
Кийгазди маърифат тожин бошимга.
Минтақалар оша мағрур кезаман,
Мен кўрмаган қитъа турар, қаршимда.

Дарвоқе, уммоннинг ортидаги ҳов
Улкан қуруқлик-ку — мен қўйган нуқта.
Бағрида тириклик, нон, туз ва олов,
Демакки, энди у нуқтамас, қитъа!

Дарвоқе, Колумбни уялтирмангки, —
Кашфиётин тортиб олмангиз қўлдан.
«Ҳиндистонга кўзи тушгандир балки,
Балки тафаккури муштарак бўлган.

Нима қилганда ҳам салкам беш аср
Ҳоким бўлган ўшал ишоратимни
Мардона тасдиқлаб берди-ку ахир,
Айтмаса, — айтмасин майли, отимни.

Нима бўлганда ҳам Хоразм ўғли,
Яратиб бердим-ку, нуқтадан — қитъа.
Ҳокимларим эса тўғридан тўғри —
Қолдирмасам дерди қитъадан — нуқта!

Етар, камтаринлик, доирасидан
Чиқиб кетмай тагин мулоқат қизиб.

Жой бериб замоннинг чўнг даврасидан
Қўйдик Синони ҳам тахтга ўтқазиб.

Шукурки, шундоқ бир авлод яралиб
Даҳони эъзозлар худди даҳодай.
Мармар чопонларга мангу ўралиб,
Дунё ичра тирик қолдик дунёдай.

НАВОИЙ НИДОСИ:

Сино бобомизга таъзим аввало,
Мингга кирмоқ насиб этсин бизга ҳам.
Шундоқ замонага таҳсин, аввало,
Мунис авлодларим, сиз якка хотам.

Фарҳод орзу эди, Фарҳод бир хаёл;
Хаёлдан — ҳақиқат! Қайси ганж ила?
Аллома дейсизу қолдирасиз лол,
Етган эканмиз-да, тарих кунжида.

Тоғларни қўпормоқ Сизда жўн ҳунар,
Қўлингизда дарё ялтироқ уқа,
Шеърият-чи, ҳамон гўзал кўринар,
Гўзал ташбеҳлардан ушлайсиз ёқа.

Номимга кўчалар, боғларни тақаб,
Томошагоҳ очиб яна исмимда
Мени ғазал мулкин султони атаб,
Жон ҳам бахш этдингиз шукр, жисмимга.

Хайрият, туркий сўз шу қадар улуғ,
Авлодимга пойтахт кўҳна Шош бўлмиш.
Узгаларга ўзи кўрсатиб йўриғ,
Машриқ шаҳарлари ичра бош бўлмиш!

Тиригимда келмоқ бўлганман Шошга,
Билмабман масофа беш асрлик йўл.
Боқийликни болиш қилибон бошга,
Бу манзилда ором топмоғим мақбул.

Аммо ранжимангиз шундоқ бир ривож,
Тараққиёт турган чоғи тобида,
Мавзу улуғлигин кўрсатганча важ
Ношудга лоқайдсиз ғазал бобида.

Соҳиби истеъдод оз эмас! Асло!
Аммо эъзоз кўриб талтайганлар бор.
Оғзидан чиққани этилгач ижро, —
Санъат заҳматидан сал тойганлар бор!

Бизнинг замонада бир нусха ғазал
Минглаб кўнгилларга ўрнашарди жо.
Сиз минг-минг нусхада чоп этган маҳал
Бир муҳлис тополмай ҳайронсиз гоҳо.

Сўз қадрин муқаддас тутмасдан туриб
 Нечун қофияни молдай маъратмоқ?
 Жаҳон шеърияти гирдобин ёриб
 Лозимдир бир туркий қўшиқ яратмоқ.

То Лутфий, Атоий, Навоийлар — биз,
 Енгилган устоздай топгаймиз роҳат.
 Устоз енгилмоғи нақадар жоиз,
 Ғодиблиги эса оғир жароҳат.

Нимага муҳтожсиз? Нимадан қисиқ?
 Жаҳон имконият олдингизда шай.
 Қалам Сизга, ҳай-ҳай, бўлмасин қошиқ,
 Ҳамма замонда ҳам қалам ахир — най!

Шош ичра кезаркан — қулоғим Сизда,
 Назмда яралган ҳар улуғ мажоз
 Ҳайкаллардан кўра жарангдор сўзда
 Бизни тирик сақлар, топурмиз эъзоз!

ФУРҚАТ НИДОСИ:

Гарчи англолмадим недир инқилоб,
 Ўт қўймадим гарчи хон саройига,
 Йигирманчи асрдан тўққиз йил яшаб
 Янги замонанинг етдим пойига.

Энди буюк Сино тўйида туриб
 Таъзимдаман туққан халқим олдида.
 Минг ёшида устоз боқса яшариб
 Сабаби инқилоб — замин қалбида!

Рояль товши бўлиб, бўлиб электр,
 Газетада чиққан мақола бўлиб,
 (Майли телеграф темир теракдир!)
 Онгимни ўстирди баҳона бўлиб...

Англадим шарқимнинг аввал барқ уриб
 Кейин занглаб қолган мунглиғ зеҳнига —
 Руснинг маърифати жон аро кириб
 Тахлика бўлмади — бўлди техника!

Бундан буёғига руснинг қудрати
 Нималарга қодир — англаб етолдим.
 Ўзим ҳижронзада — чинлаб Фурқатий!
 Ушал эътиқодда, имонда қолдим.

Мажнун-ку афсона, мен тирик мажнун
 Айрилиқ даштида кездим юртзада.
 Оламда бормикин менчалик забун,
 Ким менга тенг келур, айтинг, ғуссада?

Аммоки, Тошкентнинг бағрига қайтмоқ
 Ва янги авлоднинг топмоқ эъзозин,
 Пири азимларнинг ёнига етмоқ,
 Ватанимнинг қулт-қулт ютмоқ ҳавосин,—

Қандоқ бахт? Ва қандоқ фароғат эрур?
 Шу масканда ахир ривож не — билдим.
 Тошкент ақлимга онг, қалбимга сурур
 Бағишлагач, — ёниб мадҳини қилдим.

Аслида ўн йилча яшолсам тағин
 Юрмасдим кечмишдан бўлиб бир арбоб.
 Балки Ҳамзахондай очиб қучоғим
 Синони кутардим чеҳрамда офтоб?

Келажакни хиёл кўра билганим,
 Рус-ўзбек дўстлигин бугунги авжи, —
 Вақтида телегером бера билганим,
 Бўлганим бир қадар илғор, илғовчи.

Сизга хуш келмишки, бахтдийдаман мен,
 Икки замон аро бўлибман кўдрик.
 Халқим, ҳамон сенга бахшийдаман мен,
 Анжуманга келдим тирикдан-тирик!

— Тўхтанг! — қичқирдим, — савол бор битта...
 — Тўхтамайди! — кимдир мушт туширди зил.
 Кўз очсам Фурқат йўқ эди-я, тавба!
 Теппамда жилмайиб турар Мирфозил.

Ёстиғим ёнида Ойбек жилдлари,
 Фафур Фуломнинг ҳам ўн томи қатор.
 Улуғбек, Синонинг портретлари
 Хонанинг тўрида — нимадир кутар.

Чиғатойдан шамол ўтиб варақлар
 Ҳабиб Абдуллаев ёзмаларини.
 Тикилдим лол: кўзим ўнгида боғлар
 Яланғоч, ўтаган хизматларини.

Аброр Ҳидоятлов бюсти элас —
 Элас чалинади кўзимга шу тоб.
 Тирик кўргандим-ку ҳозир, шу нафас,
 Наҳотки даҳолар энди хок-туроб?

Мирфозил, дўстгинам — синфдош жигар
 Ҳайрон эди менинг ҳайронлигимдан.
 Воқеани айтиб бердим мухтасар,
 У лол буюкларни кўрганлигимдан.

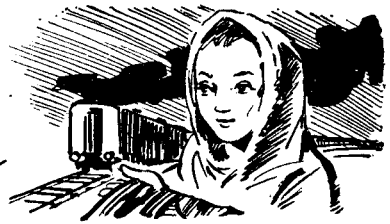
Мирфозил! Боғингдан кетмайман энди,
 Тушда кўрганимни қилгунча дoston.
 Уйинг сабаб, тарих тирик кўринди,
 Ғоялар кўз очди сен билан баҳсдан.

Боғингдан Беруний ҳайкали томон
 Бориб қайтгунимча юриб пиёда,
 Синони минг ёшда кўрибман шодон
 Тушки, ўнгдагидан ёрқин, зиёда!

1976-78 йиллар.

Исфандиёр

АТЛАДС
Кўйлак

Укам Толибжонга

— Ун бир ёшимда мен ҳам ўғирлик қилганман, — деди жиноий қидирув бўлимининг бошлиғи сигаретани бамайлихотир тутатар экан. Мен унинг гапига ишонқирамай, ҳайрат билан тикилиб қолганимни сизди-да, қўшиб қўйди: — Ҳа-ҳа, ўғирлик қилганман. Лақабим «Портвейн» эди. Урушнинг сўнгги йили. Нон карточка билан берилар, бозорда эса туянинг кўзидай кулча тўққиз сўм турарди.

Бугун иккаламиз ҳам роса толиққан эдик. Айниқса, майор Еқубов учун бу кун серташвиш ўтди. Бир томондан текширув (Тошкентдан комиссия келган), унинг устига партбюро, жиноий қидирув бўлими ишлари ҳақида очерк ёзиш учун марказдан келган мухбирни (яъни мени) қабул қилиш...

Менинг устма-уст берган саволларим унинг қалбида қандайдир хотиралар торини чертиб юборди чоғи, иш куни тугаганини ҳам унутгандай навбатчидан чой дамлаб беришни илтимос қилди, хона бурчагида турган сейфдан иккита зарҳаллик пиёла олди.

— Онамнинг қаттиқ танбеҳидан кейин аразлаб Тошкентга қочиб кетган эдим. Гап нимадан чиққанини яхши эслолмайман. Лекин бунинг аҳамияти йўқ. Барибир шу воқеа рўй бермаган тақдирда ҳам кетиб қолган бўлар эдим. Раҳмдил қўшнимиздан Тошкентда отам яшағлигини билиб олгандим. Фақат уни ҳеч қачон кўрмаганман, адреси билиб олиш эса хаёлимга ҳам келмаганди. Онам бечора милицияма-милиция юриб мени топгунича, мен болалар уйдан қочгандим. Ўзимга ўхшаш бошпанасиз учта бола билан учрашиб қолдим. Уларнинг бири Толя — ғилай эди. Унинг бир юзи қаттиқ куйганидан буришиб кетган, катта-катта кўзли, пахмоқ соч, озгин бола. «Бомбей» лақабли Саттор эса кичик жуссали, серҳаракат, эпчил. Учинчиси Люся деган ўт-олов қиз. Шўхликда нақ шайтоннинг ўзи дердингиз кўрганингизда. Бошлигимиз Толя — ғилай ҳисобланарди. Аслида эса

хамма қилғилиқларимизнинг илҳомчиси, йўлбошчимиз ҳалиги қиз эди.

Улар билан биринчи танишувим кечга яқин, отамнинг уйини узоқ вақт излаб топа олмасдан ҳолдан тойган, шаҳар четида ҳеч қаёққа қарамай кетаётган пайтимида рўй берди. Юра-юра силлам қуриб, ниҳоят қандайдир йўгон қувур ёнига йиқилдим. Кейин билсам уч жуфт кўз аллақачон орқамдан кузатиб турган экан.

— Ҳой, юрак ўиноғи!— чақирди мени юзлари офтобдан қорайиб кетган қизча, унинг тиниқ-кўк кўзлари қаттиқ тикилиб тирарди.— Бу ёққа кел.

Учалови давра қуриб ўтиришар, ўртада бир парча газета устида уч дона картошка, уч дона помидор, уч тўрғам нон турарди. Бу ҳақиқий шоҳона дастурхон эди. Лабларим ўз-ўзидан тортишиб, оғзим сўлакка тўлганини ҳис қилдим.

— Ҳа, қорнинг очми?— сўради қиз қўполгина қилиб.

Агар мен сизга бола тили билан гапирсам, сиз бари бир ҳеч нарса тушунмайсиз. Ҳар ҳолда дунёдаги энг қудратли сўзлар ҳам Люсканинг гапидан қалбимда уйғонган ҳисларни ифодалаб беролмаган бўлар эди. Лекин шу дақиқада ҳам ўзимни бепарво кўрсатиб, тишларим орасидан «чирс» этказиб тупуришга ва бамайлихотир:

— Нима ҳам дердик, татиб кўрсак бўлади,— дейишга куч топа олдим.

Болалар ўз улушларидан ажратган нон бўлакчаларини ўша заҳотиёқ тушириб бўлдим, картошкаларни ҳам бир зумда чайнаб-чайнамай ютиб юбордим. Ана шундан кейин қориннинг бураб оғришини кўрсангиз... Узоқ вақт оч юриб, тўсатдан кўп овқат еб қўйилса доим шундай бўлади.

— Қани, мағзавахонага кетдикми?— ярим соатлардан сўнг Толяғилай таклиф қилди.— Борасанми, Бомбей, мизғиб ҳам оламиз?

— Яна бир оз ўтирайлик — деди Люся жиддий оҳангда.— Мағзавахона озгина селгисин, бўлмаса диққинафас бўлиб кетасан.

Бирмунча вақт ўтгач биз станцияга етиб келдик. «Мағзавахона» деганлари аслида дезинфекция камераси бўлиб чиқди. Бу камерада, сиз ҳам билмасангиз керак, ўша вақтларда ҳар бир йўловчининг устбоши дезинфекция қилинар эди. Йўловчи уч сўм тўлаб, ечиниб яланғоч ҳолда кийимлари битдан тозаланиб, буғхонадан чиққунча кутиб турар эди. Шундан кейингина бу йўловчига поездга чиқиш учун рухсат бериларди.

Чўян печ кечки соат ўнларгача тафтини йўқотмасди. Шунинг учун биз ҳар кун «уй»га бемалол қайтардик. Етиб келиш қийин эмасди. Фақатгина ҳеч қачон қулфланмайдиган каттагина қулфни зулфинидан чиқарсанг бас — бошпана тап-тайёр. Энг муҳими — бу даргоҳдан бирон кимсани қидириш милициянинг хаёлига ҳам келмасди.

Эрталаб бизлар кечаси кўрпа-тўшак қилиб ётган лаш-лушларимизга ўраниб, шаҳарга отланардик.

Ўғрилиқ қилишни мен эртасигаёқ бошлаб юбордим. Толяғилай бошчилигида бозордан учта нон ўмардим. Сотувчи, бизлар узоқдаги каллакланган толнинг орқасига ўтганимиздан кейингина пайқади, холос.

Фақат егулик учунгина оз-оздан ўғирлар эдик. Бизнинг асосий емакнамиз — омборхона, аслида омборхона ҳам эмас, шунчаки пахса деворлари қийшайган кулба бўлиб, бу ерда колхознинг уруғликка олиб қўйган картошкаси сақланарди. Биз тешикни пойдевордан сал юқориқоқдан очиб, ундан силлиқ картошкаларни таший бошлардик.

Хуллас, ҳушимизга келганини қилиб яшардик. Кун бўйи бизлар омборхона атрофида ўралашиб юрардик. Шаҳардан узоқлашганимизда эса кунгай деворлари тагида сариқ илонлар ивирсиб юрадиган (баъ-

зан болаларни улар билан бошлаб қўрқитардик) ташландиқ эски ма-чит тамон йўл олардик. Баъзан эса — бу жуда камдан-кам бўларди— қандайдир букчайган чолга кўмаклашиб юборардик ва у узундан-узоқ дуо қилиб, бизни ҳовуч-ҳовуч помидор билан сийлаб хайрлашарди. Баъзан узун кечаларда эса Саттор-Бомбей бизларга ҳар хил даҳшатли эртақлар айтиб берарди. У гапиргани гапирган, жағи тинмасди. У воқеаларни тешиқ қопдан буғдой тўкилгандай тизиб ташларди. Бироқ ҳар бири бошқа-бошқа бўлар, бири-бирига сира ўхшамас эди. Қачонлардир Сатторнинг гапига қараганда анча замонлар бурун, отонаси бор вақтларда у «Минг бир кеча»ни ўқиган экан. Эсида қолганларига қўшиб-чатиб шундай ҳикоя қилардики, Толя-ғилай иккаламиз кулавериб ичакларимиз узилгудек бўларди. Люся эса титилиб кетган олчаранг кофтасига ўралганича норози оҳангда мингиллаб кўярди.

Худди мана шу кофточка бизни биринчи марта «операция»га илҳомлантирди. Шу пайтга қадар биз озгина-озгина, бир-икки кунга етадиган егулик ўғирлаш билан чегараланган эдик. Толя-ғилай кутилмаганда журъатсизлик билан деди:

— Келинглр, Люсяга тузукроқ бир нарса топиб берамиз.

Мен индамай қолдим, лекин Саттор шу ондаёқ ловуллаб кетди-да, ҳаяжон билан қичқириб юборди:

— Кўйлақ топамиз, шойи кўйлақ!

Бу фикрга қўшилдим. Хаёлимга ҳовлилардан бирида ҳар хил эски-тускилар, эркақлар кийимлари орасида, қуритиш учун ёйиб кўйилган чиройли атлас кўйлақ тушди.

Уй эгалари томорқаларида ишлашга чиққан пайтларини пойлаб туриб, хонага сирғалиб кирганимизни, сандиқни очиб титкилаганларимизни, уй эгаси сезиб қолиб қўшнилари билан орқамиздан чанг кўчадан қувлаганларини айтиб ўтирмай кўя қолай. Қочиб кетаётганимизда, орқамиздан улоқтирилган таёқ оёғимга келиб тегди, оёғим зирқираб, инграб юбордим ва букчайиб қолдим. Шу заҳотиёқ қимматбаҳо ўлжамизни қўлтиғига қисганича чопиб келаётган Толя-ғилай мени иккинчи кўли билан ушлаб, сўдраб кетди...

Бир уйни айланиб ўтдик-да, катта гўзапоя ғарами орқасида ёнмаён чўзилдик, кейин омборхона томонга эмақлаб бориб, станцияга зингиллаб кетдик.

Люся атлас кўйлакни фақат кечқурунлари, ҳаммамиз «мағзавахона»га йиғилиб, пахта мойидан ўзимиз ясаб олган шамчироғни ёқиб ўтирганимиздагина кияр, у ёқдан-бу ёққа юрар, ўзини кўз-кўз қиларди. Ухлашга ётганда ҳам янги кўйлагини ечмасди. Эрталаб эса истар-истамас ечар, эҳтиёткорлик билан тахлаб, яшириб кўярди. Чунки, атлас кўйлақ милициянинг диққатини тортиши мумкин эди.

Люсянинг бу янги либосдан завқланишлари, шодлиги бизга ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмади, иштахамизни очиб юбориши, охири нималарга олиб бориши номаълум эди. Оқибатда қўлга тушиб қолишимиз ҳеч гапмасди. Чунки «мағзавахонага»га билдирмай кириб-чиқишларимизни биронтаси сезмай қолиши амри маҳол эди.

Менинг тонг отарга яқин бошпанамиздан сирғалиб чиқиб, омборхонадан картошка олиб кетганимда даҳшатли ҳодиса рўй берди. Саттор, Люся, Толя-ғилай бошларини латта-путталарга буркаб ухлаб ётишарди. (Мен бу кун қоидамиз бўйича нонушта тайёрлашим керак эди.)

Аксига олиб, ўша кун узоқ вақтгача омборхонага яқинлаша олмадим. Қоровул унинг атрофида тинимсиз айланиб юрарди. Афтидан жигар оғриғи қийнаётган бўлса керак, ғира-шира қоронғиликда гоҳ у, гоҳ бу ерга чўккалаб турар, яна биқинини ушлаганча айланаверарди. Ниҳоят у ухлаш учун жўнади. Мен кўйни-кўнжимни тўлдириб, стан-

цияга яқинлашдим. Шу пайт мағзавахона атрофида юрган бир тўда одамларга кўзим тушди. Оқ халатлилар, милиция... Юрагим шувиллаб кетди, оёқ-қўлларим бўшашиб, туриб қолдим. Дезкамера ёнига аранг етиб бордим.

— Ахир бу шўрликлар қаердан билсин?— дерди асабийлик билан эркак овози.— Пайтида келганида, эҳтимол, бечора болалар қочиб кетишга улгуришармиди.

— Тириклайин қовурилиб кетишди, бечоралар.

— Наҳотки қичқиришмаган бўлишса?— гапга аралашди аёл киши.

— Бу ердан эшитиб бўлармиди. Хона гувиллаб турган бўлса! Девор эса икки қаватли.

Қалин халатга ўралиб олган санитар гурсиллаб-ҳарсиллаб юрганича камера бурчагига югуриб кирди ва уни очиб, қип-қизил гўштга айланган қўл-оёқларни белкурак билан замбилга сура бошлади.

Мен унинг нимани сураётганига фақат бир мартагина кўз ташлай олдим. Бошқа қарай олмадим. Кўз олдим қоронғилашиб, бошим айланиб кетди. Кейин бир парча олов қизил, қора, яшил рангларда товланиб, кўз олдимда у ёқдан-бу ёққа учиб ўта бошлади. Худди Люсянинг атлас кўйлагидай.

...Пиёлалардаги чой совиб қолган эди.

— Кейин-чи, кейин нима бўлди?— оҳиста сўрадим мен.

— Кейинми? Кейин мен ҳунар-билим юртига ўқишга кирдим.— Майор Ёқубов энди бир оз босиқ, одатдаги оҳангда деди.— Ўзингиз тушунсангиз керак, шу воқеадан сўнг ўғирлик қилмадим. Атлас кўйлак менинг энг сўнгги «жасоратим» бўлиб қолди...

У ўрнидан кўзгалди.

— Ҳамид ака!— чақирди у очиқ эшик томонга қараб,— хизмат бўлмаса, дўстлигимиз ҳурмати, бизга бир қайноқ чой дамлаб берсангиз. Нимагадир томоғим қақраб кетди.

Муҳсина Бобоева

Ҷижи кегаси

Бедорлик

Қишлоқ тинч ором қўйнида бу чоқ,
Фақат мен бедорман, кезаман уйғоқ.
Зарафшон овозин тинглагим келар,
Соҳиллар сеҳрини англагим келар.
Далалар қўйнида яйрасам дейман,
Қўнглимни яйратар сарин, шўх еллар...
Пахтазор шивирлаб турсин субҳидам,
Буғдойзор шовуллаб турсин субҳидам;
Ёшлигим ҳам мудом шовуллаб турсин,
Сен кўр бу ҳолатни, бор олам кўрсин!
Чақмоқ чақнаб ёмғир қуйилар ҳозир,
Борлиқни тўлдирад абру-найсонлар.
Ҳаёт инсонларга доим мунтазир,
Ҳаётга ҳам пешвоз чиқсин инсонлар.

Альбом

Бу альбом тўлмаган кемтик ва чала,
Уруш йилларидан қолган хотирот.
Бу альбом бағрида — қотган оҳ-нола,
Куч-қудрат, жасорат, ҳаёт ва мамот.
Бу тоғам суврати — жувонмарг бир жон,
Қад кериб турибди танк узра мағрур.
Буниси-чи, бобом, ҳорғин, паришон,
Милтиғи учиди ялтиллаган нур.
Булар — сафдошлари уларнинг кўркам,
Жанглардан қайтмаган жасур бир аждод.
Мендек фарзанди бор ҳаммасининг ҳам,
Қўнглида соғинч деб аталган баёт.
Бу альбом тўлмаган кемтик ва чала,

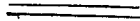
Мен доим тўлдирмоқ истайман уни.
 Сувратларга тушиб дўсти-ёр ила,
 Мен доим тўлдирмоқ истайман уни.
 Оталар ҳаётин давоми каби
 Туюлади менинг умрим ҳар замон.
 Ҳапқириб кетади шундай пайт қалбим,
 Зеро эл осойиш, юрт дориломон...

Олов гуруллаиди, янграйди ёр-ёр,
 Олов атрофидан айланар келин.
 Бош эгиб оловга термулар куёв,
 Оловга қоришар манзара енгил.
 Ёнган юрак каби ёнмоқда гулхан,
 Бу бахтнинг ёлқини — қалблар тўлқини.
 Бу ўтдан кўпларнинг омади кулган,
 Қирмиз дудоқларда қолган ёлқини.
 Келин- куёвларнинг ҳаёти учун,
 Учмасин бу гулхан, ёнсин гуриллаб!
 Бир даста гул бўлиб кўринар бугун,
 Севгига йўғрилган икки масрур қалб.

Дугоналар сочин ўрардим бир пайт,
 Қирқта қилиб, гулларга қўшиб.
 Дугоналар сочин ўрардим бир пайт,
 Хушбўй атир сепиб ва куйлаб қўшиқ.
 Дугоналар бу кун мендан йироқда,
 Ҳар қайси севгининг сеҳри билан маст.
 Фақат мен то ҳануз зорман фироқда,
 Мен фақат уларга айлайман ҳавас.
 Ва шеърлар битаман тун бўйи бедор,
 Сочдай қирқта қилиб сатрларимни.
 Кошкийди уларни ўқиса деб ёр,
 Кошки англаса деб кўнгил зоримни.

Қурбоной Убайдуллаева

Дилда зарра ҳасратим йўқ, яхшилар ёрдир менга,
Истасам ҳарна муҳайё, барча ҳамкордир менга.

Хушсифат, илму фазилат аҳлидан ибрат олиб,
Улғайиб, топдим камол, яхши тилак ёрдир менга.

Элу юрт бахти учун хизматга мен боғлаб камар,
Қўллади халқим мени, нашъу намо бордир менга.

Гул диёрим таърифи бўлмас адо ёзган билан,
Ким олайтирса кўзин юртимга, ағёрдир менга.

Бахту иқбол йўлини кўрсатди доно партиям,
Бахтиёрман шу туфайли бахтлилар ёрдир менга.

Бахти кулган шу замона аҳлига Қурбон бўлай,
Шоду хуррамман мудом, дил ғуссаси ордир менга.

Эй кўнгил

Эй кўнгил, ёр севмоқ эрсанг, оқилу донони сев,
Берма дил ҳар кимга сен, чин ошиқи шайдони сев.

Ишқ боғидек муқаддас боғ топилмас эл аро,
Пок ният бирла кириб, боғ узра бир танҳони сев.

Гулшан ичра турфа ранг гул сенга жилва қилса
Боқма зинҳор, унга сен, гулзор аро раънони сев. гар,

Ишқ-муҳаббат қадрини ер бирла яксон этгучи,
Кимсалардан қоч йироқ, хулқи гўзал барнони сев.

Ўз қадрин билмаганлар ишқ қадрин не билур,
Фазлу одоб қадрига етгучи дўст, ошнони сев.

Чин гўзаллик ташқи тошда зоҳир ўлмас ҳеч
Учмагин ҳуснига зинҳор, қалби ҳур, маънони сев. қачон,

Севгида поклик, садоқат истасанг, Қурбон мудом,
Ҳам латофат, ҳам назокат бобида аълони сев.

Замира Рўзиева

Атласи қиз

Дастгоҳ гуриллайди...
 Қизнинг юзларида ўйнар табассум...
 Меҳр балқиб турган нигоҳлар —
 Таранг ипаклардан узилмас бир зум.
 Чайир қўллар, нозик бармоқлар
 Қисқа масофада югурар илдам.
 Иштиёқ,... юракни жунбушга солар,
 Иштиёқ,... кўзларда акс этар бу дам.
 Тортилган ипаклар,
 Камалакдай латиф товланиб
 Армуғон этади ёниқ ҳис.
 Дастгоҳ гуриллайди...
 Зийрак нигоҳларга суяниб
 Унга орзулардан сўзлаётир қиз.
 Хаёллар орзули,
 Орзули хаёллар
 Чизади,
 Баҳорга, нурларга, гулларга тасвир.
 Бу тасвир ипаклар тусида
 Нафис матоларга кўчади бир-бир.
 Дастгоҳ гуриллайди.
 Вужудни диловор қўшиқ қамрайди.
 Бу қўшиқ дилдаги сўнги йўқ ҳавас,
 Дастгоҳ — таржимондир қўшиққа.
 Таржима — ловуллаб ёнаётган атлас.
 Ухшар бегард, безавол ишққа.
 Дастгоҳ гуриллайди,
 Утли нигоҳларга суяниб...

□

Бир эртақ бошлади юлдузлар,
 Бир эртақ.
 Ярим йўлда тутиб тинглади
 Шабадани оғушига олган қув терак —
 Сокинликда бир эрмак каби.
 Тинглади,
 Эгасин уйқуга кузатган боғ.
 Сукунат бағрида асира — оқ тун.
 Вужуди қулоққа айланиб,
 Юлдузлар сиридан бўлгали огоҳ

Тераклар,
 Ёлғиз боғ,
 Соқов тун,
 Тингладилар беҳис, бепарво, беун.
 Аммо юлдузлар кўнмади
 бу хил тингловчига,
 Тераклардан ошиб,
 Боғдан ўрмалаб,
 Соқов тунни тилиб олдинга сурилди.
 Бир ўт нигоҳни,
 Ҳапқирган юрак,
 Хўрсиниш ва оҳни —
 Яширган деразага бориб урилди.

□

Нега жимсиз?.. Нега сокинсиз?..
 Кўкламнинг завқидан,
 Тириклик шавқидан
 Ёниб кетмайдими юрагингиз?
 Бир қаранг,
 Кенг ҳарир кўйлагин,
 ёйиб, силкитиб,
 Қадамларин ноз билан босиб,
 Юракларга сўнгсиз — ҳаяжон солиб
 Баҳор кезаётир келинчак мисол!
 Кўтариб ялпизнинг бўйини
 Тонгда очилмаган деразангизга
 Авайлаб-авайлаб урмоқда шамол.
 Нега жимсиз?.. Нега сокинсиз?..
 Соғинган бинафша рухсор кўрсатиб
 Ҳавони кўмди-ку муаттарликка.
 Кўзларни ёндириб, дилни уйғотиб,
 Ўзи ҳам айланиб кетди қўшиққа.
 Фақат баҳор берар бундайин завқни,
 Ёниб бағрингизни тутинг бу нафас.
 Баҳор сахий,
 У — сиз йўқотган, сиз унутган ишқни
 Қайта ҳадя қилса ажабмас...

Замирахон Рўзиева В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг талабаси. Унинг илк шеърларидаги самимийлик, ўйчанлик, фикрнинг ўзига хос бадиий ифодаси киши диққатини тортади, ҳаётнинг мураккаб, баъзан сокин дақиқаларини куйлаётган орзу тўла қалб билан таништиради. Замира умидли ёшлардан. Ижоднинг машаққатли ҳамда фахрли йўлида унга оқ йўл тилаймиз.

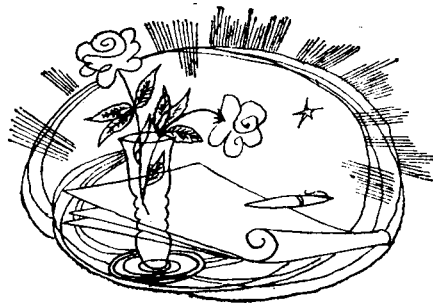
Эътибор ОХУНОВА.

Қаршимдаги бир жуфт қорачиқ
 Узатган таъқибли нигоҳга
 Омонат санчилиб турибман.
 Нимадир юракни тимдалар аччиқ,
 Нимадир юракни солар қийноққа.
 Мен эса,
 Илтижога тўла, ҳали айтилмаган
 Сўзларга
 Муаллақ санчилиб турибман.
 Сўз йўқ...
 Лаблар сўз тополмай қолди азобда.
 Хотиралар бир-бир сирғалар,
 Сирғалар кўзларим ўнгида.
 Нафрат билан соғинчларга
 Қоришиб кетади бу чоғда.
 Мен ҳамон санчилиб турибман
 Таъқибли, ўтинчли нигоҳга.
 Ҳамон хотиралар сирғалади,
 Сирғалади кўзлар ўнгида.
 Ҳукм сураб бунда
 Йилга татийдиган лаҳзалик сукут.
 Сукут...
 Сукут...
 Соғинчлар нафратни енгар сўнгида.

Дилимда мавжланар ҳислар тўлқини,
 Сирларидан мени этганча огоҳ.
 Хаёл ипларимда орзу талқини,
 Мен олис манзилни кўзлаган сайёҳ.
 Ташвишсиз онлардан изламам паноҳ,
 Йўллар заҳматига алишгум тинчим.
 Мен қўшиққа, нурга ташна бир сайёҳ,
 Ерқин чўққиларда бордир илинжим.

Воҳид Зоҳидов,

академик

ОТАШИН ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТ

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг энг катта хизмати шундан иборат бўлдики, у тарихда биринчи марта ўзбек адабиётига социалистик реализмни олиб кирди, шу адабиётга асос солди, шу адабиётга Улуғ Октябрь инқилоби ва социализм ғояларини, том маънода янги гуманизм ва интернационализм идеалларини олиб кирди, революцион ишчи синфи ва деҳқонни, Ленин партиясини, шу партия руҳи ва интилишларини олиб кирди, шу меҳнат аҳли, шу партия ва ғояларни тарих ҳамда жамият тақдирини янги, озод ҳаёт томон ҳал қиладиган асосий кучлардир, омиллардир деб тушунди, шундай фикрни илк дафъа адабиётимизга олиб кирди, шу кучларга, шу фикрга ўз умрининг охирига қадар вафодор бўлди, шуларга сидқидил хизмат қилишда ўз фаолияти ва ижодининг асосий маъносини кўрди. Бу ниҳоят даражада мураккаб, оғир ва масъулиятли йилларда, шиддатли курашларда содир бўлди. Унинг ҳалокатининг ўзи ҳам тасодифий бўлмади, шундан шаҳодат беради.

Худди шу хизматлари билан Ҳамза адабиётимиз тарихида мустасно ўрин эгаллаган мустасно зотдир.

Яна шуниси ҳам бор: Ҳамза ижоди ва умуман ижтимоий фаолияти жуда серқиралидир. У, революцион арбоб, оташин тарғиботчи, талантли режиссёр, ҳозиржавоб актёр, новатор композитор ва жонқуяр педагог ҳамдир.

Ҳамза ғоят чигал ва машаққатли, чўнг қоришиқли ва зиддиятли вақтларда яшаб, катта ҳақиқат ахтариб узун ва мураккаб ижодий-ғоявий такомил йўлини ўтди. Ниҳоят, у энг катта ва асл ҳақиқатни, халқ ҳамда ватаннинг туб манфаатларига бевоқиф хизмат қилишнинг ягона, тўғри йўлини Улуғ Октябрь революциясида, социализм идеалларида топди ва шуларга содиқ қолди, ўз ҳаётини, ўз талантини шуларга бағишлади.

Қоронғиликда ва туман ичида адашиб, азоб чекиб юрган одам ёруғликни кўриб нажот йўлини топганда қанчалик беҳад шодланса, Ҳамза ҳам Улуғ Октябрь кўёшини шундай хурсандчилик билан қучоқ очиб кутиб олди, ўз халқининг мустамлакачилик ва феодализм зулмидан, чоризм ва буржуазия қабохатидан, таҳқир ва талашларидан озод бўлганлиги учун, умуман Ватанимиз халқларининг ҳурриятга эришганликлари учун беҳад шодланди. У, Совет ҳукуматининг, Коммунистик партиянинг ҳар бир кўрсатма ва чораларини амалга оширишда актив иштирок этди ва буни ўзининг жонажон иши деб билди, шараф деб тушунди.

Энг муҳими шундан иборатки, Ҳамза Октябрь революциясининг, бу инқилоб вазифаларининг чуқур интернационалистик характери ва мақсадларини, халқаро аҳамиятини яхши тушунди. Шунинг учун ҳам унинг ижоди том маъноси билан интернационалистик ва гуманистик мазмунга эга бўлди. У ўз тақдирини фақат ўз мамлақати ва халқи тақдири билангина боғламади. Ташқи Шарқ ва Ғарб мамлакатлари меҳнаткашларининг зулм ва таловчиликка қарши олиб борган курашларини, уларни озод қилиш мақсадлари ҳам Ҳамзани жуда жиддий машғул этди. У Ғарб империалистлари ва мустамлакачиларини ланъатлади, мазлум Шарқ халқларининг, бўғилган Ғарб меҳнат аҳлининг дардини чекди, уларнинг ҳаммасини империализм ва мустамлакачиликка қарши олиб бораётган курашларига, озодлик ва фаровонлик учун олиб бораётган олишувларига ҳисса қўшишни ўзи учун шарафли иш деб билди, интернационалистик бурч деб тушунди, уларнинг келажаги нурли эканлигига комил ишонч билан қаради.

Шундай қилиб Ҳамза ижоди халқаро аҳамият касб этди.

САНЪАТ — САОДАТИМ

1919 йилнинг эрта баҳори эди. У вақтда мен Горчаково (ҳозирги Марғилон) станциясида ота-онам билан бирга яшардим ва шу ердаги темирўйлчилар болалари мактабида ўқирдим. Мен куйлашни, рақсга тушишни жуда севардим. Ҳар бир байрам, революцион митинглардан сўнг, албатта катта концерт бўларди. Мен ҳам онамнинг имо-ишорасини интизор бўлиб кутардим. Ички қувонч ва ҳаяжон билан саҳнага чиқардим...

Ана шундай баҳор кунларининг бирида синфимизга дарс вақтида икки киши кириб келди; улардан бири ҳарбий кийимда, иккинчиси эса гимнастёрка устидан бекасам тўн кийиб олган, бошида дўпписи ҳам бор эди. Улар ўқитувчилар ва биз билан саломлашиб, орамызда қўшиқ айтувчи, ё рақсга тушувчи ёки шеър ўқишни биладиганлар борми, деб сўрашди.

Бекасам тўн кийиб олган киши эса, ҳар биримизга бир-бир қараб чиқди. Қизлар ҳам ажабланишиб унга тикилишарди. У шкаф устида турган мандолинани олди, яхшилаб созлади. Утириб оҳиста «Нур сочади тўлин ой» деб номланган рус халқ рақс қўшиғини бошлади. Синфда жонланиш пайдо бўлди. «Мени ўзбек кишининг русча қўшиқни равшан айтиши ниҳоятда ҳаяжонлантирди. Нотаниш киши мулојим, чиройли табассум қилиб, унга жўр бўлишимизни сўради. Биз худди шуни кутиб тургандек ва биргаликда қўшиққа жўр бўлдик, айрим қизлар рақсга тушишди. Мен ҳам улардан қолишмасдим.

— Жуда яхши! Бугун оқшом клубда қизил армиячилар учун қўйиб бериладиган концертда қатнашасизлар!— меҳмон шундай деб, биз билан хайрлашди.

Оқшом клуб зали жангчилар ва станцияда яшовчилар билан гавжум эди. Бир неча концерт номеридан сўнг, биз, бир неча ёш қиз саҳнага чиқдик. Биз «Нур сочади тўлин ой» қўшиғини бошлаб юбордик, янги танишимиз бизга мандолинада жўр бўлди. Қизлар, ҳаммамиз энди у киши қаршисида тортинмас ва ажабланмас ҳам эдик. Фақат ҳаяжондан бир оз овозимиз титраброқ чиқарди. Бу ҳаяжон ёлғиз ўзимизга маълум эди, залда ўтирганларга сездирмасликка интилардик.

Йигилганлар бизларни диққат билан тинглашди, гулдурас қарсак чалиб, яна саҳнага чиқишимизни сўрашди. Шунда самимийлиги, камтарлиги билан салобатли, қалбимда ўзига нисбатан илиқ ҳурмат пайдо қилган бу киши қаршимда чўккалаб ўтирди-да:

— Бирор бир ўзбекча қўшиқни биласанми?— деб сўради.

Мен тасдиқ ишорасини қилдим ва «Онажон» қўшиғини билишимни айтдим. Қўшиқни бошлашим ҳамон, у мандолинада қўшиқ куйини чалди.

Уша вақтда ёнимда турган, менга жўр бўлаётган киши Ҳамза эканлигидан, у ёзган шеърни қўшиқ қилиб айтаётганимдан беҳабар эдим...

Орадан бир неча йил ўтгандан сўнг, устоз Муҳиддин Қориеқубов. қўлида таълим олаётган пайтдагина мени саҳнага Ҳамза етаклаб чиқишидек улуғ бахтга муяссар бўлганимни билдим ва чуқур ҳис қилдим. Бу кун дилимда мустаҳкам ўрнашиб олди. Бу кунни сира унутолмайман. Халқ орасида овозга тушишимда, уларнинг муҳаббатини қозонишимда, Парижда ўзбек санъатини бутун жаҳонга машҳур қилишимда Ҳамза ва унинг дўсти Муҳиддин Қориеқубовнинг тутган ўрни беқиёсдир.

Ҳамза кейинги учрашувларимиздан бирида совға қилган тиллақош ва қўйидаги шеърини сатрлар қалбимда у кишидан ажойиб хотирот бўлиб сақланиб келмоқда. Уйлайманки, дилимда бу хотирот самимий ва камтарин, олижаноб ва меҳрибон кишининг руҳидек абадий яшайди.

Оймисан, ё қамара,
Белинг нозик камара,
Номинг экан Тамара,
Жаҳонга кулиб қара!

Шайхлар жаннат учун,
Лоф чекурлар ёлгончи.
Беролмас икки жаҳон
Бу самардек самара.

Шон-шараф келтирдигин сен,
Париждан элимизга,
Энди яша, ғамгин бўлма,
Яша синглим, Тамара!

Назир Сафаров,

Ўзбекистон халқ ёзувчиси.

БАЙРОҚДОРИМИЗ ЎЗИНГИЗ

Устоз Ҳамза таваллудига тўқсон йил тўлди. Тўғрироғи устоз тўқсон ёшга кирдилар ҳисоб. Аввал-охир бу улўф зот бутун ҳаётини халқ хизматига бағишлади, ҳозир ҳам ижоди билан халқ хизматига камар-баста, бундан сўнг ҳам шундай бўлиб қолади.

Ёшини яшаб қўйган китобхон ва санъат мухлислари ҳам, тадқиқотчи олимлар у ёқда турсин, 5—6 яшар боғча болалари-ю, бошланғич мактабнинг талабалари ҳам Ҳамза мероси заковатидан нур эмиб, баҳраманд бўлмоқдалар.

Тарихда ўз мактабини яратиб, жамият ҳаётида мустақкам ўрнашиб қолган умри-боқий сиймолар оз эмас ҳаракатдўғи бу дунёда. Улар авлоддан-авлодга кўчиб мухлислар юрагида чақмоқ бўлиб чақнаб, онг ва тафаккурларга ижобий таъсир кўрсатиб келмоқдалар. Бошқача қилиб айтганда умумбашар учун дониш устоз ва тарбиячи бўлиб қолмоқдалар.

Замондошимиз Ҳакимзода ҳам ўша донишларнинг биридир. Аммо Ҳамза яшаб ижод қилган давр, ижтимоий муҳит ўзига хослиги, миллийлиги, айна бир вақтда интернационалиги жиҳатидан ёрқинлиги билан дарҳол кишилар кўзига, дилига чалинади. Устоз Ҳамза ўз халқи-миллати мотамсаро кун кечираётган ўша икки томонлама зулм ҳукмрон бўлган даврда шиддаткор, ёрқин яшин янглиғ пайдо бўлди. Гарчи унинг дастлабки фаолиятида маърифатпарварлик хусусияти маъжуд эсада, у узоққа чўзилмади, тез орада унинг сиёсий-ижтимоий фаолияти равнақ топиб, революцион тус олди, инқилобий ҳаракати мавж ура бошлади. У динфуруш мулла-эшонлар кирдикорларини шафқатсиз фoш қилиш, бидъат-хурофотга аёвсиз ўт очиш, миллий зулмга, одам-одамни эксплуатация қилишига қарши, аёллар эрки, озодлиги, тенг ҳуқуқлиги учун курашда адабиёт санъатининг барча формаларидан самарали фойдаланди. Маърифатпарварликдан, ўзи бошлаб, йўргаклаб балоғат ёшига етказган ўзбек совет адабиёти ва санъатининг яловбардори, ҳормас-толмас етук инқилоб куйчиси, оташин пропагандист сифатида элга танилди, ҳамфикр, ҳаммаслақлар орттира борди, уларни курашга жалб этиб халқ оммасини уйғотишга, оёққа бостиришга кўмаклашди. Табиатан хассос лирик шоир, публицист, педагог, ғазалнавис-бастакор ва машшоқ бўлган Ҳамза халқининг 100 дан 98 улуши саводсиз бўлган ўз миллатига инқилобий ғоя ва тушунчани онсонроқ ва жўнгина англатиш — тушунтириш, фикрини ўзгартириб, онгини ошириш йўларини ахтариб топди, кашф этди. Шу мақсадда драма

труппаси тузиб иш кўришга киришди ва томошабинларга тез етказиш учун кичик формада пьеса-инценировкалар ёзди. Кураш ва тарбия воситасининг шу йўл, шу формаси жамиятда қораланиши зарур бўлган объект ва социал зулм ва тенгсизликни фoш қилиш учун энг қулай восита эди. Бу мақсадни амалга оширишда адабиётининг юмор, сатира жанрини ишга солиб, уни ривожлантира борди. Қарама-қарши синф дунёқарашини ошкор қилиб, адолат-адолатсизлик, янги ҳаёт, ҳақ-ҳуқуқ сингари актуал масалаларни кўтариб чиқди, курашнинг турли-туман воситаларини ишга солиб, тарғиб ва ташвиқ қилишдан чарчамади. Тариф жоиз эрса, халқ эрки, озодлиги, бахт-саодати учун ўзини ўтга-сувга уришдан тоймади.

Ҳали маккор эшон-мулларнинг қўли узун, тили қиличдан кўра кескир, ҳукми бешафқат, ҳар бир маҳаллада бир, баъзиларида кўшмачит дин минбари, мусулмонлар саждагоҳи бўлиб, шариат ҳомийлари, халқни дин оғуси билан заҳарлаб турган қалтис бир шароитда шариат паноҳ имом-домла, эшон-қозиларни таъмагарликда айблаб, «Ёлғонни рост, ростни ёлғон кўрсатишда, макр-ҳийлагарлик бобида шайтонга дарс бериб келаётган мударрис — ўзларингиз! Молпараст — ҳаром томоқ, риёкорликни касб қилиб олган фирибгар ҳам ўзларингиз!»— деб бонг урди. Мард-майдонлик, эзгулик йўлида жон фидо қилиш Ҳамзага хос юксак фазилат эди.

Ҳамза тинимсиз ижод қилди, ижодий маҳсулотини халқ бахт-саодати хизматига бағишлади, унинг ҳар бир калима сўзи душман юрагига ўқ бўлиб санчилди, дўсти, меҳнаткашга куч-қувват, умид-рўшнолик бағишлади, асрий уйқу-мудрашдан уйғотди. Бу эса ўзбек совет адабётида новатор Ҳамзанинг кашфиёти, айна вақтда бебаҳо мероси ҳам бўлиб қолди.

Ҳамза ижоди кўпқиррали бўлгани, у яратган асарларнинг баъзилари бизгача етиб келолмай тургани ҳамон олимларимизнинг қўлларини «боғлаб» тургани ҳам ҳақиқатдир. Ҳамза ижоди олимларимиз томонидан қанчалик тадқиқ қилинган бўлмасин ҳали у тугал ўзлаштирилмаган қуриққа ўхшаб турибди, кўпқиррали ижодида тахти бузилмаган саҳифалар топилиши эҳтимолдан узоқ эмас кўринади.

Устоз Ҳамза бутун ҳаётини халқ ишига, коммунистлар партияси ишига, янги бахтиёр ҳаёт қуришдек олий мақсадга бағишлади. Меҳнаткаш халқни курашга, яратувчилик ишига дэъват қилди ва ўзи намуна кўрсатиб, советлар ҳокимиятига беминнат дастёр, дадил қўл, довурак дил, фидойи

зиёкор бўлиб хизмат қилди. Ҳа, унинг барча орзу-истаклари коммунистлар партияси раҳнамолигида замондошлари томонидан амалга оширилди. У иш бошлаган даврда қашшоқ, тарқоқ бўлган Ўзбекистон бугунги кунда қардош республикалар даврасида ажиб гулистон, ҳеч бир муболагасиз тенги йўқ бўстон бўлиб қолди. Заволсиз республикамиз мулки дахлсиз ва муқаддас бўлганидек, устоз Ҳамза мероси дахлсиз ва муқаддас. Биз — унинг замондошлари, ватандошлари, шогирдлари Ҳамза меросини кўз қорачиғидек эҳтиёт қиламиз, унинг зарварағиде ёзилган эзгу мақсадларни

авлодларга етказамиз, устознинг заволсиз умрбоқий нурафон китоблари бугун қўлма-қўл севиб ўқиладиган экан, эртага ва индинга ҳам қўлма-қўл бўлиши, кўзларга тўтиё бўлиши турган гап.

Азиз замондошлар! Ўзбек совет адабиёти ва санъатининг байроқдори, ўзбек халқининг фахри ифтихори, умрбоқий замондошимиз аллома Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий таваллудининг қутлуғ 90 ёшлик тўйи муборак бўлсин.

Устоз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга таъзим ва тасанно.

Зикир Муҳаммаджонов, СССР халқ артисти

ИЛҲОМБАХШ СИЙМО

Ҳамзани театрдан, театрни Ҳамзадан ажратиб бўлмайди. Ҳамза Октябрь инқилоби туфайли бунёдга келган давлат театр труппасига бошчилик қилган карвонбошидир. Бу карвонбошининг вазифаси ниҳоятда улкан эди; артистлар тўплаш, режиссёрлик қилиш, кўшиқ ёзиб, куй басталаш, энг муҳими янги инқилоб учун хизмат қила оладиган пьесалар яратиши керак эди. Буларсиз эндигина атак-чечак қилаётган ўзбек совет театри мавқеини кўтариб бўлмас эди. У ўзининг биргина «Бой ила хизматчи» асари билан Туркистон ўлкасида санъатимизнинг истиқболини аниқлаб бера билди.

Бу асар зўр ижтимоий масала кўтариши, бадииятнинг бойлиги, образларнинг пухта ишланганлиги, персонажлар айтадиган сўзларнинг ўзига хослиги билан драматургиямиз дурдонасидир. Ҳамзамизнинг театримиз ташкил топишида хизмати шу қадар каттаки, бу улғу зотни Глобус театрини яратган инглиз драматурги Шекспирга, ўзи комедиялар ёзиб, роль ижро этган француз адиби Мольерга, Москва академик Малый театрини «Ўз уйим» деб билган драматург Островскийга ўхшатгинг келади.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий шу қадар қайнар булоқ, чашмадирки, унинг ижодидан қанча-қанча шоирларимиз, композиторларимиз, драматургларимиз, режиссёрларимиз, актёрларимиз баҳра олдилар ва олмоқдалар. Драматургияда Комил Яшин, Зиё Саид, Зиннат Фатхуллин, Назир Сафаров, Фулом Зафарий, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон, Ҳамид Фулом каби, режиссёрликда Маннон Уйғур, Ятим Бобононов, Тошхўжа Хўжаев, Бобо Хўжаев каби, музыкада М. Ашрафий, М. Бурҳонов, М. Левиев, С. Юдаков, И. Акбаров, С. Бобоев каби қайнар булоқдан оби ҳаёт тотганлар сон-саноксиз. Актёрликда бирорта ном йўқки, у кишининг асарларида образ яратиб, донг чикармаган бўлсин. Аброр Ҳидоятон ва Шукур Бурҳоновнинг Ғофири, Сора Эшонтураев:

ванинг Жамиласи, Обид Жалиловнинг Солиҳбойи, Ҳалима Носированинг Майсараси сўзимнинг исботи учун кифоядир.

Ёшларимизнинг улғу драматургимиз Ҳамза асарларида роль ижро этишга ишқивозлигига тараф йўқ. Яқинда Тошкент театр ва рассомчилик санъати институти студентлари ўртасида ўтказилган «Ким қайси ролни ижро этишни истайди?» деган кўрикда деярли ҳамма ёшларда Ғофир ва Жамила образларини яратиш иштиёқи борлиги аниқланади.

Ҳамзани ўзбек театр санъатининг чет эл саҳналарига чиқишига сабабчи бўлган классигимиз деб биламиз. Унинг «Бой ила хизматчи»си Болгария, Мўғулистонда, композитор С. Юдаков музыка яратган «Майсаранинг иши» асари Польшида саҳна юзини кўрди. Оташнинг шоиримиз Ҳамза сиймоси саҳналаримиз ва экранларимиз учун катта мавзу бўлмоқда. Бу улкан мавзуга қўл урган Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Комил Яшин шоир Амин Умарий билан биргаликда ҳали 40-йиллардаёқ «Ҳамза» пьесасини яратиб, академик театр коллективига топширган эди. Бу ўлмас сиймо образини СССР халқ артисти, СССР Давлат мукофоти ва республика Давлат мукофоти лауреати Олим Хўжаев яратган эди. Бу асар кўп театрларда қайта-қайта ўйналиб келмоқда. Бу образни ўз навбатида яратишга ҳисса қўшганимдан мамнунман.

Композитор Собир Бобоев шу асар асосида «Ҳамза» деган опера яратишга муваффақ бўлди. Ўзбек киностудиясида Ўзбекистон халқ артисти, Ҳамза мукофоти лауреати машҳур режиссёр Шухрат Аббосов Яшин ака билан ҳамкорликда Ҳамзамизни янада абадийлаштириш учун унинг ҳаёт ва ижод йўлини тўла акс эттирадиган кўп серияли киноэпопея яратмоқда. Ҳамзанинг умумсовет маданиятига қўшган ҳиссаси тўрт томонга илдиз отиб кетган забардаст чинордек савлат тўкиб тураваради.

Малоҳат Абдурахмонова,

филология фанлари кандидати

УСТОЗ ИЗИДАН

Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулла айни ижодий изланиш даврида Ҳамза Ҳақимзода билан танишади. Бу танишув эндигина адабиёт майдонига кириб келаятган ёш шоирнинг тўғри йўлни танлаб олишига ёрдам беради. Ёш шоир устоз ўғитларига амал қилиб, ўзи танлаган воқеани чуқур ўрганишга, шакл жиловларига мафтун бўлмасликка интилади. Ижодкор энг аввало замоннинг илғор кишиси қаторида туриши, давр талабига ҳозиржавоб бўлишни асосий вазифа қилиб олиши кераклигини тушунади. 1926 йилда Собир Абдулла комсомол ташкилотининг топшириғига кўра комсомолларнинг юриш марши учун кўшиқ ёзади. Шаҳар бўйлаб ёшлар ижросида куйланган бу кўшиқ Ҳамзанинг диққатини тортади. Бу вақтда Собир Абдулла «Янги Фарғона» газетасининг «Чиғирик» бўлимида адабий ходим бўлиб ишлар эди. Шоирнинг ўзи бу ҳақда «Шоирлар шаҳри, фозиллар фаҳри Қўқонданман» номли мақоласида бундай ёзади: Бундан (яъни кўшиқдан — М. А.) хабардор бўлган устоз Ҳамза, редакцияда мени учратиб табриклагандан кейин, қўлимдан тутиб, шундай деди: «Газета ва журналларда шеърларингни ўқиб жуда хурсандман! Бироқ афсусланадиган ерим шуки, халқимизнинг кўпчилиги қисми ҳали саводсиз, чала савод. Саводи борлари ҳам шеърларимизни газеталардан ўқиб завқланиш савиясига эга эмаслар. Агар шеърларим ҳаммага баробар етиб борсин, ҳамма ўқисин десанг, кўшиқ ёз, ука! Кўшиқни саводсиз ҳам, чала савод ҳам, ҳатто кўзи ожизлар ҳам эшитади. Янги кўшиқни ҳузур қилиб тинглаб, уни ёзган шоирга раҳмат айтади. Бу билан сени газета-журналда қатнашишингдан узоқлаштирмақчи эмасман. Газета-журналларда ҳам фаол қатнаша беру, ашула ёзишни биринчи вазифалар қаторига қўй. Халққа тез тақиласан. Газета-журнал йўқ, қоронғи замонда Муқимийни халққа танитган шу ашула-да». («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1970 йил, № 3).

Ҳамзанинг эътибор билан айтган бу сўзлари ёш шоирни руҳлантириб юборган эди. Ана шу даврдан бошлаб Ҳамзанинг вафотига қадар устоз ва шогирд ўртасидаги мустаҳкам ижодий алоқа давом этади. Собир Абдулла Ҳамзанинг оқоридаги фикрларига амал қилиб, умрининг охиригача кўшиқ жанрида самарали ижод қилди. У ўзбек совет адабиётида кўшиқ жанрининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшди. Шоир замон талабларидан келиб чиқиб кўшиқ ёзаркан, унда халқнинг дилидаги айтмоқчи бўлган гапларини акс эттиришга интилади.

Ҳамза Ҳақимзода кўшиқ ижрочисидан текстдаги сўзларнинг тўғри ва таъсирли қилиб талаффуз этилишини талаб қилар экан, Собир Абдулла ҳам устозининг бундай ҳақли талабини ўз фаолиятида қўллади. Собир Абдулла ижодий архивдаги қўлёзмалар орасида «Қалам, замон ва кўшиқ» номли мақола сақланмоқда. У классик шоирларимизнинг ноёб ғазаллари айрим савияси паст бўлган хонандалар томонидан бузиб айтिलाётганидан қайғуриб шундай ёзади: «Халқ орасида бир машҳур ҳикоя бор. Бобораҳим Машраб даладан ўтиб кетаётса, ерига марза олаётган бир деҳқон йигит Машрабнинг бир ғазалини ниҳоятда бузиб куйлаётганини эшитибди. Хафа бўлганидан хуржунни ерга қўйиб, оёғи билан деҳқон олган марзаларни вайрон қила бошлабди. Буни кўрган деҳқон йигит дод солиб, Машрабни ёқасидан тутибди: «Қандай виждонсизсанки, менинг олган марзаларимни индамай вайрон қилмоқдасан?...» Машраб унга шундай жавоб берибди:— Сан менинг ғазалимни вайрон қилсанг майли, мен санинг марзангни вайрон қилсам виждонсизманми? Ҳолбуки марзани ҳар ким ҳам тиклаши мумкин, аммо вайрон бўлган ғазални ўзимдан бошқа одам тузата олмайдими». Собир Абдулла давом этади: «Бир тўйда Ғафур Ғулом билан устоз Фурқатнинг бир ғазалини оқорида зикр қилинган «отарчилар» шундай вайрон қилганини шоҳиди бўлганмиз.

Чарх кеч рафторнинг бир
шишасидан доғман,
Аршини нордон суриб, кулфатни
давно тортадир.

Фузулийнинг «Кавокиб сайрини шаб, то сахар бедор ўландан сўр», матлаи билан бошланадиган машҳур ғазалини эса, «Кавобпаз сайрини шафтолидан безор ўландан сўр» ҳолида эшитиб туюқиб кетдик, ўша ижрочини қақириб, бу ғазалнинг мазмунини сўраганимизда: «Шунга ҳам тушунмасангизлар қанақа одамсизлар, Фузулий бу фалсафий ғазалида содда қилиб, шофтоли еябериб совуғинг ошиб кетса кавоб егин, кавобпази кидир деган» деб жавоб берди» (Собир Абдулланинг шахсий архивидан). У «Маъмуржон Узоқов», «Жўраҳон Султонов» номли мақолаларида ҳам хонанданинг ижрочилик маҳорати ҳақида, унинг ўзига хос сирлари борасида Ҳамза ўғитларидан келиб чиқиб гапирди. Шоир кўшиқ ёзганда даврнинг ақтуал мавзуларига мувожаат қилади, уларда муҳим масалаларни дадиллик билан кўтариб чиқади. Бу фазилат унга биринчи навбатда Ҳамза ижодидан «оққан». Унинг «Қора хабар»

(1929) шеърда гаранжи ташлаб, жамоат ишларига актив қатнашган аёлниг ўз эри томонидан ваҳиёна равишда ўлдирилиши тасвирланган. Шоир ички душманларнинг бундай қонли ҳаракатларини ўлиб бораётган синф вакилларининг жон талвасаси сифатида талкин қилиб, уларга нисбатан совет кишиларида чексиз нафрат ҳиссини уйғотади. Шу билан бирга одамларни бундай душманларга нисбатан доим хушёр бўлишга чақиради. Шеър ҳам мавзу, ҳам мотив жиҳатидан Ҳамзанинг «Турсуной марсияси» асарига яқин туради. Ҳамза ёзади:

Ортиқ бино қўйдим ёр деб ўзимга,
Кулгич эрким уйқу бермай кўзимга.
Номард экан олди боғлаб қўлларим,
Қиё боқмай кўз ёш томган юзимга.

Собир Абдулла ҳам худди шу фикрни давом эттиргандай бўлади:

Қўйинг! — деди, — жоним эрим,
Ширин жоним қийналди,
Умид қилиб сенга томон
Қиё қараб ёлворди!..
Унинг пок бир сийнасига
Оёқ қўйдинг, сўнг янчдинг!
Янчиб, тепиб туриб шу дам
Питиллатиб бир санчдинг!..

Устоз ва шогирд томонидан ёзилган бу ҳар икки шеърда ҳам нурга интилган аёлниг эри томонидан бўғилган орзу-ҳаваси ифодаланади. Бундай ижодий, яқинлик Ҳамзанинг «Ўзбек хотин-қизларига» ва Собир Абдулланинг «Сотқиной» шеърларида ҳам аниқ сезилади. Ҳамза:

Оналик ҳуқуқингни ҳурмат
этмаганларни
Юзларин қаро айлаб, феълидан
пушаймон қил —

деб ёзган эди. Ҳамзанинг хитоб тарзида ёзилган шеърдаги бу фикрни Собир Абдулла юқоридаги шеърда шундай давом эттиради:

Вулутлар бағрини йирт,
Қўрқма Ой,
Қўрқмагил қаршингда балки
«Қарқара» кучлар чиқар,
Чиқса чиқсин бор тўсиқни
Қўлдаги эркинг йиқар.

Бу икки шеър ҳам ўзбек аёллари ҳақида бўлиб, уларда хотин-қизларнинг азоб-уқубатли ҳаёт кечиришига сабабчи бўлган эски урф-одатлар ва хурофот қораланади. Бу жаҳолат ботқоғидан халос бўлишга ундалади.

Собир Абдулла устоз аънанасини давом эттирар экан, кўп ҳолларда унга новаторона ёндашади. Масалан, унинг юқоридаги «Сотқиной» номли шеърда Сотқиной исми шоирга маъқул бўлмайди. У бу исмининг заминда бойларга сотилаётган қизларнинг тимсолини кўради. Шунинг учун бундай исмларни ҳам ўзгартриш тарафдори бўлади. Сотқиной исмидаги сотқинни олиб ташлаб, ойна сақлаб қолган шоир «Ойни сотқин бир буюм деб қараш» мумкин эмаслигини таъкидлайди. У бу шеър асосида

кейинчалик «Ойхон» музикали драмасыни ёзган эди.

Собир Абдулланинг шеърятдан драма жанрига кириб келиши ҳам Ҳамза аънанасини давом эттириши билан изоҳланади: «Бора-бора булҳавас кўнгил, устозга эргашиб саҳна асарлари ёзиш орзусига тушди, — деб ёзади у «Мураббий» номли мақоласида. — Бироқ бу орзуга етишиш учун мени йўлга бошловчи тажрибали бир драматург, бир режиссёр — раҳбар Қўқондан топилмас, Ҳамза Ҳакимзода театри тарқаб, уни ўрнига шаҳар комсомол ташкилоти ташаббуси билан ёшлар театри эндигина тетапоя қилиб келаётган эди. Менинг бу орзу қилган драматург бўлиш ниятим Ҳамзахон ака қулоғига етиб борди, Ҳамзахон ака билан яна «Янги Фарғона» газета редакциясида кўришдик, ўша куни устоз Андижондан қайтган эди. Дўстлар билан бир нафас шахмат суришгандан кейин мени эргаштириб тўғри Гишткўприкка, ундан ўтиб, «Қамол қози мадрасаси» деб аталган кичик, озода мадрасага кириб бордик, бизни бу ерда Муҳиддин Қориёқубов кутиб олди ва ичкарига таклиф қилди. Ичкаридаги кенг хонада меҳмонлар соз чалишиб ўтиришган экан, улар Ҳамзахон ака билан кучоқлашиб кўришиб, тўрга таклиф қилдилар. Уларни кўрган устоз жуда яйраб кетган эди. Мен бу меҳмонларни пойгада ўтириб аста-секин таниб олдим. Хушовоз ҳофиз Беркинбой Файзиев, Муҳиддин ҳожи, Ҳайит охун, қўқонлик Юсуфжон чангчи яна бирлари драматург, «Ҳалима» пьесаси муаллифи Фулом Зафарий эди. Сўхбат пировардида Ҳамзахон ака мени Фулом Зафарий ва Қориёқуб билан таништириб бундай деди:

— Собир бизга эргашиб қўшиқлар ёзаяпти. Энди пьеса ёзишни ҳам ҳавас қилиб эрталабдан этагимни ушлаганича эргашиб юрибди. Мен Қўқонда кам бўлаётганлигим учун сизларга топшираман».

Устоз Ҳамзанинг бундай ғамхўрлиги ва эътибори Собир Абдуллада ўзига нисбатан ишонч туйғусини уйғотди. Орадан кўп вақт ўтмай, у «Мухбирга ҳужум» номли драмасыни ёзиб, Ҳамза муҳокамасига ҳавола қилади. Ҳамза унинг бу соҳада ҳам иқтидорини кўриб, асарни қўлга олар экан, хурсанд бўлиб шундай дейди. «Хўп хатинг борда, Собир! Хушхатликда Қўқонда Шермат карвондан кейин сен турасан! Бўпти эрталабгача ўқиб чиқаман».

Асар 1927 йил 5 май матбуот куни Фулом Зафарий режиссёрлигида саҳнага қўйилган. Драмада бош ролини ўйнаётган Умаржон Қодиров касал бўлиб қолганлиги сабабли асосий ролини Собир Абдулланинг ўзи ўйнаган. Асарнинг муваффақиятидан, айниқса Собир Абдулланинг актёрлик маҳоратидан завқланган Ҳамза: «Энди бу ишминизни ҳам давом эттирувчилардан яна битта туғилганидан хурсандман, аммо эсанкирама, шошма, эринчоқ бўлма, дадил олдинга бос!» — деб ёш драматургни табриклайди.

Собир Абдулла Ҳамзага бўлган эътиқоди, ҳурмати шогирдлик вазифасини поклик

билан, виждонан бажариб, устоз ўғитларига бир умр содиқ қолди. Буни Ҳамза аънаналарини давом эттиришидагина эмас, балки унинг меросини тўплашида, Ҳамзанинг «Майсаранинг иши» комедиясини, «Қорасоч» либреттасини қайта ишлаб, сахнага олиб чиққанида, ғазалларига мухаммаслар боғлаганида ҳам кўриш мумкин.

Собир Абдулла ҳаётининг сўнги йилларида «Ўтган тунларим, кутган кунларим» номли роман ёзишга бошлаган эди. Ҳозир унинг архивида шу романнинг айрим боблари ва унга тўпланган материаллар сақланмоқда. Уша материаллар орасида Ҳамза ҳақида ёзилган саҳифалар ҳам бор. Бу эса, Собир Абдулла мазкур романида Ҳамза образини яратиш ниятида бўлган бўлса керак, деган фикр туғдиради. Умуман у хоҳ шеър, хоҳ катта жанрга қўл

урмасин, унга устоз Ҳамза илҳом бағишлаган. Буни шоирнинг ҳаёти ва асарлари тўла тасдиқлайди.

1967 йил Хоразмда Ҳамза ижодига бағишлаб ўтказилган илмий аънавий сессияда сўзлаган нутқида Собир Абдулла устозига бўлган миннатдорчилик туйғуларини шундай ифодалаган эди.

Қўшиқ ёзганда, жўшқин шеъримиз
пардозисан Ҳамза,
Баланд куйлар эканмиз, авжимиз
парвозисан Ҳамза,
Ҳамма санъат элининг хурмати,
эъзозисан Ҳамза,
Замон мизробига соз, созимизнинг
созисан Ҳамза,
Адиблар минбарининг янграган
овозисан Ҳамза.

Мурод Иброҳимов,

филология фанлари кандидати

МАРШ ЖАНРИ ВА ҲАМЗА ИЖОДИ

Ҳар хил ғоявий ва поэтик аънаналарнинг адабиётлардан адабиётларга ўтиши ҳамда янги заминда яшashi, ривожланиши ҳар доим бўла бермайди. Утишлар тарихий тараққиётининг маълум даврларида, шу даврлардаги адабиётнинг ғоявий-эстетик талаблари асосида, ўша адабиётнинг илғор, истеъдодли вакиллари ташаббуси билан юзага чиқади. Кўп асрли ўзбек классик адабиётида бўлмаган бир неча адабий жанрлар, жумладан марш жанри ҳам, ўзбек совет шеърятига ана шу усулда ўтган. Аммо ўзбек совет адабиётининг илк даври (1917—1920) ва 20-йиллари (1920—1929)га бағишланган тадқиқотларнинг деярли ҳаммасида мазкур масала ниҳоятда юзаки ҳал этилади: «Ҳамза кўпроқ кўшиқ жанрида, С. Айний эса марш жанрида асарлар ёзди», «агар Ҳамза кўшиқ формасини танлаган бўлса, С. Айний марш формасини танлади», «Ўзбек поэзиясида марш жанрининг асосчиси С. Айнийдир»...

Икки асосий сабаб туфайли бу фикрларга қўшилиб бўлмайди. Биринчиси, адабиётшуносликда марш жанрининг ўзига хос табиати ишланмаганлиги бўлса, иккинчиси, ўзбек совет поэзиясининг туғилиши ҳамда шаклланиши жараёнига у ёки бу даражада ҳисса қўшган шоирлар қолдирган мероснинг тўлиқ ўрганилмаганлигидир.

Агар ўзбек совет шеърятдаги бу жанр масаласига шоирнинг ўз асари сарлавҳасида ёки унинг остида «марш» сўзи-

ни қўллаганига қараб эмас, жанр спецификаси асосида ёндашилinsa, бу борада Ҳамза, Садрриддин Айний, Абдулла Авлоний, Хуршид, Фафур Фулом, Элбек сингар кўпгина шоирларимизнинг катта хизматлари борлиги очилади.

Маълумки, ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза ўзининг биронта ҳам шеърининг марш эканлигини қайд этмаган. Аммо адабиётшунослигимизда шоир қаламига мансуб баъзи кўшиқлар марш жанрида ёзилганлигига ишора қилинади. Масалан, профессор Лазиз Қаюмов «Ҳамза» номли илмий лавҳаларида қуйидагича ёзади: «Туркистонда социалистик революция ғалабасини таъминлашда қардош рус пролетариатининг оғаларча ёрдами ва раҳбарлиги остида маҳаллий меҳнаткашлар катта жонбозлик кўрсатдилар. Уларни инқилобий маршлар билан таъминлаб турган шоир, ҳақиқий инқилоб кўйчиси номига сазовор санъаткор Ҳамза бўлди» (Лазиз Қаюмов. Ҳамза. Ижтимоий ва ижодий фаолияти ҳақида илмий лавҳалар, Т., «Ёш гвардия» нашриёти, 1973). Шундан сўнг китобда Ҳамзанинг «Биз ишчимиз», «Ашула», «Ҳой, ишчилар» шеърларидан парчалар келтирилди. Олим ўз асарининг 77-саҳифасида Ҳамзанинг «Ҳой, ҳой, отамиз» шеърини инқилобий кайфиятлар марш формасида баён қилинганлигини ҳам таъкидлаб ўтади. Филология фанлари доктори Масъуд Расулийнинг «Ўзбекистонда Маяковский поэзияси»

(1965) номли монографиясида эса Ҳамза-нинг «Биз ишчимиз» шеъри марш жанри-да ёзилганлиги, «Берма эркинни қўлдан» асари Маяковскийнинг машҳур «Сўл марш»ни эслатиши айтилади.

Биз Ҳамзанинг «Биз ишчимиз» (1917), «Ҳой, ҳой, отамиз» (1918) ва «Берма эркинни қўлдан» (1919) шеърларининг марш жанрига мансублиги ҳақидаги фикрларга тўла қўшилаемиз. Шу билан бирга, бу рўйхатни шоирнинг «Яша, Шўро!», «Уйғон!», «Ишчилар, уйғон!» (1918), «Қизил аскарларга» (1919) асарлари билан тўлдирили-шини истардик.

Марш (французча — юриш, намойиш, тантана) — хусусиятлари адабиётшуносликда деярли ўрганилмаган жанрлардан бири. Адабиёт назариясига оид ҳар хил типдаги китобларда, энциклопедиялар ва луғатларда марш сўзининг маънолари (юриш усуллари, ҳарбий қўшин қисмла-рининг тартиб асосида бир жойдан бош-қа жойга ҳаракати, юриш бошлашга бе-риладиган команда, кетишга, қайтишга буйруқ бериш кабилар) изоҳланиб, унинг музика ва поэзиянинг махсус жанрларидан бири эканлиги қайд этилади-ю, ўзига хос хусусиятлари очилмайди.

Марш жанри поэтикасига хос бўлган асосий хусусиятлар: архитектуроникасининг эпик мурожаат, чақирик, ундаш, ташзиқий-лик, шиорийлик, тасдиқлаш, кескин рад этиш каби приёмлар асосига қурилиши, бошидан то охиригача кўтаринки, жағго-вар интонациянинг сақланиши ва бошқа-лардир. Масалан, машҳур «Интернационал» (Э. Потье) маршида! «лаънатла тамга-ланган қуллар ва очлар дунёси»га, «кўп-пак ва жаллодлар» зулми остида эзилаёт-ган бутун меҳнаткаш оммага мурожаат қилинади, уларни «зулм дунёсини буткул» ағдариб ташлаш, тенглик, озодликка асосланган «янги дунё» қуриш учун зўр ку-рашга чақирилади. Маршнинг ҳар банди охирида ҳеч ўзгаришсиз такрорланиб ке-лувчи шior — тасдиқ ҳарактеридаги на-қарот («Бу — бизнинг энг охирги, энг кескин зўр кураш, Интернационал билан инсон кўтаргай бош!») ундаги жанговар инқилобий руҳнинг ғоят кўтаринки оҳанг-да янграшини таъмин этган. «Марсельеза» (К. Руже де Лиль), «Дадил қалқинг оёқ-қа, ўртоқлар» (Л. Радин), «Варшавянка», «Қутуринглар, золимлар!» (М. Г. Киржи-жановский) каби инқилобий маршларнинг ҳаммасида фақат бир шахсгагина эмас, бу-тун меҳнаткаш оммага мурожаат этила-ди, уларни ёлланма қулликдан озод бў-лиш учун курашга чақирилади.

I «Интернационал» ва «Марсельеза» асарлари гарчи марш жанрида ёзилган бўлса ҳам улар «гимн» деб юртилади. Бундай ўзгариш поэтик маънода эмас, шу асарлар яратил-гандан анча йил ўтгач, расмий су-ратда қабул қилинганлигини унут-маслик лозим.

Улуғ рус танқидчиси В. Г. Белинский шеърий асарларнинг жанрларини аниқ-лашда уларда акс этаётган воқеага шоир шахсиятининг аралашмиши ёки аралашмас-лигига алоҳида аҳамият берган эди. Маса-лан, у А. С. Пушкиннинг «Россия бўҳтон-чиларига» ва «Бородин йиллиги» шеър-лари гарчи жўшқин, ёлқинли, дифирамб илҳами билан тўлиқ нафас олсалар ҳам, қатъий маънода уларни гимн ёки дифирамб деб бўлмаслигини, «чулки уларда шоир-нинг шахсияти жуда сезилиб туришини алоҳида кўрсатиб ўтган эди. Биз шу на-зарий фикрга асосланиб, марш жанри поэтикасига хос бўлган муҳим хусусият-лардан яна бири унда дифирамб ва гимн жанрларидагидай, шоир поэтик «мен»нинг очик иштирок этмаслигини қайд этишимиз мумкин. Дарҳақиқат, марш жанрида ёзилган асарларда шоирнинг шахсий ҳис-туйғулари, кечинмалари баён этилмайди, лирик кириш, чекиниш ва хо-тима усуллари қўлланмайди. Маршда шоир трибун сифатида ўз номидан эмас, балки халқ номидан халққа ёки бир синф номидан бутун синфларга, партияларга, халқнинг маълум қатламларига мурожаат қилади, уларни аниқ ижтимоий-сиёсий иш-ларни амалга оширишга ташвиқ этади.

Марш шеъриятнинг шундай жанрики, у тарихий тараққиётнинг баъзи босқичлари-да, айниқса революцион ҳаракатлар кескин тус олган даврларда адабиётнинг етакчи жанрига айланади. Масалан, у Францияда революцион курашлар кучайган даврлар (XVIII асрнинг охири ва XIX аср)да шундай бўлди. Халқ оммасининг озодлик, тенглик, биродарлик учун олиб борган турли формадаги курашлари сиёсий шеъриятда бу жанрнинг ривожланишини тақозо этди.

Бундай ҳолни XIX асрнинг охирилари ва XX аср бошларидаги рус сиёсий, поэзия-сида ҳам кўриш мумкин. Россияда бошлан-ган революцион ҳаракатлар даврида эрк талаб шоирлар учун ишчилар синфига, меҳнаткаш халққа мурожаат этиб, уларни эксплуататорларга қарши курашга, руҳлан-тиришда марш жанри жуда қўл келган. Рус инқилобий шеъриятидаги марш жанри-нинг ривожиде «Марсельеза» ва «Интер-национал» асарлари катта роль ўйнаган.

Рус совет шеъриятида марш жанрининг асосчиси «Бизнинг марш» ва «Сўл марш» (1917) номли машҳур асарларининг муал-лифи В. Маяковский ҳисобланади. Шоир-нинг «Сўл марш» асари революция ғала-баларини мустаҳкамлаш йилларида совет халқини тўлқинлантириб турган воқеаларга жавоб тариқасида яратилди. Маршда «Рос-сия Антантага бўлмагай банд», «Коммуна ҳеч бўлмас қул», «Шоввоз, кўкрак кериб олға юр!» каби мисралар даврининг Мая-ковский томонидан поэтиклаштирилган жанговар шiorлари эди. Шу билан бирга бу марш инқилобий шеъриятнинг, совет ватанпарварлигининг поэтик манифестла-ридан бири ҳам эди.

Улуғ Октябрь революцияси арафалари-да ва унинг тарихий ғалабасидан кейин

рўй берган воқеалар марш жанрига бўлган эҳтиёжни яна ҳам оширди. В. Маяковский «Илоҳият қуши» («Птичка Божия») номли шеърисида ҳам шундай ёзган эди:

О В наши дни
писатель тот
Кто напишет марш
и лозунг!

Қисқаси, марш жанри Франция поэзиясида, халқ оммасининг истибдодга, адолатсизликка қарши бош кўтарган даврларида кенг ривожланган. У Франциядан Россия поэзиясига революцион ҳаракатлар бошланган йилларда ўтган ва ишчилар синфининг самодержавиега қарши кураши кенг ёйилган, подшо саройи ўққа тутилган, мамлакатнинг ички ва ташқи душманларига қарши ҳаракат авж олган даврда поэзиянинг етакчи жанрларидан бирига айланган.

Марш жанрининг ўзбек шеърисига ўтиши ва ривожланишида ҳам ана шу ҳол яққол сезилади.

Россияда бўлиб ўтган уч революциянинг таъсири остида Урта Осиё халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг ҳам «янги турмушга ва одамнинг элементар ҳуқуқлари учун, демократия учун курашга уйғонганлиги (Ленин), марксизм-ленинизм ғоялари ёйилиб, «Йўқолсин самодержавие!», «Йўқолсин капитализм!», «Бутун ҳокимият советларга!» шiorлари билан кўтарилганлиги, бу ерда ҳам икки ёқлама жабр-зулмга қарши мардонавор жанглари олиб борилганлиги тарихдан маълум. Ўзбек халқи ва унинг шоирлари рус шеърисига яратилган жанговар инқилобий маршлар билан худди ана шу йилларда танишганлар.

Тарихчи олим А. В. Пяковский ўзининг «Ўзбекистонда 1905—1907 йиллар революцияси» (1957) номли китобида архив материаллари ва бошқа реал фактларга асосланиб, Ўзбекистоннинг турли шаҳарларида бўлиб ўтган инқилобий йиғинлар, митинглар, намойишларда «Марсельеза», «Интернационал», «Варшавянка», «Дубинушка», «Биринчи май», «Қизил байроқ» каби маршлар ижро этилганлигини, РСДРПнинг Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Марғилон шаҳарларидаги группалари мазкур кўшиқлар матни ёзилган хитобномалар чиқариб, халққа тарқатганлиги хусусида қимматли маълумотлар келтиради.

«Марсельеза» ва «Интернационал» ўзбек инқилобий шеърисининг, айниқса ундаги марш жанрининг тараққиётига кучли таъсир этди, ҳам ўзбек «Марсельеза» ва «Интернационал»лари ҳам ёзилди. Хуршидиннинг «Туркистон интернационали» (1917), «Марсельеза» (1918), С. Айнидиннинг «Хуррият марши» (1919), «Байналминал марши» (1919) фикримизнинг далилидир.

Ҳамзанинг юқорида номлари тилга олинган кўшиқлари марш жанрининг қайд этилган ҳамма хусусиятларига тўлиқ жавоб беради. Бинобарин уларнинг ҳаммаси ҳам социал-инқилобий мавзуларда яратил-

ган. Бу мавзулар поэтик нутқнинг маршга хос хитоб услубида, эпик мурожаат, ташвиқ, қаҳриқ усулларида талқин этилган:

Ҳой, ишчилар,
Эзилган меҳнатчилар!
Витсин золим бойлар!
Эркингни қўлдан берма
Яша хизматчилар!

(«Ҳой, ишчилар»)

«Бутун ўзбек адабиётининг минг йиллик тарихини ахтаринг, бундай мисраларни топиш мумкин эмас. Бу сўзлар — улуғ революциянинг бонги, ҳайқирғи, эски дунё бошида чаққан яшин, унинг қалбига отилган ўқ». (Ойбек, Асарлар, 10 томлик, 9-том, Т., Ф. Ғуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974).

Ҳамзанинг марш дея талқин этилаётган кўшиқларида ҳам француз ва рус шеърисига яратилган маршлардагидай шоирнинг поэтик «мен»и очиқ иштирок этмайди. Уларнинг биронтасида ҳам бир шахс (шоир ёки ўзга)нинг субъектив кечинмалари, ўй-фикрлари баён қилинмайди. Лекин асарларнинг ғоявий мазмунидан улуғ инқилобнинг одамни одам томонидан эксплуатация қилинишини батамом тугатишини, инсонларни инсонлардай яшаш ҳуқуқлари билан таъмин этишини тўлиқ тушушган, идрок этган шоир — трибуннинг борлиги сезилиб туради. Агар «Ҳой, ишчилар!», «Яша, Шўро!», «Ишчилар, уйғон!», «Уйғон», «Берма эркингни қўлдан», «Қизил аскарларга» кўшиқларининг ғоявий мазмуни ва композициясига диққат этилса, уларда адресант — шоир-трибун, адресат эса кўпчилик: ишчилар, деҳқонлар, хизматчилар, қизил аскарлар, умуман, меҳнаткаш халқ эканлиги аниқ билинади. Шоир-трибун асрлар мобайнида қулликда яшаган меҳнаткаш оммага ялли мурожаат қилиб, уларни эксплуататорларни батамом тугатиш учун жанговар курашга қаҳиради. Урнатилган Шўролар ҳокимиятининг адолатлилигини, халқларга бахт, саодат, маориф, маданият берганлигини қайта-қайта уқтиради. Халқни эришган эрklarини қўлдан чиқармасликка, инқилоб байроғини билан кўтариб, ғалабаларини мустаҳкамлашга, ички ва ташқи душманларига қарши мардонавор курашишга ундайди:

Попоқ кийган қаҳрамон,
Гавдали қоплон,
Темир панжанг билан тўқ,
Душманингдан қон!

(«Верма эркингни қўлдан»)

Қалқинг энди оёққа,
Билинг хизмат чоғин!
Селпиб илғари босинг!
Инқилоб байроғин!

(«Қизил аскарларга»)

Шоирнинг «Биз ишчимиз» ва «Ҳой, ҳой, отамиз» асарларида юқоридаги шеърисигагидай сезилиши мумкин бўлган мурожаатчи шахс (шоир-трибун)нинг борлиги ҳам билинмайди ҳам. Чунки шоир бу икки марш-кўшиғида поэтик мурожаат ва

хитобнинг умумлашган шаклини маҳорат билан қўллаган.

«Биз ишчимиз»да мурожаат қилувчи ҳам «Биз», мурожаат этилаётган объект ҳам «Биз»дир, яъни бир шахс (шоир-трибун) ёки бир ишчи бошқа бир ишчига эмас, балки, бутун ишчилар ҳамма ишчиларга, меҳнаткашларга мурожаат қилади. Бошқача айтганда, шоир асарига «Мен ишчиман» сарлавҳасини қўйиб, уни «Мен ишчиман, меҳнатчиман» ва ҳоказо шаклида бошламайди ва давом эттирмайди. У асарга «Биз ишчимиз» сарлавҳасини қўйиб, уни:

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз.
Ўйлашайлик, бизлар надеб
Золим бойлар қулимиз?

усулида бошлайди ва шу усулда давом эттиради. Унда ишчилар ўзларининг хўрлик ва зорликда кечирган аянчли ҳаётлари («Оғир юкда яғир бўлди, оппоқ, нозик елкалар», «Ҳар балого биз тўғримиз, қон чулғаган бошимиз») ҳақида сўзлаб, бу уқубатли ҳаётнинг сабабчилари эксплуататорлар эканлигини таъкидлаб, қасос олиш учун «замон кел»ганлигини меҳнаткашларга уқитиб, уларни кураш майдонига чиқишга ундайди:

Бизнинг замон, хизматчилар,
Майдонга чик, ишчилар!
Бу кун эркинг олар кундир,
Кўзинг оч, меҳнатчилар!

Марш ишчиларнинг меҳнаткашларга эксплуататорларни йўқ қилиш учун қуролланиш лозимлигини уқитирувчи жанговар шior («Курашурга қурол керак, қуролланинг ишчилар, Битсин қонхўр қорин бойлар, аларга йўлбошчилар!») билан тугайди.

Ҳамзанинг марш дея юритилаётган асарлари интонацияси билан ҳам бу жанр талабларига тўлиқ жавоб беради. Шоир эпик мурожаат ва хитобнинг ҳар хил формаларидан фойдаланганлиги учун уларнинг интонацияси талқин этилаётган ғояга монанд равишда тобланади, банддан-бандга кучайиб, кўтарилиб боради. Масалан, «Ҳой, ишчилар» қўшигининг нақаротидан кейин келган биринчи бандига (қўшиқ нақаротдан бошланади) эътибор берайлик:

Ҳаққингни ол, ишчилар,
Яшов давринг сенинг,
Васдур шунча хўрлик,
Зорликлар кўрганнинг!

Бу банд мазмундан фақат буйруқ-чақирик, хитоб-ундаш интонацияси эмас, балки ишчиларнинг ўз ҳақларини олишлари ва яшашлари учун қўтилган давр келганлигини таъкидлаш, уларнинг «хўрлик» ва «зорлик»да кун кечиритиларига ачиниш, ғамхўрлик, уларни бир хил даҳшатли ҳаётга гирифтор этганларга нисбатан нафратга ғазаб маъно интонациялари борлиги ҳам сезилиб туради.

Шoир қўшиқнинг кейинги уч бандида эпик мурожаатнинг сўроқ, хитоб ва тасдиқ

қўшилмаси усулини қўллаб, оҳангнинг яна ҳам кучайишига эришади:

Бор бўлсин хизматчилар,
Эмасму бир инсон?!
Ишчининг нега умри
Войлар учун қўрбон?!
Токайлар биз юрамиз
Қўлу оёқ боғли?!
Бир парча қотган нонга
Юрак-бағри доғли?!
Меҳнатда, меҳнатчилар,
Эзилди бу танлар.
Бизларга чин озодлик
Бўларкан қачонлар?!
Мисралардаги сўроқ, хитоб, тасдиқ интонациялари ўқувчи ва тингловчи-меҳнаткаш халқ қалбини ҳаяжонга солмаслиги, зулмкорларга нисбатан қаҳр-ғазаб туйғуларини қўзғатмаслиги мумкин эмас. Чунки шоир сўроқ ва хитоблар орқали меҳнаткаш омма ҳаёти билан боғлиқ кучли драматик ҳолатлар яратган. Лекин муаллиф бу драматик ҳолатларни бир ўзи шарҳлаб беришни, моҳиятини очишни истамайди. У бу ишга меҳнаткашларнинг айнан ўзларини жалб этади, яъни халқ номидан бевосита халқнинг ўзига мурожаат қилади, аянчли ҳаётларини таъкидловчи саволлар беради. Саволларга жавоб беришни ҳам уларнинг ўз ихтиёрларига ҳавола этади.

Бу қўшиқ яратилган ва оғизга тушган ўша бўронли йиллар (Улуғ Октябрь ғалабаси арафалари)да меҳнаткашлар унда қўйилган хитобли саволларга бефарқ қарамаган. Улар бу саволларни қуйидагича шарҳлашга, маъносини чақишга ошиққан, шубҳасиз: «Ҳа, қўшиқда айтилаётганидай, биз ҳам инсонмиз! Шундай бўлгач, нима учун умримизни бойларга қўрбон қиламиз?! Ахир, қачонгача қўлу оғимизни золимларга боғлаб юрамиз?! Токайгача текинхўрлардан қолган бир парча нон учун юрак-бағримизни доғлаймиз?! Йўқ, биз бу даҳшатлардан албатта қутулишимиз керак! Лекин қандай қилиб?»

Қўшиқда меҳнаткаш халқ қалбига ана шундай исёнкорлик кайфияти уйғотилгач, улар ҳаёти билан боғлиқ яна бир драматик ҳолат яратилади:

Бир сўзга бошимизда
Юз қамчи, ишчилар!
Эрилиб тинмасдан
Қора қон томчилар.

Бу банд маъно интонацияси жиҳатидан аввалги бандларга нисбатан кучли бўлиб, у халқ қалбига эксплуататорларга нисбатан бошланган ғазабу нафрат ҳисларини, исёнкорлик кайфиятларини яна ҳам тарақлаштиради. Интонация асосий муддао — меҳнаткашлар номидан қўйилган «Бизларга чин озодлик бўларкан қачонлар?» сўроғига жавоб беришга ўтилганида энг юқори чўққига кўтарилади. Шоир-трибуннинг чин озодликка чиқиш учун «золим бойлар»ни ва уларга йўлбошчиларни, ҳамма эксплуататорларни батамом тугатиш лозимлиги ҳақидаги қатъиятли овози ниҳоятда қудратбахш, улуғвор янграйди.

Ҳамза ўз инқилобий марш-қўшиқларида интонацияни кучайтириш, эмоционал фон яратишда ҳар хил бадий воситалар, усуллар, стилистик фигуралардан фойдаланган. Масалан, Шўро ҳокимиятини, янги замони шарофловчи «Уйғон!» ва «Ишчилар, уйғон!» қўшиқларида қўлланган бадий такрор усулига ҳамда тасвирий воситаларга диққат қилайлик.

«Уйғон!» қўшиғи Туркистонга (бу терриорияда яшовчи халқларга) мурожаат этувчи байт билан бошланади:

Уйғон, уйғонмоқ даврида Туркистон!
Яша Туркистон, омон, омон, омон!

Бу мисралар қўшиқнинг нақароти бўлиб, ҳар банддан сўнг такрорланади. У ҳамма бандлардаги маънони бир-бири билан боғлайди, асарнинг кўтаринки оҳангда янграшини таъмин этади. Иккинчи мисрада кетма-кет уч марта такрорланган «омон» сўзи уч хил интонацион урғу билан айтилади. Биринчисига нисбатан иккинчиси, иккинчисига кўра учинчиси кучлироқ урғу билан таъкидланувчи бу сўзнинг «уйғон» ва «Туркистон» сўзларига тўлиқ қофиядошлиги асарда ифодавийлик ва эмоционалликнинг сусайиб кетмаслигини ушлаб туради.

Марш — қўшиқ матнида бир неча марта такрорланувчи «яшасин» сўзи («Шўро ҳокимияти кўп яшасин!», «Ишчи ўғли ҳам маданий яшасин!», «Яшасин қора меҳнатчи жўралар!», «Яшасин мактаб...») ҳам бошқаларга нисбатан кучлироқ урғу билан айтилади. Бу сўз Шўро ҳокимиятининг меҳнаткашлар учун «чин маорифнинг эшикларини, маданий яшаш йўлларини очганлигидан фахрланиш, уларни ўз қонларини ичишга ҳамон ҳаракат этаётган «мустабид тўралар», «бир тўп доқа салла, узун сурралар»ни бутунлай йўқ қилишга сафарбар этиш — асарда олға сурилаётган ғоянинг кўтаринки руҳ билан талқин этилишида, ритмнинг муסיқавийлашишида муҳим вазифани бажаради.

Булардан ташқари, шоир асар ритмини кучайтирувчи, оҳангнинг жарангдор янграшига кўмак этувчи анафора приёмининг фонетик (бир хил нутқ товушларининг мисралар бошида такрорланиши) ва морфологик (бир хил сўзларнинг мисралар бошида такрорланиши) хилларидан ҳам ўринли фойдаланган. Масалан, қуйидаги мисралар бошида «э» унлиси такрорланади:

Эсни турмушлар, ваҳшатлар
йўқолсин!
Эру қизлардан етишиб ходимлар,
Элга ҳақиқий маориф тарқатсин!

Бундан кейинги банднинг мисралари бошида эса «биз» сўзи такрорланади:

Бизга бу кунлар янадин келурму?!
Бизга ҳеч ким шунча шафқат
қилурму?!

Бу кунда ҳам истиқболдан кўз
юмсақ,
Биздан ному нишон қолурму?!

«Ишчилар, уйғон!» марш-қўшиғининг нақароти ҳам «Уйғон!» қўшиғининг нақаротидай икки мисрали бўлиб, унда ҳам бир сўз («Уйғон») ҳеч ўзгаришсиз уч бор, уч хил урғу олган ҳолда такрорланиб келади:

Ишчилар уйғон, уйғон, уйғон!
Сенга ишлашга етишди замон.

Лекин бу асар «Уйғон!» дагидай ўзгаришсиз такрорланмайди. Бу асар нақаротининг иккинчи мисраси биринчи ва учинчи бандларидан кейин «Сенга ишлашга етишди замон», иккинчи ва тўртинчи бандлардан сўнг «Сенга ўқишга етишди замон» тарзида такрорланади. Агар такрорланувчи бу байтлар қўшиқ матнидан олиб ташланса, унинг бандларидаги маъно ва интонацион яхлитлик, пайвасталик, муסיқийлик бариб бўлади ва у ўз эмоционаллик кучини йўқотади.

Шоир қўшиқ ифодавийлиги ва эмоционалликнинг кучайишида ўхшатиш, сифатлаш каби тасвир воситаларидан ҳам ўринли ва унумли фойдаланган:

Неча асрлар ухладинг ётиб,
Кумушдек танинг балчиққа ботиб.
Бир парча куйган қора ном учун
Ёшлик чоғингдан ўз кучинг сотиб.

Бевосита меҳнаткаш оммага (шоир «ишчилар» деганда бутун меҳнаткаш оммани назарда тутган) қаратилган бу нутқдаги ўхшатиш [«кумушдек танинг»] ва сифатлаш [«балчиққа ботиб», қорайиб маъносиде] ишчилар портретининг чизгилигиде эмас, ифодавийликни кучайтирувчи воситалар ҳамдир. Учинчи мисрада бир предмет — омонни ифодалаш учун кетма-кет қўлланган сифатлашлар эса ишчиларнинг ўтмишда кечирган оғир ҳаёт тарзларини ўқувчи ва тингловчи кўзи ўнгиде реал ғавдалантириб, интонацияни яна ҳам кучайтиради. Демак, шоир ишчиларнинг ўтмишдаги фожиали ҳаётларини ўхшатиш ва сифатлашлар воситасиде ихчам тасвирлаб, кучли эмоционал фон ярата олган.

Хуллас, Ҳамзанинг «Ҳой, ишчилар», «Биз ишчимиз», «Яша Шўро!» «Ҳой, ҳой, отамиз», «Уйғон!», «Ишчилар, уйғон!», «Берма эркингни қўлдан», «Қизил аскарларга» асарлари муҳим ижтимоий-тарихий аҳамиятга молик мавзуларда ёзилганлиги, нутқ усуллари, кўтаринки, таъсирли интонацияси, бир гуруҳ шахслар — ашулачиларга эмас, ҳаммининг ижро эта олишига мўлжалланганлиги ва бошқа поэтик хусусиятлари уларнинг марш-қўшиқ эканлигини тўла тасдиқлайди. Бу эса ўзбек совет шерьиятига марш жанрини биринчилардан бўлиб олиб кирган ва унинг илк мукамал намуналарини яратган шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниезий эканлигини кўрсатади.

Насим Намозов

АДАБИЙ ҚАРДОШЛИК ЖОНКУЯРИ

Ҳамид Олимжон ўзбек ва рус совет адабиётларининг ўзаро алоқаси, дўстлигини ривожлантириш йўлида кўп хизмат қилган санъаткордир. У рус адабиётининг ўткир билимдони ва фаол тарғиботчиси эди.

Бу жиҳатдан унинг 30-йиллардаёқ А. С. Пушкин, А. М. Горький, Н. А. Островский, В. Инбер асарларини таржима қилиб, ўз халқи маънавий мулкига айлантиргани муҳимдир. Ҳамид Олимжонда қатъият, юксак дид, асл нусха руҳини ҳис қилиш иқтидори кучли эди. Вера Инбернинг 1933 йилда ёзган «Ўзбекистон хотираси» шеъри Ҳамид Олимжон томонидан маҳорат билан таржима қилингани ҳам шундан далолат беради. Шеърдаги оҳанг, музика, романтик руҳ, бадийлик Ҳамид Олимжонга яқин эканлиги таржимада аниқ сезилиб туради. Буни таржимашунос олим Санжар Сиддиқ ўзининг 1936 йилда чиққан «Таржима санъати» китобида алоҳида таъкидлаган: «Таржиманинг бу қисмида Вера Инбердан кўпроқ Ҳамиднинг ўзи кўриниб қолди» (Тошкент, 1936, 151-бет).

Шу билан бирга Ҳамид Олимжон рус ва совет адабиёти классикларининг ижодини тадқиқ қилишга бағишланган қатор мақоаларнинг муаллифи ҳамдир. Бу ёзувчилар ижодининг энг нозик томонлари ва революцион моҳиятини тушуниш ҳамда тушунтиришга бағишланган мақоалалар Ҳамид Олимжоннинг етук танқидчи эканлигини ҳам кўрсатади.

Маълумки, Ҳамид Олимжон М. Горькийнинг кўп миллатли совет адабиёти тарихида янги бурилиш ясаганлигини, айниқса «Она» романининг аҳамиятини ўзбек китобхонига биринчи бўлиб тушунтирганлардан эди: «Бу китоб («Она» романи—Н. Н.) Русия ишчилар синфининг эксплоататорлар

тузумига қарши кураш тарихини кўрсатар эди. Бу китоб миллионлар мураббийси, адашганларга раҳнамо бўла олур. Бу китоб кишилардаги инқилобий туйғу ниҳолларига мингларча пайванд қўша олиш қувватига молик».

Унинг украин революцион-демократ шоири Т. Шевченко ва қозоқ оқини Жамбул тўғрисидаги мақоалари ҳам алоҳида қимматга эга.

К. Зелинский шоир ҳақида шундай ёзган эди: «Ҳамид Олимжон Совет ҳокимияти ва рус халқининг қардошларча ёрдами туйғу халқ орасидан чиққан янги ўзбек зиёлиларининг вакилларида бири бўлиб, у совет давлати шароитида мазмунан социалистик янги ўзбек миллий маданиятини барпо этишда чинакам жонбозлик кўрсатганди». (ЦГАЛИ, фонд 1604, опись 1. единица хранения 55).

Ҳамид Олимжон ўзбек маданияти ва адабиётини бошқа қардош халқларга етказишда ҳам кўп хизмат қилди. Зеро, у ўзбек маданиятининг ўсиш жараёнини тўғри кўра олди. Бу борада унинг ўзбек адабиётининг асосчиси Алишер Навоий юбилейи муносабати билан олиб борган ташкилотчилик ишлари эътиборга лойиқ.

У Москвада 1939 йилнинг 27 июнида СССР Фанлар академиясининг адиб А. Толстой, профессорлар И. Орбели, В. Жирмунский, Е. Бертельс, В. Шишмарев, А. Семёнов, Ю. Крачковскийлар қатнашган анжуманида катта нутқ сўзлаб, қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Юбилейгача Ўзбекистонда Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида тўлиқ метражли кино ишлаб чиқарилади. Сценарий устида Уйғун, Султонов, Ҳамид Олимжонлар ишламоқдалар. Эндиги масала Навоийнинг бирон бир поэмасини эк-

ранлаштириш устида бормоқда. Уйғун билан Султонов Навоий ҳақида драма ёзмоқдалар. Ойбек Навоий биографиясини кўрсатувчи роман, Шайхзода поэма устида меҳнат қилмоқдалар... Буюк Навоий ижодини астойдил оммалаштириш керак... Албатта юбилей кўп миллатли совет халқининг қимматли бисоти эканлигини тушунтириб ўтиришга ҳожат йўқ. Навоийнинг ижодини ўрганиш билан Ватанимизнинг турли халқлари ўз миллий маданиятларига яна бир улкан, янги бир ижодкорни қўшиб оладилар. Бу борада Фанлар академияси катта роль ўйнашига ва бу ишлар ижросида бизга кўмаклашишларига шакшубҳа йўқ». (ЦГАЛИ, фонд 631, опись 6, ед. хран. 420).

Унинг ташаббуси билан Навоий асарларини қардош тилларга таржима қилиш ишлари ҳам йўлга қўйилади. Микола Бажан «Фарҳод ва Ширин» дostonини украин тилига, профессор Чавчавадзе грузин тилига, Л. Пеньковский рус тилига таржима қилишга киришадилар. (Уша ҳужжат). Ҳамид Олимжоннинг таклифи билан Ўзбекистон ҳукумати Навоийнинг буюк Британия музейида сақланаётган асарларидан фотонусхалар кўчиртиришга катта маблағ- валюта ҳам ажратди. (Уша ҳужжат). Шунингдек, Ҳамид Олимжон улуғ шоирнинг айрим асарларини Ғарбий Европа тилларига таржима қилдириш ниятида уларнинг (адабиётшунос Олим Шарафутдинов ва рус шарқшуноси Михаил Сальелар билан ҳамкорликда) метрикасини тузиб, СССР ёзувчилар Союзи қошидаги чет эл адабиёти бўлимига топширади, бу метрика хорижий тилларга таржима қилиш учун Навоий поэтикасини тушунишда ёрдам бериши аниқ эди. Бунга Ҳамид Олимжоннинг қуйидаги мактубини ўқиб янада ишонч ҳосил қиламиз: «СССР ёзувчилар Союзи. Ўртоқ Скосиревга; Сизга Навоийнинг «Хамса» ва шеърлари транскрипциясини икки нусхада юбордик. Илтимос шунинг бир нусхасини чет эл адабиёти комиссиясига берсангиз. Алишер Навоий юбилейи комитети раисининг ўринбосари Ҳамид Олимжон». (Уша ҳужжат).

Ҳамид Олимжон А. Толстой, Н. Тихонов, П. Скосирев каби шоир ва ёзувчилар ҳамда таржимон Л. Пеньковский билан тез-тез учрашиб, Навоий асарлари таржимаси юзасидан суҳбатлашар, таржималарнинг сифати ва нашри масалаларини суриштирарди. Бу борада унинг мазкур ёзувчилар билан ёзишмалари диққатга сазовордир.

«Хўрматли Александр Александрович,— деб ёзган эди Ҳамид Олимжон СССР ёзувчилар Союзи правлениеси раиси Фадеевга 1939 йилнинг 14 февралда, — Навоий юбилейи комиссиясининг раиси Николай Семёнович Тихоновга юборган хатнинг сопиясини etkазмоқдаман. Шу нарсани қайд қилиш керакки, яқинда Ўзбекистон Марказий Комитетининг секретари Усмон Юсупов Москвада бўлиб, партия Марказий Комитети ва

Совет ҳукумати раҳбарлари билан суҳбатда Навоий юбилейини ўзбек халқи миллий маданияти байрами сифатида катта кўламда, Бутуниттифоқ миқёсида ўтказиш учун махсус топшириқ олган» (Уша ҳужжат).

1941 йилда Совет ҳукумати Алишер Навоий, Михаил Юрьевич Лермонтов, Низомий каби ўзбек, рус ва озарбайжон шоирларининг юбилейини ўтказиш учун юбилей комиссияларини тузади. Ҳамид Олимжон шу комиссияларнинг барчасига аъзо ҳамда докладчи қилиб тайинланган эди. Шу сабабли ҳам қуйидаги хат характерлидир: «Хўрматли ўртоқ Скосирев. Ўртоқ Фадеевнинг Лермонтов юбилейига қатнашиш ҳақидаги мактубини олдим. Абдураҳмонов (Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг раиси — Н. Н.) билан келишдик ҳам, аммо ўзингизга маълумки, 20 мартда Пленум бўлади, ҳамма иш менинг бўйнимда. Москвага боришга кўзим етмайди, доклад тайёрлашим керак... Биз шу пленумда Лермонтов юбилейига тайёргарлик ҳақида ҳам гапирамиз. Ўйлайманки, биз Лермонтовнинг икки томлик асарларини ўзбек тилида чиқарамиз. Бу ҳақда Москвада бўладиган Лермонтов юбилейи комиссиясига ҳисоб бераман... Кўришгунча хайр! Фадеев, Пеньковский ўртоқларга салом, бизда баҳор, бодомлар гуллаган. Салом билан, Ҳамид Олимжон, 29 февраль, 1940 йил» (Уша ҳужжат).

Ҳамид Олимжоннинг ажойиб жамоат арбоби, ҳассос шоир, халқлар дўстлигини куйловчи адиб эканлиги ана шу даврда ёрқин намоён бўлади. Салкам ўттиз ёшида у Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг масъул котиби, Бутуниттифоқ Навоий юбилейи комиссиясининг аъзоси сифатида кўп ишларни амалга оширади.

Урушдан илгарийёқ ажойиб ташкилотчи, нотиж ва моҳир сўз устаси сифатида танилган Ҳамид Олимжон Бутуниттифоқ минбаридан тез-тез кўриниб турарди. Бу жиҳатдан унинг (А. Фадеев, П. Антокольский, М. Шагинян, П. Скосирев, А. Чаковский, Л. Пеньковский, А. Тарасенков ва Самад Вурғун бошлиқ озарбайжон ёзувчилари қатнашган) 1940 йилнинг 1 декабрида Москвада Навоий ва Низомий юбилейи комитети йиғилишида сўзлаган нутқи фавқуллодда қимматга эга: «Хоразмда XIV асрда «Искандарнома» бизнинг тилимизга таржима қилинган эди, — деб ўз нутқини бошлаган эди Ҳамид Олимжон. Демак, биз Низомий юбилейига XIV асрдан бери тайёргарлик кўрган эканмиз. Шунингдек, бизда «Хисрав ва Ширин» ҳам таржима қилинган. У нашрга тўлиқ, тайёрланган, академик нашри чиқади. XVIII асрда Хоразмда «Ётти гўзал» ҳам таржима қилинган. Бу таржималар юксак дид ва маҳорат билан амалга оширилган» (Уша ҳужжат). Шундан сўнг, у асосан, Алишер Навоий юбилейига тайёргарлик ҳақида гапиради: биз Навоий меросини ўрганиш учун Ўзбекистонда катта ишларни амалга оширмоқдамиз, илмий ишлар қилмоқда-

миз. Рус тилида Навоийнинг уч китоби нашр қилинади. Бизга шарқшунос олимлар А. Якубовский ва А. Семёновлар ёрдам бермоқдалар...» (Уша ҳужжат).

Алишер Навоий юбилейига кенгроқ тайёрланиш мақсадида СССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтлари, нашриётлар, кўплаб ёзувчи ва таржимонлар жалб қилинади. Аммо тўсатдан бошланган Улуғ Ватан уруши бу ишга катта ҳалақит беради.

Улуғ Ватан уруши даврида А. Толстой, А. Ахматова, С. Городецкий, Н. Погодин, В. Луговской, К. Чуковский, Л. Бать, Б. Лавренев, Б. Горбатов, И. Сельвинский, И. Уткин, В. Ян, П. Антокольский, Н. Ушаков, Д. Благой, В. Жирмунский, В. Шишмарев, К. Зелинский, Н. Пиксанов каби рус совет ёзувчи ва адабиётшунослари ўз фаолиятларини Тошкентда давом эттирдилар.

Ўзбек ва рус адабларининг Ватан уруши йилларида ёнма-ён ижод қилиши ҳар иккала адабиётни ҳам камолот босқичига олиб келди.

Рус ва ўзбек адабиётларининг алоқаси ва бир-бирига таъсири худди шу пайтда янада ривожланди. Бу борада рус совет ёзувчиси А. Н. Толстой ва ўзбек адиби Ҳамид Олимжонларнинг хизмати алоҳида ажралиб туради.

1941 йилнинг 3 декабрида Тошкентда тўпланган Совет ёзувчиларининг биринчи мажлиси бўлди. А. Н. Толстой раислик қилган бу мажлисга Ўзбекистон ёзувчилар Союзининг маъсул котиби Ҳ. Олимжон, ёзувчилар — В. Гусев, В. С. Иванов, Н. Вирта, Я. Колас, В. Кирпотин, Б. Лавренев, И. Нович, Н. Погодин ва И. Уткинлар қатнашдилар. РСФСР, Украина, Белоруссия, марказий шаҳарлар кўп сонли ёзувчиларининг Ўзбекистонга, айнан Тошкентга тўпланганлигини ҳисобга олиб, — дейлади мажлис протоколида, — биз Ўзбекистон Марказий Комитети ва Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи правлениесидан Тошкент бўлимини бошқа республика ёзувчиларини киритиб кенгайтирилишини ва Тошкентда тўпланган қаламқаш адибларга раҳбарлик қиладиган жанговар орган тузилишини сўраймиз» (Институт Мировой Литературы им. М. Горького, архив А. Н. Толстого, инвентарь № 1921).

Шунингдек, бу ҳужжатда КПСС МК дан Тошкентга катта адабий-бадий журналлардан бирини ва СССР Ёзувчилар Союзи Адабий фондининг кўчирилишини, шунингдек, «Советский писатель» нашриёти филиалининг очилишини сўраймиз, дейилган.

Бу ташаббус ва илтимосга биноан КПСС МК ва СССР Ёзувчилар Союзи томонидан Тошкентда «Советский писатель» нашриётининг бўлими очилади. Бу бўлимда совет ёзувчилари билан бирга ўзбек адибларининг асарлари ҳам рус тилида босилиб чиқади.

1942 йилнинг 12 декабрида, — деб ёзган эди рус ёзувчиси ва адабиётшуноси А. Дейч, — Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг совет адабиётининг 25 йиллигига ва

Улуғ Ватан уруши кунларидаги вазифаларига бағишланган Пленуми бўлиб ўтди. Кўп миллатли ёзувчилар оиласини бирлаштирган бу анжуман Ҳамид Олимжоннинг моҳир ташкилотчиллигини яна бир бор кўрсатди». (А. Дейч. День нынешний и день минувший. «СП», М., 1969, 155-бет.).

Интернационал характери ва турли миллат ёзувчиларининг қатнашгани билан мазкур Пленум — СССР Ёзувчилар Союзининг кенгайтирилган ижодий пленумига тўғри келади. Ҳамид Олимжон «Ўзбек совет адабиёти 25 йил ичида», И. Лежнев «Совет адабиёти чорак аср ичида». Я. Колас «Белорус адабиёти», М. Терешченко «Украина адабиёти» каби мавзуларда докладлар қиладилар. Пленумда Н. Погодин, М. Нечкина, В. Жирмунский, И. Гринберг, К. Зелинский, Е. Бертельс, А. Дейч, Ғ. Ғулом, Уйғун, Шайхзода, И. Султоновлар қатнашадилар.

Алишер Навоий туғилган куннинг 500 йиллигига бағишланган кечалар 1941 йилда Москва ва Ленинград шаҳарларида кўтаринки руҳда ўтди. Шу йилнинг 10 декабрида Навоий ижодида бағишланган кечалардан бири қамал қилинган Ленинградда ўтказилади. Кечада Вс. Рождественский, Н. Болдирев ва Н. Лебедевлар Навоий асарларидан қилган таржималаридан ўқиб бердилар.

Навоий асарларини рус тилига таржима қилишга киришган ёш рус таржимонлари доимо Ҳамид Олимжондан маслаҳат олиб турганлар. Бу борада айниқса таржимон Семён Липкиннинг Ҳамид Олимжон билан ижодий ҳамкорлиги самарали натижалар берган. Буни қуйидаги хат ҳам тасдиқлайди:

«Салом, азизим Ҳамид! Мана икки ойдан ошаяптики, мен кўп тиражли «Қизил флот» газетасида ишлаяпман. Шеър, очерк, брошюралар ёзаяпман. Хаёлларим 15-асрга сайр қилиб, «Лайли ва Мажнун»нинг муҳаббатига қизиқаётганимнинг ўзи ажойиб туюлади. Утган ҳафта М. портида Навоий ҳақида суҳбат ўтказдим. Мени катта қизиқиш билан тинглашди. Кейин поэмдан парчалар ўқиб бермоқчи эдим, аммо ҳалақит беришди. Биз бу ерда душманга гўр тайёрлаб қўйганмиз ва уни кўмиб бўлгандан кейин Навоий юбилейини ажойиб қилиб нишонлаймиз» (Письма с фронта. Изд-во АН УзССР, 1949, 99-бет).

Улуғ Ватан уруши йилларида Ҳамид Олимжон бошлиқ ўзбек қаламқашлари рус ёзувчиларининг кўпгина асарларини таржима қилдилар. Рус шoirларидан К. Симонов, А. Твардовский, П. Антокольский, М. Исаковский, В. Лебедев-Кумач ва бошқаларнинг асарлари «Қизил Ўзбекистон» газетасида мунтазам босилиб турди. А. Н. Толстой, И. Г. Эренбургларнинг публицистик асарлари ўзбек тилида алоҳида - алоҳида китобчалар ҳолида нашр қилинди. Бу соҳада Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир, Зулфия ва бошқаларнинг хизматлари катта бўлди.

1943 йилнинг декабрида Москвада ўзбек адабиёти ва санъати ҳафталиги ўтказилади. Ҳафталикнинг очилишида рус ёзувчиларидан А. Толстой, Б. Горбатов, К. Тренев, П. Антокольский, И. Эренбург, М. Рильский ва бошқалар ишгирок эътибор бердилар.

«Қимматли Алексей Николаевич, — деб ёзган эди Ҳамид Олимжон декада арафасида Толстойга, — яқинда бўладиган учрашувдан лаззатлანаяпман. Ўзбек адабиётининг декадасини ўтказишга бораяпман». (ИМЛИ, архив А. Н. Толстого, инвентарь № 908.).

СССР Ёзувчилар Союзи президиуми 1943 йилнинг 18 декабрида ўзбек совет ёзувчиларининг Улуғ Ватан уруши давридаги ижодиётини муҳокама қилди. Бу анжуманга А. Фадеев, П. Скосирев, В. Лебедев-Кумач, В. Луговской, К. Зелинский, А. Дейч, Ойбек, Гафур Ғулом, С. Бородин, И. Султонов ва бошқалар қатнашдилар.

Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи правлениесининг масъул котиби Ҳамид Олимжон ўзбек адибларининг уруш даври ижоди ҳақида катта доклад қилди.

«...Ўзбек адабиёти, — дейилади нутқда, — урушгача тинч қурилиш йиллари темасини куйловчи адабиёт эди. Москванинг ҳарбий темада ижод қилувчи ёзувчилари кўп бўлса-да, бизда бундайлар йўқ. Чунки ўзбек адабиётининг ҳозирги авлоди 20-йилларда кириб келган бўлиб, москвалик ёзувчилар сингари ҳам ижод, ҳам қуроли билан граждандар урушига қатнашганлари йўқ... Аммо биз халқимизнинг катта анъанасига эгамиз. Ваҳоланки, Гўрўғли сингари қаҳрамонларимиз араб босқинчиларига қарши курашиб, жасорат кўрсатган. Ўзбек ёзувчилари халқ оғзаки ижодидан ўрганиши натижасида халқ қаҳрамонлари образларини шу кунги воқеалар билан боғлаган ҳолда асарлар яратмоқдалар... Бугунги кунда 30 дан ортиқ ўзбек ёзувчилари Ватан уруши фронтларида қўлларида қурол ва қалам билан курашмоқдалар!»¹... Ҳамид Олимжон ўзбек ёзувчиларининг меҳнат фронтларида бўлиб, канал қазитган, пахта экаётган, завод ва фабрикалар қураётган совет кишиларининг образларини яратиш йўлидаги фаолиятларини таҳлил қилиб беради. Шунингдек, у ўзбек ёзувчилари ўз халқининг ўтмишда араб ва мўғул босқинчиларига қарши курашини акс эттирувчи «Маҳмуд Торобий», «Алишер Навоий», «Муқанна» каби асарлар яратганликларини қайд қилади.

«Совет Иттифоқининг ёзувчилари эвақуация вақтида ўзбек адибларининг ёрдами билан кўпгина таржималар қилдилар. Бу вақтда, ўзбек классик шоирларининг, ҳатто Яссавий шеърларининг ҳам таржима қилинганлиги катта иш бўлди.»²

Ҳамид Олимжон ўзбек адабиёти намуналарини таржима қилишда рус олимлари В. Жирмунский, К. Зелинский, А. Дейчларнинг хизматини ҳам юксак баҳолади.

«Бу даврда биз бошқа қардош адабиётлардан таржима қилиш билан ҳам шугулландик, — деб давом этади Ҳамид Олимжон. — Бу даврда ўртоқ Терешченко ўзбек адабиётининг украин тилидаги антологиясини тузди... Биз Лермонтовнинг уч томлигини нашр қилдик. Шунингдек, Якуб Колас юбилейини ўтказиб бўлиб, антифашист шоирларининг шеър альманахи, украин ёзувчиларининг асарлар тўпламини туздик». (Уша ҳужжат).

Ҳамид Олимжон шу мажлисда республика фани ва маданияти тарихида бебаҳо роль ўйнаши керак бўлган адабий-бадиий журнал чиқариш масаласини ҳам кўтариб шундай дейди: «Биз Президиумдан бугун нимани илтимос қилишимиз мумкин. Биринчидан, биз ўзбек адиблари журнал ҳақидаги масаланинг шу кун ҳал қилинишини сўраймиз... Тошкентда ўзбек тилида икки саҳифали газета чиқиб турибди, холос. Унда баъзи бир ёзувчиларнинг асарлари чиқмоқда, кўп ёзувчиларнинг шеър ва ҳикоялари ўқувчиларга етиб боролмаяпти» (Уша ҳужжат).

Сўнгра у президиумдан 4—5 минг нусахада, 7—8 босма ҳажмдаги журнал чиқариш ишига ёрдам беришларини сўрайди.

Ҳамид Олимжоннинг бу ҳақли талаби СССР Ёзувчилар Союзи Правлениесининг раиси А. Фадеев ва П. Скосирев томонидан ҳам маъқулланади. Шунингдек, у «адабий алоқаларни мустаҳкамлаш керак, ўзбек тилидан рус тилига, рус тилидан ва бошқа қардош тиллардан ўзбек тилига таржима қилишни кучайтириш лозимлигини уқтириб ўтади. (Уша ҳужжат).

Ўзбек ва рус адабиётларининг ўзаро ҳамкорлиги, ҳар иккала адабиётнинг Улуғ Ватан уруши давридаги яқинлиги совет кишисини душманга қарши нафрат, она юртга муҳаббат руҳида тарбиялашга қаратилди. Бу хусусият уруш даври драматургиясида ҳам ўз ифодасини топди. Бу даврда яратилган ўзбек драматургларининг асарларида ўзбек халқининг сиёсий жиҳатдан ўсганлиги ва фронтга берган ёрдами акс эттирилди.

«Ўзбек театри фақат сўзда эмас, — деб айтган эди таниқли тадқиқотчи И. Г. Гоян 1943 йилнинг 9 апрелида москвалик ёзувчи ва олимлар ҳамда театр ходимларининг йиғилишида сўзлаган нутқида, — балки амалий иши билан партиянинг энг яқин ёрдамчиси эканлигини, кўп миллатли совет халқини душманга қарши курашга чақирувчи асарлар яратганлиги билан кўрсатди.

... Мен бир нарса айтмоқчиман, «Қурбон Умаров» шунингдек, «Даврон ота» сахнага ўз вақтида чиқарилган эди. Чунки тез ёзилиб, тез саҳналантирилган бу асарлардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Шунинини айтиш керакки, бу асарлар сахна плакатлари бўлиб, бадиийликни даъво қилмайдиган, аммо катта воқеликни, сафарбар-

1, 2 ЦГАЛИ фонд 631, опись. 15, ед. хран. 638.

ликни ўз вақтида кўрсатган асарлар эдилар. Ўзбеклар «Қурбон Умаров» ва «Даврон ота»ни К. Симонювнинг «Рус кишилари», А. Корнейчукнинг «Фронт» драмаларигача ёзиб, сахналаштирдилар». (ЦГАЛИ, фонд 631, опись 3, ед. хран. 1217).

Ўзбек ва рус драматурглари ижодий ҳамкорликда «Ўзбекистон қиличи» драмасыни яратдилар. Бу уруш йиллари тарихида биринчи тажриба эди. Бу хилдаги ижодий ишлар ҳам адабий алоқанинг янги бир кўриниши ҳисобланади.

Урушнинг қизғин давларида Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг секретари, атоқли давлат арбоби Усмон Юсупов композиторлар союзи, театр жамияти ва ёзувчилар союзи ходимларига тузилаётган миллий ўзбек дивизиясига бағишланган драматик асар яратиш вазифасини топширади. Композиторлар Т. Жалилов, Т. Содиқов, Н. Ҳасановлар, ёзувчилардан Ҳамид Олимжон, Уйғун, Собир Абдулла ва Н. Погодинлар икки ҳафта ичида драма ёзиб беришлари, театр эса бу асарни бир ярим ой ичида сахналаштириши керак эди. Бу асар 4 пардали «Ўзбекистон қиличи» драмасы бўлиб, унинг ҳар бир пардасини ёзиш учун биттадан драматург ва композитор жалб қилинган эди.

«Бу ишни ўз вақтида бажаришлари учун, — деб ёзади И. Г. Гоян, Усмон Юсупов авторлар коллективини Марказий Комитетнинг «дача-боғига» юборди ва уларни керакли нарсалар билан таъминлаб ишлатади. Бу асар Усмон Юсупов айтган муддатда тайёр бўлган эди». (Уша ҳужжат).

Ўзбек совет адабларининг Улуғ Ватан уруши давридаги фаолияти рус ва бошқа қардош адабиёт вакиллари билан ҳаётда ҳам, турмушда ҳам бир-бирларига қардош ва фикрдош эканлигида кўринади. Бу борада Ҳамид Олимжоннинг қардош Молдавия ёзувчиларига кўрсатган илтифоти ҳам унинг чин инсон, камтарин дўст, интернационал адаблигини яна бир бор намоёиш қилади.

«Сизга қилаётган илтимосимнинг сони, — деб ёзган эди молдаван адиби Перец Маркиш ўзининг Ҳамид Олимжонга 1942 йилнинг 26 октябрида ёзган хатида, — кўраяспсиз-ку, кўпаймоқда. Ҳозир аниқ бўлдики, менинг бу ердан (Тошкенгдан фронтга — Н. Н.) тезроқ кетишим керак. Аммо ҳозирча мен сиздан яна бир иш ҳақида илтимос қилмоқчиман. Қочқинлар тўдаси билан Бессарабиядан бу ёққа жуда талантли шоир Харац М. Х. хотини билан келиб қолиди.

У талантли бўлибгина қолмай, жисмонан соғлом ва фойдаси тегишини ҳам ўйлайди. Иш бор, фақат унга прописка қилишга ёрдам бериш керак. Агар сиз менинг илтимосимни жуда сермашқат деб ўйламангиз, сизнинг ёрдамингиз билан биз қар-

дош Бессарабиянинг талантли шоирини асраб қолган бўламыз» (ЦГАЛИ, фонд 1417, опись 1, ед. хран. 335).

Бу фактлар Тошкент Улуғ Ватан уруши даврида Москвадан кейинги асосий илмий марказлардан бири бўлиб қолганига гувоҳлик беради. Чунки шу йилларда қардош республикаларнинг уч юзга яқин ёзувчи ва олимлари Ўзбекистонда яшаб ижод қилаётган эдилар.

Фақат бугина эмас, бу пайтда Ғарбий Европанинг кўпгина антифашист ёзувчилари ҳам Тошкентда истиқомат қилардилар.

Шунинг учун ҳам 1941 йилнинг декабрида бу ерда СССРда яшаб турган антифашист ёзувчиларнинг митинги бўлиб ўтади. Бу митингга Ўзбекистон МК ва республика ҳукуматининг раҳбарлари қатори Ҳамид Олимжон, А. Толстой, СССР халқ артистлари С. Михоэлс, Сора Эшонтўраевалар қатнашадилар. Митингдан мақсад фашизм сиёсатидан норози бўлиб СССРга ўтган ва шу ерда ўзларининг иккинчи ватанларини топган, шунингдек, ўз юртларининг келажаги учун фашизмга қарши курашаётган антифашист ижодкорларни қўллаб-қувватлаш эди. Улар орасида машҳур ёзувчи, шоирлар: германялик И. Бехер, В. Бредель, А. Друс, Ф. Лайнитцер, австриялик Курт ва Эрнест Фабрилар, венгриялик Эмиль Мадарас, чехословакиялик Ондра Лисогорскийлар бўлиб, булар Тошкентда яшаб ижод қилаётган эдилар. (ЦГА УзССР, р-ф 2356, опись 1, дело 94, лйст 34).

Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг 1942 йил 1 апрелда бўлган мажлисида «Тошкентга эвакуация қилинган немис, венгер, чехословак антифашист ёзувчиларининг ташкилий секциясини тузиш» (ЦГА УзССР, р-ф 2356, дело 93, лист 7) ҳақидаги масала кўрилади. Бу хусусда Ҳамид Олимжон гапирди, шундан кейин кўп ўтмай Союз қошида антифашист ёзувчиларнинг бўлими тузилади.

Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистонда И. Бехернинг «Варварлар юриши», О. Лисогорскийнинг «Менинг ерим», Эмиль Мадараснинг «Биз сени кечирмай-миз» каби китоблари нашр этилади. Антифашист шоирларнинг шеърларидан жамланган «Қилич ва қалам» тўплами кўп минг нусхада босилиб чиқади. Хуллас бу фактлар Ҳамид Олимжоннинг бу йиллардаги фаолияти серқирра бўлганидан далолат беради. Улуғ Ватан уруши даврида Ҳамид Олимжоннинг катта ташкилотчилик иқтидори, адабиётимизнинг йирик жонқуяри эканлиги ёрқин намоён бўлади. Шунинг учун ҳам унинг ижоди билан бирга, кенг миқёсдаги ижтимоий фаолияти ҳам биз учун ибрат бўлиб хизмат қилади. Ҳамид Олимжоннинг ижоди эса коммунизм қураётган совет кишининг доимий йўлдоши бўлиб қолмоқда.

Жуманиёз Шарипов

РОМАН!

— СИЗГА улли ўлжа олиб галдим. Ашаддий душманимиз Матчон Стўрани қўлга туширдик.

— У-ҳо, мана буниси зўр ўлжа. Эй, эсим қурсин, севинганимдан чой ҳам қўймабман.

Ёқутой чой қўйишга кетди. Полвон тўйиб-тўйиб гулларни ҳидларди. У айниқса райҳон ҳидини яхши кўрарди.

Ёқутой столга нон, мева-чева ва ўзи пиширган ширинликларни келтириб қўйди. Полвон яхши кўрадиган кўк чойдан аччиқ қилиб дамлаб севгилсининг рўпарасига ўтирди.

— Ёқутой, таътил кунлари зерикмаяпсизми?

— Зерикишга вақт йўқ, мактабга мудир қилиб тайинлашгач, иш яна бошдан ошиб кетди.

— Ҳали мудира ҳам бўлдим, денг? Янги вазифа билан қутлайман.

— Раҳмат. Мактабимизга Хивадангина эмас, бошқа районлардан ҳам ўқувчилар олиб галиш зарур.

— Демак, шунинг учун кетаётирсиз?

— Шундай... Қани, энди Матчон тўрани қандай қилиб тутганингизни айтиб беринг, қулоғим сизда...

Полвон бўлган воқеаларни бир-бир айтиб берди. Ёқутой жимгина тинглаб ўтираркан, баъзан ҳаяжонланиб, ўрнидан туриб кетар, кўнгилли йигитларнинг жасоратига қойил қолиб, ҳайрат бармоғини тишлаб, бошини тебратиб қўярди.

¹ Давоми. Боши ўтган сонларда.

— Оға, Матчон тўранинг судида ўзим жамоат қораловчиси бўлман!

— Албатта, айтажак гапларим кўп эди, кеч бўлиб қолди, Хазораспдан галганингиздан кейин батафсил гаплашамиз. Тайёрлигингизни кўраверинг.

Полвон ўрнидан турди.

Полвоннинг Матчон тўрани асир қилиб олгани ҳақидаги хабар ҳамма ёққа ёйилди. Хиванинг қаерига борманг, Полвоннинг сўнги галабаси ҳақида гап кетарди.

— Полвон эртақлардаги ботирларга ўхшайди,— деди отига тақа қоқтириш учун темирчи устахонасига келган бир деҳқон.

— Полвон ботир улардан ҳам афзал,— деди темирчи болга уришни секинлаштириб,— афсонавий қаҳрамонлар фақат курашишни, қиличбозликни билишади. Полвон ботир булардан ташқари халқнинг дилига қараб иш қилади, у мана бундоқ одам,— темирчи бош бармоғини кўрсатди.

— Гапингиз тўғри,— сўзида давом этди деҳқон.— Полвонбой бизнинг ёвонлик, пишканиклик, у билан кўп суҳбатда бўлганман. Ботир командир, ваъз қилса борми, оғзингиз очилиб қолади.

— Шу вақтга қадар Матчон тўрани ҳеч ким ушлолмаганди,— темирчи отга тақа қоқатуриб овозини баландроқ қилиб гапирди,— Полвон ботир қандини урсин, улоқ уники бўлди.

— Матчон тўра ҳам бизнинг ёвондан эди. У инқилобгача Полвоннинг хўжайини бўлган, дим кўп зулм ўтказган. Полвоннинг хотинини сўйдирди, отасини ўлдирди, бизларга ҳам жабр қилди. У каззоб, ёмон одам. Энди тўрани уч оғочга¹ осиб керак.

— Агар қизим бўлганда Полвон ботирга берардим. Қалин мол ҳам олмас эдим.

— Хабарингиз йўқ экан,— деди деҳқон худди бир муҳим сирни айтмоқчи бўлгандек энгашиб.— Полвонни Хоразмнинг паризоди Ёқут-ой яхши кўриб қолган, яқинда тўйлари бўлади. Ёвондагилар айтишди.

— Полвон ботирнинг тўйига шундай тўёна олиб борайки, ҳамма-нинг оғзи очилиб қолсин,— деди темирчи сўнги тақани қоқиб.

— Нама экан у?

— Олиб борганда кўрасиз.

Хоразмнинг кўзга кўринган артистлари — Машариф Полвонов билан Матназар Одамовлар театр мудирининг кабинетига кириб келишди.

— Тошкентга ўқишга бормоқчимиз,— Полвонов мудирнинг қаршисига бориб ўтирди.

Ҳамма ўқишга кетаётир, бир четда қоламизми?— деди Одамов.

— Театр нима бўлади, агар сизлар кетадиган бўлсаларингиз уни ёпиб қўйишга тўғри галади,— мудир ўрнидан сапчиб туриб кетди.

— Нага ёпиб қўйиларкан?

— Хива аҳолисигина эмас, бутун Хоразм халқи, Машариф Полвонов билан Матназар Одамовнинг ўйинини кўрамиз, деб театрга галади, сизлар кетсаларингиз театримиз ҳувиллаб қолади.

¹ Дор.

— Баҳомизни ошириб юбордингиз. Эсингиздами, Ҳамза оға айтган эди: «Артист халқни тарбиялайдирган, маданий, ўқимишли киши бўлиши керак». Қани айтнинг-чи, биз қайси мактабни тугатдик? Ҳусайн афандида ўқиб саводимизни чиқардик, холос.— Машариф Полвонов бор дардини тўқиб солди.

— Сизларнинг ўқишларингизга қарши эмасман. Бутун илм фақат Тошкентда эканми, шу ердаги кечки фирқа мактабига кириб ўқишларинг мумкин-ку, ахир?!

— Ана холос, — илжайди Машариф Полвонов, — кундуз кунлари репетиция, кечалари саҳнада ролни бажар... Хўш, қаердан ўқишга вақт топамиз?

— Жон жўралар, гапимга қулоқ солинглар. Ҳозирча ўрнингизни босадирган артист йўқ, бир-икки йилдан кейин ўзим сизларни ўқишга юбораман,— мудир аризаларни эгаларига узатди. Аммо улар оёқ тираб туриб олишди.

— Биз бултур кетмоқчи эдик. Аввалги мудир ҳам худди сизнинг гапингизни гапирган эди. Биз у вақтда кўнган эдик, чунки яхши артистлар йўқ эди. Мана энди театримизда истеъдодли ёшлар етишиб келаётир, уларга асосий ролларни ишониб топширса бўлади. Қолаверса, биз ўқиб артислик маҳоратини эгаллаб галсак, шу театримизнинг ютуғи бўлади-ку!

— Менга ташвиқот қилманглар! Йўқ, дедим, йўқ!— мудирнинг жаҳли чиқиб, қизариб кетди.

— Бизнинг қароримиз қатъий,— дейишди артистлар.

— Демак, масалани узил-кесил ҳал қилиш учун маориф нозирини Давлат Ризаев олдига борамиз.

— Бўпти, кетдик,— рози бўлишди икки артист.

Учови маориф нозирини олдига жўнашди. Нозирнинг кабинетига Қарим Болтаев, Машариф Қориев, Сафо Муғанний, Матёқуб Девонов, Раҳмат Мажидийлар ўтиришган экан. Театр мудирини нозирга юзланиб:

— Қандай ёрдам керак?— деб сўради.

— Бу йил икки юзтача талабани Тошкент, Москва шаҳарларига ўқишга юбораётимиз. Шунга маблағ керак. Маориф назоратида ҳам МИКда ҳам сармоя йўқ. Пул йиғиш учун сайил ўтказишга қарор қилинди. Театр бу муҳим тадбирни амалга оширишда фаол қатнашсин, спектакль, концертлар қўйиб берсин,— деди нозир.

Театр мудирини луқма ташлади:

— Шундай деяписизу мана бу йигитлар, театримизнинг устунлари, бизни ишдан бўшатинг деб ариза кўтариб келишипти.

— Нага?

Бу саволга Машариф Полвонов жавоб берди.

— Хабарларингиз бор, бизлар ўқишга юборинглар, деб бир неча марта ариза берган эдик, ҳар гал рад жавоб олдик. Бу гал комсомол Марказкомига ариза ёзган эдик, улар розилик билдиришди.

— Машариф тўғри гапирётир, ариза беришган. Агар театр бошлиқлари рози бўлса юборамиз дегандик. Манимча, мудир қаршилиқ қилмас,— Хоразм комсомоли Марказкомининг биринчи секретарини уларнинг тарафини олди.

— Мен албатта қаршилиқ қиламан. Улар кетса ишимиз расво бўлади — деди театр мудирини,— театрнинг эшигини ёпиб қўйишга тўғри галади.

— Ана холос!— кулиб юборди Раҳмат Мажидий,— театр мудирини, ўқиган киши шундай деб турса, бошқа ўқимаган, оми одамлар нама деркан?

— Биродар нозир, мен ўз фикримни айтдим, бўлмаса мени ишдан бўшатиб қўя қолинг, ахир мен ким билан ишлайман?

— Қизишманг, оғир бўлинг,— деди сайил комиссиясининг аъзоси Машариф Қориев.

Улар йигитларнинг илтимосини қондиришни ноилож мақбул кўришди. Нозир ҳам шу таклифга қўшилди ва уларга қараб деди:

— Сизлар сайил ўтказишга яқиндан ёрдам беринглар.

— Албатта ёрдам берамиз, бу ҳақда гап бўлиши мумкинмас.— Машариф Полвонов билан Матназар Одамовлар қатъий ваъда беришди,— сайил тамом бўлгунча концерт берамиз, театр кўямиз.

— Биз кеча телефонда Тошкентдаги бош консулимиз билан гаплашдик. Қанча талаба юборилса ҳаммасини Туркистон ҳукумати ўқишга жойлашга ёрдамлашади, ётоқхона билан таъминлайди,— деди нозир.

— Айтгандай, бу йил Урта Осиёда миллий чегараланиш ўтказилди. Хоразм Ўзбекистон таркибига кираркан, албатта, Ўзбекистон ҳукумати узоқ Хоразмга ёрдам қўлини чўзади,— деди Карим Болтаев.

— Демак, кўплаб талабаларни юборишга имкон бор. Фақат пул топиш керак,— деди Машариф Қориев.

— Ҳамма умидимиз, сайилдан,— деди Давлат Ризаев билан Раҳмат Мажидийлар.

Сафо Муғанний яхши бир таклифни ўртага ташлади.

— Сайилни яхши ва серзавқ ўтказиш учун масхарабозларни ҳам чақириб зарур. Масалан, Бобо тўқмоқ, Юсуф шорлама¹. Бобо — масхарабоз, Юсуф — қизиқчиларни албатта бу ишга жалб қилиш керак.

— Тўғри таклиф, менимча яна бир тadbирни қўллаш мумкин,— Матёқуб Девонов таклиф киритди,— Қўшқўпирдан Хударган полвонни, Гурландан Қурамбой полвонни, Ҳазораспдан Қўчқор полвонларни, хуллас, жумҳуриятдаги машҳур полвонларни Хивага чақирсак, сайил қизиб кетади, росмана сайил бўлади.

Комиссия аъзолари сайилнинг ҳамма томонларини ўйлаб, аниқ режа тузишди. Дарҳақиқат, талабаларни ўқишга юбориш масаласи сайилга бориб тақалган, ундан келадиган даромадга умид боғланган эди.

Йигирма бешинчи боб

ЁҚУТОЙ, Фотима, Девоновлар аравада икки кун йўл юриб, бирор кўнгилсиз ҳодисага учрамай, эсон-омон Ҳазораспга етиб келишди. Ҳазорасп баланд ва қалин қўрғон билан ўраб олинган қадимий шаҳар. Дарвозалари қайрағочдан ишланган. Ёқутой билан Фотимани Ҳазорасп ижрокоми раиснинг уйига, Девоновни эса Ҳазорасп комсомол секретарининг уйига жойлаштиришди. (У вақтларда район, шаҳарларда меҳмонхоналар йўқ эди).

Ёқутой ва Фотима тезда ишни бошлаб юборишди. Улар бу кичкина шаҳарнинг ҳар бир кўчасидаги хонадонларга кириб суҳбатлашишга қарор қилишди. Шаҳар кўчаларидан паранжи ёпинмай ўтиб бораётган Ёқутой билан Фотимани кўрган ота-оналар ўз қизларига қичқириб:

— Ҳой, жувонмарг, тез уйга кир, кофирлар келаётир,— дейишарди. Улар қайси кўчадан ўтишса, қизлар қушлардай дув этиб уйларига чопқиллаб кириб кетишарди.

— Ассалому алайкўм, онахон,— деб Ёқутой билан Фотима бир хонадонга кириб келишди.

Уй бекаси таниш бўлмаган, очиқ юзли аёлларни кўриб донг қотиб

¹ Масхарабоз.

қолди, қутилмаган меҳмонларни тилар-тиламас уйга таклиф қилди. Ёқутой гапни илмнинг, ўқишнинг аҳамияти, ўқимишли кишиларнинг яхши фазилатларини баён қилишдан бошлаб, кейин асосий мақсадга ўтди:

— Биз ўқишни хоҳлаган қизларни Тошкент, Самарқандга юбормоқчимиз, йўл ҳаражати текин, овқати, кийимини ҳукумат беради, ётоқхонага пул тўланмайди. Бундан ташқари, ҳар ойда стипендия, яъни мояна ҳам олади.

— Ёқутопабийим Тошкентда ўқиб галиб, ҳозир мактаб мудираси бўлиб ишлаётирлар,— деди Фотима.

— Фотимахон эса Тошкентда ўқийди, таътилга галган,— Ёқутой Фотиманинг қайси мактабда ўқиётганини айтди.

— Қизларим ҳали ёш,— деди уй бекаси қисқа қилиб.

Ёқутойлар қанча тушунтиришса ҳам у тушунишни истамади. Улар иккинчи бир уйга киришди. Ёқутой нима мақсад билан келишганини айта бошлаган эди, анча ёшга бориб қолган уй бекаси ҳассасини қаттиқ-қаттиқ ерга уриб:

— Бас қилинг!— деб қичқирди.

— Онажон, гапга қулоқ солинг...

— Эшитишни ҳам хоҳламайман. Ўқишга юборадиган қизимиз йўқ. Яқиндагина босмачилар шаҳарга қуюлиб галиб муаллима қизни отнинг қуйруғига боғлатиб, ўлдиришди.

— Босмачилар тор-мор этилди...

— Чол бобоси мачитдан галиб қолса сизларни кўриб жон-пони чиқиб кетади, уйни тас-тархон¹ қилади.

Улар нима қилишларини билмай шаҳарнинг пастқам кўчасидан ўтиб боришаркан, бир қизча буларга қараб тўхтаб қолди.

— Не ерда турсиз, синглим?

— Анови ҳовлида.

— Онангиз борми?

— Онам ўлиб кетган, отам ямоқчи, ўгай онам бор.

— Ҳозир уйдами?

— Қариндошининг тўйига кетган.

— Сизни тўйга олиб кетмадими?

— Йўқ.

— Демак, уйга пойлоқчи экансиз-да?

— Ҳавво, қани, уйга кининглар, меҳмон бўлинглар.

Қиз уларни уйга бошлаб кирди, дастурхон ёзиб, чой қайнатди, ўтириб ҳасрат қила бошлади:

— Онам бор вақтида мактабга қатнар эдим, бахтимга қарши ўлиб кетди.

— Синглим, отингиз нима?

— Ниёзжон, улли бўлсам эшонга ниёз қилишармиш.

— Тошкентга ўқишга юборсак борасанми?— сўради Ёқутой қизнинг бошини силаб.

— Албатта борардим. Ўгай онамнинг калтакларини егандан кўра ўлишга ҳам розиман.

— Синглим, сизга албатта ёрдам берамиз. Фақат қаттиқ туриб олсангиз бас,— Ёқутой қизга ўзини қандай тутишини ўргатиб хайрлашиб чиқиб кетаркан Фотимага ўгирилиб.— Мана, биринчи қалдирғоч,— деди.

Ёқутойлар Ҳазорасп кўчаларидан кетаётганида уларга Хива фирқа мактабида ўқиб юрган, Ҳазораспга таътилга келган Жуманиёз Авазов ва Мадамин Ёқубовлар дуч келишди.

— Муаллима опа, сизни қайси шамош бизнинг шаҳримизга учи-

¹ Остин-устун.

риб галди, қани уйимизга юринг, меҳмон бўлинглар, — деди оппоқ юзли, қора қош, истараси иссиқ йигит Мадамин Ёқубов.

— Ўқишга борувчи қизларни қидираётгирмиз.

— Топиш қийин бўлса керак! — сўради узун бўйли, ориқроқ, мулоийим йигит Жуманиез Авазов.

— Ҳазораспга галганимиздан пушаймонмиз. Дим қийналиб кетдик.

— Бўлмаса бизларни юборинглар, — дейишди бараварига Ёқубов билан Авазов.

— Сизлар Девоновга учрашинглар, у ҳам галган.

— Топиб аябатга учрашамиз.

— Яхшиси бизларга ёрдам беринг.

— Бажонидил. Биз тайёр. Ҳозир Бобожон Отабоев олдига борамиз, — деди Мадамин, — у партия аъзоси, инқилобчи, январь кунларида босмачиларга қарши курашиб катта жасорат кўрсатган. У киши Ҳазораспнигина эмас, бутун район, ёвонларни беш бармоғидай билди. Дим яхши одам...

Уларни Ҳазорасп Ижрокоми масъул саркотиби Бобожон Отабоев яхши қарши олди. Мадамин айтганича у мулоийим, хушмомала, ёши йигирма етти-йигирма саккизларга борган йигит экан. Ёқутойлар бўлган воқеани бирма-бир айтиб беришди.

— Ҳамма Саъдулла бола, Шокир боладан кўрқади. Ҳазорасп ёвонларида ўқиб юрган қизларни паранжисиз кўриб қолса, куппакундуз куни ҳам ўлдириб кетишади. Лекин шунга қарамай, ўқишни хоҳловчи қизлар бор.

Бобожон ўқишга боришни истаган қизларнинг номи ва адресини ёзди.

— Жуманиез, Мадамин, сизлар бирга бўлинглар, мана буларнинг уйларини топиб беринглар, — Отабоев қизларнинг адресини узатди.

Отабоев берган адресга боришганда, оила бошлиқлари меҳмонларни яхши қарши олиб, ўз қизларини ўқишга юборишга рози эканликларини билдиришди. Суриштириб кўрса, улар Бобожоннинг жианлари экан. Ёқутойлар жуда хурсанд бўлиб, кечга яқин идорага қайтиб келишди. Икки қизнинг аризиси, ҳужжатлари тайёр эди.

Ҳазорасп комсомол комитетида атроф қишлоқларга бориб келган Матёқуб Девонов ҳам бор эди.

— Матёқуб оға, яхшиям Бобожон ака ёрдам берди, бўлмаса Хивага қуруқ қайтиб кетардик, — деди Фотима.

— Ёвонга ҳам боришга тўғри галади, — деди Девонов ўзи қайси қишлоқларга борганини айтиб.

Матёқуб Девоновни Ҳазорасп раҳбарлари яхши танишар ва жуда ҳурмат қилишарди. Унинг бир оғиз гапи билан Ёқутой ва Фотимага тўппонча беришди.

— Ёқутопабий, сиз ҳам дим чарчаб галдингиз, шу ерда дам олиб туринг, ҳужжатларни қараб чиқинг. Биз ҳозир Фотима билан эртага нама иш қилишимиз тўғрисида маслаҳатлашиб галамиз, — деди.

— Майли, бориб галинглар.

Девонов билан Фотима чиқиб кетди. Қуёш ғарбга оғиб борарди. Уфқ қизил, сарғиш рангга бўялган, осмон гўзал, ҳаво мусаффо. Узоқлардан чирилдоқларнинг чириллаши эшитилар, катта йўлда еокинлик ҳукм сурарди. Фақат Матёқуб билан Фотима оҳиста қадам ташлаб боришарди.

— Оға, нима учун ўзингиз ҳам Тошкентга ўқишга кетмайсиз?

— Боришимни хоҳлармидинг?

— Жўраларингиз... кетаётир-ку!?

* — Бу йил менга рухсат этишмади, янаги йил борасан, дейишди.

— Ростданми?

— Ҳавво, сиз таътил тамом бўлгач, кетиб қоласиз, мен эса ёлғиз қоламан. Сиз билан бирга бўлган кунларимни ҳаётимнинг энг бахтиёр дамлари деб биламан. Фотимахон, сиз кетасиз, мен доғда қоламан.

— Оға, кетмайми?

— Йўқ, йўқ, ўқишингиз жувонмарг бўлмасин. Ваъдангизни унутмасангиз бўлгани.

— Сиз ҳам унутмайсизми?

— Нага унтай! Мен фақат сизни, юрсам, турсам ҳам фақат сизни ўйлайман, холос.

— Эшитдингизми, шерик,— сўз бошлади Оллоқуллибойнинг уйига келган Ёлмонбой, — Хоразмнинг мана ман деган ёшлари ўқишга кетармиш. Машариф Полвонов, Матназар Одамов, Оллаберган Заргаров, ўҳ-ҳо, қанчадан-қанча талаба! Хотин-қизлар ҳам кўпмиш. Қарим танқанинг¹ хотини Анабиби ҳам кетармиш. Гурлан, Урганч, Хонқа, хулласи калом, бошқа қалъалардан ҳам Хивага талабалар галармиш, шу ерда тўпланиб, сўнг ҳаммаси Амударёда кемаларга ўтириб, юқори² томонга ўқишга жўнаб кетишармиш.

— Барини дарёга фарқ қилиш керак,— деди Оллоқуллибой.

— Ҳа, пайти галди. Дурди қиличга айтилса...

— Фикрингиз тўғри, лекин бу хабарни унга қандай етказиш мумкин?— сўради пишиллаб Оллоқуллибой.

— Қутим қорага топширсак, у пулга дим ўч.

Ёлмонбойнинг хизматкори Патрак кўчасидаги Фотималарнинг уйига шундай яқин, деворлари қийшайиб кетган кўримсизгина ҳовлида турарди. У ўтакетган мутаассиб киши, Хадича билан Фотима паранжи ташлагани учун уларни жинидан ёмон кўрарди. Ёлмонбой Оллоқуллибой, бериб юборган пулга ўз ёнидан ҳам пул қўшиб уни Қутим қорига чўзди. Ит суякни кўрганда оғзидан сўлакайи оққандай Қутим қорининг кўзи ўйнаб кетди. У шошиб-пишиб пулни олдида, авайлаб киссасига урди.

— Талабаларнинг Амударё орқали ўқишга кетиши ҳақидаги хабарни Дурди қиличга етказ.

— Хўжайин, хотиржам бўлинг, бу ёғини дўндирамиз,— деди Қутим қора бошини эгиб, қўлини кўксига қўйганча.

Дурди қилич Жунайдхоннинг ишончли сардорларидан эди. У йўл-бошчисининг буйруғи билан каллакесар йигитларни тўплаганди. Шулардан бири Нургалди эди. Дурди қиличнинг йигитлари Хўжайли атрофида изғиб юришарди.

— Қутим, учқур қора отимни ол, у сени шамолдай учириб олиб боради,— деди Ёлмонбой.

— Ажаб, хўжайин.

— Эҳтиёт бўл, қўлга тушма.

— Дапмадан³ тирик, сувдан қуруқ чиққанмиз, хўжайин.

Қутим қора отхонадан кишнаб турган қора отни эгарлади.

¹ Каримберган Сафоевнинг лақаби.

² Тошкент, Москва томон.

³ Тегирмон.

Йигирма олтинчи боб

ХАМЗА ташаббуси билан қурилаётган мактаб биноси кундан-кунга ҳақад кўтариб бормоқда эди. Унинг ўзи қурилиш бошлиғи, ҳам инженер, ҳам прораб, хуллас, бир неча вазифани бажарарди. Лекин Хўжайлида дилозор, қўпол, қўнгилни бекордан-бекорга ранжитувчи га-ламис кишилар йўқ эди дейсизми? Албатта, бўлган. Ҳамзанинг муваффақиятини кўролмаганиданми ёки ўзининг кимлигини кўрсатиш учунми, ёки атайинми, бу бизга қоронғи, бир нодон Ҳамзани қаттиқ хафа қилди. Хўжайли вилоятининг ревком раиси Ҳамзани, сайилдан тушган пулларни нотўғри сарфлаётирсиз, деб асоссиз равишда қоралаб, қўнгилни ранжитди. Буниси етмагандай шу пайтда Ҳамзанинг бошига оғир мусибат ҳам тушди. Яқингинада туғилган қизи вафот этди. Ҳамза изтироб ичида қолиб, Хўжайлида вилоят ревкоми Президиумига ариза ёзиб, тезда ишдан бўшатишларини талаб қилди.

Аммо нодон мансабдор уни ўз ҳузурига чақирмай, бафуржа гаплашмай, шоир аризасини оқибатсиз қолдирди. Мазкур аризанинг мазмунидан Хўжайли вилоят партия комитетининг биринчи секретари хабардор бўлиб, ревком раисини ўз олдига чақирди.

— Нама учун биродар Ҳамза Ниёзийни хафа қилдингиз?

— Мен Ҳамза Ҳакимзодани ҳеч хафа қилмадим. Сизга нотўғри маълумот беришипти.

— Ҳамза билан нама ҳақда гаплашдингиз?

— Ҳамза оға, сайилдан тушган пуллар тўғри сарфланаётирми, деб сўрадим, шундан бошқа гап бўлмади.

— Нама, пуллар нотўғри сарф бўлаётир, деган маълумот тушдимми?

— Йўқ. Ахир мен ревкомнинг раиси бўлсаму бу ҳақда сўрашга ҳаққим йўқми?

— Ҳаққингиз бор, аммо Ҳамзани далилсиз ҳақорат қилишга ҳеч ким ҳуқуқ берган эмас. Мана, қўлимизда унинг сизга ёзган аризаси. Уни ўз олдингизга чақириб, узр сўраш ўрнига аризасини рад қилгансиз. Энди унинг олдига ўзингиз бориб узр сўранг.

— Мен-а? Вилоят ревкомининг раиси-я?

— Ҳавво, шундай. У биллурдай покиза одам, ҳақиқий коммунист. Талабалар деҳқончилик қилиб, ҳосилидан тушган даромадига ҳам ўқишади, ҳам яшашади. Бу осонми? Мактаб биноси ҳам кўзга кўриниб қолди. Унинг пулини сиз бердингизми?

— Йўқ.

— Маориф назорати бердимми?

— Бергани йўқ.

— Ҳамза оға халқ сайили ўтказиб пул тўплаган.

Кабинетга Хўжайли шаҳар ижрокоми раиси Қўсберган кириб келди. Унинг авзойи бузуқ эди.

— Ҳамза оғани ўринсиз хафа қилишган. Мен у кишини Хўжайлига келган куниданоқ биламан. Ишчан, тиришқоқ, соф виждонли коммунист. У билан ҳозир сўзлашиб галдим. Ниҳоятда изтиробда қолган. Мен ҳам дим хафа бўлдим. Ҳамма ходимлар хафа.

— Эшитяпсизми?— деб биринчи секретарь ўридан туриб кетди.

— ...

— Қилғиликни қилиб қўйиб, энди индамасдан ўтирасизми?

— Нама деб маслаҳат берасиз?— зўрға сўради Ҳамзани ҳақоратлаган нодон раис.

— Ҳамзанинг олдига бориб кечирим сўранг.

Вилоят ревкоми раиси кўрдикки Ҳамзанинг тарафини олувчилар кўп.

— Мен Ҳамзани ўз оғамдай яқин кўраман. Унинг қилаётган ишлари мақтовга сазовор. Ҳазиллашиб айтган эдим, мени яхши тушунмабдилар. Ҳозироқ у кишининг олдига бориб узр сўрайман,— деди у ноилож.

— Ҳа, шундай бўлсин, энди ўйлаб ҳазиллашинг.

Вилоят ревкоми райси хайрлашиб чиқиб кетди.

Ҳамза жаҳлидан тушиб, Хўжайлида қолди. «Хўжайли халқи мени яхши кўради, уларнинг меҳр-муҳаббати менга мадад беради», деб ишини давом эттирди. Обком секретари ҳам унга яқиндан ёрдам бериб турди. У Хўжайлида бутунлай қолиб кетмоқчи бўлиб, ўртоқларини ҳам Хўжайлига келишга даъват этди. У Марғилондаги биродари Маҳмуджонга 18 июнда хат ёзди:

«Биродарим Маҳмуджон! Саломалайкум... Осори атиқа ва алибиёт мундадир. Босмачи масаласи битгандир. Ҳавойи насимий хуштабъ, инсонларнинг инсонлари бордур. Икки йилдан бери интернатга хизмат қилиб етарлик бир умиддамиз, 26 таноб ёрда талабаларнинг деҳқончилиғи, туя сути — қимиз орасидамиз. Саломатлигингиз учун гоят фасихдур. Биродар, на ўлса, келувингиз матлубдир. Сизнинг табиат била бизим табиатда фарқ ўлғуси учун дунёда бирга яшамоқни гоят севарман, Маҳмуджон! Оқтуқ сизга тавалло айтаман, хатни олгач қайтмоғингизни... Суюкли дўстлар бўлса, ҳар ёнда жаннат ўлур, қумлар, чўллар, ёбон-да! Боболаримизнинг нақллари табарруқдир. Ондан бир дона мандалин, бир скрипка, бир дона яхши дутор хаёлингиздан чиқмаса. Келиш вақтида Қўзиҳон келса, бирга Абдураззоқ билан келсун, олиб келинг, ҳар иккисина хизмат бор. Чиқув олдидан, беш-ўн донадан журналлардан олиб қайтарсиз. Ўғилимизни олуб қайтув учун ақча керак бўлса, тилгиром юборинг, перевод қилурман.

...Хўш ҳозирға, жон биродар, тезлик билан чиқув олдидан тилгиром беринг, кўнглум қувонсин.

Ҳамза Ниёзий. 18 июнь. 1924. Хўжайли.

Ҳамза Хива маориф нозиридан хат олди, унда Тошкент, Москва ва бошқа марказий шаҳарларга талабалар юбориш муносабати билан район ва областларга вакиллар командировка қилинганлиги, Хўжайлига эса Ҳамзанинг ўзи биркитилганлиги ёзилганди. Бу хатни олгач, Ҳамза икки-уч муаллимни олиб, Хўжайли областининг қишлоқ ва районларига жўнаб кетди ва истеъдодли, ўқишни ҳавас қилган йигитқизларни тўплай бошлади.

□

Ёкутой билан Фотима Ҳазораспга яқин Гадик қишлоғига бориб йигит ва қизлар билан суҳбат ўтказишди. Кеч бўлиб қолгани учун Ҳазораспга қайтмай шу қишлоқда қолишди. Қишлоқ шўросининг райси (уни баъзан қизил оқсоқол ҳам дейишарди) бир аравасоз устани ёнига чақириб деди:

— Бу кеча хивалик меҳмонлар сенинг уйингда кўнишади. Уларнинг жонига сен жавобгарсан, кўз қорачиғингдай сақла, тушундингми?

— Тушундим, хотиржам бўлаверинг.

Уста меҳмонларни аравага ўтказиб уйига олиб кетди. Хотини жуда чаққон, хушмуомала, меҳмондўст аёл экан, дарҳол чой қайнатиб келди, сут-қаймоқ билан меҳмон қилди, устанинг қиз-ўғиллари Ёкутойлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишди.

Иигирма еттинчи боб

ХОРАЗМ ҳукуматининг рухсати билан Нурловой майдони сайил ўтказиш комиссиясининг ихтиёрига берилган эди. Шу муносабат билан Нурловойда ёзги театр, ёзги кино, кўғирчоқ театри қурила бошланди. Катта бир майдон дор учун ажратилди. Хива шаҳар комсомол комитети умумий ҳашар эълон қилди.

Нурловойда, кираверишда Сирчали ёпи¹ устига катта қизил чойхона (бу республикада биринчи қизил чойхона эди), унинг ёнида маданий ошхона солина бошланди. Нурловойнинг ичкарасида катта-кичик дўконлар, магазин, киоска ва бошқа савдо иморатларини қуриш иши қизиб кетди. Ҳар ер-ҳар ерда балиқ қовурадиган қозонлар, кабоб, сомса, палов пиширадиган ошхоналар қурилди.

Сайил комиссиясининг аъзолари эртадан кечгача тўғри келган хизматни ҳамма қатори бажаришарди.

— Жўра,— деди Раҳмат Мажидий гишт тўла замбилни бирга кўтариб бораётган Одамбой Иброҳимовга,— бундай ажойиб ишларни мен умримда биринчи марта кўраётирман. Бир неча кун ичида қанча иш бажарилди, қанча қурилиш битди.

— Мана буни халқ қурилиши деса бўлади. Қаранг, Полвон оға ҳам ўз аскарлари билан галипти.

Одамбойнинг бу гапларида жон бор. Ҳашарга Марказкомнинг биринчи секретари Хонсуворов, Марказижрокомнинг раиси Султонқори ва бошқа давлат арбоблари ҳам келишган, бирининг қўлида бел, иккинчисининг қўлида капча², яна бирида кетмон. Жумҳурият пойтахтида катта бир ярмарка, улугвор кўргазма ташкил қилинаётгандай эди.

— Биз ўқиёлмадик. Энди болаларимиз ўқишсин, олим бўлишсин,— дейишарди қариялар.

— Ҳорманг, Полвонбой,— деди Нозирлар шўроси раис ўринбосари Турсунхўжаев унинг олдига келиб.

— Бор бўлинг.

— Худди жанг қилаётганга ўхшайсизлар.

— Ҳовва, меҳнат жанги.

— Балли, йигитлар.

Полвон катта ғалтак аравани ғилдиратиб кетди. Уни уч-тўрт киши жойидан қўзғата олмасди. Полвон кетидан Матёз дев ҳам «Полвон оғадан қолишмай» деб ўз кучига яраша йшланган ғалтак аравани итариб борарди. Ҳашарга келганлар бажонидил ишлашар, кечалари ҳам машғала ёқишиб жонбозлик кўрсатишарди.

Республиканинг таниқли маориф ходимлари Ҳусайн афанди Исмоилов, Юсуп Харратов, Отавулло Мажидий, Қўшоқовлар мактаб болаларига қарашиб, ўзлари ҳам турли-туман ишларни бажаришарди.

— Хоразм халқи билан тоғни талқон қилса бўлар экан.

Марказком биринчи секретарининг бу гапида жон бор эди.

Қутим қора узоқ йўллар, довонлар, қум барханлари оша Дурди қиличнинг қароргоҳига етиб, ўтовига кирди, букилиб салом бергандан сўнг, мактубни топширди. Дурди қилич уни худди азиз меҳмондай қабул қилиб олди.

¹ Анҳорнинг номи.

² Кичик бел.

— Қутим, Хивада на хабарлар бор?— сўради тўрда гердайиб ўтирган Дурди қилич.

— Гап кўп, оға, бари хатда битилган.— Қутим қора дастурхондаги нон, яхна гўштдан апил-тапил ея бошлади.

Дурди қилич хатни қўлига олиб ўқий бошлади.

«Иززатлу, ҳурматлу Дурди оғамизга дўстона саломдан сўнг шуни маълум қиладурмизким, шу кунларда Хива шаҳридагина эмас, Хоразмнинг кулли ёбону қалъаларида иблис баччалари ваъз қилиб Масков, Тошкент томонларига ўқитмоқ учун ўғил-қизларни рўйхатга олиб турурлар. Имонсиз, хаёсиз кофирлар ифбат-бокира мусулмон қизларнинг ҳижобларини олиб, диндан чиқариб, ношаръий ишларни ривож топтирмақдалар. Шу кунларда улли бир сайилга тайёрлик кўриб, пул йиғмоқчилар, калтадумларни Амударё орқали Орол денгизи билан Урусияга юбормоқчилар. Бу лаин ишнинг олдини фақат сиз — Жунайдохон ўрнига қолган, мусулмон лашкарининг сардори баҳодуримиз олур, деган умиддамиз. Алхусус, яна шуни ҳам баён қиладурмизким кофирлар юртига кетувчиларнинг сони икки юз ададга боради. Ушбу мактубни олишингиз билан Амударё қирғоқларида кофирлардан хабардор бўлиб турғайсиз, деган олий муддаоий умиддамиз. Илоҳо сизни парвардигори олам ўз паноҳида сақлагай. Ушбу муҳаббатномага имзо чекиб муҳримизни босдик».

Дурди қилич хатни ўқиб бўлгач:

— Қутим, яхши хабар олиб галдинг, бахтинг очилгай, умринг узоқ бўлгай,— деди-да, чилим чека бошлади,— талабаларга аскарлар қўшиб юборишармикин?

— Унисини билмадим, оға.

— Кетувчиларга қурол-аслаҳа берилармикин?

— Хабарим бўлмади, сардор,— Қутим қора ҳамон бошини дастурхондан кўтармасди.

— Биз Хўжайли томонда, Хонёпининг соқасида¹, Амударё қирғоғида уларни пойлаб турамиз. Иним, сен ана шуларни хабар қил, бўлерми?

— Бўлер, оға.

— Ма, чой пули, — деб Дурди қилич Қутим қорага пул чўзди. У пулни олиб сардорнинг қўлларини, этагини ўпди ва дуо қилди.

Матёқуб Девонов ўз ишидан мамнун. У Питнак, Ҳазораспдан Тошкент, Хивага ўқишга борадиган бир қанча ўспиринларнинг ҳужжатларини тўғрилади. Питнакдан келиши билан дарҳол Ҳазорасп комсомол комитетига бориб, секретардан сўради:

— Жўра, Ёқутойлар на ерда?

— Ёвона, Гадикка кетишган эди, негадир галишмади, бирор иш чиқиб қолгандир.

— Хабар олиш керак, кун чиқмасдан бурун салқинда борайлик.

Девонов ва комсомол комитети секретари йўлда кетишаркан, тонгги мусаффо ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олишарди. Уфқ гўё қизил-сарғиш, лола ранг, гўё турли-туман бўёқли ипак сўзана билан қоплангандай эди. Матёқубнинг кўнгли негадир ғаш. Девоновлар Гадик қишлоғига келишгач, тўғри қишлоқ шўроси раисининг олдига боришди.

— Меҳмонлар не ерда?— шошиб сўради Ҳазорасп комсомол комитети секретари.

¹ Паранжи.

² Бошланиши, тўғони.

- Аравасоз устаникида.
- Тинчлик, хотиржамликми?
- Девонунинг сўроғига раис ҳайрон бўлиб жавоб берди.
- Тинчлик бўлса керак, кечаси отишма бўлмади...
- Қани у ера борайлик,— деди Девонув отига миниб.
- Аравасоз устанинг уйи қишлоқ шўросидан узоқда эмасди, ўн-ўн беш минут ўтар-ўтмас Девонувлар у ҳовлига етиб боришди. Фотима Матёқуб Девонувни кўрди-ю бирдан кўзидан дув этиб ёш тўкилди.
- Узи на гап Фотима?
- Сиз сўрамангу биз айтмайлик...— Ёкутой жавоб берди.
- Тинчликми?— учовни бирдан сўрашди.
- Қани меҳмонлар, ўтиринглар,— деб уй эгаси дастурхонга таклиф қилди,— худо ҳаммамизни бир ўлимдан сақлади,— уста бўлган воқеани батафсил айта бошлади.— Кечаси икки босмачи келиб тоза дашном қилди. «Хивадан галган муаллималарни топиб бер, бўлмаса ўзингни ўлдирамиз», дейишди. Мен уларга: «Уйимизга ҳеч қандай муаллима галгани йўқ, етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган», десам ҳам ишонишмади. Ҳайтовур энангиз эпчиллик қилиб сингилларимизни беда ғарамига яширипти. Барзангилар ҳовлимизни, ую қазноқларимизни тоза ахтаришди. Лекин топишолмади.
- Қўйимиз, эчкимизни олиб кетишди, аблаҳлар,— деди устанинг хотини хўрсиниб.
- Ёвон шўроси сизларга ёрдам беради,— деди қишлоқ советининг раиси,— ўнта болангиз бор, бир-биридан кичик, қўй, сигир берамиз.
- Устанинг катта қизи Ёкутойнинг ёнига келиб уни қучоқлаб олди-да, бир нима деб шивирлади.
- Уялмай айтавер, қизим,— қишлоқ совети раиси қизга қаради.
- Синглим: «Муаллима опа, мени Тошкентга юборинглар», деб ялинаётир,— деди Ёкутой.
- Уста, олтига қизингиз, тўртта ўғлингиз бор, шулардан бирикитасини Хива ё Тошкентга ўқишга юборинг, ўқиб, одам бўлиб галишади,— деди қишлоқ совети раиси.
- Уста ўйланиб қолди. «Ҳа», ё «йўқ» дея олмади, шунда ҳалиги қиз отасининг ёнига бориб ялинди:
- Жон ота, мени ўқишга юборинг, мана шу муаллима опалардай бўлгим галади.
- Ёкутой мактаб мудираси, қизингизни ўзи ўқитади, яхшилаб тарбиялайди,— деди Матёқуб Девонув.
- Азиз кишиларнинг илтимоси, қизининг ёлворинлари устани ўйлантириб қўйди. У хотинига қаради, қизи эса онаси ёнида илтижо қилиб, кўз ёшларини марварид доналаридай тўкиб турарди. Шунда отанин кўнгли бўшашди шекилли:
- Хотин, ўзимиз ўқимадик, ўнта боламиздан бири Хивада ўқиса нама дейсан?— деди.
- Сиз на десангиз ман розиман,— жавоб берди хотини.

Иигирма саккизинчи боб

САЙИЛГОҲДА қурилиш ишлари ниҳоясига етиб, сайилни тантанали равишда очиш пайти келди. Нурловой олдида бир томонда миллий, бир томонда духовой оркестр куйлари янграйди. Жарчилар эрта-лабдан бери бозор, гузар, сарой, кўчаларда сайилнинг очилиши ҳақида хабар қилишган. Ҳазорасп дарвозасидан Тозабоб дарвозасигача, Пишканик дарвозасидан Қўшадарвозагача кўчалардан одамлар Нур-

ловой томон оқиб келмоқда. Патрак, Амин чорсуси, Алакчилик, Қаландархонадан кишилар тўп-тўп бўлиб, байроқ кўтариб, Нурловойга борарди. Калта минор, сарой атрофидаги маҳаллалардан, Ўр, Қаптархона, Балиқчилар кўчаларидан одамлар ўғил-қизлари билан тўда-тўда бўлиб сайилгоҳ томон келарди.

Собиқ хон арзгоҳида минбар қурилган. У ерда жумҳурият партия, совет раҳбарлари тўпланган. Марказижрокомнинг раиси Султонқори Жуманиёзов сайилни очиб, сўзни Хоразм комсомол Марказкомининг биринчи секретари Карим Болтаевга берди.

— Биродарлар, оға-инилар, Тошкент, Москва шаҳарларига икки юзга яқин талаба юборилмоқчи. Уларни ўқишга юбориш учун улли сайил ташкил қилаётирмиз. Сайил уч кун давом этади. Унинг муваффақиятли ўтиши халқимизнинг ҳиммат, идрокига боғлиқ. Ҳамма сайилга! — чапак устига чапак бошланиб кетди.

Нурловойга кирган халқ ўзи истаган томошани кўриши мумкин. Бир тарафда дор, иккинчи томонда кураш кетаётир. Боғнинг тўридаги саҳнада артистлар концерт беришмоқда. Ошхона-чайхоналар очиқ, савдо ходимларининг қўли қўлига тегмай ишлаб турибди. Серёғли қўй гўштидан пиширилаётган кабобларнинг хушбўй ҳидлари чор-атрофни қоплаган.

— Барра кабоб, лўла кабоб!..

Сайил ўтказувчи комиссия аъзолари Вайс Раҳимий, Болта Шарипов, Матёқуб Девонов, Раҳмат Мажидий, Сафо Муғаннийлар хурсанд: билетлар сотилган, ҳамма нарса ўз жойида, яна икки кун эмас, бир ҳафтагача билет сотилса ҳам олувчилар кўп. Саҳнага калта бўйли, соқолига оқ оралаган, олтмишларга бориб қолган Қурбон созчи гармонини кўтариб чиқди. Уни Хоразмнинг етти яшаридан етмиш яшаригача билади. Шерозий, Сафо Муғанний, Анаш халфалар ҳам гармон чалишни ундан ўрганишган. Шоир халққа қарата гап бошлады:

— Азиз биродарлар! Сизларга Хоразм санъаткорларидан алангали салом! Мана бугун улли халқ сайли бошланди. Собиқ хоннинг саройи Нурловой бизнинг ихтиёримизга берилган. Биз хонанда-гўяндлар сизларнинг хизматингиздамыз. Хон даврида биз бу жаннатмакон ерга кирармидик! Нақ оёғимизни уриб синдиришарди. Мен собиқ кул ўғлиман. Ёш вақтимдан гармонь чалишни яхши кўриб қолган эдим, бу орзуга зўра эришдим. Не ера борсам созим ёнимда, халққа менинг қўшиқларим ёқар эди, лекин хонга ёқмасди. У мени ўз олдига чақиртириб: «Кофирларнинг сазини чалмайсан. Агар чалсанг ўлимга маҳкум бўласан», деб амр қилди. Ахир, киши яхши кўрганани қандай ташлайди, барибир чалавердим. Буни хоннинг айғоқчилари эшитиб қолиб унга чақишипти. Хон мени ушлаб олиб ўлимга ҳукм қилди. Лекин халқ мени ўлдиришга йўл қўймади. Хон ўлимдан баттарини ўйлаб топди. Бутун умримга етадиган улли жаримани гарданимга юклади. Тўғрисини айтсам:

Топган пулим тухматимга етмади,
Устимдан ҳеч хон кишиси кетмади.

Ахири хоннинг қўли етмайдиган Тўртқўлга қочиб кетдим. Бахтимизга инқилоб бўлди. Хоразм эли хон зулмидан қутулди. Мен ҳам куйлай бошладим. Мана энди илм олиш пайти галди.

Ешу қари, қизу эрни меҳрибонидир илм,
Қўлга олганларнинг боши соябонидир илм.
Ким илмни пухта тутса, сўзида кўп эътибор,
Ҳар бир ишни оширишнинг имтиҳонидир илм.

Қурбон созчи гармон садафларини босиб, ажойиб сеҳрли куйлар ҳосил қилар, ўзи ёзган шеърни куйга солиб қўшиқ айтарди:

Бул қари Қурбон отага шул илм қувват нишон,
Раҳмат айтиб фирқага халқ комронидир илм...

— Яшанг, Қурбон ота!

— Умрингиз узоқ бўлсин,— дейишарди сайилга келганлар.

Саҳнада халқ булбули Шерозий кўринди. Навоий, Огаҳий ғазаларидан куйлай кетди. Навбат Аваз ғазалига келди. Шерозий ўзининг яқин дўсти, марҳум Авазнинг ғазалларини юракдан чиқариб куйлади:

Уқисин ёшларимиз, кўнгилни шод этгуси мактаб,
Дилу жон бирла эл мактаб очарға ижтиҳод этинг.
Ота бир-ла онага фарз ўқутмоқ бизни мажбурий,
Ки бизни яхшилиқ қилмоққа муътад этгуси мактаб...

— Шерозий, дунё тургунча туринг!

— Тасанно Хоразм булбулига!..— дейишарди томошага келганлар.

Навбат Анаш халфага келиб, у саҳнага чиқиши билан ўртага сукунат чўкди. Халфа дастлаб ўзи яратган қўшиқлардан бошлади, кейин шогирди Ожизанинг қўшиқларини куйлади:

Эй меҳрибоним, сарви равоним,
Билмадинг ҳаргиз оҳи фиғоним.
Оҳим дардини, кўксим ўтини
Айтсам уёламан, айтмасам армон.
Ул шўхи золим, этмас хаёлим,
Дардин чекарга қолмади ҳолим.
Йўлингда туриб, изидан бориб
Кўрсам уёламан, кўрмасам армон.

— Поҳ, поҳ! Анаш опа, дард кўрманг!

— Жуфт бўлсин!— деган овозлар ёзги театрнинг саҳнини қоплади. Шерозий Анаш опа билан лапар айтиша кетди:

Шерозий:

Эшикдан ўтганда кўлинг соллонгай,
Ёдингга тушганда бошинг айлангай.
Келаман деб келмай қолган оқшоми,
Оҳ урган ноламга онанг уйғонгай.

Анаш халфа:

Отизда ишласанг йўллара қара,
Ҳасратингда бўлди юрагим пора.
Мен сани соғинсам ўзим бораман,
Сан мани соғинсанг онамдан сўра.

Гурр кулги кўтарилди. Қўшиқлар қўшиқларга уланиб борар, уларнинг чеки йўқ эди. Сафо Муғанний саҳнада кўриниши билан халқ бирдан: «Хоразм талабалари бўлсин», деди. Бу Сафо Муғаннийнинг ўзи тўқиб, ўзи куй басталаган, эл орасида кенг тарқалган шеърларидан бири эди:

Хоразмнинг фарзандлари,
Қайда борсангиз соғ бўлинг.
Боғда очилган гуллари,
Қайда борсангиз соғ бўлинг...

Халқ Сафо Муғаннийни олқишлар экан, унинг машҳур қўшиқлари «Уйғонинглар», «Чўх шод бўлайлик» ва бошқаларни ижро этишни сўрар, шоир-хонанда халқ илтимосини ерда қолдирмасликка уринарди.

Қўшиқлар рақсга уланиб кетди, Хоразмнинг шўх-шан ўйинларини ўйинчиларидан Вовоқ, Раҳим қайроқчи ва бошқалар ижро этишди. Кишилар ниҳоятда шод, хушнуд, кўпдан бери шундай роҳатланишмаган бўлишса керак. Концерт тугагач, танга сози бошланиб кетди. Ар-

тистлардан бири лаган қўтариб томошабинлар ёнига борар, унга ҳар ким ўз хоҳишича, баҳоли-қудрат пул ташлар, пуллар борган сари уюлиб борарди.

Сайилнинг иккинчи куни биринчи кунидан ҳам қизиқ ва мароқли бўлди. Бу кулги кечасига Хоразм масхарабозлари — Юсуф шарлама, Қурамбой шарлама, Бобо тўқмоқлар келиб, ўз ҳунар-санъатларини намоён қилишди. Ҳозир фирқа мактабида ўқиб юрган, илгари ГПУнинг раиси бўлган машҳур санъаткор Бобо Матчонови ҳам халқ ўртага олиб чиқди. У «Ўт ўйини», «Лаган ўйини» ва бошқа ўйинларни кўрсатиб ҳаммани хушнуд қилди.

Сайилда хоразмча кураш қизиқ кетди, қўшқўпирлик Худорган полвон, гурланлик Қурамбой полвон, ҳазораслик Мадраим полвон ва бошқалар ўз кучларини намойиш қилиб, халқни қойил қолдиришди. Полвон ҳам шу ерда эди. Кимдир:

— Полвон ботир галипти, ўртага чиқсин,— деб қичқирди.

— Полвонни соғиндик!

— Полвон ботир ўртага чиқсин,— дейишди сайил аҳли.

Шунда Полвоннинг ўртоғи Солижон ўртага чиқиб деди:

— Полвон оғанинг қўл-оёғига ўқ теккан, полвонлик қилмаганига кўп йил бўлди, курашни унутиб қўйган.

Халқ Солижоннинг гапларига қулоқ солмай, сўрай бошлади.

— Полвон чиқсин!

— Полвонбой курашсин,— деган овозлар сайилгоҳни ларзага келтирди.

Полвон ноилож ўрнидан турди, ҳарбий гимнастёркасини ва этигини ечиб, ятак кийиб олди. Уни ўртада урганчилик Қудрат полвон кутиб турарди. Полвон аста-секин унга томон борди. Икки азамат беллашди. Ёқутойнинг бутун фикри-зикри Полвонда. У бундан бир неча йил илгари катта бир тўйда Полвон ўз рақибини енгиб, голиб чиққанини эшитгач, унга хат ёзиб, совға юборганди.

— Полвон, бўш галма!

— Полвон, қаттиқ тур!— дейишарди ёру биродарлари.

Полвон сўнгги кучини йиғиб, Қудрат полвоннинг белбоғидан маҳкам ушлаб олди. Қудрат полвон типирчилаб қолди, унинг забардаст қўлларидан чиқиб кетишга бир неча бор уринди. Полвон рақибини юқори қўтариб ерга урди. Халқ қичқариб юборди:

— Бос, Полвон!

— Полвон, елкасидан бос!

Рақибини йиқитган Полвоннинг кучига куч қўшилиб кетди. У зарб билан Қудрат полвоннинг елкасидан қаттиқ босиб олди. Шерчангалига тушиб қолган куёндай Қудрат полвон типирчилаб, ноилож енгилганига иқроор бўлди. Ҳамма бирдан Полвонни олқишлади. Дўсти Солижон югуриб бориб Полвонни қутлаб, маҳкам қучоқлаб олди. Ёқутойнинг қувончи бир дунё, унинг кўзларида севинч ёшлари айланарди.

Сайилгоҳда томошабинлар қаторида юрган Қутим қора ҳамма нарсани билиб олишга уринар, ўқишга кетаётганлар кимлар эканини аниқларди. У Машариф Полвонов, Али Муллаёров, Матназар Одамов, Зариф Худойберганов, Пир Қутлимуродов, Абдулла Заргаров каби илғор ёшларнинг ариза бергани, Гулчеҳра Султонмуродова, Анабиби Сафоева, Анабиби Муродова (эри Оллоберган Заргаров билан), Марям Девонова (эри Тожиддин Девонов билан), Султонқорининг ўғли Собир Қориевлар... жами юз элик кишидан ортиқ талаба кетаёт-

ганини эшитди. Қўшниси Раҳмат Мажидий, Фотима Бекмуҳаммедова, Мажидийнинг синглиси Сора Мажидийлар ҳам таътил вақти тамом бўлиб ўқишга қайтиб кетаётганини билиб ғазаби қўзиди. Сайилдан тушаётган беҳисоб пулларни кўриб кўзлари аланг-жаланг бўлиб кетди.

Ҳар куни концерт бериб халқни хушнуд қилган Хоразм театри сайил кунлари янги бир пьесани намойиш қилди. Унда асосий ролни Машариф Полвонов ижро этди. Бу гал ҳам у ўз маҳоратини намойиш қилиб, халқнинг меҳр-муҳаббатини қозонди.

Ўқишга борувчиларни танлаб олиш комиссиясининг раиси Афзал Тоҳиров бу ишга ниҳоятда масъулият билан қараб, бўлғуси талабалардан тушган аризаларни бирма-бир синчиклаб кўра бошлади.

— Пул кўп, ҳаммасини юборсак ҳам бўлади,— деди комиссия аъзоларидан бири.

— Тўғри, пул кўп тушди, юз эллик талабани эмас, икки юз-икки юз эллик талабани юбориш мумкин. Лекин, Тошкент, Москва Хива эмас у ерда танлаб олишади, биз уялиб қолмайлик, энг тиришқоқ, энг истеъдодли талабаларни юбориш керак,— деб эътироз билдирди Афзал Тоҳиров аризаларни кўраётиб,— қолганларни Хивада ўқитамиз, баъзиларини фирқа мактабига оламиз, уларни тайёрлаб келгуси йили юборамиз.

— Афзал Тоҳировнинг фикрига қўшиламан,— деди Раҳмат Мажидий.

— Тўғри, тўғри,— дейишди Болтаев, Ризаевлар,— Хоразмнинг энг яхши йигит-қизларини юборишимиз керак.

Марказком тузган комиссия меҳрибон боғбондай Хоразмнинг келажаги — сўнмас гулларни сараларди.

Йигирма тўққизинчи боб

БОИ ота, сайилни кўрсангиз эди, бай, бай,— деб ҳовлиқиб гапира кетди Қутим қора, — оғзингиз очилиб ҳайрон бўлиб қолардингиз...

— Томошаларини кўриб ақли-ҳушинг бошингдан учибди-ю, айтганларим эсингдан чиқипти,— жаҳл аралаш пўнғиллади Ёлмонбой.

— Хўжайин, бунча хит бўласиз, ишнинг ҳаммасини дўндирдим. Айтгандай, Нурловойдаги сайилдан ташқари қўй бозорида ҳам сайилнинг давоми бўлармиш. Ана уни кўрсам тоза хабарлар олиб галардим. Билетига...

— Ҳай, бераман, қани, айт, нималарни билиб галдинг?

— Кетувчиларга Али Муллаёров билан Раҳмат Мажидийлар бош бўлармиш. Ҳамма Чолишга, дарё бўйига тўпланармиш.

— Дурди қилич сўраган нарсани билдингми? Уларга аскар қўшиб юборишармикин?

— Билиб бўлмади.

— Қуроллар беришармикин?

— Буни айтишадими?

— Буларни ништаиб билса бўлади?— кўп диққат бўлиб кетган бой: «Хизматкорим гапнинг йўғонини билмаяпти, уни Чолишга ҳам юбориш керак», деб ўйлади ичида. Сўнг:

— Қутим, мана бу пулни ол, қўй бозорига бор, билет олиб сайилга кир. Ҳамма гапни ипидан-игнасигача билгин. Саман отни миниб Чолишга борасан.

Қутим қора пулни олиб, индамай тураверди, Ёлмонбой уни дарҳол тушуниб, киссасидан яна пул чиқарди.

— Бунисига сайилда овқат олиб ерсан.

— Бой ота, кишининг кўнглидагини биласиз-а?

Ёлмонбой бу гапга эриб кетди. «Мана, бунисига онангга совға оларсан», деб яна пул чўзди.

Назирани Тошкентга ўқишга юбориш ҳақида Полвон Матёз дев билан бир неча бор сўзлашганди. У илгари «йўқ» деб туриб олди, кейин иккиланиб қолди. Булардан хабардор бўлган синглизси Назира келин ойиси Тожихонга юрагидагини тўкиб ташлади.

— Синглим, акангиз билан ўзим гаплашиб кўраман,— деди Тожихон.

Тожихон кечқурун эрига овқат келтириб ёнига ўтирди-да:

— Нага Назирахонни Тошкентга ўқишга юборишга қаршисиз?— деб сўради.

— Сан ҳам аралашаётирмисан?

— Ман ёт кишиманми? Якка-ёлғиз синглингизни бунча қийнайсиз?

— Қиз болани узоқ шаҳарга ёлғиз юбориб бўладими? — жаҳл билан жавоб берди эри. — Шу ерда ўқишига ҳам хурсанд бўлсин, илгари бунга ҳам рози эмас эдим.

— Энди кўндингизми?

— Ҳовва.

— Тошкентга ўқишга кетишига ҳам рози бўлинг. Чиқонларидан Назиранинг наси¹ кам? Ақли расо, одобли қиз.

— Нага унинг тарафини олиб қолдинг?— зарда қилди эри.

— Сиз яхши-ёмон одамни танимас экансиз. Полвон оға бизга қанча яхшилик қилди, уйли, жойли, от-ҳўкизли бўлиб қолдик, сиз бойнинг хизматкорлигидан қутулдингиз, мен эса чўриликдан. Нага энди шундай яхши одамнинг сўзини ерда қолдирасиз? Ёқуттой синглингизга ёмонликни раво кўрадимми? Қачон қарасам, етим қизнинг кўнглини ўкситганингиз-ўкситган. Туғишган ака ҳам шундай бўладими? Қолаверса, сизнинг рухсатингизсиз ҳам кетаверадӣ, интернатнинг ўзи ҳам юбораверадӣ.

Назирани ўқишга юборайликми-а? — сўради Матёз дев ўйлианиб.

— Мен ўз ёгдаймни² айтдим, бу ёғини ўзингиз биласиз.

Тожихон чой келтираётган вақтда Назира билан Ойжамол кириб келди.

— Чиқоним, Ойжамол. Жумагул опанинг синглизси, Пирнафас аканинг қизлари, мактабдошим. Ойжамол ҳам ўқишга кетаётир,— Назира дугонасини таништирди.

— Онангизнинг ёлғиз қизи экансиз, у киши нечук рухсат этди? — сўради Матёз.

— Онам тушунган аёл. Полвон оға билан Ёқут опабийининг гапини рад қилмадилар,— жавоб берди Ойжамол.

— Онангиз ким билан қолади?

— Онам жиянини ёвондан олиб галди. Назирага ҳам рухсат этсангиз бирга кетардик. Полвон оғам ҳамма вақт сизни мақтайдилар...

Матёз дев кулиб юборди. Бу эса унинг ўз раъйидан қайтганини билдирарди.

— Хотин, сафар чўрагингни³ ёпабер, эртага қўй олиб галаман, эт-ёғини қовуриб кўзага сол,— деди Матёз

Назира акасини қучоқлаб олди. Кўзларидан севинч ёшлари оқарди.

¹ Нимаси.

² Фикримни, хоҳишимни маъносида.

³ Нон.

Қўй бозори шаҳар четида, Ҳазорасп дарвозаси ёнидаги катта майдонда эди. Майдон чиройли қилиб безатилган, шиорлар осилган, тахтадан минбар қилинганди. Дор, кураш, қўғирчоқ ўйинидан ташқари туя уриштириш, халқ ўйинларининг барча турлари ижро этилмоқда. Қўй бозорига яқин бўлган Оллоқуллибой, Ёлмонбойларнинг собиқ пахта тозалаш заводи деворларида, том бошида болалар қатор тизилишиб ўтиришибди. Олтин балдоқ ўйини, от чоптириш — пойга ҳам Ҳазорасп дарвозасидан чиқаверишда Рамон дойининг майдонида давом этмоқда. У ерда ҳам томошабинлар кўп.

Матёз дев Оллоқуллибойнинг машҳур қўчқорини олиб келди. Оллоқуллибой қўчқорни унга ишлаган ҳақиға берганми ёки Матёздан бошқа ҳеч ким уни бошқаролмагани учунми, буни ҳеч ким билмас эди.

— Матёзнинг қўчқори галди!

— Сайил қизийди.

— Матёзнинг қўчқори энгиб чиқади,— дейишарди сайилгоҳдагилар.

Қатта давра, ўртада икки қўчқор бир-бирига калла ташлашмоқда. Ҳали Матёзнинг қўчқори ўртага тушгани йўқ, у энг зўри, энгиб чиққани билан куч синаши керак. Матёз қўчқорини силаб, кўкрак кериб турибди.

Ниҳоят Матёзнинг қўчқорига навбат келди. Унга дам олиб, куч йиғиб олган бояги қўчқорни рўбарў қилишди. Томошабинлар ҳар икковини ҳам мақташарди. Матёз қўчқорини силаб-сийпаб, «ол, жониворим» деб «жанг»га йўллади. У югуриб келиб калла урган эди, рақиби йиқилиб, олди оёғи букилиб қолди-да, аранг ўрнидан туриб оқсоқлаганича қочиб кетди.

— Матёзнинг қўчқори энгди!— дейишди сайилга келганлар.

— Соврин Матёзники!— деди сайил бошлиғи.

Матёз совринни олмади ва халққа қараб деди:

— Совринни ўқишга кетаётганлар фойдасига бераман. Менинг синглим ҳам Тошкентга кетаётир. Яхшилаб ўқиб галишсин!

Чапак устига чапак бўлиб кетди. Кўплар Матёздан ибрат олиб совринни талабалар фондига беришди. Сайилда ҳамма нарсани билиб, кўриб юрган Қутим қора Матёзга ҳўмрайиб қараб:

— Синглинг билан қўшмозор бўл!— деб сўкиниб қўйди.

Ўттизинчи боб

ПОЛВОННИ янги уй билан табриклаш учун унинг дўстлари Шайдаков, Миркомил Миршаропов, Хабин, Хорн, Машариф Қориев ва бошқалар ташриф буюришди. Бу гўё кичик ҳовли тўйидай гап эди. Ҳовли саҳни кичик бўлса ҳам шинамгина, салқингина эди. Дўстлар ёз иссиғида терлаб-пишиб кетганидан камар ва этикларини ечиб қўйиб, тахта каравотга чиқишди. Ташналикни босадиган ачиқ кўк чой устустига келиб турар, Какак овқат пишириш билан овора эди.

Дўстларнинг суҳбати яқинда қўлга туширилган босмачиларнинг сардорлари Оғажон эшон, Мадрайимбой Оллоназар ўғли, Собирбой Қурбонбой ўглининг суди ҳақида борар эди.

— Олий суд адил ҳукм чиқарди,— деди Шайдаков ёстиққа қўлини тираб.

— Учқовининг ҳам отиб ўлдиришга ҳукм қилиниши халқ талабининг бажарилиши эди,— деди Миршаропов муздек айронни ичиб.

— Уларни ва Матчон тўрани қўлга туширганимиз яхши бўлди-ю,

лекин Жунайдохнинг чет элга қочиб кетгани ёмон бўлди, — Хабин гапга аралашди. — Яна куч йиғиб келиши мумкин.

— Матчон тўранинг суди қачон бўларкан? — сўради шонли саксон тўртинчи отлиқ полкининг командири Хорн.

— Суди эрта-индин бошланса керак, — жавоб берди Машариф Қориев.

— Дўстлар, янги гапдан хабарларингиз борми? — Ҳарбий назир Шайдаков ўзи савол берди-ю, ўзи жавоб қайтарди, — муовиним Миркомил Миршароповни ТуркВО чақириб олаётир.

— Миркомил, Хоразмдан бутунлай кетмоқчимисиз? — сўради Қакак.

— Вазифамизни адо қилдик, партия, қўмондонлик қаерга юборса, биз лаббай деб бораверамиз, лекин Полвоннинг тўйини кўрсам дегандим.

— Дўстим, тўй сенсиз ўтармиди?

— Полвон бугун хамир учидан патир, дегандай ҳовли тўйи қилаётир, эрта-индин улли тўй бўлади, шундайми? — деди Машариф Қориев. — Шундайми, Полвон?

— Худди шундай... Айтмоқчи, биродар, назир, Ҳамза оға Фарғонадан шошилич телеграмма олинпти, кетар экан. Шерозийлар ҳам Хўжайлига борармиш. Мен ҳам яқин биродаримни жўнатиб галсам шунга рухсат этсангиз.

— Майли, бориб кел, менинг ҳам унга қуюқ саломимни айт. Хоразм Қизил армияси Ҳамзани ҳеч қачон унутмайди.

1924 йил, саккизинчи август. Кун иссиқ, Хўжайлига — Ҳамза мудир бўлган интернатга шоирнинг дўстлари, шоғирдлари келишган. Полвон билан Қўсберганлар ҳам салом бериб кириб келишди. Ҳамза ўзини шунча одам кузатади деб ўйламаган эди, ўз-ўзидан тантана бошланиб кетди. Биринчи бўлиб Қўсберган сўзлади.

— Биродарлар, Ҳамза оғанинг ташаббуси билан бошланган мактаб қурилиши бугун ниҳоясига етди. Ҳурматли шоиримиз, мураббий, ўқитувчимиз Ҳамза оға Хоразмда тўрт йил хизмат қилиб, тарихий ишларни бажарди. Буларни ўзларингиз яхши биласизлар.

— Ҳовва, биламиз, Ҳамза оға мактаб очиб бердилар...

— Театр ташкил қилдилар...

— Қанча кишиларни саводли қилдилар... — дейишди тўпланганлар. Қўсберган сўзида давом этди:

— Ҳамза оғани Хоразм халқи ҳурматлайди. Биз муаллим, мудир, шоир, жанговар дўстимизга раҳмат айтамыз, унга бўлган чексиз ҳурматимизнинг рамзи сифатида кичик совғани тақдим этамыз. — Қўсберган унга Хоразм чопони ва қалпоғини кийгизди. Полвон ҳам сўз олди:

— Ҳамза оға, меҳримизни олиб кетаётирсиз. Лекин бизни эслаб туришингизни сўраймиз. Хоразм қўмондонлиги ва сиёсий бўлимининг топшириғига биноан Сизга номингиз ёзилган қуролни топширишга ижозат этинг! — совғани бергач, Полвон Ҳамзани қучоқлаб ўпди.

Шерозий гармонни чалиб, аввал Ҳамзанинг ғазалларини куйлади. Сўнг хоразмча шўх куйни чалганди, Анаш халфа лапар айтиб ўйинга тушди. Хўжайлида Ҳамза ташкил қилган бадий тўгаракнинг ҳаваскорлари ҳам бирин-кетин ўз санъатларини намойиш қилиб қўшиқ ижро этишди.

— Устоз, олижаноб хизматларингизни ҳеч қачон унутмаймиз, — дейишди интернат талабалари Ҳамзага гул тутқазиб.

Муаллимлар Ҳамзага чиройли альбом тақдим этишаркан:

— Дилимиз дилингизга пайванд бўлди, устод,— деб унинг қўлини маҳкам қисишди.

— Тўғриси айтсам, бундай бўлишини сира кутмаган эдим,— деб сўз бошлади Ҳамза,— мен жуда тўлқинланиб кетяпман... Дўстлар, биз фирқамизнинг жангчиси, аскаримиз, доимо унинг буйруғига «лаббай» деб жавоб берамиз. Фирқамизнинг топшириғи билан Хоразмга келган эдим, мана яна фирқанинг чақириғи билан Фарғонага кетяпман. Баҳоли-қудрат, қўлимдан келганча ишладим. Ҳали Хоразм тўғрисида кўп нарсалар ёзмоқчиман. Мени ҳурматлаб келган қадрдонларга чексиз ташаккур, хайр, азиз дўстлар!

— Хайр, Ҳамза оға!..

— Оқ йўл сизга, устоз!..

Хайрлашув тантанасидан кейин Ҳамзани тўриқ отга миндиришди, нарсаларни аравага юклашди, унга хотини Зайнаб, ўғли Аббослар ҳам ўтиришди. Ҳамзанинг ёнида унинг қадрдон дўстлари — Шерозий, Қўсберган, Полвонлар отларини йўрғалатиб боришарди.

Мана, улар Амударё қирғоғига чиқишди. Дарёнинг салқин шабадаси юзларга урилиб ором берарди. Қўсберган тайёрлатиб қўйган қайиққа Ҳамзанинг буюмлари юкланди, қайиққа хотини ва ўғли ўтирди. Ҳамза қайиққа ўтириш олдидан кузатиб келганларнинг ҳар бири билан қучоқлашиб хайрлашди.

— Хайр, жонажон дўстлар!

— Хайр, Ҳамза оға!

Қайиқ Мўйноқ томон йўл олди.

Матчон тўра ғира-шира ёруғ тушиб турган ўлим камерасида ўйланиб қолди: «Менинг сўнгги дақиқаларим яқинлашмоқда. Эрта тонгда турманинг эшиги очилиб милиционерлар мени олиб чиқади, қалъа тагига олиб бориб менга ўқ узишади. Йўқ, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас!.. Парвардигори олам, ўзинг мени ўлимдан сақла, фақат сендан нажот кутаман!»

Ҳали тонг отганича йўқ. Жиноят қидирув ходими, врач ва милиционерлар турма ёнига келиб, дарвозани тақиллатишди. Қоровул дарвозани очиб берди. Улар ичкарига кириб, Матчон тўра ётган ўлим камерасининг қулфини очишди. Бир бурчакда кечаси билан ухламай чиққан, юзи оқариб кетган, узун мўйловли калта соқолли тўра шумшайиб ўтирарди.

— Урнингиздан туринг!— деди жиноят қидирув ходими.

Тўра ўрнидан турди. Милиционер тўранинг икки қўлини орқасига боғлади.

— Менинг кетимдан юринг,— деди жиноят қидирув ходими.

Улар дарвозадан ташқарига чиқишгач, қоровул турманинг дарвозасини бекитди. Олдинда қўлида фонус ушлаган жиноят қидирув ходими, ўртада Матчон тўра, орқада икки милиционер билан врач аста юриб боришарди. Атроф қоронғи, ҳали кишилар ширин уйқуда, номозга борувчилар ҳам кўринмайди. Тўра чор атрофга назар ташлар, гўё пастқам кўчалардан халоскорлари чиқиб келаётгандай туюларди. У мачит-мадрасалар олдидан ўтаркан, ичида нималарнидир пичирларди.

Дош кўприкдан ўтилгач, Қўша дарвоза томон бурилишди. Тўра ўзини қаерга олиб боришаётганини яхши биларди.

Ўртоқлар мозори ёнида кутиб турган Ёкутой милиционерлар орқасидан аста юриб бораверди. Тўра кимнингдир оёқ товушини сизди шекилли: «Мени қутқозишга келган бўлса керак», деган хаёлни кўнгилдан ўтказди. Ёкутой қўлида тўппончани тайёрлаб борар, Матчон тўра

А. ХОЛИҚОВ чизган расм.

эса қабрларга қараб: «Балки мўъжиза юз бериб, менинг йигитларим шулар ичидан чиқар», дерди ичида.

Улар мозорлар ёнида янгигина қазилган чуқур ёнига келиб тўхташди. Жиноят қидирув маҳкамасининг ходими фонусни врачга бериб ҳукмни ўқий бошлаганида, Матчон тўранинг кўзлари милиционерлар ўртасида турган аёлга тушди. Наҳотки Ёқутой бўлса?! У Ёқутойни таниб тошдай қотиб қолди, ҳукм ҳам қулоғига кирмас, кўзлари бир нуқтага қадалганди.

— «Хоразм социал шўролар жумҳурияти номидан... Қотил Матчон тўрани олий жазо — отиб ўлдиришга...»

Шу пайт Ёқутой милиционерлар сафидан уч қадам олдинга чиқиб, қўлидаги тўппончани аста кўтариб, тўранинг пешонасини мўлжалга олди. Тўра жон-жаҳди билан қичқириб юборди:

— Беҳаё хотин!

— Гуноҳсиз ўлдирилганларнинг қасосини олаётирман!..

Ёқутой тўппончанинг тепкисини босди.

Ўттиз биринчи боб

КОМИССИЯ раиси Афзал Тоҳиров ва унинг аъзоларидан Али Муллаёров билан Раҳмат Мажидийлар 12 августда Урганч шаҳрида дарға Худойберган Юсуп ўғли билан шартнома тузишди. Унда юз олтимиш талабани Мўйноққа олиб бориш ва кира ҳақи учун ҳар бир талабага бир сўмдан пул тўлаш кўрсатилганди. Сайилдан тушган пуллар Раҳмат Мажидийда эди. Талабалар ва уларни кузатувчилар 20 августда от-арава, туяларда Урганч шаҳрига келиб тўпланишди. У ерда бир кун бўлиб эртаси Чолишга боришди.

Катта бир майдонга талабаларни ва кузатишга келганларни чақирди. Баланд жойга раҳбарлар чиқишди. Митингни комсомол Марказкомнинг биринчи секретари Болтаев очди. Дастлаб Марказкомнинг агитация-пропаганда бўлими бошлиғи, комиссия раиси Афзал Тоҳиров, кейин Давлат Ризаев сўзга чиқди.

— Хоразм талабалари, сизлар ўлкамизнинг келажаги, яхши ўқишларингизга ишончимиз комил, сизларга оқ йўл тилайман,— деб сўзини тамомлади маориф нозири.

Тўпланганлар қарсак чалиб юбордилар. Чолиш лимани¹ ўз тарихида бундай дабдаба, бундай тантанани кўрмаган эди. Сўз Полвонга берилди.

— Қадрдон укалар, сингиллар,— деди у. — Сизлар дим бахтли ёшларсиз. Қаранг, сизларни ўқишга юбориш катта тантанага айланиб кетди. Ҳамма умид сизлардан. Ленин таълимотига амал қилинлар! Йўлларибиз бехатар бўлсин!..

Чолишга Қутим қора ҳам келган. У бўлаётган воқеаларнинг бари-ни кузатар, кўрган, эшитганларини Дурди қиличга оқизмай-томизмай етказмоқчи бўларди.

Митинг тамом бўлгач, Интернационал гимни чалинди. Хивадан келган раҳбарлар хайрлашиб қайтиб кетишди.

Давлат Ризаев Фотима Бекмуҳаммедованинг олдига келиб:

— Мендан опангиз Хадичахонга салом айтинг,— деб фойтонга ўтираётган вақтида Раҳмат Мажидий:

— Давлат оға, бир хат олмабмиз-ку,— деди.

— Қандай хат?

— Хоразм ҳукуматидан бир хат олсак...

¹ Лиман — кема тўхтайдиган жой, порт.

Афзал Тоҳиров сўзга аралашди:

— Хат олинса ёмон бўлмайди.

— Раҳматбой, биз билан фойтонга ўтиринг, хатни оласизу яна шу фойтон билан Чолишга қайтиб галасиз.

Улар фойтонга ўтириб Хивага жўнашди. Қутим қора эса митинг тамом бўлиши билан отига миниб, Хива томонга эмас, дарё ёқалаб йўлга тушди.

Раҳмат Мажидий Хивага кечроқ келиб қолгач, Марказижрокомда ҳеч кимни учратолмади. У: «Матёқуб аканинг уйига борсам, балки, ёрдам берарди», деган хаёл билан Марказижрокомининг масъул сарко-тиби вазифасини бажараётган Оҳангаровнинг уйига йўл олди.

Матёқуб Оҳангаров Хоразм республикаси ташкил топгандан бери Марказижроком аппаратида ишлаб, оддий саркотибликдан Ижройи шуъба бошлиғи вазифасигача кўтарилган. Масъул саркотиб командировкага кетганда унинг вазифасини ҳам Оҳангаров бажарар эди. Буйруқ, фармон, декрет, протокол ва бошқа иш қоғозлари унинг қўлидан ўтар, кўпларини ҳатто ўзи ёзарди. У кечалари ҳам идорага келиб ишларди. Шу кунларда масъул саркотиб командировкада бўлганидан уйда бир оз дам олган Оҳангаров яна ишга келаётган эди. Нурловой олдида Раҳмат Мажидийни учратди.

— Матёқуб оға, мен сизнинг уйингизга бораётган эдим, яхшиям ўзингизни учратдим,— Раҳмат унга илтимосини айтди.

Оҳангаров кабинетига кириб «Туркистон жумҳурияти Марказий Ижроия қўмитасига» деб ёза бошлади. Унинг жуда чиройли хати бор эди. Хусниҳатни у мирзабоши шоир Комилдан ўрганган эди. Иншоси ҳам яхши бўлиб, жумлалари равон, силлиқ, таҳрир талаб қилмасди. Оҳангаров хатни ўхшатиб, масалага сиёсий тус бериб, чиройли қилиб ёзиб бўлгандан сўнг, Мажидийга ўқиб берганди, хат унга мақбул бўлди.

— Ҳозир раиснинг уйига борамиз, у имзо чекиши керак бўлган бошқа хатлар ҳам бор.

— У кишини бемаҳал...

— Султонқори ака жуда кенг феъл арбоб... Қамтарин одам...

Чолишдагилар узоқ вақт суҳбат қилишиб, ухламай ўтиришди.

— Раҳмат Мажидий эртага галмас,— деди Машариф Полвонов.

— Машариф, гапинг тўғри, у индинга ҳам галмайди. Хивага бо-ради-ю дарров хатни тўғрилаб оладими,— деди Матназар Одамов.

— Унчалик бўлмас, қоғоз ёздириш, қўл қўйдириш қийин бўлади-ми? — луқма ташлади Одамбой Иброҳимов.

— Жўралар, яхшиси бир дарға билан гаплашиб, қайиқ кира қилиб, эртага тонгда жўнаб кетайлик, нама дейсизлар? — сўради Матназар.

— Ҳовва, тезроқ борсак, тезроқ мактабга кирардик,— Заргаров Одамовнинг таклифига қўшилди.

— Ҳамма пул Раҳмат Мажидийда. У бошлиғимиз, уни кутганимиз яхши,— деди хивалик ёши йигирма-йигирма бирга борган Бекжон Ма-шарипов.

— Бекжоннинг гапи тўғри, Мажидийни кутайлик,— деди новча-дан келган оқ юзли чиройлиқкина ҳазорасплик йигит Жуманиёз Ава-зов. Бу таклифни хивалик Отамурод Ҳасанов ҳам маъқуллади.

Тортишув қизиб, талабалар икки гуруҳга бўлинди. Кўпчилик, юздан ошиқ талаба Раҳмат Мажидийни кутадиган, қирққа яқин талаба тонг отмасдан бурун жўнаб кетадиган бўлишди.

— Матёз, синглингни қайси кемада юборасан?— сўради Полвон.

— Назиранинг доиси¹ Заргаров «Жиянимни ўзим олиб кетаман», деяпти. Галинбисси Анабиби Муродова ҳам: «Назира биз билан кетгани яхши», деди.

Матназар Одамов билан Машариф Полвонов бир қайиқчи билан гаплашди, қирқ талаба кирасига қирқ сўм тўлайдиган, пулни Мажидийдан Тошкентда оладиган бўлишди. Кетадиганларнинг юклари қайиққа юкланди.

Осмон тўла юлдуз. Дарё томондан эсган майин шабада кишиларга ором беради. Шерниёз, Ойжамол, Назиралар аллақачон ухлаб қолишган. Полвон билан Ёкутойнинг кўзларига уйқу келмади, улар дарё қирғоғида кезишни давом эттиришарди.

Шамол шўхлик қилиб, Ёкутойнинг сочларини, кўйлак этаklarини учирарди.

— Ёкутой, қаранг, ҳаво қандай яхши, мусаффо!

— Ҳовва, оқшом пайтлари дарё қирғоғи нақадар гўзал!

— Ажойиб манзара, кишини ўзига беихтиёр тортади.

— Кўпдан бери дарё қирғоқларида бўлмагандим, мана Полвон ога сиз билан биринчи марта кезишим...

— Тонгни ухлмасдан оттиришга розиман, жоним, Ёкутойим, сиз билан бирга бўлиш мен учун роҳат бағишлайди!— Полвон Ёкутойнинг нозик белига тушган узун, қалин соч ўрамини ўйнаб борарди,— менимча, ҳаётимнинг энг чиройли дамларидан бири мана шу бўлса керак, қаранг дарёдаги ой шуълалари бизга кулиб боққандай. Қанча вақтдан бери мен на ором, на ҳаловат кўрдим, уруш, жанг...

— Ҳа, сизга қийин бўлди... Қаранг, тонг оқараётир, Мажидий ҳам галгандир.

Улар лиманга келишди. Лекин Мажидийдан дарак йўқ эди. Машариф Полвонов ва Матназар Одамовлар билан бирга кетадиган талабалар уйғонган, юз-қўлларини ювиб, кўрпа-ёстиқларини йиғиштиришарди. Анабиби Муродова, унинг эри Оллоберган Заргаров, Пир Қутлумуродов, Аннабиби Сафоёва, Назира, Анна Емельянова, ёш гўдагини кўтарган Тожиддин Девонна хотини Марям Девоннова билан қайиққа ўтиришди. Ҳали балогатга етмаган ўнта ёш бола ҳам шовқин-сурон билан қайиққа чиқди. Дарға кетишга буйруқ берди.

Ҷолиш лиманида қолган юз ўн талаба ва уларни кузатишга келганлар Раҳмат Мажидийни сабрсизлик билан кутишарди.

ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

ЁЗ ИССИҒИ Оллоқуллибойга қаттиқ таъсир қилган эди. У уйдан ташқарига камдан-кам чиқар, ҳатто саройдаги магазинга ҳам онда-сонда борар, савдо-сотиқ ишларини унинг катта ўғли бажарарди. Август ойининг охирларида ҳавонинг тафти бир оз бўшашиб, ҳарорат пасайгач, Оллоқуллибойга сал жон кириб қолди. Қуёш ғарб томон оғган пайтда магазинга бориб савдо-сотиқни кузатар, дўстлари билан суҳбатлашарди. Елмонбой дўстининг магазинга келганини эшитгач, унинг олдига елиб-югуриб келди. Салом-аликдан кейин Оллоқуллибой шериғидан секин сўради:

¹ Тоғаси.

- Шерик, Қутим қорадан хабар борми?
- Ҳозирча йўқ.
- Дурди қилич билан учрашган бўлса менга хабар қилинг.
- Бош устига, ўзим ҳам янги хабарни тўрт кўзлаб кутаётирман.
- Савдо-сотигингиз қалай, фойда чиқиб турибдими?

Ёлмонбойнинг дарди кўп экан, нолиб кетди:

— Шерик, патент дегани бизларни кафангадо қилса керак. Ҳар йили олтин баҳосида икки юз эллик манот пул тўлаш керак.

— Ҳа, қийин,— деди Оллоқуллибой.— Икки юз эллик манотга бозорда камда икки юз қўй беради. Бу бир отар қўй дегани. Бир йилдан кейин улар уч юз қўй бўлади, икки йилда олти юзта... Буларни ҳисоб қилиб хуноб бўлиб кетаман.

— Патент олмасанг магазин беркитилса очдан ўлиш ҳеч гапмас. Оллоқуллибойнинг хизматкори чой келтириб қўйгандан кейин Ёлмонбой пиёладан чой ича туриб сўзида давом этди. — Қизиқ замонда яшаётирмиз. Бош омон бўлса, кўз кўравераркан. Большовойлар ишнинг кўзини билиб қолишди. Бир куни патент хусусида молия идорасига борган эдим, у ердагилар: «Бой ота, ҳукумат осмондан тушган пулга яшамайди, сиздан, Оллоқуллибойдан, Гужумбой, Ғавдонбойлардан солғит олмаса иш битадими? Ахир, сизлар улли фойда оласизлар. Сизларга минг сўм даромад нама деган гап?» — дейишди. Қизиқ, киссангизга тушадиган пулнинг ҳам ҳисобини олишади. Ахир, мен уларнинг сандиғидаги пулни санамайман-ку!

— Тўғри айтасиз, бировнинг киссасига тушган пулни нага санаш керак? У пуллар осонликча галадими? Тошкент, Москвадан молни олиб гал, уларни жой-жойига қўй, поездга, кемага, ҳаммомга пул тўла. Келтирган молларни битта-биттадан сот. Хизматкорга, гумаштага пул чиқар. Э-ҳа... Қанча ташвиши бор. Бир пул¹, икки пуллаб зўрға фойда олсан. Молияда ўтирганлар буни хамирдан қил суғиргандай осон деб билишади. Хизматкорнинг ўғирлик қилади, гумаштанг фойдадан уриб қолади, ишимизнинг қанча даҳмазаси бор. Булар билан ҳеч кимнинг иши йўқ.

— Шерик, буларни айтмасангиз ҳам ҳаммасини беш бармоғимдай биламан. Оқча топишнинг ўзи бўлмайди. Унга ақл ишлатиш керак. Пулдан пул туғилмаса уйнинг куяди деявер. Бунинг устига каператсани ўйлаб чиқаришди. Улар молни арзон сотишяпти, рақобат зўр. Харидор албатта уларга боради,— деди Ёлмонбой йиғламоқдан бери бўлиб,— магазинингни ёп демаса ҳам ёпишга мажбур бўламан.

— Ёлмонбой, мен барибир магазинини ёлмайман. Ҳали кўрамыз, каператсани узоққа бормайди, ичидан олмаси чиқади.

— Шундай дейсизу сиз-бизни сайловдан маҳрум этиб якка моховдай қилиб қўйишди.

— Нега якка мохов бўлиб қоларканмиз?— Оллоқуллибой дўстининг сўзини бўлди.— Уларнинг ўзлари пес-мохов бўлсин. Сайламаса сайламангиде, шохимиз чиқармиди? Оёқяланглар эрта-индин бизга яна ялинишади. Дон-дунни биз топамиз, молни биз олиб галамиз, патентига биз пул тўлаймиз, қани биз тўламайлик-чи, аҳволлари вой бўлади.

— Азизим, сиз отдан тушсангиз ҳам, эгардан тушмайсиз. Булар-ку ҳали ҳола, олдинда қанча-қанча говға бор. Хонсуворов, Султон қорилар батгарроғини ўйлаб топишади.

— Ёлмонбой, нимани маслаҳат кўрасиз?— Оллоқуллибой бўшашиб дўстига қаради.

— Ўзим ҳам билмай қолдим. Магазинини бекитиб, чакана савдога ўтсамми, дейман.

¹ Бу ерда тийин маъносида.

— Ҳали чарчи¹ ҳам бўламан денг?!— қаҳ-қаҳ урди Оллоқуллибой семиз қорни устида қўлларини ўйнатиб.

— Дўстимиз Полёзхожини солғит идорасига бошлиқ қилиб ўтказишти. Эски қадрдон дўстимиз бизни унутмас.

— Ҳай, Қутим қора Дурди қиличнинг олдидан галгач, менга хабар берарсиз.

— Сизга хабар бермай кимга хабар бераман, дўстим, — Ёлмонбой магазиндан чиқиб, тез-тез қадам ташлаб уйига жўнади.

Терговчи махбус Аҳмад Маҳмудовни тергов қилмоқда, уни кимлар биландир юзлаштирамоқда. Собик хоннинг қайин отаси Нақибхўжа ҳам чақирилган. У стулда ўтиришни истамади. Полда чордана қуриб, носвой чекиб ўтирарди.

— Қани, ўрнингиздан тулинг, саволларга жавоб беринг,— деб 'ил-тимос қилди терговчи.

— Туролмайман, қариман. — Нақибхўжа ўрnidан қимирламади. Терговчи яна унга мурожаат қилди:

— Ота, Маҳмудов ҳақида на гапингиз бўлса, айтинг.

Нақибхўжа тикка турган Аҳмад Маҳмудовга қарамай, қўли билан уни кўрсатиб терговчига деди:

— Бу бало, диндан чиққан кофир, яхшидан дўраган² ёмон, худони йўқ деб айтади.

— Унинг динсиз эканини биламиз, сиз унинг давлат олдида, халқ олдида қандай жинояти бор, шуни айтиб беринг?

— Биродар терговчи, бундан бошқа ҳам улли жиноят борми? Бу кофир Чека бўлганда устимизга бостириб кириб молимизни олди, бола-чақамни хўрлади, қизимизнинг номусига тажовуз қилди. Ана, қизимизнинг ўзидан сўранг.

Терговчи Нақибхўжанинг қизи, собик хон Исфандиёрнинг хотини Шукуржонбикадан сўраган эди, у отасининг гапини тасдиқлади.

— Куппа-кундуз куни мени зўрлади,— паранжида ўтирган бика сўзида давом этди,—буни қамаш эмас, отиш керак.

Аҳмад Маҳмудов ортиқ чидолмади.

— Қап-катта хотин бўлиб ёлғон гапиришга уялмайсизми?

— Сен отамни қаматтиргани уялмадингми? Эрга навбат-шерга навбат дейишади,— Шукуржонбика терговчига қараб сўзини давом эттирди.— Мен ёлғон гапирсам, каломуллойи шариф урсин, ўзи зўрлаб яна тонади, бу гўрсўхта.

Аҳмад Маҳмудов Шукуржонбикани биринчи марта кўриши эди. Бунинг устига Нақибхўжанинг ўғли Сайд Абдуллахўжа ҳам ноҳақ айбларни юклади. Полёзхожи, Назир кўр, Муҳаммаджонлар ҳам шулар тарафида эди.

Тергов материаллари том-том бўлиб кетди.³

¹ Майда-чуйда нарсаларни сотувчи.

² Бунёд бўлган, вужудга келган, туғилган маъносидда.

³ Биз бу ерда Аҳмад Маҳмудовнинг кейинги ҳаёти ва тақдири ҳақида қисқача маълумот бериб ўтишни лозим топдик. Аҳмад Маҳмудов устидан 1924 йил апрель ойида бошланган тергов икки йилгача давом этди. Охири 1926 йил 7 апрелда уни отишга ҳукм қилинди, лекин суд Аҳмад Маҳмудовнинг Хоразмда Совет ҳокимиятини мустақамлашда қилган хизматларини назар-эътиборга олиб, ўлим жазосини ўн йиллик қамоқ билан алмаштирган эди. Уч йилдан кейин афв умумийга тўғри келиб, Маҳмудов қамоқдан чиқарилди. У Карманада «Малик» совхозда ишлади, кейинчалик Хоразм театрида артист, сўнг администратор бўлиб хизмат қилди. 1937 йилда эски ғийбат-бўхтонларнинг касри уриб яна қамалди. Орадан ўн бир йил ўтгач, 1948 йилда қамоқдан қайтган Маҳмудов Хива касалхонасида завхоз бўлиб ишлаб юрди. У ўзининг

Ўттиз учинчи боб

А МУДАРЕ жўшқин, сертўлқин, тез оқар дарё. Шунинг учун ҳам уни қадим замонларда Жайхун, яъни Телба дарё деб аташган. Машариф Полвоновлар тушган қайиқ тўлқинлар устида чайқалиб Орол денгизи томон сузиб бормоқда. Қайиқчилар бир маромда эшкак эшиб борар, бири чарчаса бошқаси давом эттирарди. Қайиқда ёш Хоразм жумҳуриятининг йигит-қизлари, комсомол, коммунистлари ўтирарди.

Қайиқ бир маромда сузиб борар, қуёш заррин нурларини дарё узра сочар, қайиқдагилар, дўстлар бир-бирлари билан суҳбатлашар, вақтнинг қандай ўтганини ҳам билишмасди.

— Мен Миркомил Миршароповдай бўламан, Тошкентда Ленин номидаги ҳарбий мактабга кириб ўқийман,— дерди Муродов.

— Мен эса Хонсуворовдай фирқа ходими бўлишни истайман, САКУга кириб ўқийман,— деди Пир Қутлимуродов.

— Жўралар, менинг мақсадим Ҳамза Ҳакимзода каби бўлиш. Артист, режиссёр, драматургдан ҳам улуғроқ ном борми?— Машариф Полвонов Ҳамза билан учрашувлари ҳақида ҳаяжонланиб ҳикоя қиларди.

— Ҳар ким мурод-мақсадига етсин, жўралар, сенинг орзуйинг нама деб мендан сўрамайсизлар ҳам?— Оллоберган Заргаров ўртоқларига гина аралаш қаради.

— Хўш, ким бўлмоқчисан?

— Мен доктор бўлишни истайман...

— Мен эса инженер бўламан,— деди Қазаков.

— Хоразмга энг керакли мутахассис кимлигини биласизларми?— Жуманиёз Аҳмедов берган саволига ўзи жавоб қайтарди.— Бу ирригатор! Хоразмда олти миш минг чиғир бор, қанча от, қанча туя, қанча одам овора, мен ирригатор бўлсам деҳқонларнинг меҳнатини энгиллаштирардим. Сувнинг ўзини отизларга оқиб келадиган қилардим.

Қайиқ атрофида учиб бораётган оқ чорлоқлар йўловчиларнинг дарёга ташлаган нарсаларини илиб олиб кетишар, дарё ўртасида эса катта балиқлар сакраб-сакраб ўйнашарди. Аста-секин кеч ҳам кириб, қош қорайди, уфқдан ой кўтарилиб дарёнинг ҳуснига-ҳусн қўшди. У гўё машъаладай дарёда сузиб бораётганларга йўл кўрсатиб турарди.

Анабиби Муродова эри Оллоберган Заргаров ёнига ёнбошлади-ю, негадир уйқуси келмади. У юлдуз тўла осмонга боқар, эрига алланималарни шивирлар, эри ҳам пичирлаб жавоб берарди.

— Оға, бу кун тўй қилганимизга бир ой бўлипти.

— Чилламинг ҳам чиқмапти-ку.

— Уқишга бораётганлар ичида фақат иккимиз ёш келин-куёв эканмиз. Оға, мен қандай бахтлиман. Тошкентда ўқиб Ёқут опадай муаллима бўлсам дейман. Ҳа, айтгандай, Чолишда қолганлар йўлга чиқишгандир?

— Балким чиқишгандир. Раҳмат Мажидий биз кетгандан сўнг анчадан кейин галган чиқар. Кечки пайт, ё тонгда йўлга чиқишар.

Ой ботиб тонг ёриша бошлади. Ҳаммадан илгари турган дарға қайиқчиларни уйғотди. Қирғоқда ётганлар ҳам кўрпа-ёстиқларини кўтариб қайиққа туша бошладилар. Озгина мизғиб олган ёш келин-куёв

нотўғри камалгани ҳақида бир неча бор ариза берди. Ўзбекистон олий суди Маҳмудов ишини қайта текшириб, ҳеч қандай айби йўқлигини аниқлади ва уни тамоман оқлади. Аҳмад Маҳмудовга пенсия тайин этилди. У умрининг охиригача Хива музейида илмий ходим бўлиб ишлади ва 1970 йилда вафот этди.

Анабиби Муродова билан Оллоберган Заргаров ҳам кўзларини уқалаб кўрпаларини кўтариб қайиққа тушишди. Уйқулари чала бўлганлар қайиқда ўтириб мудрашарди. Машариф Полвонов биринчи кечанинг тинч-осуда ўтганидан, ҳеч қандай кўнгилсиз ҳодиса рўй бермаганидан то манзилга етиб боргунча қолган кунлар ҳам шундай тинч ўтар деб ўйлади.

Йўловчилар сафар чуррагини еб чой ича бошладилар. Уртада қайиқчиларнинг қозони қайнамоқда. Қайиқнинг орқа томонида даёв ушлаган дарға уни тўғри йўлдан олиб бормоқда. Мана қайиқчиларнинг овқатлари ҳам тайёр бўлди, улар навбатма-навбат овқат еб, куч йиғиб эшакларини зўр ғайрат билан эша бошладилар. Анча йўл босиб ўтирди. Гурлан, Манғит яна бошқа бир неча қалъа, овул, қишлоқлар орқада қолди.

— Раҳмат Мажидий бизларнинг кетганимизни эшитиб ҳайрон қолгандир,— деди Машариф Полвонов дўсти Матназарга қараб.

— Жўра, уларни Мўйноқда ё Аральскда кутиб оламиз, қани қўшиқни бошла.

Машариф Полвонов субҳидамни қўшиқ билан қарши олди, дўсти Матназар ва бошқалар унга жўр бўлишди.

Хивага қайтиб борган Раҳмат Мажидий Хоразм ҳукумати номидан Туркистон ҳукумати номига хат ёздириб олгач, тонгда файтонга ўтириб Чолиш томон йўл олди. Бундан бир неча ой илгари Хива — Урганч йўлларида юриш хатарли эди, босмачилар йўл тўсишарди. Энди эса йўллар очиқ, тинч-осойишта, бирорта ҳам босмачи тўдаси йўқ. Шунинг учун ҳам Тошкентга, Москвага кетувчи талабаларга аскар қўшиб берилмади, ҳатто уларнинг ўзларига ҳам қурол-яроғ беришни мақбул кўришмади.

Қарамон бекатида бир оз дам олганларидан кейин файтончи яна отларга қамчи урди, улар қумдан ўтиб, эски Шовот кўпригидан Урганчга кириб боришди. Раҳмат Мажидий ўз кўзларига ишонмагандай папкага букланмай солинган, ялтираб турган қоғозни яна бир карра ўқиб оғзи қулоғига етди.

— Файтончи ака, Урганчда тўхтамай тўғри Чолишга ҳайданг,— деди у.

Талабалар Раҳмат Мажидийни кўзлари тўрт бўлиб кутишарди. У ўтирган файтон Чолиш лиманига етиб келгач, талабалар уни ўраб олишди. Мажидий файтондан тушибоқ йигит-қизларга хатни кўрсатди.

— Мана, нажот қоғози! Ишимиз ўнгидан галди. Қани, кемага ўтиринглар, кетдик!— деди шошиб қолган Мажидий.

— Машариф Полвонов, Матназар Одамов. Пир Қутлимуродов...

— Намага?

— Тошкентга эртарақ боришмоқчи...

— Қира учун тўланадиган пул менда-ку,— ҳовлиқиб сўради Мажидий.

Бу орада унинг атрофини Али Муллаёров, Отамурод Ҳасанов, Жуманиез Авазов, Бекжон Машарипов, Сора Мажидий, Гулчеҳра Султонмуродова ва бошқалар ўраб олишди.

— Тошкентда ҳисоб-китоб қиламиз, деб айтишди,— деди ҳазорасплик Мадамин Еқубов.

— Бир кун мени кутишмай кетишипти азаматлар, ҳай, майли, эсон-омон етиб боришсин. Қира пулини Тошкентда олишар.

Чолишда қолган бир юз ўн талаба қариндошлари — ота-онаси,

оға-иниси, ёр-биродарлари билан хайрлашиб, катта кемага ўтиришди. Полвон, Ёқутойлар Шерниёз ва Ойжамол билан қучоқлашиб илиқ хайрлашишди. Қирғоқда қолганлар қўл силташиб:
— Сизларга оқ йўл!— дейишарди.

Ўттиз тўртинчи боб

К АРИМ Болтаев билан Давлат Ризаев йигирма икки-йигирма учга қадам қўйган, яқиндагина партия сафига кирган ёш коммунистлар бўлсалар-да, кишиларни ҳайратда қолдирадиган ишлар қилиб, Хоразм халқи олдида катта обрў қозонишди. Ҳар иккови ҳам ўта камбағалнинг ўғли, ҳар иккови ҳам бола чоғиданоқ бойларнинг эшигида ишлаб, оғир кунларни бошларидан кечиришган. Январь кунлари душман Хивани қамал қилганда, ёш жумҳуриятнинг тақдири қил устида турганда ҳар иккови ҳам энг оғир, энг масъулиятли вазифаларни бажариб, Хоразмда янги совет тузумини сақлаб қолувчиларнинг олдинги сафида бўлишди.

Хоразм талабаларини марказий шаҳарларга ўқишга юборишдан уч кун илгари, яъни 1924 йил, 20 августда Карим Болтаев билан Давлат Ризаевни республиканинг энг юқори лавозими — Марказижроком Президиумига аъзо қилиб сайлашди. Раис Султонқори Жуманиёзов уларга қараганда икки баравар катта, яъни қирқ беш-қирқ олтиларга кирган бўлса-да, Болтаев билан Ризаевнинг гапига диққат билан қулоқ солар, уларнинг таклифларини кўп вақт қўллаб-қувватларди. Раис доимо масъул саркотибига: «Бу қарор лойиҳасини Ризаев билан Болтаевга кўрсатдингизми, уларнинг фикрлари қалай, билиб қўйинг, агар улар қўл қўйишмаса, мен ҳам қўл қўймайман», деб уқтирарди. Кўп масалаларни Карим Болтаев билан Давлат Ризаевларнинг ўзлари Президиумга қўйишар ва докладлар қилишарди. Мана шулардан бири СССР Меҳнат Қонунларини Хоразм республикасига жорий қилиш ҳақидаги масала бўлди.

— Ҳурматли ҳукумат аъзолари,— деб сўз бошлади Карим Болтаев ҳукумат мажлисида, — ўзларингизга маълумки, СССР ақчаларини Хоразмда ҳам қабул қилинганлиги улуғ тарихий иш бўлди. Бу тadbирдан халқимиз ниҳоятда мамнун. У жумҳуриятимизга катта фойда етказди. Уч пулча ҳам қадрли бўлмаган, обрўси тамоман тушиб кетган коғоз ақчалар ўрнига қадр-қиммати зўр бўлган СССР ақчалари, яъни червонслар жорий этилиб, иқтисодий фаолиятимиз ҳам яхшиланди. Бу ҳаммага равшан. Худди шу каби яна бир муҳим тadbирни амалга оширмоғимиз керак.

— У қандай тadbир экан?— сўради ҳайъат аъзоларидан бири.

— Хоразм жумҳуриятида СССР Меҳнат Қонунларини жорий қилмоқ зарур, — деб Болтаев масаланинг муҳим аҳамиятини асослаб бера бошлади.

— Мен ҳам худди шундай фикрдаман, — деб Давлат Ризаев докладчи Болтаевнинг фикрини қувватлади.

— Хоразм жумҳурияти ҳали СССР составига кирган эмас, қандай қилиб СССР Меҳнат Қонунларини қабул қилиш мумкин?— сўради Президиум аъзоларидан бири.

Болтаев бу саволга атрофлича, асосли далилларни келтирган ҳолда, шошилмай жавоб берди. Ҳайъат аъзолари унинг жавобларига ҳамда сўзга чиққан кишиларнинг унга қарши айтган фикрларини оқилонга далиллар билан рад қилганига қойил қолишди.

— Мен ҳам Болтаевнинг фикрига қўшиламан. Бу муҳим таклифни атрофлича ўрганиб чиқиш ва қонун лойиҳасини тузиш учун махсус

комиссия ташкил этиш керак,— деди раис.— Менимча, комиссияга Марказкомдан Афзал Тоҳиров, Марказижрокомдан Оҳангаров, Нозирлар шўросидан Абубакиров, аҳли касабдан Бурнашев, меҳнат шўъбасидан Ботиrowларни номзод қилиб кўрсатсак.

Хукумат комиссияси тузилди. У Болтаевнинг таклифига биноан СССР Меҳнат Қонунларини Хоразм жумҳуриятида ҳам қўллаш зарур деб топди. Шундан сўнг Марказижроком ҳунармандлар Союзи Марказий бюроси билан бирга СССР Меҳнат Қонунларини Хоразмда жорий қилиш ҳақида тарихий қарор қабул қилди.

Қутим қора Дурди қиличга бутун воқеаларни айтди. Дурди қилич Хонёпи соқасининг чап томонидан қамишзорда ўз йигитларини сафга тизиб, шайлаб қўйди. Сардорнинг йигитлари инглиз қурол-яроғлари билан қуролланган, ўқ-дори етарли. Қулай жойни эгаллаган босмачилар дарёда сузиб бораётган ҳар бир қайиқни мўлжалга олиб, милтиқлардан ўқ отиб, шу замоннинг ўзидаёқ фарқ қилиши мумкин эди.

24 август. Қуёш ўз нурларини кенг, лиммо-лим ва тез оқаетган Амударё узра сочарди. Дарё ўртасида сузиб бораётган қайиқ ичидаги ёшлар шод-хуррам; бири ашула айтса, иккинчиси дутор чалар, бири латифа айтса, бошқаси шахмат-шашка ўйнади. Ҳар ким ўз иши билан банд.

— Анна, қандай бахтлисан, Тошкентга борганингдан сўнг кўп ўтмай эринг ёнингга галади, менинг ёрим эса...

— Фотима, хафа бўлма, Матёқуб ҳам бир икки ойдан кейин Тошкентга келади, янги турмуш қурасизлар, сизларга ҳам бахт кулиб боқади ўшанда.

— Қайдам, лекин мен ниманидир абадий йўқотгандай ҳис этаётирман.

— Фотима, сенга шундай туюлса керак. Ана қара, Оллоберган Заргаров билан хотини Анабиби қандай хушчақчақ ўтиришипти. Балким яқин келажакда сен ҳам Анабиби Муродовадай бўлажак эринг билан бахтли кунларда яшарсан.

Оллоберган жияни Назирани ёнига чақириб олди.

— Назира, Полвон оғанинг Чолишдаги гапларини эшитдинг-а?

— Эшитдим, оға, ҳаммасини эшитдим,— тез жавоб берди Назира.

— У гапларни эсингдан чиқарма, синглим.

— Асло эсимдан чиқмайди. Ёқут опабийимга ваъда берганман, яхши ўқийман, сиздай муаллима бўламан, бу менинг орзуйим, деганман.

— Орзуйингга ет, синглим!

Қирқ талаба ўтирган қайиқ бемалол сузиб борарди. У Хўжайлидан ўтиб, Хонёпи соқасига яқинлашди. Қўққисдан қирғоқ томондан қайиққа қараб отилган ўқ қайиқдагиларнинг тинчини бузиб, саросимага солди.

— Дўстлар, Аҳмад ўрисдан қутулдик, энди Болтаев, Ризаевлардан ҳам қутулиш чораси йўқмикин?— сўради пишиллаб Оллоқуллибой.

— Балки сизлар ҳам бирор нарсани ўйлаб қўйгандирсизлар,— Назир кўр ўртоқларига саволомуз қараб қўйди.

— Бир кунмас бир кун улар бизнинг бошимизни мажақлайди-ёв,— деди кўзлари ичига тушиб кетган, қоқсуяк Ёлмонбой.

— Нама ҳам иложимиз бор, замон уларники,— деди Назир кўр.— Мен улар билан тил топишиб олдим,— ҳатто баъзилари менга ишонишади ҳам. Лекин, сизлар, азиз дўстларим, отдан тушсангиз ҳам, эгардан тушмайсизлар.

— Хўш, нама қил дейсиз?

— Капратсияга ишга киринг, ичида туриб...

— Шўрога ишлагандан кўра ўлганим минг марта яхши,— жавоб қилди Оллоқуллибой кўк чой ича туриб.

— Тўғрисини айтганда, шериклар, сизларга ҳали ҳам ақл кирмабди, ҳеч бўлмаса хўжа кўрсин учун ишлаш керак, ахир энг яхши молларни...

— Назирбой, тушундик, тушундик...— барабар гапиришди Оллоқуллибой билан Ёлмонбой.

— Назирбой тўғри айтади,— деди Ёлмонбой Оллоқуллибойга.— Биз ҳатто айрим жониворлардан ҳам ибрат ололмаймиз. Масалан, буқаламун шароитга қараб тусини ўзгартиради. Замон большевойникими, бас шунга қараб иш тутмоқ керак. Назирбой айтгандай, ичига кириб, ичидан туриб...

— Шерик, қариб қолдик-ку,— деди Оллоқулибой пишиллаб, у ёқ-бу ёққа ағанаб.

— Болаларимиз бор-ку, алимиздан галганинини биз қилсак, қолганини фарзандларимиз удаласа... Қолаверса, дўстларимиз бор, улар ёрдам беришар.

— Ёлмонбой, қизиқ гапларни айтасиз, ҳозир дўстга ҳам ишониб бўлмайди. Назирбой ёрдамимиз тегиб турган пайтда бизга дўст, ўзига фойда чиқадиган жойда эса бизни дарҳол унутади. Тўғрисини айтганда, унга дўст ҳам керак эмас. Нуруллаевни отишдан олиб қоламан, деб биздан ва оғанилардан қанча пул ундирди; барибир, у отилиб кетди, пул Назирбойда қолди.

— Буни не ердан биласиз, у, тегишли одамларга пул чўздим, лекин оқибати бўлмади, деди-ку?

— Оғиз деган ҳамма нарсани айтаверади!..

□

Қутим қора ўз хўжайинининг топширигини кўнгилдагидай бажарганини маълум қилиш учун Хивага шошиларди. Унинг эғнида Дурди қилич кигизган ипак чапон, киссасида тангалар. «Хивага борсам хўжайиним ҳам хасислик қилмай, холис хизматим учун мўмай совғасалом берар, ваъдасига кўра тўйни ҳам бошлаб юборар», деган ширин хаёллар билан ўзини овуларди Қутим қора.

□

Қирғоқдан отилаётган ўқ қайиқнинг гоҳ тепасидан, гоҳ ёнидан ўтиб, йўловчиларни ваҳимага соларди. Қизлар, ёшлар дир-дир қалтирар, йиғлар, ҳар ким ўзини сақлаш учун қайиқнинг ичига яширинарди.

— Дарға, кемани бу ёққа бур!— деди Дурди қилич от устида туриб.

— Омон қоламан десанг қирғоққа чиқ!— деди унинг шериги Нургалди.— Чиқмасанг баринг дарёга фарқ бўласан!

Дарғанинг оёғига ўқ тегди. У қайиқ ичига йиқилди. Дарғанинг ўрнини босадиган киши йўқ. Кемачилар саросимага тушиб, нима қилишларини билмай қолишди. Босмачилар эса ҳамон:

— Таслим бўлинглар!

— Ҳеч кимга тегмаймиз!— деб қичқиришарди.

Қайиқ қирғоқ томон бурилавермагач, яна ўқ отиш зўрайиб кетди. Бу гал икки кемачига ўқ тегиб, улар ҳалок бўлишди. Қайиқда йиғи-сиғи, дод-фарёд бошланди.

— Бирор милтиғимиз бўлмади, биз ҳам мўлжалга қараб отардик,— деди Машариф Полвонов шеригига.

Дарғасиз қолган қайиқ сув гирдобига тушиб фарқ бўлиши турган гап. Бунинг устига бир ўқ қайиқни тешиб ўтди. Шу замони дарё суви қайиқ ичига отилиб кира бошлади.

Қайиқдагилар тешикка латта тиқиб сувни тўхтатишга ҳаракат қилишди... Қайиқлар ноилж Дурди қиличнинг буйруғига итоат этишга мажбур бўлишди.

Ўттиз бешинчи боб

Яқинда Нозирлар шўроси раиси қилиб тайинланган Саъдулла Турсунхўжаев ишни Нозирлар шўроси аппаратини кучли ва тажрибали кишилар билан мустаҳкамлашдан бошлади. Марказком секретари Хонсуворов, Марказижроком раиси Султонқори Жуманиёзов билан келишиб, Айтақовни Адлия нозир, Самшиевни Молия нозир қилиб тайинлади.

— Турсунхўжаев улуғ ишлар учун яратилган давлат арбоби,— дейишди дўстлари. Турсунхўжаев нозирларнинг талабларига алоҳида аҳамият бериб, мумкин қадар уларни қаноатлантиришга тиришарди.

— Саъдулла ака,— деб сўз бошлади унинг кабинетига кирган Маориф нозир Давлат Ризаев,— Хоразмда билим юрти йўқ, нама қиламиз?

— Албатта очиш керак, мен бу таклифни қувватлайман. Жумҳуриятимизда ўрта мактаб, техникумгина эмас, ҳатто олий мактаб ҳам очиш керак.

— Маблағ масаласи...

— Топишга ҳаракат қиламиз.

— Хивада хотин-қизлар техникумини очсак...

— Айни муддао, сиз булар ҳақида Нозирлар шўросининг қарор лойиҳасини тайёрланг.

— Қачон келтирай?

— Келаси ҳафтага.

Давлат Ризаев Нозирлар шўроси раиси олдидан хурсанд бўлиб чиқди.

Қайиқ қирғоққа келиб урилгач, Дурди қилич:

— Арқонни ташла!— деб буйруқ берди.

Қайиқдан улоқтирилган йўғон арқонни Дурди қиличнинг йигитлари дарҳол илиб олишди. Қайиқ ичидаги ўсмирлар дир-дир қалтирашар, кўзларидан тинмай ёш оқар, талабалар қўрқувдан қотиб қолишган эди. От устида турган девдай йўғон гавдали Дурди қилич:

— Қимирладинг отамиз!— деб бақирди.

Талабалар босмачиларнинг даҳшатли жирканч башараларига қарамай юзларини ўгириб туришди, ўн-ўн икки босмачи қайиққа ўтди. Улар қўлларидаги қамчиларини ўйнатиб, қайиқнинг у бошидан бу бошига бориб, ҳамма нарсани текшириб кўришди. Қайиқ ўртасида

қонга беланиб ётган икки кемачининг танасини оёқлари билан туртиб кўриб:

— Улган!— деди босмачилардан бири.

— Ўлигини дарёга улоқтиринг, балиқларга ем бўлсин!—амир қилди Дурди қилич ўйнаб турган отининг жиловини тортиб.

— Оға, қирғоқда кўмсақ хўстарлари¹ галиб кўришар,—деди кемачилардан бири қўрқа-писа.

— Айтдим-ку, дарёга ирғитинг, деб! Ер булардан ҳазар қилади.

Сардорнинг буйруғи билан икки кемачининг жасади дарёга ирғитилди.

— Ким у инграб ётган?

— Дарға.

— Қирғоққа чиқаринг, очдан ўлсин, ўлигини бўрилар есин,— деди Дурди қилич қамчиси билан баланд тепани кўрсатиб.

Сардорнинг буйруғи билан қайиқни, ўқ тешган ерини тузатиб, Хонёпи томон буришди. Босмачилардан кимдир дарға ўрнига ўтиб қайиқнинг боришини кузатиб турди. Эшкакчилар бочмачиларнинг буйруғига кўра тез-тез эшкак эшарди. Дурди қилич ва босмачилар отларига миниб, қирғоқ бўйлаб қайиқни кузатиб боришарди.

Қайиқдаги босмачиларнинг баъзилари тикка туриб, баъзилари сандиқ устида ўтириб, қўлларидаги қуроолларни талабаларга ўқталиб туришарди.

Хонёпи Хўжайли билан Тахиатош ўртасидан ўтган бўлиб, унда ҳатто катта кемалар ҳам бемалол юра биларди. Қамишзорга яқинлашган, қайиқни катта бир майдон ёнида тўхтатишди. Бу ерга Дурди қилич ва унинг йигитлари келиб туришганди, аввал босмачилар қирғоққа чиқишди, сўнг қўлларини кўтарган ҳолда талабалар қайиқдан туша бошладилар.

Дурди қилич уларни уч тўдага ажратди. Биринчи тўдада ўртароқ ва катта ёшдаги талабалар бўлиб, Машариф Полвонов, Матназар Одамов, Оллоберган Заргаров, Муродов, Қазаков, Пир Қутлимуродовлар шулар ичида эди. Ҳали балоғатга етмаган, ёши ўн икки-ўн бешларга борган болалар иккинчи тўдага ажратилди.

— Боланг билан сең ҳам булар ёнига ўт,— деди Дурди қилич Марям Девоновага қичқйриб. Гўдак чинқйриб йиғлаб юборди. У отасидан ажралгиси келмасди. Тожиддин Девонов ўғлини кўтариб хотини ёнида турар эди. Учинчи тўдага хотин-қизлар: Анабиби Сафоева, Анабиби Муродова, Анна Емильянова, Фотима Бекмухаммедова ва Назираларни ажратишди. Уч тўда уч тарафда турарди. Дурди қиличнинг белида наган, ёнида ханжари осифлиқ, қўлида дастаси кумуш қамчи. У дастлаб Машариф Полвоновдан сўради:

— Не ера боржоқ?

— Тошкентга.

— Наматчак?

— Ўқишга кетаётирмиз.

Навбат Пир Қутлимуродовга келди:

— Сен ҳам ўқишга кетчак?

— Ҳовва. Хоразмда янги ҳаёт қуриш учун ўқимоқчимиз.

— Янги ҳаёт, нама у?

Қутлимуродов тушунтириб берди, Дурди қилич истехзо билан кулди ва сўроқ олишда давом этди. Қолганлар ҳам ўқишга кетишаётганини айтишди.

Иккиқат аёл бўлатуриб Тошкентда наматчак?— Дурди қилич Анабиби Сафоевага хўмрайди.

¹ Яқин кишилари, қариндошлари.

— Уқиб, муаллима бўлмоқчиман.

— Боланг билан на ера боржоқ?!— Дурди қилич Марям Девоновага дашном қилди.

— Боламни яслига бераман.

Дурди қилич яслининг нима эканини билмаса-да, у ҳақда сўрамади. Сардор қайси бир хотин-қиздан сўраса, улар бор гапни, яхши ният билан ўқишга кетишаётганини айтишди. Худди шундай жавобни балоғатга етмаган болалардан ҳам эшитди. Дурди қилич ғазабга келиб:

— Ҳамманг кофирнинг юртина бориб, иблислардан дарс олмоқчисизлар?! Хиванинг қадимий мадрасаларида ўқисаларинг ўласизларми?— ўшқирди қамчисини ҳавода ўйнатиб. Жонларинг манинг алимда. Агар бизга қўшилсангиз, Хоразмда шўролар ҳукуматин ағдаришга ёрдам берсангиз, бошингиз омон қолади. Бунинг устига сизларга катта амал, ер-сув берамиз. Уйлаб кўринг. Агар шартимга кўнмасангиз, ҳаммаларингизни ўлдирамиз.

— Биз ўлимдан қўрқмаймиз,— шартта жавоб қайтарди Пиржон.

— Қичқирма, ким билан гаплашаётганингни биласанми?— деди ғазабга келган Дурди қилич қамчисининг дастаси билан Пиржоннинг энгагига туртиб.

— Бидамиз, сиз йўл тўсарларнинг сардорисиз.

— Ҳой, кўппак, жонларинг манинг алимда!

— Улсак ўламиз, лекин маслагимиздан асло қайтмаймиз,— дадил жавоб қилди Пиржон сардорнинг қамчисини итариб.

— Сан-чи?— Дурди қилич Машариф Полвонов олдига борди.

— Мен ҳам ўлимга розиман, лекин шўролар ҳукуматига ҳеч қачон хиёнат қилмайман,— Машариф Полвонов бошини баланд кўтарди. Дурди қилич бақариб Машариф Полвонов билан ёнма-ён турган дўсти Матназар Одамовдан сўради:

— Сен ҳам шу гапдамисан?

— Ҳовва! Шуни билиб қўйингки, биз ленинчи комсомоллар ҳақиқат йўлида қурбон бўлишга розимиз.

— Ҳаммасини арқонга боғланг!— буйруқ берди Дурди қилич.

Қаллақесарлар дарҳол йўғон арқон олиб келиб, йигирма икки йигитни уч гуруҳга бўлиб, ҳар бирининг қўл-оёғини боғлай бошлади. Машариф Полвонов дўстларига қараб хитоб қилди:

— Йигитлар! Бизни Ленин комсомоли тарбиялади. Маслагимиз йўлида ўлимдан ҳам қўрқмаймиз. Ҳозир бу жаллодлар бизларни ўлдиради, лекин эртага бизларнинг ўрнимизни юзлаб, минглаб ёшлар эгаллайди. Бу қонхўрлардан улар қасос олажак! Алвидо, биродарлар! Шу замони газандалар қўл-оёғи боғлиқ Машариф Полвоновни қопга тиқиб, бўғзига тош боғлаб сувга иргитишди ва кетидан ўқ узишди. Анҳор суви қип-қизил қонга бўялди. Босмачилар бошқа йигитларни ҳам худди шу тахлитда сувга ташлаб, кетидан ўқ ота бошладилар.

Навбат Пир Қутлимирововга келди, уни ҳам шу тахлитда ўлдиришмоқчи эди, лекин у ниҳоятда кучли бўлганидан олдига келган ҳар бир босмачини тепиб, итариб юбора берди. Дурди қилич босмачиларнинг паҳлавон йигитни қопга сололмай қийналишини кўриб, қисқа буйруқ берди.

— Отиб ташланглар!

Босмачилар шарақ-шуруқ қилиб милтиқларини отишга шайлаган эдилар, Пиржон овозининг бориचा қичқирди.

— Тўхтанг!— босмачилар ҳанг-манг бўлиб қотиб қолишди.— Газандалар, шуни яхши билинглarki, бизлар кўпмиз, ҳаммамизни отиб йўқ қилолмайсизлар,— Пиржон сув ўртасидаги қоядай мардона туриб, жўшиб гапирарди, — қонга-қон, жонга-жон олувчи қасоскорлар келиб,

бизларни қандай ўлдирган бўлсангиз шундай ўлдиришади сизни. Халқ қасосидан қочиб қутулолмайсиз, лаънати одамхўрлар!

— Учир овозингни!— деди Дурди қилич қутурган итдай.

Навкарлар Пир Қутлимуродовга қараб ўқ ўзишди. Отилган ўқлар Пирнинг танасини тешиб ўтса-да у бир-икки дақиқа тик турди, «Жаллодлар!», «Қонхўрлар!» деди... Дурди қилич тўппончасини қиндан чиқариб, Пиржонга яқинлашди, юрагини мўлжалга олиб кетмакет ўқ узгач, йигит ерга йиқилди.

Қайиқда ҳамон дод-фарёд овозлари эшитиларди. Хотин-қизлар сочларини юлишиб йиғлашар, босмачиларни қарғашарди. Гал Оллоберган Заргаровга келганда қоп ҳам тамом бўлган эди. Анабиби Муродова эри Заргаров томон интилар, лекин қайиқ ёнида турган босмачилар бунга йўл қўйишмасди. Хонёпи суви қонга буланиб оқмоқда. Тирик қолган ёш болалар, қизлар ва аёллар қайиқда ўтириб, ўз тақдирларининг нима бўлишини билмай, гоҳ ҳўнграб йиғлаб, гоҳ бўзлаб, бир-бирларини қучоқлаб суяшарди.

ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

ЎЗ ИЧИГА юз ўн талабани олган иккинчи катта кема Амударё ўртасида, ҳеч нарсадан хабарсиз, бемалол сузиб борарди. Амударёда сузиб боришнинг гашти ўзгача: кемачиларга ҳам, йўловчиларга ҳам дарё ҳавоси ором берарди. Эшкакчилар бир маромда эшкак эшиб, йўловчиларнинг қўшиқларига маҳлиё бўлиб, чарчаганларини ҳам унутар, ўз вазифаларини кўнгилдагидай бажаришарди. Хоразмнинг шўх-шан қўшиқлари Амударё устида қанот ёйиб юрар, кемадаги талабаларнинг бири қўшиғини тамомласа иккинчиси бошларди:

Ёримнинг ҳовлиси дарё бўйида,
Жон берсам арзийди ёрнинг йўлида.
Унинг оқ билаги менинг бўйнимда.
Галавер жонингдан, қўрқма изингдан.

Сочим узун бўлса тарасам, ўрсам,
Сен мард бўлсанг бутун меҳримни берсам.
Насиб бўлса бир кун катта тўй қилиб,
Ана шунда мақсадингга етарсан.

Раҳмат Мажидийнинг кўзлари гўзал Гулчеҳрада. Одамбой Иброҳимов ҳам қаллиғи Шодмонойнинг қўшиқларига маҳлиё. Катта кема ҳамон сузиб бормоқда. Талабаларнинг айримлари турли машғулотлар билан банд. Бири газета ўқиса, бири китоб варақлар, бири шашка ўйнаса, бири шахмат донасини сурар эди.

Шерниёз билан Ойжамол Амунинг тўлқинларига қараб, қуёш нурларида товланишини томоша қилишарди. Гоҳ кўкка боқишар, осмонда парвоз қилиб юрган оқ чорлоқларнинг қўққисдан сувга ўзини отиб, балиқчаларни ушлашларини кузатишар, гоҳ катта-катта балиқларнинг биланглаб, сувда сакраб-сакраб ўйнашларига маҳлиё бўлишарди. Бу икки ёш юракка Амударё ором, лаззат бахш этар эди.

— Мен биринчи марта дарёни кўраётирман, дарё улли, тез оқар бўлар экан,— дерди Ойжамол дарёга қараб.

— Ойжамол, Мўйноққа борсак, Орол денгизини ҳам кўрамиз. Кўм-кўк зилол сувлар, тоғдай-тоғдай тўлқинлар, на қирғоқ кўринади, на соҳил. У ерда пароходга минамиз.

Ойжамол учун дарё, денгиз, пароход, тоғ каби улкан тўлқинлар— барчаси янгилик эди. Назарида Шерниёз гўё эртақлардаги фусункор ва сеҳрли нарсаларни ҳикоя қилаётгандай эди.

— Чиқоним Назира Мўйноққа бориб пароходга ўтиргандир.

— Балким.

— Биздан олдин ҳамма нарсани кўради.

— Барибир Тошкентда учрашамиз,— Шерниёз Ойжамолга эшитмаган, етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган нарсаларни: темирйўл, поезд, паровоз, вагон, машиналар ҳақида тўлиб-тошиб ҳикоя қилар эди.

Катта кема оҳиста сузиб борарди. Шу вақт қирғоқдан овоз келди:

— Ҳой, оға-инилар! Гапимга қулоқ солинглар... Мен дарғаман...— катта кемадагилар овоз келган томонга, қирғоққа қарашди, чўзилиб, бошини сал кўтарган кишини кўришди. У ҳамон қичқириб гапирарди. — Шерикларингизни олиб... кетаётган эдим. Уларни босмачилар... ушлаб олди, мени отиб, ярадор қилиб... қирғоққа ташлаб кетишди...

Кемадагилар бу хабарни эшитиб ҳайрон бўлишди. Сузиб бораётган кема дарё ўртасидаги саёзликка келиб урилди-да, тўхтади. Қирғоқдан ўша овоз ҳамон эшитиларди:

— Босмачилар ўқ отсалар ҳам... қирғоққа чиқманглар, кемаларингизни тез-тез ҳайдаб кетаверинглар...

— Али, балки дарғанинг гапи тўғридир, текшириб кўрайлик,— деди Раҳмат Мажидий Марказижрокомнинг собиқ масъул саркотиби, ўқишга кетаётган Али Муллаёровнинг олдига келиб.— Майли, одам юборайлик.

Саёзликка борганда бир кемачи қирғоққа тушиб, воқеани билиб келмоқчи бўлди. Саёзликнинг нариги томонидаги дарё тармоғига тушиб кўрган эди, чуқур экан бўй бермади, у дарға ётган қирғоққа ўтолмай, тўхтаб, ундан сўради:

— Босмачилар талабаларни не ерда қўлга туширишди?

— Хонёпи соқасига яқин жойда... Мени ёрадор қилиб... қирғоққа ташлаб кетишди, ўлигини... бўрилар есин, дейишди. Мен ўлмасимдан бурун сизларга хабар қилай... деб кечаси билан судрала-судрала... шу ерга галдим.

— Босмачилар Хонёпи соқасида қолишдимми?

— Йўқ, улар талабаларни... қайиғи билан олиб кетишди... қайтиб галишдим, биламим. Хонёпининг соқаси бу ердан бир тошча галади... тезроқ кетинглар, Хонёпи соқасига яқинлашманглар, кемани ўнг қирғоқдан... олиб боринглар. Фурсат ганимат... жон укаларим, чаққон-чаққон... ҳаракат қилинглар.

— Сиз томонга ўтиб бўлмаётир, сизни қандай ташлаб кетамиз.

— Мен барибир ўламан... сизлар қўлга тушмасаларинг бас... тезроқ кетинглар.

Кемачи йигит ярадор дарғага ёрдам беролмаганига хуноб бўлди. Охири у билан хайрлашиб, кема турган ерга қайтди ва барча гапни айтиб берди. Энди тезроқ кетишмаса бу кемадагиларнинг ҳам босмачилар қўлига тушиш хавфи бор эди. Раҳмат Мажидий дарғанинг олдига бориб илтимос қилди:

— Дарға бува, ҳамма гапни эшитдингиз, вазият оғир, олдимизда ҳаёт-мамот масаласи кўндаланг турипти, кечаси ҳам кемани тўхтовсиз ҳайдаб кетиш зарур, сиз на дейсиз, бува?

— Уғлим, кемачилар ҳолдан тойди, бунинг устига саёзликка чиқиб қолдик.

— Жон ота, тезроқ кетайлик,— ҳамма ялиниб-ёлвора бошлади.

— Дарға бува, жон дарға бува, тезроқ кетмасак қўлга тушамиз, нама десангиз шунга розимиз,— деди Али билан Раҳмат.

Дарға ўз талабини айтди, ҳар бир талаба учун яна бир сўмдан қўшимча ҳақ сўради. Демак, ҳар бир талабага Мўйноққа олиб бориш учун йўл кираси икки сўмдан тушади, жами бўлиб қўшимча юз ўн сўм пул бўлади, бу катта пул. Раҳмат Мажидий ўртоқлари билан маслаҳатлашди. Дарғанинг қўйган шартни қабул қилинди.

Дурди қилич ваҳшиёна ўлдиртирган талабаларнинг нарсаларини бўлиб олишга буюрди. Унинг барзанги йигитлари сандиқ ва чамадонларнинг қулфини бузиб ичини титкилашди, китоб, дафтар, қоғоз, ҳужжатларини йиртиб-йиртиб анҳорга улоқтиришди, керакли нарсаларни, кийим-кечақларни, пулларни бўлиб олишди, энг яхши буюмларни эса сардорга беришди. Балоғатга етмаган болалар ва аёллар қайиқнинг бир бурчагида тўпланиб қўрқиб-писиб, бир-бирига суяниб ўтиришарди. Босмачилар уларнинг нарсаларини ҳам бўлиб ола бошладилар, ҳеч ким чурқ этмасди.

Эри ўз кўзи олдида отиб ташланган Анабиби Муродованинг юзларида қон асари қолмаган, ўлик тусига кирган, ёш қайин синглиси Назира тоғаси учун қайғуриб ҳадеб ҳўнг-ҳўнг йиғлар, Дурди қилич ва унинг каллакесар йигитларини тинмай қарғарди.

— Жинни қизни итдан ўтказинг¹,— буйруқ берди Дурди қилич.

Ярадор дарғанинг маслаҳатига кўра улар ўнг қирғоққа —Нукус томонга сузиб боришарди. Мана Хонёпи соққаси ҳам чап томонда қолиб кетди, қирғоқдан ўқ товуши ва на одам овози эшитилди. Хонёпи соқасидан ўтиб кетганларидан кейин ҳам ўқ отилмади, демак, бу ерда босмачи йўқ. Бу бир томондан талабаларни хурсанд қилса, иккинчи томондан ўйлантириб қўйди. «Балки дарғанинг гапи ёлғондир, шерикларимиз омон-эсон ўтиб кетишгандир, балки улар билан Мўйноқда учрашармиз», деган ўй-фикр уларнинг хаёлига келди. Баъзилар:

— Бу ерда босмачи на қилсин?— деса, баъзилар:— Босмачилар Тахиатош ёнидаги соҳилда бўлиши мумкин,— дейишарди.

— Тўғри, кап-катта одам, ярадор дарға бекорга алдайдими?— дейишди, бошқа бир гуруҳ талабалар.

Энг яхшиси, кемани ҳеч қаерда тўхтатмай Мўйноқ томон ҳайдаш! Тинмасдан эшкак эшишар, чарчаганларининг ўрнини бошқалари эгалларди. Дарёнинг чуқур-саёз, айланма-гирдоб жойларини яхши билган дарға кўзини уйқу босса ҳам, кемани тўғри йўлдан олиб борарди.

— Яшанг, дарға бува!— дейишарди талабалар.

* * *

— Тонг оқариб келаётган пайтда Дурди қиличнинг йигитлари кичик бир қайиқни ушлаб келишди. Бу дарёда балиқ овлаб юрган рус балиқчиларининг қайиғи экан.

— Иблисбаччлар қани?— ғазаб билан сўради Дурди қилич Нургалдидан.

— Пойладик, лекин уларни кўрмадик, ўтиб кетишганга ўхшайди, мана бу аральскийларни ушлаб галдик, — қўрқиб жавоб берди Нургалди.

— Қирғоққа одам қўйиб галдингми?

— Ҳовва, сардор оға.

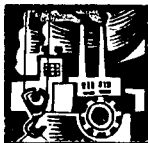
— Биз хато қилган эканмиз, кеча қирғоққа одам қўймабмиз.

— Оға, балки улар ўтмагандир, ўтса пойлаб турган азамат йигитларимиз албатта ушлаб олишарди.

Йигирмага яқин босмачи икки қайиққа ўтириб, сув оқими билан пахта, қолганлари отга миниб, қалин қамишзорга кириб кетишди.

(Охири келгуси сонда).

¹Отиб ўлдириг маъносида.

ОЧЕРКЛАР

Маъруф Жалил

УМР

Ёшликда одам келажакка интилади. Қариганда ёшликни қўмсайди, хаёлан унинг сўқмоқларида кезади...

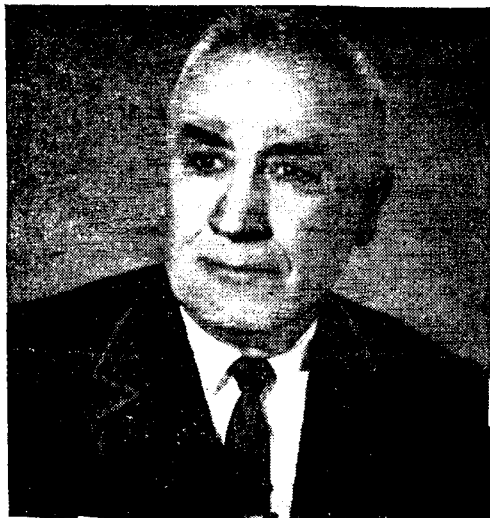
Очил Қодиров Тошкентдаги ўлка маориф билим юртида ўқир, жамоат ишларида фаол қатнашарди. 1924 йилда партия аъзолигига номзод қилиб олинди.

Эрта ёз кунлари. Уни Туркистон АССР комсомоли Марказий Комитетига чақириб: «Жиззах уезди партия комитети ихтиёрига борасиз, дейишди. Бу биринчи партиявий топшириқ эди.

Поезддан тушиб, тўғри уезд партия комитетига борди. Уни Ориф Олимжонов қабул қилди. Йўллангани кўздан кечирди-да, бир неча савол берди. Қониқарли жавоб олгач:

— Хўш, сизни қаерга қўйсак,— деди ўрнидан туриб.— Ўқишингиз тугашига бир йил қолган, шундайми? Саводингиз яхши. Бизга шундай одам керак. Ҳозир...— у ташқарига чиқди. Бир зумда қайтиб кирди, столга ўтириб алланарса ёзди. Қоғозни буклаб, Очил Қодировга узатди.— Ҳозирча молия вакили бўлиб ишлаб турасиз.

У Қоратош волости (ҳозирги

Зомин райони) га молия вакили бўлиб тайинланди. Кечки салқин билан иш жойига жўнаши мумкин. Арава бор экан.

Уезд партия комитетининг секретари уни волостдаги аҳвол, қиладиган иши билан таништирди. Кимларга суяниш, нимага кўпроқ эътибор бериш кераклигини лўнда қилиб тушунтирди.

Кечки салқин билан йўлга тушишди. Аравакаш қора соқолли, бақувват, ёши элликлардан ошган, қовоғи солиқ одам экан. Камгап, сиркаси сув кўтармаслиги юз-кўзларидан кўриниб турибди. Гаплари салом-алиқдан сўнг тўхтаб қолди. Сафарда ҳамроҳинг дилкаш бўлса йўлинг қисқаради, йўл азоби унча билинмайди.

— Амаки, қишлоқлар тинчми?

— Тинчлик қайда. Одамлар айниб кетди. Бирининг кўзини бири ўяман, дейди.

— Бойлар, шунақа қилаётгандир-да?

— Э-э... Камбағалиям ундан баттар. Ҳаммаси ўзим бўлай, дейди. Ҳали борсангиз, ўз кўзингиз билан кўрасиз...

Ҳеч кимнинг ўз уйи, мол-мулки бўлмас эмиш. Ҳамма бир уйда ётиб, бир қозондан овқатланармиш, эр-хотин деган гап бўлмасмиш. Эй, худо, қандай кунларга қолдик.

Очил шубҳаланиб қолди. Аравакашни ўлдириб, ўрнига ўтириб олган босмачи бўлса-я... Қишлоққа янги вакил келаётганини эшитиб... Аравакашга кўз ташлади. Парво қилмай гапириб кетяпти. Плашч остидаги тўппончасини олдинроққа суриб қўйди. Тўсатдан ҳужум қилиб қолса, керак бўлади. Унинг ҳам қуроли бордир. Қулай пайт кутаётгандир. Олдинроқ ҳаракат қилайми? Йўқ, кўриниши баджаҳл бўлса ҳам, деҳқонча соддадиллик билан ўз ташвишини гапириб боряпти. Бу соддадиллик эмас, ҳийла бўлса-чи... Балки бирор ерда пистирма бордир. Бунга: «Ўзингни гўлликка солиб вакилни олиб келаверасан. Биз фалон ерда кутиб турамыз», дейишган бўлса-чи.

— Худонинг хоҳиши шу бўлгандан кейин на чора. Пешонада борини кўрамиз-да. Наҳотки шундай бўлса... Катталарнинг ҳам хотинлари, қизлари бордир-ку, ахир.

— Жа унчалик бўлмаса керак,— деди Очил яна вазминлик билан.— Душманларнинг туҳмати бу. Ундай бўлиши мумкин эмас.

— Нима кераги бор экан шуни?

— Нимани?

— Инқилобни-да. Ур-йиқит, тўс-тўпалон.

«Ҳа-а, энди очикроқ сайрай бошладинг,— ўйлади Очил.— Сайрай-вер, бирор жойда тўхтарсан». Тўппончани маҳкам ушлаб олди. Ғазабданми, қўрқувданми қўли титрар, ўзини босишга ҳаракат қилар, олдинда ўтирган бақувват аравакашдан кўзини узмасди.

Кеч кириб, қоронғи туша бошлади. Қуёш ботгандан кейин яйдоқ далага тез қоронғи тушади. Атроф жим-жит. Бу поёнсиз жимликни чигирткаларнинг чириллашию арава ғилдирагининг ғичирлашигина бузади. От ҳам кеч кирганини сезиб тезроқ юра бошлади.

Узоқдан отларнинг дупур-дупури эшитилди. Бунинг аввал аравакаш эшитди:

— Босмачилар.

Очил сергакланди:

— Шу ёққа келишяптими?

— Билмадим. Балки йўлни кесиб ўтиб кетишар.

Кўп ўтмай тепаликда отлиқлар қораси кўринди.

— Тўхтаб туринг. Тўхтаг, деяпман!

Аравакаш ялт этиб Очилга қаради. Ўзига ўқталиб турган тўппончани кўрди. Лекин чўчимасди.

— Бақирманг,— деди шивирлаб.— Эшитиб қолишса, иккимиз ҳам ўламиз. Бекорга ўлиб кетамиз.

Очилнинг баданига бир илиқлик, ёқимли илиқлик югурди. Қўнглини хира қилиб келаётган шубҳа бирдан тарқаб, ўрнини ёқимли шуъла, ишонч шуъласи қоплади. Емон фикрга боргани, энгиллик қилгани учун ичида уялиб кетди.

Ўттиз чоғли отлиқ тоғ томонга ўтиб кетди. Узоқдаги аравани ё кўрмади, ё эътибор бермади. Уларнинг йўловчилар билан кўпда иши бўлмасди. Дашт бир пастда яна жимиб қолди.

Очил кўнгли тинчиб, тўппончасини ғилофга солди-да, орқароққа суриб қўйди. Аравакашга ҳурмат билан қарай бошлади. Бир нима деб кўнглини олгиси, беҳуда тўппонча ўқталгани учун кечирим сўрагиси келди. Аммо аравакаш унга қарамас, афтидан, яқинлашиб келаётган «охир замон» ҳақида ўйлар эди.

— Ой чиқаяпти,— деди Очил.

— Буям кеч очилган гулга ўхшайди. Ҳадемай тўкилади.

— Шоир экансиз-ку, амаки.

— Ҳа, энди, бахшилар суҳбатиде бўлганмиз. Ука, айбга буюрмайсиз, қаерликсиз?

— Асли Каттақўрғондан, ҳозир Тошканде ўқияпман.

— Ҳа, ўқиган яхши. Отангиз тушунган одам эканлар-да.

— Ешлигимде дунёдан ўтганлар.

Гапдан гап чиқиб, иккаласи танишиб, иноқ бўлиб олишди. Аравакаш кўпни кўрган, дилкаш одам экан. Инқилоб моҳиятини, тарих тараққиётини, ҳаёт қонунларини билмаган жоҳил чорикорлар каби у ҳам уламоларнинг гапига ишонган, шунинг учун «Замон охирлашганидан» ташвишга тушган эди. Ким яшашни истамайди? Бутун дунёнинг йўқ бўлиб кетиши кимга ҳам ёқади? Бу ташвиш нақадар асоссиз ва бемаънилигини ўйлаб кўришни истамас, аниқроғи қодир эмасди. Ўзи эшитган гапларни узил-кесил ҳақиқат деб билар, ҳатто буни ҳам ўйлаб кўрмасди.

Очилнинг гаплари бефойда эди. Аравакаш барибир ўз фикрида қолди. Ҳамроҳини диндан озган кофир деб ўйламаса ҳам, ҳарқалай, ёшлиги учун бу гапларга ақли етмаяпти деган қарорга келди.

Анча вақт у ҳам, бу ҳам чурқ этмади.

У-ку ўзича дунёнинг ғамини еб юрибди. Очил-чи? У ҳам шу ғам-да эмасми? Очил ўз ҳаёти ҳақида ўйларди. 1919 йилда Тошкентга ўқишга келди. Ўқиш учун ҳам, яшаш учун ҳам пул керак. Унинг ёрдам берадиган ҳеч кими йўқ. Абдулла Авлоний билим юртининг директори эди. Ҳузурига кирди. Тушунтирди. У киши эски шаҳардаги саводсизликни битириш мактабидан жой топиб берди. Дарсдан кейин эски шаҳарга бориб ўқитувчилик қиларди. Ёзги таътил вақтларида бойларникида мардикорлик қилар ёки темирйўл вокзалида юк ташир, қисқаси, ўз ташвиш юкини ўзи кўтарарди. Охири Каттақўрғонга борди. Мусулмонлар клубидаги саводсизликни тугатиш мактабида ўқитувчилик қила бошлади. Қўнларнинг бирида уезд-шаҳар партия комитети ва ҳарбий комиссариат вакиллари келиб, ўқитувчилардан: М. Рисқулов, М. Салоҳиддинов ва Очилга тезлик билан дарсни тугатиш, команда тузиш ва отланишни топширди. Киши бошига юзтадан ўқ берилди.

Маълум бўлишича, озиқ-овқат солиғи йўли билан Митан қишлоқ советида тўпланган ғаллани 48 туяга ортиб, шаҳарга келишаётганда Очилбек, Норполвон бошлиқ босмачи тўдалари ҳужум қилибди ва ғалла ортилган карвонни Нурота тоғига қараб ҳайдаб кетибди.

Ўттиз саккиз кишидан иборат отряд босмачилар изига тушди. Бир неча соат қирма-қир от қўйишгач, элас-элас кўринган тоғда карвон қораси кўринди. Отряд иложи борича сездирмасликка, паналаб бо-ришга ҳаракат қилса ҳам, босмачилар сезиб қолди. Отряд тоғ этаги-дан бориб, дарада ҳужум қилмоқчи эди. Лекин босмачилар олдинроқ бориб дарани эгаллаб олди ва отрядни ўққа тута бошлади. Икки от ўққа учди. Кўнгиллилар ўзларини панага олишди. Тўғри жанг қилиш ноқулай. Чунки босмачилар тепада, булар пастда. Дара оғзида бир неча киши қолди. Улар гоҳ-гоҳ ўқ отиб, босмачиларни чалғитиб тури-ши керак. Қолганлар бўлиниб-бўлиниб, тескари томондан тоққа чиқа бошлади. Кечга яқин ҳар томондан ҳужум қилишди. Қоронғи тушган-дан кейин отишма тинди. Лекин қаердан шитирлаган садо чиқса, шу заҳоти ўша ерга ўқ узиларди...

Эрталаб кўнгиллилар дарага боқдилару ҳайрон бўлдилар. Жим-жит. Ўқ узиб кўришди. Ғалла ортилган туялар кавшаниб ётибди. Босмачилар кечаси қочиб кетибди.

Ғалла ортилган карвон Каттақўрғонга олиб келинди. Шу жангда қатнашган кўнгиллилардан М. Рисқулов, А. Муродов, М. Салоҳидди-нов, А. Йўлдошев, А. Салимзода, Р. Болтаев, М. Насимов, Р. Рўзиев ва Очил Қодировга кийим-кечак берилди.

Эзги таътил кўз очиб-юмгунча ўтиб кетди. Яна Тошкентга келиб ўқишни давом эттира бошлади. Шу йили ВКП (б) аъзолигига номзод қилиб олинди. Бу йил эса Жиззахга келди...

— Бир йил қолди, дейсизми? Ўқинг, ука, ўқинг. Бу замонда ўқи-ган ютади. Лекигин, эҳтиёт бўлинг. Ёмон кўпайиб кетди. Боя менга тўп-понча ўқталдингиз. Хафа бўлганим-ку йўқ. Биламан. Мениям ёмон одамлардан деб ўйладингиз. Одам оласи ичида. Бир қарашда билиб бўлмайди.

— Ҳа, билиш қийин.

— Шуниси алам қилади, ука. Ҳар ким ҳар хил гапиреди. Ҳамма-си аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Бир ёқлик қиладиган одам йўқ. Эр-тага кеч бўлиши мумкин. Ҳаммаси қўлдан кетгандан кейинги кўз ёш-дан нима фойда...

— Қўлдан кетмайди, амаки. Ишонманг бу гапларга.

Очил Қодиров Қоратошда декабрғача қолиб кетди. Иш кўп. Ту-шунтириш, солиқ йиғиш, қишлоқ жамоасига ёрдам бериш... Ҳамма ишда фаоллик кўрсатди. Уезд партия комитети унинг ўзидан ҳам, ишидан ҳам хурсанд бўлди. Ўқишга қайтаётганда Олимжонов унга инсоний ва ташкилотчилик фазилатлари юксак баҳоланган характе-ристика берди.

1925 йил июнида партия аъзолигига қабул қилинди. Июль ойида билим юртини битирди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети уни Самарқанд область партия комитети ихтиёрига юборди. Каттақўр-ғон уезди маориф бўлимнинг мудирини бўлиб ишлай бошлади. Шаҳар ва қишлоқларда мавжуд мактабларни кенгайтириш, янги мактаблар очиш, саводсизликни тугатиш курсларини кўпайтириш керак эди.

Кўп ўтмай уни уезд партия комитетига бўлим мудирини қилиб ўтка-зишди. Шу йиллари ҳашар йўли билан Қорадарёга кўприк ва бир неча мактаблар қурилди. Волост советлари ҳузурида «кўмак» ташкилоти тузилган эди. Илгари мачитлар қарамоғида бўлган ер ва дарахтзор-лар шу ташкилот ихтиёрига ўтганди. Комсомол активи Фулом Мурод-ов волост советлари орқали ҳашарчиларни қурилиш материаллари билан таъминлаб турди. Ҳозирги медицина техникуми биноси ўша йил-

лари қурилган бинолардан биридир. Қурилиш бошлиғи Абдулла Муродов эди.

Шу йили районлар тузиш бошланди. Очил Қодиров Каттақўрғон уездини районлаштириш комиссиясининг раиси қилиб тайинланди. Уезд территориясида Қорадарё, Каттақўрғон, Митан районлари тузилди. Районлар тузиш ва улар чегарасини белгилашда Йўлдош Охунбобоев шахсан қатнашди. Митан даштликда жойлашган. Лекин шу ердан оқиб ўтадиган дарё бўғилса, сув омбори вужудга келади, натижада бир неча минг гектар ерни суғориш имкони туғилади. Шу мулоҳаза билан Митан райони тузилди.

1926 йилда Қорадарё район коммунистларининг конференцияси бўлди. Очил Қодиров шу конференцияда район партия комитетининг биринчи секретари қилиб сайланди. Бир йилдан кейин районлар тугатилиб, округлар тузилди. Каттақўрғон, Хатирчи, Нарпай, Иштихон, Қорадарё, Кармана, Пахтачи, Нурота районлари асосида Зарафшон округи вужудга келди. Округ партия комитетининг биринчи конференциясида Очил Қодиров бўлим мудирини қилиб сайланди.

1926—27 йилларда округда ер-сув ислохоти ўтказилди. Шу кунларда Очил ака ижроқўм раиси ўринбосари Абдулла Муродов билан Иштихонга борди. Ер-сув ислохотига бағишланган катта йиғин бўлди. Очил Қодиров нутқ сўзлаб, партия қарорларини, ер-сув ислохотининг аҳамиятини тушунтирди.

Ҳамма унинг гапини тушунгандай, маъқуллагандай эди. Тўсин қишлоғида илдиз отган Исмоилбой сўз олди:

— Бу ерлар ўзимники, ота-бобомдан қолган. Тўрт жуфт ҳўкизим бор. Бола-чақам билан экиб-ўриб келаяпман. Бировнинг ерини олганим йўқ. Бировни ишлатиб, ҳақини еганим йўқ. Шунинг учун мен еримни ҳеч кимга бермайман!

Шивир-шивир бошланди. «Тўғри, тўғри», деган сўзлар эшитилди. Яна бир киши ўрнидан турди. Қўлини орқасига қилиб босиқлик билан гап бошлади:

— Ер ислохоти шароитга хилоф. Чорикор ишласа, меҳнатига ҳақ олади, текинга ишламайди. Қим камбағални ранжитган бўлса, жабр қилиб ерини тортиб олган бўлса, жазосини беринг. Мен ҳеч кимга озор берганим йўқ. Хизматкорларимдан бир нечасини уйлантириб, уйли-жойли қилиб қўйганман. Ҳаммаси ўз ўғлимдай бўлиб кетган. Улар менинг еримни бўлиб олмайди. Ахир, ер-мулк шуларники-ку. Нима, мен гўримга олиб кетармидим!..

Говир-ғувир кучайди. «Қаршимиз, олмаймиз, тўғри», деган сўзлар янгради. Бир гап чиқиши қийин. Волост советининг раҳбарлари ҳам гап уқдиролмади. Мажлис тугади. Ислохотга тарафдор бўлган камбағаллар ҳам оғиз очмади. Шариатга тил тегизишдан ҳамма қўрқар эди.

Шаҳардан келган вакиллар кечки салқин билан отларига минишди, йўлга чиқишди. Очил Қодиров ана шунда қоратошлик аравакашни яна эслади. «Ҳаммаси остин-устин бўлиб кетди. Қим ҳақ, ким ноҳақлигини қилиб бўлмайди». Хаёлан у билан баҳслашиб: «Билиб бўлади, лекин қўрқишади», деди.

— Нима дедингиз?— От жilовини тортди олдинроқда кетаётган Абдулла Муродов.

— Қўрқишади, дейман.

— Ҳа, Очилбек, Қорақулбек, Норполвон...

— Иккитаси ўлди-ку.

— Айтмоқчи, қандай бўлди?

— Қорақулбек билан Норполвонни ушлаб келишувди. Қамоқда ётувди. Терговга олиб боришаётган экан, Қорақулбек мелисани тош билан уриб ўлдирибди...

Шу пайт орқадан ўқ овози эшитилди. Шарт ўгирилиб қарашса, узоқда бир неча отлиқ бақириб-чақириб келаяпти. Булар ҳам отларига қамчи уриб, тўппончаларини қўлга олишди.

Беш отлиқ ўнгга бурилди. Буни кўрган Очил Қодиров: «Олдимиздан тўсиб чиқмоқчи», деб ўйлади. Орқадан яна ўқ овозлари эшитилди. Очил Қодиров Гадейтопмас қишлоғи яқинида отини тўқайзорга бурди. Отлар югуролмас, тўқай борган сари қалинлашар эди.

— Энди отдан тушмасак бўлмайди. Ташлаб кетамиз.

Орқадан яна ўқ овозлари эшитилди, отлар кишнади. Улар ётиб олишди. Ҳаво дим. Дам-бадам юзларидаги терни сидириб ташлашади. Қоронғи тушди, чиябўрилар увиллайди, чигирткалар чириллайди, бақалар қуриллайди. Шитир-шитир, қисир-қисир... Ҳаммаёқдан ваҳима мўралайди.

Ер ислоҳати жуда қийинлик билан ўтди. Ўзининг ери, хўжалиги бўлишини ким истамайди! Аммо динга, шариятга кўплар эътиқодли эди. Унга қарши боришни истамасди, аниқроғи, худонинг қаҳридан қўрқишарди... Тушунтиришлар беҳуда кетмади. Бойларга қарашли ерлар чорикорларга бўлиб берила бошланди. Оила катта-кичиклигига, ишчи кучига қараб икки таноб ва ундан ортиқ ер олган деҳқонлар ўзлари хўжалик юритиб, фойдасини кўра бошлади. Шундан кейин иш юришиб кетди.

Босмачилик ҳам кундан-кун кучдан қолмоқда эди.

Очил Қодиров 1929 йилда Москвага, Шарқ халқлари коммунистик университетига ўқишга юборилди. Ўқишни битиргач, ўша ерда ўқитувчи бўлиб ишлаш бошлади.

1933 йилда ВКП(б) Марказий Комитетининг пленуми бўлиб, унда кишлоқ хўжалигида сиёсий бўлимлар ташкил қилиш ҳақидаги масала кўтарилди ва МТСлар, совхозлар қошида шундай бўлимлар тузиш ҳақида қарор қабул қилинди. Бу бўлимларда ишлаш учун синовдан ўтган, ишончли, малакали кадрлар сараланиб, Марказий Комитет қарори билан жойларга юборилди. Шундай кишилар сафида Очил Қодиров ҳам бор эди. У Бошқирдистон АССРдаги «Боймоқ» совхозига борди. Бу ерда ҳам у ўзининг партия ишига садоқатини кўрсатди.

1936 йилда ВКП(б) Марказий Комитети уни чақириб олди ва Ўзбекистонга юборди. Бир оз муддат Бухоро областидаги «Конимех» совхозида сиёсий бўлим бошлиғи бўлиб ишлади.

Кейин Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг агитация-пропаганда бўлимига мудир бўлиб хизмат қилди.

Очил ака фақат ташкилотчи, партия ходими эмас, меҳрибон ва талабчан устоз, тарихчи олимдир. Тошкентдаги олий партия мактабида, Урта Осие Давлат университетида, Тошкент Давлат медицина институтида талайгина шогирдлар етиштирди. Ҳозир пенсияда. Аммо тиниб-тинчимайди. Деҳқонлар, талабалар, ишчилар давраларида уюштирилаётган учрашувларга қатнашади, жанговар инқилоб йиллари ҳақида ўз хотираларини сўзлаб беради. Бундан ташқари «Правда» газетаси Ўзбекистон бўлимининг жамоатчилик асосидаги ходими сифатида катта иш олиб бормоқда. Биров хат, биров шикоят билан, биров маслаҳат сўраб келади. Редакцияга келган ҳар бир меҳнаткаш билан эринмай гаплашади. Ҳеч ким унинг ҳузуридан норози бўлиб чиқмайди. Ҳамманинг кўнглига йўл топишга, оғирини енгил қилишга интилади. Бу ҳақиқий коммунистга хос фазилатдир.

Маҳмуд Аҳмедов

ХАЛҚ ХИЗМАТИДА

Ўзбекистон радиоси миллий ансамблининг барпо этилиши республикамиз музыка маданияти тараққиётида ғоят катта роль ўйнади. Дастлаб 1927 йилда ўн икки нафар хонанда ва созандадан тузилган бу миллий музыка ансамбли ярим асрлик ижод ва маҳорат йўлини босиб, давр синовидан ўтди, миллионлаб шинавандаларнинг энг севимли коллективига айланди.

Мазкур музыка коллективига Домла Ҳалим Ибодов, Мулла Тўйчи Тошмухамедов, Ҳожи Абдурахмон Умаров, Шораҳим Шоумаров, Матёқуб Шерозий, Матюсуф Харратов, Мақсудхўжа Юсупов, Юнус Ражабий, Имомжон Икромов, Рисқи Ражабий сингари кекса ва ўрта авлодга мансуб атоқли созанда ва хонандалар ўз ижод ва ижрочилик маҳоратларини намойиш қилдилар. Бу устозлар ўз навбатида чолғу куйларини яратаётган бастакорларни ҳам тарбиялаб вояга етказдилар.

1927 йилга келиб ўзбек совет музыка маданиятида муттасил ривожланиш даври бошланган эди. Созанда, хонандаларнинг йирик намояндalари: Беркинбой Файзиев, Абдуқодир Исмоилов, Мулла Тўйчи Тошмухамедов, Тўхтасин Жалилов, Домла Ҳалим Ибодов, Нурматхон, Ҳайит Охун, Давлат Охун, Зокир Эшон, Аҳмаджон Умурзоқов, Рустам Махтар, Ашурали Юсупов ва бошқалардан иборат миллий музыка ансамбли Москва шаҳрида ташкил этилган Бутун Россия қишлоқ хўжалик кўргазмасида икки ой давомида ўзбек музыка фольклорларини намойиш қилган эди.

Радио миллий ансамбли ўз фаолиятининг дастлабки йилларида республикамиз шаҳар ва районларида мавжуд бўлган бошқа ансамбллардан кескин фарқ қилмасди. Ансамбль саставида ўзбек созандалари амалиётида кенг қўлланиладиган дутор, танбур, ғижжак, доира, қўшнаш сингари чолғулар бор эди. Созандалар бу чолғуларда халқ орасида маълум ва машҳур

бўлган миллий куйларни бир овозли услубда ижро этишар ва шу билан асрлар давомида тараққий этиб келган ижрочилик анъаналарини давом эттирдилар. Репертуарларида халқ ашуласи, ялла ва Бухоро Шашмақомидан ашула бўлимлари, Шашмақомнинг Тошкент ҳамда Фарғона йўлларини айтардилар.

Бора-бора радио ансамблининг фаолият доираси кенгая бошлади. Ансамбль иштирокчилари ҳафтада икки марта Жангоҳ (ҳозирги Пушкин номли маданият ва истироҳат боғи)да ва Ҳамза театри саҳнасида концерт программаларини кўрсатадилар. Одатда бу концертларда халқ ғоят кўп йиғилар, чунки ҳар бир томошабин радио карнайлари орқали эшитган хонанда ва созандаларни ўз кўзи билан кўрмоқчи ва яқиндан эшитгиси келади. Ҳар бир концерт ғоят мароқли халқ тантанасига айланарди. Концертлардан тушган маблағ етим болалар уйлари фойдасига ўтказилар ёки чолғу ясовчи усталарга бериб туриларди.

Радио миллий ансамбли чолғуларнинг хилма-хиллиги, ижрочилик услубининг ўзига хослигига қарамасдан, у фақат бир овозлик асарлар ижрочилиги билан чегараланган эди. Тенг ярим пардали созга туширилмаганлиги ва йўғон овозларнинг йўқлиги кўп овозли тузилишдаги асарларни ижро этиш имконини бермасди. Бу ҳол миллий чолғу ансамбли ифода воситаларининг кенгайиши ҳамда бойитилишини маълум даражада чегаралаб қўйган эди.

Ансамблининг мана шунга ўхшаш етишмовчиликлари замонавий шинавандалар олдида янада кўпроқ сезила бошлади. Чунки давр тобора янги ва замонавий кўп овозлик асарларни талаб этарди. Бу талабни ёш санъаткорлар билан бир қаторда кекса санъат усталари ҳам тушуна бошлаган эдилар.

Дастлаб айрим халқ созандалари Тўхтасин Жалилов, Шораҳим Шоумаров ва

бошқалар томонидан чолғунинг янги турлари (катта ғижжақлар, рубобнинг янги шакллари) ясалади. Бу хилдаги тажрибалар биринчи марта радио ансамблида бевосита Юнус Ражабий ташаббуси билан йўлга қўйилади. Юнус Ражабийнинг ўзи бу тўғрида шундай дейди: «Радио ансамбли тузилгандан кейин мен миллий чолғуларни такомиллаштириш устида йўлай бошладим. Аммо ўша йилларда чолғу ясайдиган махсус устахона ҳам, штат ҳам ва бу билан шуғулланадиган бирор бир ташкилот ҳам йўқ эди. Бирор илож топиш керак эди... Шунда мен Уста Усмон Зуфоров олдига бориб, ўз мақсадларимни тушунтирдим. Уста менинг фикримга қўшилди ва биз турли катта-кичикликдаги дутор, танбур ва ғижжақлар ясашга киришдик. Унинг хизмат ҳақини биз очик эстрадаларда кўрсатилган концертлардан тушган ақчалардан тўлаб турардик. Чолғулар тайёр бўлгач, уч ой машқ қилдик, созандаларнинг кўллари янги чолғуларга ва уларнинг пардаларига мослашгандан сўнг радио студиясида концерт программаларини ижро этишга киришдик».

Дарҳақиқат, бу такомиллаштирилган чолғулар миллий ансамбль овоз чиқариш диапозонини маълум даражада кенгайтиради ва янги бўёқлар ва ифода воситалари билан бойитади.

1927 йил ноябрь ойида радио ансамбли составига келиб қўшилган таниқли танбурчи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Мақсудхужа Юсупов ушбу ансамблнинг дастлабки йиллар фаолияти хусусида шундай деган эди: «Радио ансамблида Юнус Ражабий, Рисқи Ражабий, Имомжон Икромов, Тўйчи Ҳофиз, Акбар Ҳайдаров ва Шораҳим Шоумаровлар бор эди. Ансамбль машқларини Юнус Ражабийнинг ўзи ўтказарди. Ўша йилларда биз Чоргоҳ, Кўчабоғи, Баёт тароналари сингари Бухоро Шамақоми йўллари, халқ кўшиқлари, чолғу куйларини ижро этардик. Радио студиясида концертлар ҳар куни икки, уч марта бўлиб турарди. Ўзбек санъатининг 1937 йилда бўлиб ўтган декадасидан олдин радио ансамблига кларнет, баритон, бас, тромбон, флейта сингари симфоник оркестр чолғулари ҳам киритилган эди. Мен ва яна икки ўзбек созанда кларнетда чалардик. Бу европа чолғуларида куйларни ўзбек созандалари аввал ёдлаб олиб, сўнгра чалишар эди, нотага қарашмасди...»

1931 йилга келиб ўзбек радиоси миллий ансамблининг состави яна кенгайди. Ўзбекистон пойтахти Самарқанддан Тошкентга кўчирилгандан кейин, ўша даврнинг машҳур мақом ижрочилари—бухоролик Домла Ҳалим Ибодов, танбурчи Ҳожи Абдурахмон Умаров, хоразмлик санъаткорлар Матюсуф Харратов, Сафо Муғанний сингари таниқли усталар қўшилиб, қирқ нафар ижрочилдан иборат йirik музика коллективи-га айланади.

Кўрик ва конкурсларда хотин-қиз ижрочиларга ҳам эътибор берила бошланади. Радио ансамбли сафида ишлаб бошлаган биринчи хотин-қизлар Назира Аҳмедова би-

лан Марьям Алишаевалар бўлдилар. Улар бу ансамбль даврасида устозлар таълими-ни олдилар, ўргандилар ва биринчи санъаткор хотин-қизлар қаторида Жангоҳ Боғида, Ҳамза театри сахнасидаги концертларда эркак хонанда-созандалар билан иштирок этдилар. Кейинчалик Назира Аҳмедова Ўзбекистон халқ артисти, опера ва балет театрининг профессионал яккахони даражасига кўтарилади. Бу хонанда ўзбек профессионал совет музикаси тарихида биринчи ингичка ёқимли овозли санъаткор сифатида ўчмас ном қолдирди. У радио ансамблида ўрганган ўнлаб миллий ашула-лари қаторида рус ва Ғарбий Европа классик композиторлари, совет ҳамда ўзбек профессионал композиторлари асарларини маҳорат билан ижро этиш даражасига етди. У республикамиз музика коллективларининг қайси бирида ишлагани, ҳар дом радио концертлари билан яқин алоқада бўлди, унга эҳтиром билан қаради.

Худди шу сингари Марьям Алишаева ҳам ҳаётининг кўп қисмини, истеъдодини радио ансамбли билан чамбарчас боғлади.

1933 йилнинг 19 февралдан 24 февралгача Тошкентда Ўзбекистон санъат ходимлари биринчи слёти бўлиб ўтади. Слётда барча область, шаҳар, қишлоқ ва районлардан келган санъат намояндalари иштирок этади. Бунда «Ҳалима», «Ёндирамир», «Тарих тилга кирди», «Қизбулоқ қишлоғи» сингари сахна асарлари кўрсатилади. Концерт программалари эса слётнинг асосий қисми бўлган эди. Ўзбек халқ музика ижодининг хилма-хил намуналарини кўрсатишда радио ансамбли хонанда ва созандалари ҳам қатнашдилар. Радио ансамбли пешқадам ҳофиз Домла Ҳалим Ибодов симфоник оркестр жўрлигида «Бухоро тўлқини» ашуласини айтади. Умри бўйи бир овозлик ансамбль билан халқ ашулаларини айтиб юрган ҳофизнинг симфоник оркестр билан айтиши ўзбек ижрочилик тарихида катта воқеа эди. Слётга самарқандлик машҳур ҳофиз, дуторчи ва бастакор, 80 ёшлик Ҳожи Абдулазиз Расулов ҳам чақирилган эди. Бу устоз 19 февралда бўлиб ўтган концертда Домла Ҳалим ва Мулла Тўйчи билан биргаликда «Ушшоқ» ашуласини ижро этади. 20 февралда эса Ҳожи Абдулазиз уч бўлимли катта концертнинг биринчи бўлимини «Наво» мақомидан «Кашқарчаи Ушшоқ» ашуласи билан бошлаб беради. Ҳофизга радионинг созанда-лари Матюсуф Харратов билан Юнус Ражабий жўр бўладилар. Мана шу слётдан кейин Домла Ҳалим билан Ҳожи Абдулазизга Ўзбекистон халқ артисти унвони берилган эди.

1935 йилда Ўзбекистон Олий музика мактаби, сўнгра Тошкент Давлат консерваторияси очилди. 1939 йилда Ўзбекистон композиторлари союзи ташкил топади. Тошкентда Ўзбек Давлат филармонияси ташкил қилинади, бунда Тўхтасин Жалилов раҳбарлигидаги миллий ансамбль, Тамара-хоним раҳбарлигида рақс ва ашула ансамбли, А.И.Петросянц раҳбарлигида такомиллаштирилган ўзбек халқ чолғулари ор-

кестри, симфоник оркестр ва бошқа қатор музика ижрочилилик коллективлари тузилган эди.

Бу тадбирларнинг барчаси республика музика ҳаётини жонлантириб юборди. Рус совет музикаси, жаҳон классик музика маданиятига бағишланган декадалар, ўзбек совет музикаси, профессионал композиторлар ва халқ музика ижодини ўз ичига олган хилма-хил концертлар, қардош республика ижрочиларининг концертлари, болаларга бағишлаб ўтказилган музика кечалари, концерт-лекциялар музика маданиятининг кенг омма орасида тарғиб қилинишида муҳим роль ўйнади.

1936 йилдан 1941 йилгача Москва шаҳрида қардош республикаларнинг санъат ва адабиёт декадалари ўтказилади. Бу декадаларда Совет Иттифоқи барча республикалари халқларининг ягона социалистик маданият қуриш борасида қўлга киритган улкан ютуқлари намойиш қилинди. Жумладан, ўзбек санъати ютуқлари 1937 йилда Москвада бўлиб ўтган биринчи ўзбек санъати декадасида ўрсатилади.

Мана шу йилларда Москва шаҳрида Бутуниттифоқ радиосининг ўн беш йиллик юбилейи ўтказилади. Бу юбилейда ўзбек санъаткорлари ўзларининг янги концерт программалари билан иштирок этадилар... Ансамбль раҳбари Юнус Ражабий ўзбек халқ кўшиғи «Сайёра»ни секстет (олти ижрочи) учун мослаб ўргатади ва «Ғалаба» деб аталган икки овозли хор асари яратади. Бу асарлар радио ансамбли хонанда ва созандалари томонидан Москвада зўр маҳорат билан ижро этилади.

Ўзбек радиоси ансамбли санъаткорлари республикамизнинг барча ижрочилари билан бир қаторда улкан социалистик қурилишларда фаол қатнашиб, халқни меҳнат зафарларига қорладилар ва меҳнат фронти жарчилари сифатида шон-шухрат қозондилар.

Янги ижтимоий тузум ўзбек совет музика маданияти олдига янги талаблар қўяётган бир шароитда ўз маҳорати, ўз бадий кучини халққа бахш этган янги хилдаги санъаткорлар авлоди етишиб чиқа бошлади. Революциядан олдинги санъаткорлардан ўз мавқеи, дунёқараши, ғояси билан фарқ қиладиган бу янги авлод социализмнинг фаол кўчилари бўлиб, партияга, халққа хизмат қилишни ўз бурчи деб билади. Бир-бирига таъсир, бир-биридан ибрат олиш, ўзаро ҳурмат, созандалик, хонандалик сирларини ўз касбдошларидан ўрганиш, маҳоратини юксалтириш уларнинг асосий иш принципига айланди. Социалистик воқелик уларга янги ҳаётни илҳом билан қуйлаш вазифасини юкледи. Қатор истеъодли ўзбек санъаткорлари меҳнаткаш оммаини порлоқ истиқбол учун олиб бораётган кураши ва зафарли ишларидан руҳланган ҳолда замонавий мавзуларда ашулалар, лапарлар, ялалар, маршлар, хорлар ва чолғу куйлари ярата бошладилар.

Домла Ҳалим Ибодовнинг «Уйғонинг» ва «Бизнинг кишлоқ», Матюсуф Ҳарратовнинг «Пахтага аҳамият беринг!», Ҳожи Аб-

дураҳмон Умаровнинг «Қизил аскар марши» сингари ашула ва чолғу куйлари бунга мисолдир.

Уларнинг ижодкорлик ташаббуси бора-бора ансамблининг бошқа иштирокчилари учун ҳам ибрат бўлади. Гижжақчи Имомжон Икромов қадимги халқ чолғу куйи «Муножат»га Навоийнинг «Келмади» радиопли ғазалини киритиб, ажойиб лирик ашула яратишга муваффақ бўлади. Шунингдек, унинг «Сўлим», «Колхозим», «Санъатим» сингари қатор кўшиклари оғизга тушади.

Ўзбек халқ музика ижоди меросининг тўпланишида радио ансамбли иштирокчилари ҳам фаол қатнашган эдилар. Нота саводидан хабардор бўлган Юнус Ражабий халқ куйларини эзиб борган бўлса, Домла Ҳалим Ибодов ва Матюсуф Ҳарратов Бухоро Шашмақоми йўллари ва Хоразм ашула ҳамда чолғу куйларини эзиб олишда фольклорчи Е. Е. Романовскаяга, Мулла Тўйчи Ҳофиз, Шораҳим Шоумаров кабилар композитор ва фольклорчи В. А. Успенскийга яқиндан ёрдам бердилар. Жумладан, Е. Е. Романовская томонидан эзиб олинган ўзбек халқ куйлари махсус тўплам сифатида нашр қилинади. В. Успенский эзиб олган ашула ва мақом йўллари унинг «Фарҳод ва Ширин» музикали драмаси учун асосий манба ролини ўйнади.

Радио ансамбли состави, ижрочилари, репертуари, чолғуларининг турлари, ижрочилик фаолияти ҳар доим бир хилда бўлмаган. Чунончи, 1941 йилда симфоник оркестр составидаги чолғуларга виолончель, контрабас, труба, кларнет, гобой ва литавралар киритилади. Бу янги состав учун Ўзбекистон композиторлари бир қатор ўзбек халқ куйларини мослайдилар.

Улуғ Ватан уруши натижасида ансамбль сафи қисқаради ва вақтинча ўзбек Давлат филармонияси ихтиёрига ўтказилади. 1942 йилда Юнус Ражабий Янгийўл шаҳрида эндигина ташкил қилинган Тошкент область музикали театрига музика раҳбари бўлиб ўтгани сабабли тажрибали созанда ва бастакор Имомжон Икромов ансамблга раҳбар қилиб тайинланади.

Даҳшатли уруш йилларининг ғоят оғир шароитларида ансамбль халқ хизматида бўлди. Унга янги, ёш хонанда ва созандалар келиб қўшилди. Жумладан, госпиталларда медицина ҳамшираси вазифасини адо этиб юрган Берта Давидова 1943 йилда радионинг В. И. Беров раҳбарлигидаги хор ансамблига, сўнгра мазкур миллий ансамбль сафига келиб қўшилади.

Шогирд хонанда сифатида қабул этилган Берта Давидова Юнус Ражабий, Мақсудхўжа Юсупов, Имомжон Икромовлардан ижодий таълим олиб, умрининг ўттиз йилини шу ансамблга бағишлади, халқ артисти даражасига етди.

Уруш йилларида радио ансамбли составида ва радио концерт эшитиришларида кекса хонанда Абдулла Файзуллаев (тахаллуси Абдулла Тароқ, 1869—1944 йил) ҳам фаол қатнашиб турарди. Бу ажойиб хонанда кексайиб қолганлигига қарамай, радио концертларида «Содирхон Ушшоги», «Эш-

вой», «Курд» сингари бир қатор ўзбек халқ ашулаларини ижро этиб турган.

1944 йилда Олмаота шаҳрида Урта Осиё совет республикалари музикаси ўн кунлиги бўлиб ўтади. Декада концертларига бошқа хонандалар қаторида ака-ука Бобохов ва Акмалхон Сўфихоновлар жалб қилинади. Улар «Айлагач» (Навоий ғазали, Х. Тўхтасинов кўйи), «Бир қамар сиймони кўрдим» (Фурқат шеъри, халқ кўйи), «Овораман» (Рисқи Ражабий кўйи, Навоий ғазали), «Наво» (Навоий ғазали), «Шаҳнози гулёр» ва «Мўғулчаи Сеғоҳ» ашулаларини ижро этадилар. Декада концертларидан кейин бу хонандаларга Ўзбекистон халқ ҳофизини фахрий унвони берилди.

1945 йилда радио ансамблига раҳбарликни яна Юнус Ражабий ўз қўлига олди. Созанда ва бастакор Мамадазиз Ниезов (1909—1971), Еқуб Довидов (1914—1964)лар ишга олинади.

Маълумки, уруш йилларида кўп миллатли совет халқининг бутун куч-қудрати бир мақсадга — Советлар Ватанини фашист босқинчиларидан ҳимоя қилиш ва душман устидан узил-кесил ғалаба қозонишга қаратилган эди. Барча совет санъаткорлари билан бир қаторда ўзбек санъаткорлари ҳам ўз маҳорат ва ижодларини ғалаба мавзусига, жанг майдонларида қаҳрамонлик кўрсатаётган, фашист газандаларини қираётган мард ўғлонларни мадҳ этишга қаратадилар.

Урушдан кейин, 1947 йилда ансамблга халқ ҳофизини Ортиқхўжа Имомхўжаев, ажойиб созанда, бастакор Комилжон Жабборов, таниқли камончи ва бастакор Набижон Ҳасановлар келиб қўшилдилар. 1950 йилларда ансамбль состави малакали санъаткорлар ҳисобига яна кенгайди: халқ ҳофизлари Жўраҳон Султонов, Маъмуржон Узоқов, танбурчи Жўрабек Сайдалиев, бастакор Фанижон Тошматов, шунингдек, Зайнаб Полвонова, Рена Ғолибова сингари хонандалар ишлай бошладилар. Шу даврда Тожикистоннинг кўзга кўринган ҳофизини Маъруфхўжа Баҳодиров ҳам ансамбль сафига келиб қўшилади. Бу ажойиб ҳофиз ўзбек радиошинавандаларини тожик халқ ва классик ашулалари ажойиб намуналари билан таништиришда катта маҳорат кўрсатади. Бу пайтда магнитофон ренталарининг етишмаслиги жуда ҳам сезилиб турарди. Хонанда ва созандалар радиога бериладиган концертларда, ҳатто тонглик концертларда ўзлари келиб ижро этардилар. Шу хилдаги концертларнинг кўпчилиги қисмида Маъруфхўжа Баҳодиров иштирок этарди.

Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг бюроси ВКП(б) Марказий Комитетининг санъат борасидаги программа кўрсатмаларига амал қилиб, 1950 йил 8 апрелида «Ўзбекистон ССР музика санъатининг аҳволи ва уни келажақда яна ривожлантириш чоралари» ҳақида қарор қабул қилади. Бу қарорда Ўзбекистон музика санъати олдида турган муҳим вазифалар бирма-бир кўрсатиб ўтилган эди. Чу-

нончи, ўзбек музикасига кўповозли асарларни яна кўпроқ татбиқ этиш; рус классик ва совет музика маданиятини, унинг нодир намуналарини кенг тарғиб қилиш, юксак бадиий савияда ёзилган замонавий асарларни кўпайтириш, музика ижрочиларини, биринчи навбатда профессионал ижрочи кадрларни етиштиришга аҳамият бериш сингари қатор масалалар қўйилади.

Ўзбекистон музика санъатининг қўлга киритган ютуқлари 1951 йил ноябрь ойида Москва шаҳрида бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати иккинчи декадасида кенг намойиш қилинади.

Ўзбек адабиёти ва санъати иккинчи декадаси ўзбек музика маданияти намояндаларининг ижодий ҳисоботи бўлибгина қолмай, Совет Иттифоқи халқлари бузилмас дўстлигининг ифодаси ва Коммунистик партия миллий сиёсати тантанасининг ёрқин намойишига ҳам айланган эди.

1952 йилда радио ансамблининг состави 45 нафар ижрочини ўз атрофига тўплайди. Состав духовой, торли ва уриб чаладиган чолғулар туркумига ажратилади. Натижада ансамбль оркестрга айланади. Оркестрга такомиллаштирилган «ижжаклар квинтети (бешлиги), I, II, III чангллар, танбурлар (тип танбур, прима танбур), дуторлар (тип дутор, бас дутор, контрабас дутор), рубоблар (прима, қашқар, афғон рубоблари) ва ўзбек халқи орасида кўп асрлардан буён севиқли бўлган сато ҳам киритилади.

...1957 йилдан бошлаб оркестр репертуарида ўзбек халқ музика ижодининг айнан шакли эмас, балки композиторлар томонидан қайта ишланган ёки мазкур оркестр состави учун мослаштирилган халқ кўйлари муҳим ўрин эгаллай бошлади. Радио оркестри халқ кўйлари билан бир қаторда оркестрга мўлжаллаб ёзилган оригинал музика асарларини ижро этишга киришади. Миллий чолғуларда қадимдан созандалар амалиётида кенг ўрин олган турли, оригинал қочиримлар оркестр ижрочилари томонидан моҳирлик билан қўлланилади.

Оркестр биргина миллий ижрочилик услублари билан чегараланиб қолмади, кўповозли шакл ва жанрларда ёзилган музика асарларини ҳам ўз репертуарига киритди. Бу ҳол радио оркестри составини қисман ўзгартириш, қўшимча чолғулар киритиш, айрим туркумларни ихчамлаштириш, қайта тузиш, тембрини такомиллаштириш сингари бир қатор тадбирлар кўришни тақозо этди. Шундай қилиб, оркестр қуйидаги составда тузилди: пуфлаб чалинадиган чолғулар (най, қўшнайн), чертма торли чолғулар (танбур, прима танбур, дутор, бас дутор, контрабас дутор) ва бошқа бир қанча қўшимча чолғулар.

Ўзбекистон радиоси ансамблининг ярим асрдан ортқ тараққиёт тарихи Ватанимизда санъат халқиники эканлиги ва бу санъат кенг халқ оммаси мақсадлари, орзу-тиллари билан чамбарчас эканлигини яна бир бор кўрсатади.

Биродар Искандаров

СОВЕТ ТУРМУШ ТАРЗИ ВА ТЕАТР

Театр санъати ижтимоий тараққиётни белгилувчи илғор ғоя ҳамда ахлоқий принципларнинг қарор топишига кўмаклашади. Республикамиз театр коллективлари коммунистик ахлоқ принципларини камол топтириш билан бирга, унга тўсқинлик қилаётган иллат ва сарқитларни аёвсиз фош этмоқдалар. Шу нуқтаи назардан Ҳамза номидаги академик драма театрининг «Имон», «Қотил», «Парвона», «Табассум ўғрилари», «Олтин девор», «Кўрмайин босдим тиконни» каби спектакллари диққатга сазовордир.

Анча йиллардан бери репертуардан мустаҳкам ўрин эгаллаб келаётган «Имон» спектаклида соф виждонлилик, поклик, жамият манфаатини шахсий манфаатдан юқори қўйиш масалалари кўтариб чиқилади.

Спектаклдаги Санжаров образига мурожат қилайлик. Ўзгалар ҳаёти эвазига ўз бахтини қуриш Санжаровнинг асосий принциpidир. Умр бўйи унга амал қилиб келади. Ҳатто Улуғ Ватан урушининг оғир йилларида ҳам нон магазинга ишга кириб олиб, эгри йўллар билан одамларнинг ризқини яримта қилиб, бойлик орттиради. Санжаров ҳамма нарсадан фойда қидиради. У ўзининг шахсий манфаатини барча нарсадан устун қўяди. Бу йўлда у ҳар қандай пасткашликдан тап тортмайди.

Санжаров дунёқарашининг, ахлоқининг характери томони ана шунда. Унинг бу хусусияти спектаклнинг иккинчи ярмида моҳир артист Сайфи Олимов томонидан очиб берилади. Санжаров ниқобини олиб ташлаб, профессор Йўлдош Комиловга қарата шундай дейди: «Ҳаётда доимо биров бировнинг ҳақини ейди. Бировнинг ҳақини ейшдан ҳазар қилсанг, ҳаётдан қониқиб лаззатлана олмайсан киши. Ҳаётнинг, бутун табиатнинг қонуни шу. Ҳаёт — бир денгиз. Агар денгизда наҳанга ўхшаш катта баликлар кичик балиқларни еб турмаса, ба-

лик кўпайиб кетиб, денгиз қуриб қолади». Сўнгра Санжаров қандайдир мағрурлик билан «Ҳа, мён наҳангман! Ҳар бир одамнинг ичида наҳанг бор. Ҳар ким ҳаётдан лаззатланиш учун қўлидан келганини қилади», деб дангал тан олади.

Одамлар ҳалол меҳнат билан яшасалар, Санжаров кабилар ўғрилиқ, бировларнинг ҳақиға хиёнат қилишни афзал кўрадилар. Санжаровга хос юлғичлик, шахсиятпарастлик психологияси спектаклда режиссёрлар А. Қобулов, Қ. Хўжаевлар ва аввало артист Сайфи Олимов томонидан усталик билан очиб берилган. Санжаров ташқи кўринишининг ўзи — ёнига силлиқ қилиб таралган сочи, тулки қарашлари, заҳар тили, сурбетлиги томошабинларда нафрат уйғотади.

Спектаклда Санжаров сингари Ориф образи ҳам томошабинда нафрат уйғотади. Артист З. Муҳаммаджонов ижросида Ориф ёш Санжаровни эслатади. Ориф Санжаровнинг шогирди. У ҳам шахсиятпараст ва ижод ўғриси. Шахсий манфаатини кўзлаб, устози Санжаров ёрдамида марҳум профессор Юсуповнинг қўлёзмасини эгаллаб олади ва унинг бир қисмини фан номзодлиги диссертацияси қилиб ёқлайди. Ёш «наҳангнинг худбинлиги, мунофиқлиги, шахсиятпарастлиги спектакль охирида тўла фош қилинади. Санжаров ва Орифлар ҳаётнинг илғор тенденциясини, коммунистик ахлоқни ўзида мужассамлаштирган Комилов, Ойша, Азизалар томонидан мантиқан янчиб ташланади. Бу, шубҳасиз, томошабинда мамнуният ҳис-туйғусини уйғотади, уни ҳам ҳаётда баъзан учраб турадиган шундай элементларга қарши муросасиз бўлишга дэъват этади. Бунга мисол қилиб биз ўтказган анкетанинг бирига берилган жавобни келтириш мумкин. Унда самарқандлик ўртоқ Э. Усмонов «Мён Ҳамза»

театрининг кўп спектакллари кўрганман. Улар орасида менда катта таассурот қолдиргани СССР халқ артисти, марҳум Олим Хўжаев иштирокидаги «Имон» спектакли эди. Профессор Комилов образи ўзининг олижаноблиги, тўғри сўзлиги, виждонининг поклиги, муросасизлиги билан кишини ҳайратда қолдиради», деб ёзади. Бу «Имон» спектаклининг катта тарбиявий аҳамиятини кўрсатади.

Атоқли драматург Уйғун асарлари асосида қўйилган «Қотил» ва «Парвона» спектакллари ҳам шундай тарбиявий аҳамиятга эга. Чунки уларда танқид ўқи жамиятимизнинг олға ҳаракатига тўсқинлик қилиб турган ахлоқий иллатларга қаратилган. Хусусан «Қотил»да «Имон»даги каби шахсиятпарастлик, тачмағирлик, ижтимоий бурчга бепарволик билан қараш қаттиқ танқид қилинади. Коммунистик партияимизнинг XXV съездида бу масалага алоҳида эътибор берилганлигини ҳисобга олсак, у янада муҳим аҳамият касб этади. «Қотил» спектакли марказида (саҳналаштирувчи марҳум Т. Хўжаев) Ғойиб Сотиболдиевич образи туради. Хўш, унинг ўзи ким? Катта олим, медицина фанининг кўп соҳасини пухта эгаллаган, қўли олтин врач-хирург. Қисқаси, катта истеъдод соҳиби. Инсон яхши мутахассис, олим бўлиши мумкин. Лекин қалби нопок, худбин, интилишлари жамият талабларига эид бўлса, ундай одам бир чақага қиммат. Ғойиб ана шундай одамлардан.

У ўзига хос қараш, ўзгача дунё ва манфаатлар ҳаёли билан яшайди. У нимачки улар экан, фақат ўзини ўйлайди. Бунинг устига Ғойиб бойлик — олтин ортириш касалига мубтало шахс. Аста-секин у бойликнинг хўжасига эмас, қўлига айланиб, унга сажда қиладиган бўлиб қолган. Ғойиб А. С. Пушкиннинг «Хасис» трагедиясидаги Барон сингари олтинлар жилвасидан роҳатланади, хилватга интилади, бойликлари билан суҳбат қуришга ошиқади. Спектаклнинг иккинчи пардасида бу очиқ-ойдин кўринади. Парда очилганда кўз ўнгимизда қимматбаҳо жиҳозлар, мебеллар, гиламлар билан безатилган Ғойибнинг уйи пайдо бўлади. Ғойиб стол олдида ўтириб, қутидаги олтин, қумуш, бриллиант буюмлар, марварид ва бошқа қимматбаҳо нарсаларни кўздан кечирмоқда.

«Ғойиб (ўзича). Икки юз сўмлик марварид. Мана бу эса уч юз сўмлик олтин узук. Кўзи бриллиант... товланишини қара-я! (Қутидан яна бир нарсани ахтаради, тополмай даҳшатга тушади) Ия... Минг сўмлик узук қани? Москвадан, ювелир-торгдан олган узук! (Узукни ниҳоят топади, қувонади, телбалардек кулади. Узукни хирс билан томоша қилади) Мана!.. Хайрият!.. Йўқолдим, деб жоним ҳалқумимга келди. Жонвор! Бу узук эмас, мўъжиза!.. Қора кунимни ёритадиган шамчирок, юлдуз!.. Мабодо бошимга қора кун тушгудек бўлса... Хўш, нега энди бошимга қора кун тушар экан? Нима, мен буларни ўғирлаб олибманмики, бошимга қора кун тушади? Ҳаммасини ўз пулимга, ҳалол

меҳнат қилиб топган пулимга сотиб олганман. Ҳаммаси ўзимники! Узимнинг бойлигим! Қора кунимга... йўқ... ёруғ кунимга ярайдиган бойлик! Олтин-қумуш оғир бўлади, дейдилар, аммо меннинг учун энгил! Пардек, момиқдек энгил! Олтин-қумуш совуқ бўлади, дейдилар. Меннинг учун эса иссиқ, олов, қуёш! Қалбимни эритадиган, истадиган қуёш!.. Қуёш!..»¹

Ҳа, Ғойибнинг қалбини иситиб турадиган, дунёдаги энг муқаддас нарса олтин-қумушлар. Унинг учун дунёда бошқа муқаддас нарса йўқ. Ғойиб учун бойлик ҳаётнинг мазмуни, ҳамма нарсанинг мезони. Бу юқорида келтирилган саҳнада Ўзбекистон ССР халқ артисти Махсум Юсупов томонидан зўр маҳорат билан очиб берилган. «Сариқ иблис» атрофида телбаларча парвона, бойликка муққасидан кетган шахсга нисбатан томошабиннинг нафрати янада ошади. Ғойиб шу қадар тубан кетган шахски, агар ўлим тўшагида ётган беморнинг ҳаёти унинг қўлида бўлиб, касалдан моддий манфаат кўрмаса, ўз холис хизматида унинг ўлимини афзал кўради.

Уйғун ўз олдига қўйган вазифа ҳақида шундай деган эди. «Бизнинг орамизда ҳозиргача жамоатчиликка кам фойдаси тегадиган, мунофиқ, худбин одамлар топилиб туради. Уларнинг баъзилари қурол ишлатмай туриб киши ўлдирадилар. Мен «Қотил»да мана шундай муттаҳамларни фош қилишни истардим».

Драматург истаклари аввало пьесада, қолаверса, унинг жонли ифодаси бўлган саҳна асари — спектаклда тўла бажарилган. Бунда театр коллективининг, марҳум режиссёр Т. Хўжаевнинг, айниқса Ғойиб образини яратган артист М. Юсуповнинг хизмати катта. Ижрочи кўп меҳнат ва маҳорат сарф этганки, натижада образнинг тарбиявий аҳамияти янада ошган.

Бойликка бўлган интилиш, тамағирлик иллатлари Эркин Воҳидовнинг «Олтин девор» комедиясида ҳам фош этилади. Спектакль марказида икки ўртоқ — Мулла Мўмин билан Абсалом образлари туради. Иккаласи ҳам камбағалликда катта бўлишган, ҳаётда кўп қийинчиликларни кўришган. Бири қоровул, иккинчиси ямоқчи. Кунларнинг бирида икки оғайни девор бузишади ва унинг тагидан бир хумча олтин топиб олишади. Олтин эмас, бало топиб олишади. Чунки олтинлар икки ўртоқни не-не аҳволга солмайди. Мулла Мўмин эсини еган тентакка ўхшаб қолади, кулги бўлади. Абсалом эса кулги бўлиш у ёқда турсин, тамағир, муттаҳам Саидмалик билан яқинлашиб қолади. Иккаласи ҳам шарманда бўлади. Бунинг ҳаммасига сабаб — бойликка, энгил ҳаётга интилиш. Шунинг учун томошабин асар муаллифи билан совет турмуш тарзига эид бўлган бундай иллатлар устидан кулади. Саҳна-

¹ Уйғун. Танланган асарлар. Т. 1987 йил. 4-том, 300-бет.

миз усталари Ғани Аъзамов ва марҳум Амин Турдиевларнинг ролни зўр маҳорат билан ижро этишлари, улар қўллаган ҳар бир деталь бу кулгини янада кучайтирган.

Кулги қанчалик кучли бўлса, асарнинг тарбиявий аҳамияти шунчалик ошади. Чунки кулги кучли тарбиявий қуролидир.

Совет турмуш тарзига зид бўлган иллатлар «Парвона» спектаклида ҳам кулги остига олинади. Драматург асарини драма деб атаган бўлса ҳам, театр коллективи уни комедия услубида ҳал қилган. Спектаклнинг асосий мавзунинг ҳозирги замон ёшларидаги янгича ахлоқ ва оилавий ҳаётга муносабат масаласидир. Бу мавзу бош персонаж Назокат образини орқали очиб берилади. Назокат ҳозирги замон ёшларидан, аспирант. Назокатнинг табиати нозик, ҳиссиётга тез берилувчан. Шу туфайли у Уткирнинг баландпарвоз гапларига осонгина унади. Назокатнинг сўзлари билан айтганда, унинг гоҳ денгиз соҳилини кезиб, гоҳ қирғоқларда ўтириб, кумуш тўлқинлар рақсини томоша қилиб, ажойиб ғазаллар ўқиганидан сибоб бўлиб эриб кетади. У Уткирга кўнгил беради, унинг парвонасига айланади. У ғоят бахтиёр ва шод... Унинг ширин хаёллари шундай баландпарвозки, кўзига севиклиси Уткирдан бўлак ҳеч ким кўринмайди, қўлоғи Уткирнинг овозинигина эшитади. Ҳатто тўрт йил давомида севиб юрган Мурод гулдаста кўтариб кириб келганда, у жойида бефарқ ўтираверади ва совуққина қўл узатади. Мурод: «Шу йигит билан бахтли бўлишингизга ишонасизми?» деб ундан сўраганда, Назокат сира ўйланмай дараҳол: «Ҳа, ишонаман», деб қатъий жавоб қайтаради. Бу ролни ижро этган талантли артист И. Алиева Назокатнинг мазкур ҳолатини, ички дунёсини, унинг улкан ва пок муҳаббатини моҳирона акс эттирибгина қолмай, сўнгги саҳналарда ўз қаҳрамонининг кайфияти, руҳияси ва қалбидаги ўзгаришларни ҳам ҳаққоний тасвирлайди. Назокатнинг спектакль охиридаги ҳолати мажруҳ гулни эслатади. Унинг самимий, лекин кўр-кўрона севгиси қариндошларидан, дўстлардан, аспирантурадан ажратади. Назокат характеридаги бу драматизм томошабинда дастлаб кулги, сўнгга ачинаши уйғотади. Спектакль Назокатнинг янгилиши ва камчиликларини кўрсатиш орқали ана шундай фожияларнинг олдини олишга чақиради. Назокатнинг ҳолати орқали ёшларнинг одоб-ахлоқда покиза бўлишга, оила қуриш масаласига ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашишга, шошма-шошарликка йўл қўймасликка даъват этади.

Драма ва спектаклдаги асосий танқид ўқи Уткирга қаратилган. Уткир текинхўр, ўғри, қаллоб. Уткир садоқат, олижаноблик ниқоби остида совет кишиларининг оқ кўнгиллигидан, мурувватидан, ишонувчанлигидан фойдаланиб, уларнинг қалбига кириб олиб, ўзларининг қабих кирдикорларини амалга оширадиган шахслардан.

Бу роль театр коллективи томонидан ёш артист Обид Юнусовга топширилган. Шунини айтиш керакки, талантли артист ўз зиммасига юкланган бу мураккаб вазифани аъло даражада бажарган. У ўз қаҳрамонини дарров фош этмайди, балки совет турмуш тарзига ёт бўлган бу шахс ахлоқини усталик билан очиб беради. Уткир дастлаб кўринганда томошабинда ҳеч қандай ёмон фикр туғдирмайди, аксинча, ўзининг қувноқлиги, ҳазиллари, ҳозиржавоблиги, таъсирчан ўқилган шеърлари ва қўшиқлари билан қандайдир мойиллик уйғотади. Лекин бу ҳозирги замон Хлестаковининг ҳақиқий башараси кейинги саҳналарда очилади. Томошабин унинг худбин, иккиюзламачи, хушомадгўй, ҳийлагар, сохта шоир эканлигига қаноат ҳосил қилиб боради.

Драматург ва театр коллективи жамиятимизда онда-сонда учраб турадиган бундай элементларни фош қилиш билан катта тарбиявий ишни амалга оширади.

Жамиятимизнинг олға силжишига халақит берадиган иллатлардан яна бири лоқайдликдир. Бу шундай офат, шундай баҳоки, одамни ипсиз боғлайди, пичоқсиз сўяди, овозсиз тўппонча билан отади. Узининг бил, ўзга билан ишинг бўлмасин. Мана сизга лоқайдлик фалсафаси. Лоқайдлик заминидан ўта худбинлик ётади. Худбинлиги туфайли лоқайд кишилар ҳамма масалада фақат ўз ҳузур-ҳаловатларини ўйлайдилар.

Мазкур театрнинг Шукрулло пьесаси асосида саҳналаштирган «Табассум ўғрилари» спектакли ана шу муҳим масалани кўтариб чиқади. Спектаклдаги Диёров катта бир боғдорчилик илмий-текшириш институтининг директори, йирик олимлардан бири. Лекин ёши ўтган сари у лоқайдлик балосига чалиниб қолади. Диёров юрагини баҳона қилиб барча ишларни ўзининг ўринбосари, мансабпараст, шухратпараст Аббосовга топшириб қўяди. У қўл остида бўлаётган ишларга бепарво қаровчи, фақат ўзининг ҳузур-ҳаловатини, маишатини ўйловчи шахсга айланади. Артист М. Юсупов персонажнинг айнан ўзи бўлиб ўйнайди. Ҳар бир шароит лоқайддан нимани талаб қилса, у шундай ҳолатга кирилади. Артистнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, гап оҳангида лоқайд шахс характерининг янги-янг қирралари кўринади. Бу образнинг таъсирчанлик кучини оширади, томошабинда бахтимиз, табассумимиз ўғриларига бўлган нафратни кучайтиради.

Юқоридаги айтилганларга яқун ясаб шунини айтиш мумкинки, театр коллективи совет турмуш тарзига зид бўлган турли хил иллатларни фош этиш билан катта тарбиявий вазифани ўтамоқда. Чунки бундай спектаклларда янгиликнинг эскиликка қарши кураш жараёни диалектикаси, совет тузумига ёт бўлган иллатлар устидан қилаётган тантанаси ғоявий ва бадиий жиҳатдан пухта равишда ишонарли қилиб кўрсатиламоқда.

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Тошпўлат Аҳмедов,

филология фанлари кандидати

МУНИС

ТУҒИЛГАНИГА 200 ЙИЛ ТЎЛИШИ МУНОСАБАТИ БИЛАН

XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида Хоразмда яшаб ижод этган истеъдодли шоир, тарихчи, моҳир таржимон, яхши хаттот, адолат ва маърифат куйчиларидан бири Шермуҳаммад Авазбий ўғли Муниснинг туғилганига 200 йил тўлди.

Мунис — катта адабий мерос эгаси. Унинг 1813 — 1814 йилларда тузилган «Мунис-ул-ушшоқ» («Ошиқлар дўсти») девони 8500 байтга яқин шеърий асарлардан иборат. Бундан ташқари анчагина шеърлари турли баёзларда ҳам мавжуд.

Умуман олганда Муниснинг шеърий мероси ўн минг байтга яқин бўлиб, у классик шеъриятимизнинг деярли ҳамма жанрларида ижод қилган. Шоирнинг ҳаёти, поэзияси, таржимонлиги ва хаттотлиги ҳақида Воҳид Зоҳидов, Воҳид Абдуллаев, Раҳмат Мажидий, Натан Маллаев, Жуманиёз Шарипов, Абдулла Муродов, Юнус Юсуповларнинг мақола ва китобларида аниқ ва тўғри баҳо берилган.

Мунис ижодини тарғиб қилишда шоирнинг Порсо Шамсиев таҳрири остида нашрдан чиқарилган танланган асарлари ғоятда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу китоб биринчи марта совет китобхонларига Мунис поэзиясининг маъзи — асосини ташкил этувчи ажойиб ғазаллари, мустазодлар, мухаммас, мусаддас, рубоий ва туюқлари ҳамда «Саводи таълим» илмий-педагогик асари билан яқиндан танишиш имконини берди.

Мунис 1778 йил Хива яқинидаги Қиёт қишлоғида сарой амалдори Авазбий (у бош мироб эди) оиласида туғилди. У юз уруғидан бўлиб, болалиги дастлаб Қиётда, сўнг Хивада ўтган. Мунис ёшлигидан бошлаб китоб ўқишга, илм олишга қизиқади. У мактаб ва мадрасада ўқиган йилларини эслаб, «Мунис-ул-ушшоқ»нинг дебоча-

сида қуйидагиларни ёзган: «...Ул овони саодатнишонда вақт муқтазоси ва шабоб айёмининг ҳавоси билан... риндлик ва ошиқлиғ сифатиға мавсуф бўлиб, бехудлиғ оламиға тушдим... лайливаш маъшуқалар висолининг таманносидин телбалик дастига мажнунвор қадам урдум ва ширин висол, маҳбубалар жамолининг тамомосидин бало кўҳсорига Фарҳод янглиғ ўзумни етурдим, масनावий:

Ғаҳи телбалар бирла гулхан аро
Суруб дурдакашликка юз можаро,
Ғаҳи риндлар базмиға йўл топиб,
Ҳамонки мақсудға қўл топиб,
Ғаҳи мактаб ичра кириб шод ком,
Ғаҳи мадраса сори айлаб хиром,
Қаю ерда аҳбоб базм айласа,
Тараб иртиқобиға азм айласа,
Ўзимни алар ичра солур эрдим,
Кўнгул қонғуча баҳра олур эрдим...»

Бироқ мактаб ёшида завқу шавққа тўлиб шеърлар ёза бошлаган Муниснинг осойишта кунлари узоқ давом этмади. Онги ўсиб боргани сари ҳаётнинг турли зиддиятлари уни ўз гирдобига торта бошлади, айниқса 1800 йилда отасининг вафоти, кейинроқ эса оға-иниларнинг ўлимлари, ғаму ҳасратлар, дунё-дунё ташвишларга гирифтор қилади.

Бу қайғули дамлар Мунис томонидан ана шу йилларда яратилган марсиялар, баъзи бир қасидалар ва ғазалларида ҳам акс этган.

Аваз мироб вафотидан кейин Авазбий иноқ Мунисни фармоннавислик вазифасига тайинлайди. Сарой хизматиға ўтган, дунёқараши ҳали батамом шаклланмаган Мунис хон ва хонлиқни мадҳ этиб қатор қа-

сидалар ёзади. (Мунис қасидаларида асосан мадҳия элементлари кучли. Бироқ уларда ҳолия (ўз аҳволи, турмушдан нолиш) ва ҳажвия (баъзи бир одат, шароит, кимсаларни танқид қилиш) элементлари ҳам борки, бу шоир қасидаларининг ўзига хос хусусияти ҳамда моҳиятини ташкил этади). Ўзини хонга ва унинг оиласига яқин тутади. Авазбий иноқнинг болалари билан кўпинча суҳбатларда бўлиб уларга таъсир этишга ҳаракат қилади. Бу, хусусан, 1804 йилда Авазбий иноқ ўлгач, унинг фарзандлари ўртасида тахт учун талаш, айниқса Элтузар (1804—1806) ва Муҳаммад Раҳим (1806—1825) хонлар ўртасидаги келишмовчиликни бартараф қилишда аяқол кўринади. 1806 йилда Муҳаммад Раҳим 1 тахтни эгаллагач, Мунисга миروبлик унвонини беради. Ана шундан бошлаб Мунис Хива хонлиги ишларида фаол иштирок эта бошлайди.

Мунис саройдаги адолатсизлик, ҳар хил фисқу фужурлар билан бирга халқ бошига тушган турли қийинчилик, бахтсизликлар билан ҳам яқиндан таниша боради. Уларнинг моддий қийинчиликда яшаётганларини кўриб ачинади, баъзан ўзи ҳам моддий қийинчиликларни бошидан кечиради.

Мунис ҳаётининг кейинги тўрт йили Муҳаммад Раҳимнинг катта ўғли — Оллоқулихон (1825—1842) ҳукмронлиги даврида ўтди. Шоир унга бағишлаб қатор қасида ва мадҳия шеърлар ёзиб, уни мамлакатни обод, эл-юртни осойишта туттишга чорлайди. Бироқ бу ўйит-насихатлар, чақириқлар эйтиборсиз қолиб кетаверади, ҳатто шоирнинг ўзи моддий жиҳатдан оғир аҳволга тушади. Унинг қуйидаги мисраларида ҳаётининг худди шу дамлари ўз аксини топганга ўхшайди:

Бекасману аламзадаву зор мустамад
Не ёр бу ғамим аро, не ғамгусор ҳам
Не роҳату не роҳат этарга манга
макон,
Не маъману не амният ошкор ҳам...
Мунис, ғамимни кимга дейин,
қилмаса карам,
Дастури аъзаму шаҳи волтабор ҳам.

Ешлигидан бошлаб адабиётни севган Мунис бўш вақтини кўпинча турли китоблар мутолаасига бағишлайди. У, айниқса, Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Навоий, Жомий, Хусрав Деҳлавий, Ансорий, Ҳофиз Шерозий, Аттот, Ҳоқоний, Анварий, Ироқий, Бедил ва Киромий ижодларини чуқур ўрганиб, улардан баҳраманд бўлади. Бироқ у ҳаммадан ҳам кўпроқ Навоийни севиб ўрганади. Бу бежиз эмас, албатта. Навоий ижодидаги инсониятнинг бахт-саодати учун курашга бўлган катта эътибор, гуманизм, ҳаётга муҳаббат, дин ва дин аҳлига бўлган муносабатлар ҳам Мунисда кучли таассурот қолдирган. Яна шу нарса диққатга сазоворки, Муниснинг ҳам сиёсий қарашларининг асосини яқка ҳукмрон, адолатли хон учун кураш ғояси ташкил қилади...

Мунис 1829 йилда Хуросондан (хоннинг ҳарбий юришидан) қайтишда вабо касалига учраб йўлда вафот этади. Унинг қабри Қиётда отасининг қабри ёнида.

Муниснинг «Мунис-ул-ушшоқ» дево-ни ўзбек адабиёти хазинасининг ажойиб дурдоналаридан биридир. Девон классик адабиётимиздаги мавжуд аъёналар асосида тартиб этилган. Унинг асосий қисмини, шоир ибораси билан айтганда «дилкушо ғазаллар» ташкил этади.

Мунис ғазалларида шахс ҳаёти билан боғлиқ бўлган интим масалалардан тортиб, даврнинг муҳим ижтимоий масалалари ҳамда фалсафий фикрлари акс этган. Улаода мавжуд жамиятда молу дунёси кўп бўлган жоҳил, нодон, фосиқ кишилар чексиз иззат-ҳурматда бўлиб, ақлли, доно, ҳалол меҳнат тугайли кун кўрувчи одамлар хорликда яшаганликлари очиқ ифодалан-ди.

Мунис ғазаллари орасида жамиятдаги адолатсизлик, ҳақсизлик, турли салбий урф-одатларни фош этишга бағишланган шеърлар ҳам учрайди. Булар «Шуаро», «Сўз», «Абас», «Дуд», «Умид» радибли ва «Шеър ул тиғи дудамадурким жаҳонни фатҳ этар», «Сабот истасанг, мулк бунёдиға», «Хос ўлуб жоҳ аҳлига инъоми соҳиб тожлар», «Баси ғам боридин чекмиш оғирни», «Бу замон ичра азиз эл не ажаб хор бўлиб», «Рўза бисёр мени танг этмиш», «Рамазон етти жаҳон бўлди тарабдин холи» каби мисралар билан бошланадиган шеърлардан иборат бўлиб, уларда шоирнинг ижтимоий қарашлари ёрқин ифодасини топган. Кўрамизки, Мунис ғазал жанри ва унинг имкониятларидан ўз мақсадларини баён этишда ижодий фойдаланган.

Мана унинг ҳажвий руҳда ёзилган «Рўза» ғазали:

Рўза бисёр мени танг этмиш,
Ваданим суст, аёғим ланг этмиш.
Тазъима ҳар дам оғирлиқ этуриб,
Қоф тоғи била ҳамсанг этмиш.
Янги ой шавқ таним зор айлаб,
Қоматин ийд ғами чанг этмиш,
Заъф уйдин чиқоримға қўймас,
Ҳар қадамни неча фарсанг этмиш.
Бода маҳмурлиғидин рўза
Мени ўлтурғали оҳанг этмиш.
Бер жило май била соқийки, хумор
Табъим ойинасини занг этмиш.
Маст этиб қил мадади Мунисға,
Ки сипоҳи ғам ила жанг этмиш.

Бу ғазал Муниснинг услуб ва тил жиҳатидан энг содда ва раvon ёзилган асарларидан бири бўлиб, уни ўқиганда кўзлари нурсиз, ранги саргайган, букчайиб хаёлга берилган касалнамо бир киши ўқувчи кўз ўнгида пайдо бўлади. Аруз вазиннинг рамали мусаддаси маҳбун баҳрида ёзилган бу ғазал халқ қўшиқларига ўхшайди. Унда халқнинг руҳий ҳолатига мос келадиган кўпгина сўз ва иборалар мавжуд бўлиб, бу айниқса шеърнинг қофиясида ёрқин кўринади. Ғазалнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири унинг маълум композицияга ҳамда мустаҳкам изчилликка қаттиқ риоя қилинганлигидадир. Бундай ғазаллар Мунис лирикасида анчагина топилади.

Шоир ғазалларининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири кўп мавзулиликдир. Масалан:

Тез ётар жонон ғами ишқим
ўтини қўзғалаб,
Куйдурур ул ўтга бир-бир
устихонимни қалаб.
Зулфида кўнглум ватан қилмиш,
вале тутмай қарор,
Тор уза ўргамчакден ҳар ён
югурур ўрмалаб.
Нуқтаи ходи ғалат тушмиш
лабининг устида,
Верса рухсат олгамен ул нуқтани
андин ялаб.
Кўксум узра доғи ишқи битмаги
имкон эмас,
Ким бузармен ноҳуни ғам бирла
ҳар дам тирмалаб.
Ул не золимдурки гар қилсам
шиқоят зулминдин,
Кўргузар аввалгидин кўпроқ
ситамллар урчалаб...
Гар тиларсан жоҳу иқболингни, эй
шоҳ, мустадом,
Беваларни шод тут, айтом
бошин сийпалаб.
Ҳар қаён нафсинг тилар ул ён
югурмақдур ишинг,
Гўё минмиш сени ул дев бошинг
нўхтаб.
Не мурувват кўз тутарсен чархи
дундунким, қилур
Хасм отани ўғлига, ўғлин отодин
бошқалаб.
Мунис, асбоби жаҳон жамъиятига
қилма майл,
Ким олур ворисларинг бир кун
йўқу боринг талаб.

Ғазал ёр мадҳи билан бошланади (1—3-байтлар). Шоир 4—5-байтларда ёрдан шикоят қилади ва у қанча кўп шикоят қилса, золим ёри шунча зулмини оширишини атайлаб бўрттириб (5-байт), сўнг шоҳга мурожаатга ўтади. Бу юзак қараганда оддий бир ҳолатга ўхшайди. Бироқ чуқурроқ эътибор берганда, унинг замирида кучли ижтимоий шикоят ётганлигини сезиш мумкин. Чунки шоир шоҳни зулм қилишда ёрига (ошиқ шикоятини эшитиб аёл қилиш ўрнига яна кучли зулм қилиши жиҳатидан) ўхшатмоқда ва шундан кейинги байтларда иккинчи асосий мавзу — даврни фош этиш, ундан шикоят қилиш давом этади.

Ажойиб оригинал ўхшатишларга (зулфни ўргамчи торига, кўнгулни ўргамчига (2-байт), шоҳ нафасини девга, шоҳни нўхталанган жониворга (7-байт) ўхшатишлар) бой бўлган бу ғазалда давр иллатини нафрат билан тилга олиш (8-байт) мавжудки, бу Муҳаммад Раҳимхоннинг тахтни эгаллаш учун ўз акаларини ўлдирганлигига бир ишорадир. Ижтимоий воқеликни маълум даражада ўзида акс эттирган бу ғазалнинг диққатга сазовор хусусиятларидан яна бири, ҳаммаси феълдан ясалган қофия системасидир. Қофияланган сўзларнинг ҳаммаси соф ўзбекча сўзлардан иборат.

Мунис лирикаси учун характерли бўлган қўйидаги ғазалга ҳам разм солайлик:

Кийиб ҳамиша баҳорий либос
чиқғали ёр,
Жаҳонда равзадек ўлмиш аён
ҳамиша баҳор.
Юз гулини ҳамиша баҳорден тутсун,
Буким ҳамиша баҳори қадаҳ
ичра дилдор.
Нетонг ҳамиша баҳор ўлса
дахр гулшанида
Ки дилбар очти ҳамиша
баҳорден дийдор.
Юзинг ҳамиша баҳори эса
нетонг ғамдин,
Ки хуррам ўлди ҳамиша баҳорден
ағёр.
Хазони дард ҳамиша баҳорима
битибон,
Манга сарорди ҳамиша баҳорден
рухсор.
Кўнгулни айла ҳамиша
баҳорден хуррам,
Чу қолмағуси ҳамиша
баҳордин осор.
Гули ҳамиша баҳор узра
бода ич, Мунис,
Ўзингни қўйма ҳамиша
баҳор вақти хумор.

Такрор усулидан фойдаланиб ёзилган бу ғазалда, биринчидан қофияда ишлатилган ҳамма сўзлар: ёр, баҳор, дилдор, дийдор, ағёр, рухсор кабилар отдан ясалган. Иккинчидан, унда «ҳамиша баҳор» бирикмаси ҳамма мисраларда мавжуд. Бу орқали шоир баҳорга муносабатини таъкидлаш билан бирга уларни турли маъмурда ишлатганки, бу шоирнинг катта маҳоратидан далолат беради.

Муниснинг кўпгина ғазаллари радифлидир. Радиф шоир ғазалларида бадийликни таъминловчи шакл беазаги сифатидагина эмас, балки асосий мақсадни алоҳида таъкидлаш, уқдириш учун қўлланилади. Агар ўша ғазаллардан тегишли радиф олиб ташланса, уларнинг ғоявийлиги пасаяди, жозибadorлиги, таъсирчанлиги сусаяди, ғазал пишиқ композициясини йўқотади.

Мунис лирикасида рубоий ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Унинг чуқур мазмунли тўртликлари тузилиш жиҳатидан анча содда бўлиб, улар хилма-хил мавзуларда ёзилган. Уларда давр, жамият ҳаётига оид муҳим масалалар ихчам ҳолда берилади.

Шоҳо, фуқароки муниси ғамдурлар,
Ведор дилу кўзлари пурнамдурлар;
Зинҳор оларни қилмағил озурда,
Оташ даму барҳамзани оламдурлар.

Бу рубоийда шоир шоҳга мурожаат қилиб, ғам-алам гирифтори бўлиб, оғир ҳаёт кечираётган фуқаро агар қўзғалса, шўхликни ағдариб ташлаши мумкин, шунинг учун сен уларни ҳадеб қийноққа солаверма деса, бошқа бирида ёшликда илм олиш масаласига диққатни жалб этади.

Мунис талаб эт камол — эрурсен
чу Йигит,

Ким яхшидур этса фазл учун
қайғу Йигит.

Уқ қилгон ишин ё қила билмас
ҳаргиз.

Қарилар ила баробар
ўлгайму Йигит.

Шоир ўз рубоийларида ҳаётни севишга, дўстни душмандан ажрата билишга, илм олиш ва касб ўрганишни муҳим вазифалардан бири деб билишга, оқил, доно улуғларни самимий ҳурмат қилишга, шайху зоҳидлардан узоқда бўлишга, яхши хулқ-одоб эгаси бўлишга чақиради.

Мунис ўзбек адабиётида мавжуд бўлган мустазад, мусаддас, туюқ, қасида, қитъа, муаммо, таркиббанд ва таърих каби жанрларда ҳам асарлар яратган.

Мунис феодал зулм авж олган бир даврда, халқнинг аҳволи жуда оғир бир шароитда яшаб ижод этди. У қаёққа қарамасин ҳамманинг бошида дарду алам борлигини кўради, чунки ўзининг дарду ғами ҳам эл дарду ғамидин қолишмас этди.

Ҳар сори боқсам элга мунгсиз,
ниши топилмас,

Гўё жаҳонга қилмиш дарду
ғамим сироят...

Бироқ ҳамманинг дарду алами бир хил эмас этди. Жамиятнинг кўпчилик қисмини ташкил этувчи камбағаллар турмуш шароити оғирлиги, йўқчилик туфайли мунгли бўлса, юқори табақа аҳлининг асосий дарди юқори мансабни эгаллаш, кўпроқ бойлик тўплашдан иборат бўлган. Ҳукмдорлар ўзи мақсадларини амалга ошириш учун ҳаттоки қотилликдан ҳам қайтмайдилар. Тахт учун ўғил отага, ака-укага қарши тиг тортиб, бир-бирларини унинг дамидан ўтказишга ҳам тайёр. Жамиятнинг ана шу жирканч иллатини сарой шароитида жонли гувоҳи бўлган Мунис ёзади:

Не мурувват кўз тутарсен,
чархи дундунким қилур,
Хасм отани ўғилга, ўғлин
отодин бошқалаб.

Жамияттаги тенгсизлик, адолатсизлик, разолатнинг асосий сабаби нимадан иборат эканлигини тўла тушуниб етмаган Мунис эл бошига ёғилаётган турли офат, ғам-алам ва бахтсизликнинг бош сабаби фалак — «чархи дун» деб билади:

Эй фалак, мунча недур айламак
изҳори ситам,

Урубон ҳар нафас эл бағрига
юз ништари ғам.

Яхшиларга етиб анвои хазон
қаҳрингдин,

Ким ёмон эрса алар захмига
қилдинг марҳам.

Шоир фалақдан (анъанавий шикоят шакли) нолиш орқали ўша ўзи яшаб турган тузумни қораламоқда, ундан аччиқ шикоят қилмоқда. Бироқ унинг шикояти исён даражасига кўтарилмай, шикоятлигича қолиб

кетмоқда. Кейинги байтларда эса у ўз фикрини яна ҳам чуқурлаштириб, фикрини конкретлаштиришга ҳаракат қилади:

Шод бўлдинг қора қайғу бида ким
чекса фиғон,

Ғамга ботдинг кишиким ичса қизил
май бир дам.

Ёғдуруб аҳли вафо бошига офат
тошин,

Кўп жафо бирла вафо расмини
урдинг барҳам.

Мунис ҳам Алишер Навоий каби одамларни яхши ва ёмонга бўлади. Бу ўриндаги «аҳли вафо» яхши одамлар, яъни саховатли, адил, дили пок, кўпинча меҳнаткаш халқ бўлиб, шоир уларга хайрихоҳлик билан қарайди, уларни ҳурмат билан тилга олади.

Муниснинг «Эрур чарх бир турфа бераҳму қотил» мисраси билан бошланувчи ғазали даврини фош этиш жиҳатидан ўзига хос шикоят оҳангига эга.

Жонлантириш усулидан фойдаланиб ёзилган бу шеърый асарда шоир ўзи яшаб турган қотил замонда «меҳр» (куёш)нинг ўлдирилишига чарх асосий сабабчи эканлигини, яъни меҳр-шафқат йўқлигини ачинаиб гапирди:

Эрур чарх бир турфа бераҳму
қотил,

Ки осмиш қилич моҳи навдин
ҳамоил.

Шафақ демаким меҳр қони
тўқулмиш,

Кўмар чоғда ерга қилиб ним бисмил

Меҳрнинг ўлдирилишидан мотам тутган кундузнинг юзи сариғ бўлса, туннинг либоси қора:

Бу мотамда кундуз юзин
айлабон зард,

Анга тундин этмиш қаро кийиз
саробил.

Тунда юлдузлар эмас, балки жафо шуъласи машъал бўлиб кўринади:

Кавокиб дема тун шабистони ичра,
Жафо шуъласидин ёқибдур машоил.

Шундан кейинги мисраларда «бераҳм чарх»нинг турли жафо-ситамлари, адолатсизлиги, мурувватсизлиги моҳирона фош этиб борилади. Хусусан «бераҳм чарх» «аҳли дониш» ва «хирадманд»ларга тамоман зид бўлиб, эл ичиде обрў топган олимни у «жоҳил»ларга қарам қилиб кўяди.

Ўз замонаси ҳақида ёзилган бу айбноманинг, айниқса, хотима қисми диққатга сазовордир. Унда шоир фалақдан шикоят қилиб, унинг қилмишларини юз йил ёзсанг ҳам тугата олмайсан, деган аччиқ хулосага келади:

Бу янглиғ жафосига йўқ ҳадду ғоят,
Замони анинг кинидин бўлма ғофил...
Фалак шиквасига туганмак на

мумкин,

Агар шарҳига тортеанг хома юз йил.

Ишқ-муҳаббат Мунис лирикасининг етакчи мавзуларидан бири бўлиб, шоир уни инсоннинг энг олий ва яхши фазилати сифатида тарғиб этади. У ишқни гулшанга ўхшатиб, унинг обу-ҳавосини ошиқ кўзидан оққан ёш, қалбидан чиққан ўтли оҳдан иборат эканлигини алоҳида таъкидлайди:

Бир гулшан эрур ишқни ўт гуллари,
аммо,
Кўз ёши, кўнгул оҳи дурур обу
ҳавоси.

Муниснинг ишқий ғазалларини улардаги кайфият ва мотивларга қараб уч гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳдаги ишқий ғазалларда бошдан охиригача ёр мадҳ этилиб, ошиқнинг хурсандлиги, шодлиги тасвирланади.

Иккинчи гуруҳга шоирнинг шодлик тарафлари билан бошланиб изтироб билан тамом бўлувчи ёки аксинча, ҳам шодлик, ҳам изтироб кайфиятлари акс эттирилган. Учинчи гуруҳни ташкил этадиган ғазалларда асосан, гарчи анъанавий руҳда бўлса-да, ёрдан шикоят, ундан нолиш, норози бўлиш кайфиятлари олға сурилади. Бундай ғазалларида маъшуқа кўпинча ўта шафқатсиз, қаҳри-ғазаби ғоятда ўткир; ошиқ эса чексиз қаҳру ғазаб, ғаму ҳасратга гирифтор киши сифатида кўзга ташланади. Фикризмизга шоирнинг:

Масти жоми васл аввал мени зор
айладинг,

мисраси билан бошланувчи «Айладинг» радифли ғазали далилдир.

Мунис лирикасида, зиддиятли, чекланган томонлар ҳам мавжуд.

Мунис дунёқарашининг асосини пантеистик қарашлар ташкил этади. У кўпинча борлиққа ҳавас ва умид билан қарайди, ундан завқ олади. Бироқ айрим пайтларда умидсизликка ҳам берилади:

Кунжи узлат биҳишт эрур, Мунис,
Кеч жаҳондин, доғи улусдин қоч.

Бу эса ўша замоннинг турли хил адолатсизликлари, қийинчиликлари, зиддиятлари билан боғлиқ бўлиб, шоирни аҳён-аҳёнда умидсизлик кайфиятларига берилишга мажбур бўлганлигини кўрсатади. Бундай ўткинчи кайфиятлар Мунис ижодининг асосий руҳини белгиламайди. Чунки, шоир лирикасининг асосини, юқорида айтиб ўтганимиздек инсонпарварлик туйғулари, олам-олам яхши орзулар, севинч, қисқаси, ҳаёт-бахш кайфиятлар ташкил этади.

Шунинг учун совет кишилари Мунис асарларини ҳам ҳамisha ардоқлаб ўқийдилар.

Наби Раҳимов,

филология фанлари кандидати

АДАБИЁТИМИЗНИНГ ҚАДРДОН ДЎСТИ

РУС СОВЕТ ШОИРИ ВА ТАРЖИМОНИ ВЛАДИМИР ВАСИЛЬЕВИЧ ДЕРЖАВИН
ТУҒИЛГАНИГА 70 ЙИЛ ТЎЛДИ

Адабиётларнинг ўзаро яқинлашуви ва бир-бирига таъсирини кучайтириш борасида таржиманинг алоҳида ўрни бор. Бу мўътабар соҳанинг жонбоз ва жонкуярларидан бири рус совет шоири ва моҳир таржимон Владимир Васильевич Державин (1908—1975) туғилганига 70 йил тўлди.

Владимир Васильевич Державиннинг шеърлар, поэмалардан ташкил топган китоби ҳам истеъдод намунаси. Аммо санъаткорнинг СССР халқлари адабиёти ва фольклоридан қилган таржималари савиясининг баландлиги, сифатининг пишиқлиги билан унинг маҳоратини, иқтидорини тўла намоён қилади.

Владимир Васильевич Державиннинг мўъжизакор шоирона истеъдоди ва айниқ-

са, таржимонлик маҳорати «сирлари»ни унинг ижодий фаолияти билан танишмасдан тўла англаш қийин.

Владимир Васильевич Державин 1908 йилнинг 14 ноябрида Кострома губернияси Кологрив шаҳри яқинидаги Нерехта қишлоғида (ҳозирги Владимир областининг Нерехта шаҳрида) зиёлилар оиласида дунёга келади: унинг отаси врач, онаси эса ўқитувчи эди. Онаси Анна Михайловна Державина мактабдаги ишлари билан банд бўлганлиги сабабли, Володянинг тарбияси кўпроқ бувиси Евдокия Васильевна Панова зиммасига тушади. Бувиси кўпгина эртак ва афсоналарни билар, уларни набираси Володяга айтиб берарди. Ундан ташқари, бувисининг матбаачи акаси Александр Пановнинг каттагина бой кутубхонаси бўлган. У вафот этгач, кутубхона Державинлар уйига кўчирилади. Шундай қилиб, бу китоблар Володя маънавий дунёсининг сарчашмаси бўлиб қолади.

Ёш Володя шундай қулай шароитда ўсади ва ижодий фикрлашга ўргана боради. Лекин, шуни алоҳида қайд этиш зарурки, у жуда кичиклигиданоқ ўзининг зийраклиги ва фикрининг теранлиги билан эътиборни тортарди. Шунинг учун ҳам тўрт ёшли Володяни бувиси севиб, «профессор» деб атаарди.

Владимир Державин шеър ёзишни жуда эрта машқ қила бошлаган бўлса ҳам, ҳақиқий ижодини 1930 йилдан ҳисоблаш мумкин. 1930—1932 йилларда ёзган шеърларини тўплаб Максим Горькийга кўрсатганда, устоз унинг дастлабки машқларини қувватлаб, маънавий мадад беради, уни иш ва турар жой билан таъминлайди. Янги ҳаётни ва кишилар характерини қунт билан кузатишга, чуқур идрок этишга қақиради. Владимир Державин Алексей Максимович Горькийга ўзининг «Данте ва Вергилий дўзахда» гравюра услубида ишланган расмини тақдим этади. Бу расм Максим Горький музеида ҳозир ҳам сақланмоқда.

Шоирнинг биринчи тўплами «Шеърлар» 1936 йилда нашр этилади. Китоб машҳур рус совет шоири В. Луговской таҳрири билан чиққан. Тўпланда саккиз лирик шеър ва уч поэма жамланган: «Куз оқшоми» (1930), «Чол» (1930), «Тургил, бонг урар тонг...» (1932), «Болалар суҳбати» (1932) шеърлари, «Дастлабки жамғарма» (1934), «Қора кўза» (1934) ва «Шимол достони» (1935) поэмалари шулар жумласидандир.

В. Державиннинг мазкур шеър ва поэмаларида аввало рус халқ поэтик ижодига ва соф сўзлашув тилига эътибор яққол кўринади. Шоир тарихий воқеаларнинг ривожига прогрессив ўринларга, ўзи туғилиб ўсган Кострома шахри атрофидаги кенг очиқ далалар ҳамда чексиз ўрмонлар манзарасига, болаларнинг руҳий оламини очишга, уларнинг ўйинлари ва суҳбатларини бериш орқали характерларидаги баъзи чизгиларни гавдалантиришга ҳаракат қилади. У поэмаларида иложи борича катта тарихий даврларни қамраб олиб, уларни кенг кўламда тасвирлашга эътибор беради. Шеърларида эса ўзини ўраб турган борлиқни лирик тарзда идрок этишга интилади. Шоир «Қора кўза» поэмасида ўзининг ёшлик йилларида кўрган воқеалари, она қишлоқ манзараси, болалик таассуротларини жозибали лавҳаларда гавдалантириб беради...

Шарқ халқлари тарихи ва маданиятининг ҳақиқий билимдони В. Державин Алишер Навоийдан жуда кўп таржималар қилди. «Ҳайратул-аброр» ва «Садди Искандарий» дostonларининг таржимаси унинг шоирона диди ва иқтидори сабабли ўз жозибасини сақлаб қололган. Навоий «Ҳамса»си жами бўлиб 52.830 мисрадан иборат. Шундан 22.406 мисрани Владимир Державин маҳорат билан рус тилига ўгирган.

Владимир Державиннинг Алишер Навоий ва бошқа шарқ адабиёти классикларидан (Рудакий, Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Румий, Дурбек, Лутфий, Жомий, Муҳаммад Солиҳ, Машраб ва бошқалардан) қилган таржималари адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди ва юксак баҳоланди.

Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» ва Жомийнинг «Искандар хирадномаси» дostonларининг русча таржимасини оригинали билан қиёслаш шундай хулосага олиб келадики, Владимир Державин таржималари асл нусхага максимал даражада яқин бўлиб, мазкур дostonларнинг асосий мазмунини ва муаллифлар услубининг ўзига хос хусусиятларини қониқарли даражада ифода этган. Бу катта маҳорат белгиси эди.

У классик адабиёт намуналарини таржима қилиш билан бирга, совет даври шоирлари асарларини бутуниттифоқ китобхоналарига етказишда ҳам алоҳида жонкуярлик қилади. Бу жиҳатдан унинг Ҳамид Олимжоннинг 1944 йилда нашр этилган «Избранное» тўпламидаги ўн бир асар таржимаси диққатга сазовордир. Булар орасида «Қўлингга қурол ол», «Россия», «1924 йил

21 январда Самарқанд» шеър ва балладалари ҳамда «Муқанна» шеърый драмаси бор.

В. Державин бу таржималарида ҳам оригиналнинг мазмунини, миллий руҳини, муаллифнинг ўзига хос оҳанги ва услубини сақлаб қолишга, айни чоқда русча таржимасининг кенг китобхонлар оmmasига яқин ва тушунарли бўлишини таъмин этишга ҳаракат қилади. Далил учун «Қўлингга қурол ол!» шеърининг таржимасига эътибор берайлик.

Шеърда маълум бир жанговар гоё мантиқан изчил олға сурилади ва қадамба-қадам янада ўткирлаштирилиб талқин этилади:

Юрса агар томирда қонинг,
Азиз бўлса бир парча нонинг,
Керак бўлса номус, виждонинг,
Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол:
Қўлингга қурол
ол!

Бу эҳтиросга йўғрилган байтларнинг русча таржимаси ҳам кучли жаранглайди:

Если кровь в тебе, а не вода,
Если дороги тебе всегда
Честь твоя, плод твоего труда,
Юноша ты или старик седой
Мечь заветный свой
Точи на бой!

Сўзма-сўз чоғиштирадиган бўлсак бу ерда оригиналдан бир оз чекиниш бор: баъзи сўзлар алмаштирилган, айрим тушунчалар эса янада кучайтирилган. Лекин, шеърнинг мазмуни, умумий руҳи асосан сақланган.

Ғафур Ғулумнинг «Турксиб йўлларида» шеъри ҳам Владимир Державин томонидан маҳорат билан ўгирилган.

Державиннинг таржимонлик фаолияти мамлакатимизнинг атоқли адиблари томонидан юксак баҳоланган.

«Барча таржимонлардан тафовутли ўлароқ, у ўз таржималарида аслига тўла рия қилингани ҳолда рус китобхонига бошқа тилда яратилган шеърят атрини сездира борди... Державин шарқ поэзиясидан қилинаётган бадий таржима соҳасида мутлақо янги совет мактабининг асосчиси бўлиб қолди»,— деб ёзган эди атоқли ёзувчи Комил Яшин у ҳақда.

Владимир Васильевичнинг жонкуярлик билан олиб борган машаққатли ижодий меҳнати давлатимиз ва халқимиз томонидан юксак тақдирланган. У Арманистон ССР да хизмат кўрсатган маданият арбоби, Ўзбекистон ССР да хизмат кўрсатган маданият ходими деган фахрий унвонларга сазовор бўлган. Тожикистон ССР Рудакий номидаги давлат мукофоти ҳамда Ёқутистон АССР П. А. Ойунский номидаги республика мукофотининг ҳам лауреати эди.

Ўзига хос таржимонлик мактаби яратган В. Державин ижодини ўрганиш ва тарғиб қилиш адабий жамоатчилигимиз олдидаги муҳим вазифалардан биридир.

ЯНГИ ҲАЁТ КУЙЧИСИ

ТАТАР ДРАМАТУРГИ ҒАЛИАСКАР КАМОЛ ТУҒИЛГАНИГА 100 ЙИЛ ТҒЛДИ

«Мен халқимга бор меҳримни бахшида этиб, унга хизмат қилишдан ҳеч қачон чарчамайман», — деб ёзган эди Ғалиаскар Камол «Халққа муҳаббат» шеърда. Бу ўтли сатрларни кўпқиррали истеъдод соҳиби — драматург, шоир, ёзувчи ва публицистнинг бутун ҳаёт ва ижод йўлига эпиграф қилиб олиш мумкин.

Ғалиаскар Камол (Ғалиаскар Ғалиакбарович Камолитдинов) 1879 йили Қозонда ҳунарманд оиласида туғилган. Ёзувчи ўз даврининг талабига мувофиқ Қозондаги олий татар ўқув юрти — «Муҳаммадия» — 1900 йилда тугатади. Уқиб даврида у фалсафа, тарих, мантиқ, риторика, табиий фанлар билан бирга Шарқ ва Европа халқларининг классик меросини кунт билан ўрганadi. Қадимги татар ёзувчиларининг асарларини, илғор рус, инглиз, немис, француз, турк, араб сўз сепҳарларининг

бадий маҳоратини алоҳида меҳр билан ўзлаштиради.

Ғалиаскар Камолнинг илк драматик асари «Бахтсиз ўспирин» 1898 йилда ёзилиб, 1900 йилда Қозонда нашр этилади.

Асарда ёш авлодни тарбиялашдек муҳим масала бадий ифодаланган. Асарнинг асосида жамият ва шахс ўртасида содир бўлган фожиали зиддият ётади. Драманинг асосий қаҳрамони қозонлик бойнинг ўғли йигирма икки ёшли Зокир. У ота-онасининг нотўғри тарбияси оқибатида ҳақиқий инсоний йўлни босиб ўтмайди, енгилтак хулқли аёл Гайни билан танишади, аста-секин тубанликка тушиб, ўғри ва муттаҳамлар гуруҳига аралашади. Лекин ўз даврининг маълумотли кишиси бўлган Зокир кейинчалик бу чиркин жамиятдан алоқасини узмасдан туриб ҳаққоният йўлини топа олмаслигини тушунади. Зокир ҳақиқатни ҳар томонлама англашга ҳаракат қилади, ҳаёт ҳақида кўп ўйлайди, севгилиси Гайнини тўғри тушунишга интилади, лекин буржуазия жамиятида шахс эрки ва муҳаббат масалалари бойлик олдида бир пул эди. Гайни бой оилада тарбияланган Зокирнинг муҳаббатига унча ишонмас, хоҳлаган пайтда ўзи билан алоқасини узишга қодир, деб ўйлар эди. Зокир эса жамиятнинг инсон эркига бефарқлигини кўнглига сиғдиrolмайди, яъни севгилисидан ажралишдан кўра, ўлимни афзал кўради. Олдин Гайнини отади, сўнгра усиз бу ёруғ олам нурсиз эканини ҳис этиб ўзини ҳам ўлдиради.

Драматург Зокирнинг фожиага йўл тутиши орқали буржуазия жамиятининг реакциян моҳиятини фoш этади. Шу билан бирга, ёшларни ўз бахти учун кураш руҳида тарбиялаш керак, деган масалани олға сурадики, бу албатта асарнинг қимматини белгилайди.

Татар адабиётида комедия жанрининг ривожини ҳам Ғалиаскар Камол номи билан боғлиқ. Унинг комедиялари бирин-кетин театр афишаларидан ўрин ола бошлади. «Дастлабки театр», «Совға хурсандчилигини»,

«Шахримиз сирлари», «Қарздор» асарлари революциягача бўлган буржуазия жамиятининг нуқсонларини масҳара қилади. Ҳаётнинг нурли томонларини кўрсатиш ва жамиятнинг инсон ахлоқини тарбиялашдек муҳим масаладаги камчиликларни фош этиш татар адабиётида фақат фожияли мавзулардагина ифодаланмай, балки енгил юмор билан йўғрилган ҳажвий асарларда ҳам бадий акс эттирилган. Бу масалалар айниқса Ғалиаскар Камол драмаларида ҳаётӣ ёритилган. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Ғалиаскар Камолнинг «Совға хурсандчилиги» комедияси характерлидир. Унда бир қараганда унча катта масала кўтарилмайди: бу ерда гап оддий ҳаётӣ воқеа, яъни қандайдир бадавлат кишининг ўғил уйлантириши ёки савдогарнинг қиз узатиши хусусида боради. Биргина, шу тоифага мансуб кишилар ҳаётида учрайдиган камчиликларни фош қилиш билан драматург ўша даврда жамият олдида турган муҳим масалани кўтариб, уни энг юқори нуқтасигача кўрсатади. Унинг энг ёрқин чиққан асарларидан бири «Қарздор» (1911) драмасидир. Бу драма рус театрининг отаси А. Н. Островскийнинг «Кўйнидан тўкилса — кўнжига» асарига ҳамоҳанг жаранглайди. Асарнинг асосий қаҳрамони Сирожиддин Тўқтағоев сохта гувоҳликка ўтиш учун муғомбирлик қилиб, юз минг сўмга яқин пул олади. Бу ҳажвий тип драматургга бойлик йўлида ҳатто ўз виждонини сотишга тайёр буржуазиянинг бир қисми бўлган ўғри, муттаҳам, мешчанларнинг аниқ образларини тасвирлашга имкон берган. Шундай қилиб Ғалиаскар Камолнинг революциягача яратган драмалари татар халқи онгининг ўсишида, илғор ғоялар йўлидаги ҳаракатида, дунё маданияти билан ошна бўлишда катта аҳамиятга эга бўлган. Шунингдек, бу асарлар Ғафур Қулаҳметов, Фотиҳ Амирхон драмалари сингари татар театрида демократик йўналишнинг мустаҳ-

Қозон.

камланиши ҳамда реалистик мотивларнинг кириб келишига сезиларли ҳисса қўшган.

Улуғ Октябрь революцияси Ғалиаскар Камолга катта қувонч ва мислсиз руҳий бардамлик бахш этди. Бу улуғ бурилишдан кейин у асосан шеърятга мурожаат қилиб, янги ҳаётнинг тенгсиз гўзалликларини кўтаринки пафос билан акс эттирган жанговар шеърлар яратди. Бу асарлари қатор инқилобий журнал ва газеталарда узлуксиз ёритилиб турилади. Революциядан кейин драматик жанрга қайтадан мурожаат қилиб, ўттизинчи йилларда ёшларнинг ўз бахти учун олиб борган курашини акс эттирган. «Азизгинам, Ҳанифа», шунингдек «Кўр уста», «Уч ҳаёт» пьесаларини ҳамда қатор шеър ва ҳикояларини яратади. Кўп миллатли совет адабиётини ривожлантиришдаги катта хизматлари ҳамда 25 йиллик ижодий фаолияти муносабати билан Ғалиаскар Камол 1924 йилда Меҳнат Қаҳрамони фахрий унвони билан мукофотланади. 1926 йилда эса Татаристон АССР халқ драматурги унвонига сазовор бўлади.

Ғалиаскар Камол юксак бадий маҳорат билан ёзилган оригинал асарлари қаторида дунё адабиёти классиклари ижодий намуналарини татар китобхонига етказишда ҳам кўп хизмат қилди. Н. В. Гоголнинг «Ревизор», А. Островскийнинг «Момақалдироқ», М. Горькийнинг «Тубанликда», улуғ француз драматурги Мольернинг «Хасис», буюк ҳинд шоири ва адиби Робиндранат Тагорнинг «Ҳиндистон қизи», турк ёзувчиси Номиғ Камолнинг «Ғариб бола» асарлари унинг таржимасида татар тилида ҳам жонли жаранглайди.

У. 1933 йилда Қозон шаҳрида вафот этган. Бутун ҳаётини халқига бағишлаган ижодкорнинг асарлари ҳамisha ҳаётда, ижодда, гўзаллик яратишда ёшларга ҳамроҳдир.

Амир МАҲМУДОВ.

Фулом Каримов,

филология фанлари доктори,
профессор

ПРОЗАМИЗДА ТАРИХИЙ ТЕМАТИКА

I

Улуғ пролетар ёзувчиси Алексей Максимович Горький «Бугунги кунни тушуниш ва қадрига етиш учун ўтмишни ўрганиш керак», деган эди. Зеро бугунги кун ўтмиш қўйнида туғилади, ундан униб, ўсиб чиқади. Ўтмиш билан бугунги кун ўртасида шундай боғланиш, робита — алоқа борки, бу робита — боғланишни дарахт билан уни тутиб ва озиклантириб турган илдизига ўхшатса бўлади. Ҳақиқатан ҳам, ўтмишсиз бугунги кун йўқ, бугунги кунсиз эса келажак йўқ. Инсоният шундай туташ, кўринмас иплар билан боғланган бир бутун ҳаёт кечиради: ўтмишга суяниб бугунги кунни яратади, бугунги кун ютуқларидан, янгилекларидан фойдаланиб келгусига кўприк қуради. Шу маънода биз кечаги, бугунги ва эртанги одамлармиз. Шу маънода инсониятнинг ўтмиш маданияти бугунги маданий ҳаёти билан, унинг келгусидаги порлоқ истиқболи билан боғланади, бир бутунликни ташкил қилади.

Инсонларда тарихий тафаккурни яратиш, бу тафаккурни тарбиялаб вояга етказиш, уларнинг умумий маданий савиясини ошириш борасида жуда катта аҳамият касб этади. Талантли рус ёзувчиси Алексей Толстой: «Рус халқининг сир-асорларини, улуғворлигини англаш учун унинг тарихини билиш керак», деган эди. «Русские писатели о литературном труде. Том 4, Ленинград, 1956, стр. 499».

Ҳар қандай касб яхши, лекин ҳамма касб эгалари учун тарихни билиш, кенг маънодаги маданий киши бўлиш учун, мутлақо зарур.

Маълумки, жамият аъзоларини социа-

лизм даврининг маданиятли кишилари сифатида тарбиялаш каби шарафли ишда санъат, адабиётнинг алоҳида ўрни бор. Ўтмишнинг энг яхши мисоллари тимсолида, ёш авлодни совет патриотизми ва интернационализми руҳида тарбиялаш масаласида санъатнинг «мўъжизакор таъсир кучи» тўғрисида сўзлаб, КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари Л. И. Брежнев КПССнинг XXV съездида шундай деган эди:

«Санъатнинг мўъжизакор таъсири билан ёш авлод эса ўз оталарининг ёки осойишта тонг пайтлари Ватан эрки учун мангулик они бўлиб қолган ҳур қизларнинг шижоатига ўзини шерикдек ҳис қилмоқда. Ҳақиқий санъат асари мана шунанга бўлади: ўтмишни гавдалантириб совет ватанпарварларини, интернационалистни тарбиялайди». Шундай қилиб, совет санъати ва адабиётида тарихий тематиканинг майдонга келиши ўзининг мазмуни ва моҳияти жиҳатидан янги социалистик ижтимоий тузум талаблари билан боғлиқ. Бу темани ишлашдаги бадиий приёмлар эса марксча-ленинча эстетиканинг ижодий принципларига суянади.

II

Ўзбек совет прозасида тарихий тематика жуда эрта, 20-йилларнинг бошларидаёқ қаламга олинди. Садриддин Айнийнинг «Бухоро жаллодлари» (1922), «Одина» (1926) повестлари тарихий темадаги илк асарлар эди. Садриддин Айний тарихга мурожаат қилишни кейинроқ ҳам давом эттирди. 1930 йилда ёзилган «Дохунда» асарида С. Айний Бухоро амрлиги зулми остида эзилган тожик ва ўзбек меҳнат-

кашларининг мусибатли ҳаётини тасвир қилади. 1934 йилда эълон қилинган «Қуллар» романи эса халқ ҳаётининг юз йиллик давридан, Бухоро амири Амир Ҳайдар замонидан (1825) тортиб, ёзувчи яшаган давригача (1934) бўлган ҳаётдан баҳс этади. Бу узоқ муддатли замон воқеалари уч авлод вакиллари — Раҳимдод, унинг ўғли Эргаш, набираси Ҳасан турмушдан олинган айрим лавҳалар воситасида тасвир қилинади. Беш бўлимдан иборат бўлган бу романда юз йиллик даврни ўз ичига олган мамлакат тарихининг социал хроникаси берилади дейиш мумкин.

Ўзбек совет адабиётида тарихий роман жанрини Абдулла Қодирий яратди. У ўзининг икки романи билан — «Утган кунлар» (1925), «Меҳробдан чаён» (1929) тарихий материални бадий қолига солиб, замонавий маънодаги тарихий роман яратиш намунасини кўрсатди. Бу фақат ўзбек совет адабиёти учун эмас, балки Урта Осиё халқлари адабиёти тарихи учун катта аниqliк, зўр ижодий жасорат эди. Абдулла Қодирий ўзбек адабиётида тарихий романчилик мактабига асос солди. Талантли қозоқ адиби Мухтор Аvezов Абдулла Қодирий ижодининг аҳамияти ва қиймати тўғрисида сўзлаб шундай деган эди: Абдулла Қодирий «...20-йиллар шароитида турк тилларига мансуб бўлган бутун совет адабиёти бадий прозасида энг катта санъаткор...».

Ўзбек совет адабиётидаги тарихий роман жанрининг бутун адабиётимиз билан биргаликда ўсиши, олға қадам ташлаб бориши табиий ва қонуний эди. 30-йилларга келиб ҳаётимизда рўй берган тарихий ўзгаришлар заминида адабиётимизнинг ғоявий позиция, ижодий-эстетик принциплар жиҳатидан камол топиши тарихий роман жанрида ҳам катта эволюцияни таъмин этди, жиддий янгилкларни келтириб чиқарди. Бу жиҳатдан Ойбекнинг «Қутлуғ қон» (1939) романи характерлидир. Тарихий революцион темада ёзилган бу асар тарихий роман жанри эволюцияси жиҳатидангина эмас, балки бутун ўзбек совет адабиётининг тараққиёти нуқтаи назаридан ҳам ниҳоятда муҳим. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» асари 20-йиллардаги дастлабки тарихий романларда шу жумладан Абдулла Қодирий романларида рўй берган ижодий нуқсонларга (бош ижобий қаҳрамонлардаги маълум чекланганлик, тарихий воқеаларни чуқур ва кенг кўлабда бера билмаслик, халқ оммасини актив яратувчи куч сифатида тасвир қилмаслик в. б.) барҳам берибгина қолмай, аини замонда, ўзбек совет адабиётида социалистик реализм методининг тантана қилишини таъмин этган катта эпик полотно бўлиб ҳам чиқди.

«Қутлуғ қон» романи Ойбекнинг бадий кашфиёти ҳисобланади. Бу роман майдонга келгунча ўзбек совет адабиётида сиёсий ўткир, ғоявий чуқур асарлар бор эди (Ҳамзанинг революцион поэзияси,

«Бой ила хизматчи» драмаси ва бошқалар.) Иккинчи томондан, ҳаётни кенг эпик формада гавдалантириб берувчи асарлар ҳам мавжуд эди (Абдулла Қодирий романлари ва бошқалар). Лекин мана шу ҳар икки йўлни бирлаштирувчи, эпиклик билан сиёсий ўткирликни ижодий пайванд қилувчи асар адабиётимизда етишмай турар эди. Ойбек 30-йиллар адабиётимиздаги мана шу етишмовчиликни ўз асари «Қутлуғ қон» билан тўлдирди. «Қутлуғ қон» ўткир сиёсий йўналишга эга бўлган чуқур ғоявий ва эпиклик руҳи билан суғорилган юқсак бадий асардир.

Ойбекнинг «Қутлуғ қон» тарихий романи социалистик реализм методининг ўзбек совет прозасидаги биринчи баркамол намунасидир. Ўзбек совет прозасида биринчи мартаба Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романида байроқ кўтариб, қўлига қурол олиб, ўз озодлиги учун курашган революцион омма, унинг актив курашчан намоёндалари образи гавдаланади. Бу — ҳаётни динамикада, революцион тараққиётда кўрсатишнинг классик намунаси эди. Бу — социалистик реализм методининг бадий ижодда тўлиқ намоеён бўлиши эди.

Ойбекнинг ўзбек совет адабиётидаги бу ижодий жасорати, бадий кашфиёти социалистик реализм методининг яратувчиси улуг пролетар ёзувчиси А. М. Горькийдан ўрганиш натижаси бўлиб чиқди. Ҳаётни революцион тараққиётда, янги озод ва бахтли турмуш учун курашувчи қаҳрамонлар воситасида тасвир қилишда Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи кўп нуқталарда А. М. Горькийнинг «Она» романини эсга туширади, улар ўртасида маълум умумийлик сезилади. Жаҳон адабиётида бадий тафаккур тарихининг янги саҳифасини очиб берган А. М. Горький ўзбек совет адабиёти юксалишига, унинг шаклланиб, камол топишига жуда катта ва унумли таъсир кўрсатгани, бунинг бир ёрқин мисolini Ойбек ижодида, «Қутлуғ қон» мисолида кўраимиз. Рус адабиётининг намуналик родини, ижодий мактаб эканлигини Ойбекнинг ўзи ҳам алоҳида таъкидлаб кўрсатган эди: «Менинг қаламим рус адабий-бадий фикрига жуда бурчдордир. Рус адабий мактабидан олган сабоқларим бениҳоя кўп ва қимматлидир. Бу тўғрида муҳтарам ўқувчиларим билан алоҳида батафсил асарим билан гаплашмоқчиман».

Ўзбек совет прозаси тарихий тематикага ўз тараққиётининг кейинги давларида ҳам мурожаат этиб келди. 1943 йилда ёзувчи Ойбек ўзининг Давлат мукофотига сазовор бўлган «Навой» романини яратди. Бу роман тарихий тематика имкониятларини, доирасини кенгайтирувчи яхши далил бўлиши билан бирга, кейинроқ, ўзбек адабиётида анча ривожланган тарихий-биографик жанрининг илк порлоқ намунаси бўлиб чиқди. Бутун ижодини тарихий қиссаларга бағишланган ёзувчи Миркарим Осим адабиётимиздаги бу йўлни давом эттириб, Алишер Навой ҳаё-

тидан олинган «Зулмат ичра нур» номи остида иккита повесть ёзди. Ёзувчи Миркарим Осимнинг турли вақтда (50—60—70-йилларда) ёзиб, матбуотимизда эълон қилган «Тўмарис», «Широк», «Искандар ва Спитамен», «Темур Малик», «Утрор», «Маҳмуд Торобий», «Жайхун устида булутлар», «Китобга илҳос» номли тарихий қиссалари ўзбек совет адабиётидаги тарихий тематикага қўшилган муҳим ҳисса ҳисобланади. Ёзувчи Мирзакалон Исмоилий ҳам бу тема ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Бир неча китобга мўлжалланган «Фарғона тонг отгунча» номли тарихий романининг биринчи ва иккинчи китоблари нашр этилди.

Романда Фарғона водийсида Ўш билан Андижон шаҳарлари оралиғида жойлашган «Қорабулоқ» қишлоғида 1905—1907 йиллар атрофида бўлиб ўтган воқеалар тасвир қилинади. Романнинг бош қаҳрамонлари ўқимишли, илғор фикрли йигит Ғуломжон билан ўртаҳол деҳқон қизи Ҳаётдир. Роман воқеаси Ғуломжон билан Ҳаёт ўртасида туғилган муҳаббат можаролари билан бошланиб, бу можаро воқеалар ривожига ижтимоий конфликт даражасига бориб етади ва зулмга қарши бош кўтарган халқ курашига Ғуломжоннинг актив иштирок қилиши ва фожиона ҳалок бўлиши билан тугайди. Ҳаёт ҳам турмушда ҳукмронлик қилаётган адолатсизликка чидаёлмай ўз-ўзини осиб ўлдиради.

Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» романи тарихий темани

ёритишда ўзбек прозасида социалистик реализм методининг давом этдирилганини ва 50-йиллар шароитида ривожлан-тирилганини кўрсатиш жиҳатидан муҳимдир.

Ўзбек совет прозасида тарихий тематика узлуксиз давом этди. Кейинги давр, айниқса 70-йиллар бу соҳада зўр маҳсулдор йиллар бўлди. Бу йилларда тарихий роман жанрининг, шу вақтгача мисли кўрилмаган, етук намуналари яратилди. Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» (1970—1973), Мирмуҳсиннинг «Меъмор» (1971—1974), Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» (1969—1978) тарихий романлари адабиётимиз хазинасининг дурдоналари бўлиб қолди.

Умуман айтганда, ўзбек прозасида тарихий темада сон ва сифат жиҳатидан диққатга созовор бой ва салмоқдор маҳсулот тўпланган. Бу бой маҳсулотни системалаштириш, йиғилган тажрибаларни ўрганиш ва илмий жиҳатдан баҳолаш вақти аллақачонлар келган. Ўзбек адабиётида тарихий роман жанри, унинг ҳозирги аҳволи ва истиқболи масаласида айниқса, юқорида номлари қайд этилган кейинги романлар характерли ва жуда муҳим материаллар беради. Шунинг учун тарихий роман жанрига хос бўлган масалаларнинг баъзилари устида тўхталиб, китобхонлар диққатини Одил Ёқубов, Мирмуҳсин ва Пиримқул Қодиров романларига жалб этамиз.

1. Тарихий романларда халқ образи масаласи

Тарихий романларга хос проблемаларнинг энг муҳими уларда халқ образини бериш масаласидир. Маълумки, тарихда халқ актив куч. Тарихни яратувчиси ҳам, уни ҳаракатга келтирувчи ҳам халқдир. Тарихга ёндашишда ва уни бадиий формада акс эттиришда марксизм-ленинизм таълимотидаги мана шу илмий ҳақиқат биринчи даражадаги масала ҳисобланади. Албатта, тарихда алоҳида шахс роли масаласи тамоман эътибордан соқит қилинмайди. Ҳамма гап шундаки, алоҳида шахс қанчалик буюк, қанчалик фаол ва маҳсулдор бўлмасин, у ўз даври масалалари билан шуғулланади, тарих кун тартибиде турган вазифалар учун курашади. Шу маънода алоҳида шахс давр меваси, халқ вакили сифатида майдонга чиқади. Тарихий роман автори омма билан шахс, халқ билан алоҳида ҳақрамон ўртасидаги шу диалектик алоқани, органик боғланишни ҳеч қачон назар-эътибордан қочирмаслиги керак. Зотан жаҳон адабиётида тарихий роман жанрининг яратувчиси ва отаси инглиз ёзувчиси Вальтер Скотт (1771—1832) ўзининг асарларида тарихий ҳодисаларга мурожаат қилар экан, ҳамма

вақт уларни жамиятнинг ижтимоий ҳаёти фониде ёритиш принципага амал қилган эди. Тарихни кенг кўламда, ижтимоий тараққиёт процессида тасвир қилиш ўз-ўзидан халқ оммасини тарихда актив куч сифатида кўрсатишга, унинг яратувчилик қудратини намоён этишга олиб келади. Ҳақиқатан ҳам, адабиётимиздаги энг яхши тарихий романлар шу илғор ижодий принципага амал қиладилар, ўз қаҳрамонларини давр меваси, халқ оммасининг узвий бир қисми сифатида тасвир қиладилар. «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи, «Фарғона тонг отгунча» романидаги Ғуломжон образлари халқ етиштирган қаҳрамонлар сифатида романда халқ иши учун курашадилар, халқ ҳаракатига бошчилик қиладилар. Прозамизда кейинги йилларда яратилган тарихий романлар ҳам бу бош масалани муваффақиятли ҳал қилганлар. Бу нуқтага, айниқса, Мирмуҳсин «Меъмор» романида алоҳида эътибор билан қарайди ва халқ образини зўр маҳорат билан чизади. Роман темаси узок ўтмишдан, XIV аср давридан олинган бўлишига қарамай, роман воқеалари Хуросон ва Мовароуннахрнинг катта-кичик шаҳарларида, дашт

ва қирларида содир бўлишига қарамай умумий тарихий фон яхши чизилган. XIV аср тарихий шариотининг асосий мазмунини ташкил қилувчи халқ озодлик кураши — хуруфийлар ҳаракати роман воқеаларининг марказида туради. Хуруфийлар ҳаракатининг «Талаба» номи билан юритилган Хорун бўзчи, «Саркарда» номи билан юритилган Абдурашидхон Ҳиравий, «Интиқом» номи билан юритилган Қулмуҳаммадхон, Оллобердихон каби раҳбарлари роман воқеасида бевосита иштирок этадилар ва кўп ўринда сюжет йўналишига актив таъсир кўрсатадилар. Халқ озодлик курашининг иштирокчиларидан оддий халқ вакиллари — Али мешкопчи, Фармонкал, Парфи Сўтакларнинг роман персонажлари қаторидан жой олиши асардаги умумий тенденцияни — асосий диққатни халқ озодлик ҳаракатига жалб этиш тенденциясини яна бир бор таъкидлаб туради. Ҳатто романнинг бош қаҳрамони меъмор Нажмиддин Бухорий Ҳирот саройи билан алоқада бўлишига қарамай мавжуд тартиблардан норозилик кайфиятида юради, хуруфийлар раҳбари Хорун бўзчи билан дўстона муносабат ўрнатади. Роман авторининг хабар беришига қараганда, меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ўғли Низомиддин ҳам хуруфийлар партиясига мансуб бўлиб, сиёсий курашларда актив иштирок этгани учун сарой маъмурлари томонидан қўлга олинади ва Ҳиротнинг Ихтиёриддин қалъасида ҳалок бўлади.

Гарчи «Меъмор» романида, автор таъкидлаганидек, «Қадимги меъморлар санъати» тўғрисида сўзлаш кўзда тутилган бўлса-да, роман воқеаларини туғдирувчи тарихий фон жуда яхши очилган ва автор бу масалани ҳал этишда, ҳақли равишда, халқ оммасининг ҳаётига, курашларига, хуруфийлар ҳаракатига, унинг намояндалари фаолиятига алоҳида эътибор билан қараган.

«Меъмор» романида бошдан-оёқ халқ руҳи ҳукмронлик қилади. Шоҳруҳ салтанатини ларзага келтирган ҳам, «салтанат бекаси» Гавҳаршодбегимни кечалари бедорлик дарди билан тўлғонтирган ҳам шу қудратли халқ руҳи эди. Узшеърларида хуруфийлар идеясини тарғиб қилган жўшқин шоир Имомиддин Насимийдан тортиб, шоир Амир Қосим Анваргача, эркин ва ўткир фикрли Лутфийдан тортиб, Шоҳруҳга ташланган қасоскор Аҳмад Лургача шу халқ руҳидан мадад олар эди. Романнинг асосий қаҳрамони халқ оммаси бўлмаса ҳам, ундаги бутун воқеалар оқимидан, сюжет қурилишидан, бош қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатидан, қисқаси романнинг умумий пафосидан халқ нафаси уфуриб туради. Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи ўзида халқ образини муваффақият билан акс эттирган чинакам халқлиқ асардир.

Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи ҳам халқ образи проблемасини анча муваффақиятли ҳал қилган. Роман-

да ўрта аср халқ озодлик ҳаракатининг яққол кўринишларидан бири бўлган сарбадорлар ҳаракатининг намояндалари, «халқ қасоскорлари» деб юритилган кўзғолончилари, оддий халқ вакиллари — Қаландар Қарноқий, Уста Темур Самарқандий ва бошқалар иштирок этадилар. Романнинг бош қаҳрамонлари Улуғбек ва Али Қушчилар ўз фаолиятларида халққа, шу халқ вакилларига суянадилар, том маъносидан улардан мадад оладилар. Роман воқеасининг энг муҳим бурилиш нуқталарида шу халқ вакиллари актив қатнашадилар ва «илм аҳиллари»нинг эзгу ниятларини амалга ошишига ёрдам кўрсатадилар. «Улуғбек хазинаси» романида халқ олижаноб идеялар учун курашувчи, жамиятнинг энг илғор қисмини қўллаб-қўлтиқловчи куч сифатида гавдаланиб туради. Роман қаҳрамонлари эса халқдаги бу юксак ирода ва қудратга ҳурмат ва муҳаббат билан қарайдилар.

Масалан, «Улуғбек хазинаси» романидаги Улуғбекнинг содиқ шогирди, унинг илм-маърифат йўлида ёққан чирогини баланд кўтариб бораётган Али Қушчи халқ муҳаббати ва ғами билан яшар эди. У жафокаш халққа бўлган чуқур муҳаббати ва ҳурматини шундай ифода қилади: «Зеро, илм аҳлининг ғанимлари бўлмиш мустабид шоҳлар келиб кета берар, аммо бу маскан (Али Қушчининг дўсти Уста Темур Самарқандийнинг тоғ орасида, ғорда жойлашган устaxonаси ҳақида гап бораётди — Ф. К.), бу заҳматкаш халқ абадул-абад ҳаётдир. (Одил Ёқубов — «Улуғбек хазинаси», Тошкент 1974 314-бет).

Ёзувчи Одил Ёқубов романда халқ образини яратишга алоҳида аҳамият билан қарайди. Турли муносабат билан, романнинг турли ўринларида бу масалага қайтади ва уни ранг-баранг формаларда ёритади. Шундай нуқталардан бири қуйидаги эпизоддир:

Али Қушчини ясовуллар Кўксарой зиндонига олиб бораётганларида «юзларига қора чарм ниқоб тутиб, бошларига ағдарма теплак кийган» бир тўда отлиқлар тўсатдан қамишзордан чиқиб ясовулларга ҳужум қиладилар ва Али Қушчини фалокатдан халос қиладилар. Булар «халқ қасоскорлари» эди.

Ёзувчининг тасвир қилишича, бу халқ қасоскорларининг маскани Кўхак қирининг этакларидаги ёнғоқзорнинг орқасида жарликда эди. Уларга Қаландар Қарноқий бошчилик қилар эди. «Қашқир» лақабли Ясовулбошини қўлга туширган ва жазолаган ҳам шу халқ қасоскорлари бўлдилар.

Яна бошқа ўринда ёзувчи Одил Ёқубов кўрсатиб ўтади: Али Қушчи ва Қаландар Қарноқийларнинг дўсти ва улар мақсади йўлида ҳамқори бўлган Уста Темур Самарқандийнинг «жигаргўшаси» — акаси сарбадорларнинг сардори эди.

Келтирилган бу фактлардан шу хулоса чиқадики, прозамизнинг кейинги

маҳсули бўлган бу асарларда тарихий роман жанрининг бош масалаларидан бири — халқ образини чизиш масаласи марказий ўринда туради ва алоҳида эътибор билан пухта ҳал қилинади.

Ўзбек совет прозаси халқ образини яратишдаги бу ижодий ютуқни бирданига қўлга киритмади. 20-йилларда ижод этилган тарихий повесть ва романлар билан 70-йилларда яратилган романларни бу масалада бир-бирига қиёс қилсан улар ўртасида катта фарқ борлиги аён кўриниб туради.

20-йиллардаги тарихий романларда халқ пассив куч сифатида тасвир қилинди. Халқнинг оғир мусибатли ҳаёти афроғлича кўрсатилгани ҳолда унинг яратувчилик кучи, тарихдаги роли ва ўрни бу романларда тегишлича баҳосини топмади. Садриддин Айнинг повестларида («Одина», «Бухоро жаллодлари»), Абдулла Қодирий романларида («Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён») шу ҳолни кўра-миз. Уларда халқ вакиллари йўқ эмас. Абдулла Қодирий романларида халқ вакилларида Уста Олим («Ўтган кунлар»), Сафар Бўзчи, Анварнинг акаси Қобил ва унинг дўстлари («Меҳробдан чаён») иштирок этадилар. Лекин улар халқ бахти-саодати йўқида эмас, лоақал ўз тақдирларини, аяқли қисматларини ўзгартиш йўлида ҳам кураш олиб бормаيدилар. Уларнинг энг актив ҳаракат қилганлари эса (Қобил ва унинг дўстлари) зулмга қарши ёлғиз исён билан чиқиш, бунтарлик даражасидан юқорига кўтарилма олмайдилар.

Халқ образини чизишда 20-йиллар прозамизда кўзга ташланиб турган бу хусусият 70-йилларга келиб кескин ўзгарди, юқорида Мирмуҳсин, Одил Ёқубов романларида кўриб ўтганимиздек, халқ тарихий воқеалар тақдирини ҳал қилувчи, унинг йўналишини ўзгартувчи актив куч сифатида кўрсатилди.

Баъзи ўртоқлар, халқ образини яратиш масаласи тарихий роман муаллифи-га эмас, балки роман темасининг узоқ, яқинлигига, берадиган материалига, тарихий шароит мазмунига боғлиқ, дейишлари мумкин. Бундай эътироз, албатта, ўринли эмас. Гап даврда, даврнинг узоқ, яқинлигида эмас. Чунки халқ ҳамма вақт мавжуд. Унинг ўз озодлиги йўлида олиб борган кураши ҳам ҳамма вақт бўлган ва бўлади. Ҳамма давр бу масалада бир турли характерга, мазмунга эга.

Демак, гап тарихий роман учун объ-

ект қилиб олинган даврнинг узоқ ва яқинлигида эмас, балки ёзувчининг ижодий-эстетик позициясидадир. Ижодий-эстетик масалаларда баркамол, етук позицияда турган ёзувчилар бу масалани муваффақиятли ҳал қилиб берганлари ҳолда, ижодий-эстетик позицияларида етишмовчилиги бўлган ёзувчилар бу масалани ҳал қилишда қийналадилар, камчиликларга йўл қўядилар. 20-йиллар тарихий романлари (Абдулла Қодирий) билан 70-йиллар тарихий романлари (Мирмуҳсин, Одил Ёқубов) ўртасида халқ образини яратиш масаласида содир бўлган фарқ айтганимиздек, тарихий даврларнинг узоқ-яқинлигида бўлмай, роман муаллифларининг ижодий-эстетик позицияларидаги тафовутдан келиб чиқар эди. Уларнинг ижодий-эстетик позицияларидаги бу тафовут эса ўша ёзувчилар яшаб ижод этган давр адабий муҳити, ундаги адабий йўналишларнинг турлича бўлиши ва, ниҳоят, улар дунёқарашларидаги алоҳидлик билан изоҳ қилинади.

Шундай қилиб, матбуотимизда кўп муҳокама ва мунозараларга сабаб бўлган 20-йиллар даври адабиёти масалалари, шу жумладан Абдулла Қодирийнинг тарихий романлари масаласи, конкрет тарихий шароитда, у шароитнинг адабий муҳити фониде олиб қаралса, ҳамма масала равшан тус олади. Совет платформасида мустақкам туриб, социалистик реализм методини эндигина эгаллаб келаётган ёш ўзбек Совет адабиёти бадий ижодиётининг ҳамма масалаларини бутун мураккаблиги билан чуқур ҳал қилишга бирданига улгура олмас эди. У вақтларда адабиётимиз ўсиш, камол топиш, ижодий изланиш қийинчиликларини бошидан кечирар эди. Шунинг натижасида бир қатор ижодий масалалар, шу жумладан тарихий романларда халқ образини чизиш масаласи ҳам кўнгилда-гидек ҳал қилинмай, қиёмига етиб пишмай қолган эди. 20-йиллар даври адабиётимиздаги бу умумий вазиятдан, шубҳасиз, Абдулла Қодирий қочиб қутула олмас ва ўз ижодида айрим масалаларда истар-истамас баъзи камчиликларга йўл қўйишга мажбур эди. Юқорида қайд қилинган тарихий романларда халқ образини бериш масаласидаги камчиликнинг асл сабаби шунда эди. Абдулла Қодирий ўзбек совет адабиётининг илк талантли намояндаларидан бири сифатида социалистик реализм позициясида турган ва уни эгаллашда ижодий қийинчиликларни енгиб ўтган ёзувчидир.

2. Тарихий факт, бадий тўқима ва унинг меъёри масаласи

Тарихий роман жанрининг бир неча турлари бор. Улар тематик жиҳатдан тарихий-революцион, тарихий-биографик, тарихий этнографик, тарихий-маиший ва бош-

қа турларга бўлинади. Тарихий романларни яратишда ёзувчиларнинг қўллаган усуллари тарихий фактларга муносабатлари жиҳатидан ҳам тарихий романлар бир-бирларидан

фарқ қиладилар. Чунончи, умумий тарихий фонни асосга олиб, ёзувчи фантазиясида яратилган воқеаларни тасвир қилувчи тарихий романлар ва конкрет тарихий шахс ёки айрим тарихий воқеага бағишлаб, бутунисича шуни тасвир қилишга бағишланган тарихий романлар. Тарихий романларнинг бу ҳар икки тури ҳам ўзбек адабиётида мавжуд. Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Мирмуҳсиннинг «Меъмор», Мирзакалон Исмоилийнинг «Фаргона тонг отгунча» романлари биринчи гуруҳ тарихий романлар сирасидан бўлиб, уларда умумий тарихий фон кўйнида ёзувчи фантазиясининг меваси ҳисобланган воқеалар содир бўлади, адабий персонажлар ҳаракат қилади. Ойбекнинг «Навойй», Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», Пиримуқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романлари, Миркарим Осимнинг кўп повестлари иккинчи гуруҳ тарихий романларга мансуб бўлиб, уларда ёзувчи бошдан-оёқ тарихий воқеалар, фактлар ва шахсларга асосланади. Бу тур асарларда ёзувчи, айна замонда, ҳам ёзувчи, ҳам тарихчи-олим сифатида ҳаракат қилади, тарихий мәнбалар, архив материаллари ва бошқа шунинг сингарилари устида иш олиб боради.

Баъзи адабиётшунослар бутунисича тарихий шахс ёки тарихий воқеа тасвирига бағишланган соф тарихий романларда катта проблемаларни, муҳим ижтимоий идеяларни илгари суриб бўлмайди, бундай имкониятлар фақат фантазияга эрк берилган тарихий романлар учун хосдир, деб ҳисоблайдилар. Ҳолбуки, муҳим проблемаларни қўйиш, йирик ижтимоий идеяларни илгари суриш фантазияга, бадий тўқимага эрк берилган тарихий романларда қандай амалга оширилса, худди шундай муваффақият билан уларни тарихий фактларга изчил суянган соф тарихий романларда ҳам амалга ошириш мумкин. Бу ўринда ёзувчи Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романини эсга олиш kifоя. Роман конкрет тарихий воқеа, конкрет тарихий шахс ҳаёти тасвирига бағишланган бўлишига қарамай унда ёзувчи катта ижтимоий идеяларни илгари суради.

Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, тарихий романларнинг мазмуни ва характерида қараб, бундай группаларга бўлиш — соф, изчил тарихий романлар ва фантазияга эрк берган тарихий романларга ажратиш шубҳасиз, шартли ҳисобланади. Уларнинг биринчисидаги хусусият иккинчисига қисман ўтиши ёки аксинча бўлиши ва ёки ҳар икки хусусият бир асарда баробар келиши холлари учраб туради. Дарҳақиқат, адабий фактлар шуни кўрсатиб турадики, мутлақо ёзувчи фантазиясиз умуман бадий асар, шу жумладан тарихий роман бўлмаганидек, тарихий фактларга, материалларга мутлақо мурожаат қилмаган тарихий роман ҳам йўқ ва бўлиши ҳам

мумкин эмас. Ҳамма гап тарихий роман муаллифи бу икки элементдан — тарихий факт ва фантазиядан, бадий тўқимадан моҳирлик билан фойдаланишига ва бадий асар тўқимасида улар таноибини, меъёрини сақлай билишига боғлиқ. Бу масалада тарихий роман муаллифи зиммасига алоҳида масъулият тушади. Агар умуман ёзувчи фантазияга истаганча эрк бериб, хоҳлаганча ва керак бўлганча бадий тўқималар яратиб, ўз асарини безаса, тарихий роман муаллифи бундай қилолмайди, у тарихий давр хусусиятлари, тарихий воқеа шароити билан маълум даражада чекланган, уларни ҳисобга олиб иш кўришга мажбурдир. Шундан тарихий романларда бадий тўқиманинг ўрни ва меъёри масаласи келиб чиқади.

Бадий тўқиманинг тарихий асардаги миқдори ва чегараси масаласини аниқ белгилаб бўлмайди. Лекин умумий қоида шуки, бадий тўқима тарихий ҳақиқатга, тарих мантикига зид тушмаслиги керак.

Маълумки, ҳаётда турлича қимматга ва аҳамиятга эга бўлган фактлар учрайди. Тарихда ҳам шундай. Жамият ҳаёти учун, тарих оқими учун характерли бўлмаган, кам аҳамиятли фактлар ва тарихни ташкил қилувчи, жамият ҳаётининг моҳиятини белгилаб берувчи фактлар. Мана шу иккинчи турли фактлар жиддий тарихий романлардаги бадий тўқима учун асос ҳисобланади. Тарихий романлар автор тарихий воқеаларни ўзича тўқиб чиқариши ёки тўқиб чиқазилган сохта воқеаларни тарих деб тақдим қилиши мутлақо мумкин эмас. Тарихнинг ўз темир қонуни ва бузилмас мантики бор. Ёзувчи ўз ишида тарихнинг мана шу мантиқидан, қонуниятидан четга чиқмаслиги керак, акс ҳолда асар ўз қиммати ва аҳамиятини йўқотади. Шундай қилиб, тарихий роман муаллифи бадий тўқимага, фантазияга, маълум даражада ҳуқуқи бўлса ҳам лекин фариштани шайтон, шайтонни фаришта қилиб кўрсатишга ҳаққи йўқ.

Ўзбек совет адабиётидаги тарихий романларга шу жиҳатдан назар ташласак, кўпчилик ёзувчилар бу проблемани муваффақиятли ҳал қилганларини кўраемиз. Масалан, Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романидаги Қаландар Қарноқий, Уста Темур Самарқандий, мавлоно Муҳиддин, унинг қизи Хуршида Бону, Салоҳиддин заргар в. б. ёзувчи фантазиясининг маҳсулоти сифатида ҳаётий чиққанлар. Ўз мазмуни ва моҳияти билан улар тарих мантикига зид бормайдилар, аксинча асар ғоявий-бадий йўналишига тўқислик, мукамаллик бағишлаб турадилар. Худди шундай бадий тўқимадан ўринли ва моҳирона фойдаланиб муваффақиятли бадий образлар яратишни Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романида ҳам кўраемиз.

Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи эса тарихий факт билан бадий тўқима нисбати — меъёри масаласини энг яхши ҳал

қилган асар сифатида тақдим қилиниши мумкин. Айтиш мумкинки, «Қутлуғ қон» асари бадий-ижоднинг ҳамма қонун-қоидаларига тўла риоя қилган ўзбек совет адабиётидаги тарихий романларнинг классик намунаси бўлиб қолди.

Адабиётимизда бадий тўқима ва тарихий факт масаласини бундай ижобий ҳал қилиниши баробарида баъзи камчиликлар, бу қоидадан баъзан четга чиқиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидаги Ҳасанали образи ҳаётий мазмундан, тарихий ҳаққониятдан маҳрум бадий тўқимадир.

Тарихий романларда бадий тўқима масаласига оид қонданнинг яна бир муҳим нуқтаси шуки, бадий тўқима тарих мантиқига, ҳаётий ҳақиқатга мос келишидан ташқари бадийлик қонуниятларига ҳам риоя қилиши шарт. Бадий асар воқеаларида табиийлик, тасвирда самимият, композицияда яхлитлик ва бутунлик бадийлик қонуниятининг муҳим элементлари: ҳисобланади. Ўзбек адабиётидаги баъзи тарихий романлар бадий тўқимасида бу масалалар муваффақиятли ҳал этилмайди. Масалан, Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» романининг бош қаҳрамонлари Ғуломжон билан Ҳаёт қишлоқда ҳавфли вазият туғилгач душманлардан қочиб қишлоқдан чиқар эканлар, кўп ҳам узоқлашмай, қишлоқ чегарасида хилват бир жойга дам олиш учун кўнадилар ва ҳамма нарсани унутиб, икковлон шеърхонлик қиладилар. Шу тахлитда фурсат қўлдан кетади ва орқадан қувиб келаётган душманлар уларни қўлга туширадилар. Натижада Ғуломжон калтак зарбидан ҳалок бўлади, Ҳаёт эса ўзини ўзи осиб ўлдиради. Роман воқеаларининг бундай табиий ва ишонарли бўлмаслиги (бевақт ва ўринсиз шеърхонлик) асар бадий тўқимасини сунъийлаштиради ва романининг умумий қимматига путур етказида.

Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романида композицион яхлитлик қонунининг, маълум даражада, бузилиши ҳолларини ҳам кўрамыз.

1415 йилда Ҳиротда рўй берган катта тарихий воқеа — салтанат эгаси Шоҳруҳга хуруфийлар ҳаракатининг раҳбарларидан Аҳмад Лурнинг суиқасд қилиш воқеаси билан бошланган роман бундан сўнг бадий тўқимага кенг ўрин беради ва унда ёзувчи фантазиясининг меваси бўлган бош қаҳрамон Нажмиддин Бухорий пайдо бўлади. Роман давомида «Меъмор» деб юритилган бу таланти санъаткор ва пешқадам мутафаккир билан реакцион ҳоким гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар, кураш ва конфликтлар, қаҳрамон бошига тушган кулфатлар, унинг аянчли тақдири романининг асосий мазмунини ташкил қиладди.

Шоҳруҳ саройидаги маъмурларнинг сон-саноксиз ситамлари, хусусан ўғли Низомиддиннинг қатл қилиниши машҳур

меъмор Нажмиддин Бухорийнинг жонжонидан ўтиб кетади ва ортиқ Ҳиротда истиқомат қилолмай, ховли-жойларини сотиб ўз она юрти Бухорога кўчиб кетишга қасд қилди. Романда Нажмиддин Бухорийнинг Бухорога қилган сафари XXIII бобда «Ҳайдалиш» сарлавҳаси билан бошланиб, XXXVII бобда «Бухоро» сарлавҳаси билан тугайди. Ун беш бобни ўз ичига олган бу сафар вақтида, шубҳасиз, анча муҳим воқеалар (Меъморга қарши Ҳирот саройида бошланган таъқибнинг сафар вақтида давом этиши сарой маъмурларининг топшириги билан жосус «Қораилон»нинг Меъмор пайига тушиши, ҳавф остида қолган Меъмор ҳаётини сафар вақтида хуруфийлар ҳаракатининг бошчиларидан Хорун бўзчи ва унинг дўстлари томонидан ҳимоя қилиб борилиши ва бошқа воқеалар) содир бўлади. Бу воқеалар Ҳиротда Меъмор ҳаётида рўй берган воқеаларнинг мантиқий давоми бўлиб, характерлар ривожини даъвоми роль ўйнайди ва роман композициясига органик сингиб кетади. Лекин шу сафар давомида Меъмор Қарши шаҳри атрофидаги «Хўжа Муборак» исми жойда сардоба қуришга киришиб кетади ва бу қурилиш романининг тўрт бобида, XXXII, XXXIII, XXXIV бобларида («Чўли бобо маскани», «Сардоба», «Муътадил иқлим», «Мовий гумбаз ичра яна бир гумбаз») тасвир қилинади. Умуман олганда бу бобларнинг маълум ғоявий нағрузкаси (Меъморнинг қурилишга муҳаббати, сардобага халқ эҳтиёжининг зўрлиги, сувга чанқоқлиги) бўлишига қарамай, бу боблар романдаги умумий сюжет динамикасини анча заифлаштиради, асосий воқеалар оқимидан маълум даражада четга чиқади. Бу ҳол эса роман композициясидаги бутунликнинг, яхлитликнинг бузилишига олиб келади.

Ёзувчи Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» романида ҳам шу тахлитдаги нуқсонларга — композицион паршонликка дуч келамиз. 1905 йил атрофларидаги халқнинг ҳаётини, курашларини ва революцион ҳаракатларини акс этдиришда тарих мантиқига, ҳаёт ҳақиқатига яши риоя қилган ёзувчи роман композициясини тузишда бадийлик қонуниятларига, нима учундир, етарли эътибор бермайди. Масалан, «Фуод Афандининг учирмаси» сарлавҳаси остида «Ҳожи хола» номи билан шўҳрат қозонган бир қиморбоз кизининг саргузаштлари баён қилинади. Мустақил бутун бир қисса тусини олган бу бобда Ҳожи холанинг қизлик вақтида қиморга бўй берилиши, қиморбоз эри қўлида кўрган азоблари, эрининг фожиали ўлими, ўзининг ҳажга жўнаши, Арабистонда бошидан кечган кулфатлар, Туркияда Фуод Афандининг фоҳишахонасига тушиб қолиши, у ердаги жирканч ҳаёти, минг тегирмонга тушиб, ун минг гўлоҳга ўт ёқиб «Ҳожи хола» бўлиб олган хотиннинг ўз юртига қайтиши ва «ўрганган кўнгил ўртанса қўймас» қабилда бу ерда ҳам ўз касбини давом эттириши ҳикоя қили-

нади. Романдаги «Малла тўн билан оқ салла ечилганда» боби ҳам шу қиссанинг давоми ҳисобланади. Унда Ҳожи холанинг «Оқ дўппи эшон» билан бирлашиб олиб, кўрсатган найранглари, қилган кирдикорлари баён этилган. Кўриниб турадики, ўз бошланишига, ўз хотимасига эга бўлган «Ҳожи хола қиссаси» мустақил сюжет чизғини ташкил қилади. У, романнинг асосий темасига кам алоқадор бўлиб, асар композициясида паришонлик, сустилик туғдиради. Умуман Мирзақалон Исмоилнинг «Фарғона тонг отгунча» романида гоёвий нагрукаси заиф эпизодлар («Шилпилдоқ», «Булоқ бошида» боблари ва бошқалар) анчагина борки, улар асарга

ортиқча юк бўлиб, унинг композицион бутунлигини бузади, бадий қимматига путур еткази.

Шундай қилиб, ўзбек адабиётидаги тарихий романлар бадий тўқимасида ҳаёт ҳақиқатига, тарих мантиқиға риюя қилиш бобида катта ютуқларни қўлга киритилган ва тарихни бадий образларда ҳаққоний жонлантиришда муҳим ижодий ютуқларга эришилган бўлса-да, бадий маҳоратнинг айрим масалаларида ҳали камчиликлар йўқ эмас. Тарихий романларда бадий тўқима, асарда унинг ўрни ва меъёри, бадийят қонунларига мослиги каби масалалар устида тинмай иш олиб бориш зарурияти сезилиб туради.

3. Тарихий шахслар тасвири масаласи

Адабиётимиздаги тарихий романларнинг диққатга сазовор муҳим хислатларидан бири уларнинг улғу тарихий шахслар қиёфасини — образини яратиш борасида эришган ижодий ғалабасидир. Маълумки, узоқ вақт тарихий шахсларнинг ҳаққоний ва тўлақонли образини чизиш, қиёфасини тиклаш масаласи тўғри изга тушолмай турди, бу борада ноаниқликлар, бир ёқламаликлар давом этиб келди. Адабиётда улар образи, баъзан, идеаллаштирилди, баъзан эса керагича баҳоланмай камситилди, схематизм таъсирида қолиб иш кўрилди. Ҳолбуки, улғу тарихий шахслар, ҳамма вақт, жуда мураккаб шароитда яшаб фаолиятда бўлганлар, ўз замонларининг оғир, тарихий проблемаларини ҳал қилиш йўлида мардонавор кураш олиб борганлар. Улар ҳаёти курашларга, драматик воқеаларга бой. Шунинг учун улғу тарихий шахслар ҳаётини тасвир қилганда сокин оқиб борувчи бир планли сюжет чизғи билан, бир рангдаги бўёқ билан қаноатланиб қолиш тўғри бўлмайди. Улғу тарихий шахслар ҳаёти доимо ҳаракатда, ўзгариш-юксалишда, фаолияти эса серқиррали, ранг-баранг бўлади. Шу жиҳатдан прозамиздаги тарихий романларга назар ташласак, зўр мамнуният билан, унда катта ижодий ютуқлар борлигини қайд қилишга тўғри келади. Ўзбек адабиётида маданиятими тарихининг уч улғу сиймоси ҳақида учта эпик полотно яратилди: Алишер Навоий, (Ойбек — «Навоий»), Улуғбек (Одил Ёқубов — «Улуғбек хазинаси») ва Заҳириддин Бобир (Пиримқул Қодиров — «Юлдузли тунлар» романлари). Бу романларнинг ҳаммаси учун характерли бўлган энг муҳим хусусият шуки, уларда XV ва XVI аср бошлари тарихий шароити тўлиқ ва ҳаққоний тасвир этилади ва шу тарихий шароитда яшаган бу улғу зотларнинг мураккаб, руҳий кечинмаларга, драматик воқеаларга бой ҳаёт йўли чизиб берилади. Бу романларда яратилган образлар ҳаракатда, курашда чиниқиб такомиллашиб,

ривожланиб борувчи динамикали образлардир. Бу образлар бир планли эмас, ўша тарихий давр арбоблари фаолиятига хос бўлган кўпқирралик, ранг-баранглик бу образларда ҳам акс этади. Бу хусусият халқ иши учун курашган ва бу курашда ҳамма воситалардан — бадий адабиётдан ҳам, илм-маданият соҳасидан ҳам, йирик давлат арбоби сифатида сиёсий фаолиятдан ҳам баробар фойдаланилган улғу Алишер Навоийга қандай тааллуқли бўлса, олим ва подшоҳ Улуғбекка, шунингдек, шоир ва подшоҳ Заҳириддин Бобирга ҳам шунчалик тааллуқлидир.

Одил Ёқубов романда Улуғбек образини одамлар бахти-саодати ҳақида қайғурувчи инсон, илм-маърифат йўлига бутун умрини бағишлаган машҳур олим ва давлат ишларини мамлакат ободонлиги ва халқ фаровонлиги йўлида ташкил қилишга ҳаракат қилган адолатпарвар ҳукмдор сифатида тасвирлайди.

Шоҳруҳнинг тўнғич ўғли Амур Темурнинг набираси Улуғбек 1410 йилда, Темур вафотидан беш йил кейин, ўз амакиваччаси Султон Халил ўрнига Мовароуннаҳр тахтига ўтирди. Улуғбек ҳукмронлиги узоқ давом этди. Қарийб қирқ йил подшоҳлик қилган ва бутун шахсий қобилятини ва катта давлат қудратини илм-маърифат ривожига йўлига сарф этган Улуғбек 1449 йил 25 октябрда реакционерлар қўлида қўғирчоқ бўлиб қолган ўз ўғли Абдуллатиф томонидан ўлдирилди.

Романда Улуғбек ҳаётининг сўнгги йилларига оид воқеалар тасвир қилинади. Роман воқеаси Улуғбекнинг Самарқандда, Оқсаройда талантли шоғирди Али Қўшчи билан учрашуви ва таҳликали кунлар бошланаётгани — «Мовароуннаҳр осмонида қора булутлар тўпланаётгани» ва баъзи эҳтиёт чораларини кўриш тўғрисидаги сўхбат билан бошланиб, Улуғбек ҳалокатидан сўнг у қолдирган хазинани — китобларини мустаҳкам ғорга беркитгандан сўнг, Али Қўшчини Мовароуннаҳрни

тарк этиб чиқиб кетиши билан тугайди. Романда тасвир қилинган Улуғбекнинг сўнгги кунлари босиб келаётган фожиядан дарак бериб турар эди. Роман конфликт икки қарама-қарши кучлар ўртасида майдонга келган кескин кураш зами-нида тугилади. Бир томонда Улуғбек бош бўлган жамиятнинг илғор, прогрессив куч-лари — Али Қушчи, Қозизода Румий, Мирам Чалабий, Мансур Коший, Қаландар Қарноқий ва унинг севгилиси Хуршида Бону, Уста Темур Самарқандий ва бошқа-лар, иккинчи томонда Абдуллатиф, Хўжа Аҳрор Валий, Шайх Низомиддин Хомуш, Хўжа Салоҳиддин заргар, Мавлоно Му-ҳиддин ва бошқалар. Булар воситасида икки турли принцип, икки турли дунё-қараш, эскилик, қоқоқлик, мутаассиблик билан илғор тенденциялар ўртасида кураш боради. Ҳамма гап шундаки, Улуғбекнинг бутун эзгу ниятлари билан ўша давр иж-тимоий тузуми ўртасида муросасиз зид-дият, тубсиз қарама-қаршилик ётар эди. Улуғбек фожиаси шунда эдики, феодал тузуми ҳукмронлик қилиб турган бир ша-роитда амалга ошиши мумкин бўлмаган мақсадларни у ўз олдига қўйган ва шу олийжаноб ниятлар учун кураш олиб бо-рар эди. Бу нарса, айниқса, Улуғбекнинг ҳукмдор ҳуқуқи, давлат бурчи тўғрисидаги ўй-фикрларида аён кўриниб туради.

Улуғбек ўзи яшаб турган давр ҳодиса-ларини чуқур таҳлил қилиб, тарих, жамият, унда шахснинг ҳуқуқи ва ўрни каби ижти-моий-фалсафий масалалар устида фикр юритар экан, «бошидаги тожин, тагидаги тахтни илму фунун учун даркор» деб ҳи-соблайди ва ўз давлатини илм-маърифат манфаатларига бўйсундирмоқчи бўла-ди. Маълум даражада утопик характер касб этувчи бу кураш ва интилиш қуйи-даги сўзларда ифода этилади.

«Али Қушчи ўйлайдики, Мирзо Улуғ-бек, саятанат талашмасдан тожу тахтни шахзодаларга бериб, илму идрок йўлига ўтса бас, шахзодалар уни ўз ҳолига қўя-дилар, суюкли ишинг билан шуғуллан, деб расадхона ва мадрасаларнинг дарвозала-рини очиб берадилар. Ҳайҳот! Агарчи фо-ний олам юмушлари Али Қушчи ўйлаган-дай осон бўлганида Мирзо Улуғбек бу бевафо ҳокимиятни қачонлар тарк этиб, ўзини суюкли ишига бағишламас эрдими? Бошидаги тож, тагидаги тахт илми фунун учун даркор эканини тушунмаганида, бу совуқ кошонани, гуноҳи азимга ботиб қол-ган бу ҳарам, шон-шухрат ва мансаб иш-қида ҳеч бир разолатдан тоймаган бу амирлар, сарқору саройбонлар, хурофот ва таассуф ботқоғига ботган дин пешвола-ридан юз ўгириб, суюкли талаботини ора-сига, маърифат даргоҳига кетмас эрди-ми?». (Одил Ёқубов — «Улуғбек хазинаси», Ташкент, 1974, 24-бет).

Мирзо Улуғбекнинг ўтмишдаги Беруний, Форобий, Ибн Сино ва шунинг сингари ал-ломалардан фарқи шундаки, бу алломалар ўз улуғ мақсадлари йўлида ҳукмдорлар-дан умид қилиб, адашдилар, Улуғбек

бўлса ўз ҳокимиятини ўша улуғ йўлга со-ламан деб адашди. Афсуски, замоннинг ўзгартириш, тарих оқимини янги изга со-лиш алоҳида кишилар қўлида эмас эди.

Форобийнинг «идеал жамият», Ибн Синонинг адолатли подшоҳ тўғрисидаги таълимотлари изидан борган ва дунёқара-ши илғор Шарқ фалсафаси руҳида шакл-ланган Улуғбекнинг фожиаси чуқур тари-хий илдизга эга эди. Худди шундай тари-хий замин романинг иккинчи қаҳрамони Али Қушчида сезилмайди. Али Қушчи XV аср жамиятига хос қарама-қаршиликларни ўзида акс эттирувчи жонли шахс бўлишдан кўра кўпроқ автор идеяларининг тимсолига айланиб қолган.

Улуғбек образини романда ўтмиш ал-ломаларининг бири сингари гавдаланиб туриши, шубҳасиз, ёзувчининг катта ижо-дий ютуғи ҳисобланади. Тарихий шахслар фаолиятини худди шундай мураккаб тари-хий шароит фонида тасвир этиш бошқа тарихий романда — Пиримқул Қодиров-нинг «Юлдузли тунлар» романида ҳам кў-риниб туради. Агар «Улуғбек хазинаси» романида шоҳлик ва олимлик бурчи проблемаси ёзувчи диққат марказида тур-ган бўлса, «Юлдузли тунлар» романида шоҳлик ва шoirлик масаласи биринчи ўринга чиқади.

«Юлдузли тунлар» романида бош қаҳ-рамон талантили шоир ва йирик давлат арбоби Заҳрирдин Муҳаммад Бобир бўлиб, унинг бутун ҳаёт йўли романда акс этади. Бобирнинг пароканда бўлиб, еми-рилиб бораётган Темур давлатини тиклаш тараддудида Фаргона водийсида олиб борган курашларидан тортиб, Афғонистон ва Ҳиндистон томонларда буюк империя ташкил қилгунча бўлган салкам қирқ йил-лик фаолияти роман мазмунини ташкил қилади. Роман воқеаси 1494 йил ёзида Андижон яқинидаги Қувада оддий деҳқон йигити Тоҳир билан унинг севгилиси Рўбия ўртасида бўлиб ўтган самимий муносабат-лар тасвири билан бошланиб, Бобирнинг 1530 йилда Ҳиндистонда, Агра шаҳрида вафот этиши билан тугайди.

Авалло шуни айтиш керакки, Пирим-қул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» ро-мани тарихий биографик характердаги асар бўлиб, турли хил манбалардан фой-даланиш асосида ёзилгандир, унда доку-ментализм устунлик қилиб туради. Маъ-лумки, Бобир ҳақида бизгача биографик, илмий-тарихий, адабий-тарихий характер-даги бой маълумотлар етиб келган. Бу қимматли материаллар ёзувчи томонидан чуқур ва кенг кўламда ўрганилган. Ёзув-чи, айни замонда, тарихчи сифатида ҳам иш кўриб, уларни катта меҳнат ва маҳор-рат билан бадий қилиб қолган. Нати-жада тарихий жиҳатдан ишонарли, манти-қий жиҳатдан асосланган бадий асар майдонга келган. Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романини катта илмий қимматга эга бўлган тарихий манба си-фатида ҳам қараш ва фойдаланиш мум-кин.

«Юлдузли тунлар» романининг бу бosh хусусияти ундаги образларни ҳам тарихан ҳаққоний чиқишини, чуқур мазмундор ва ҳаётий бўлишини таъмин этган. Роман образлари ҳақидаги бу мулоҳаза, биринчи навбатда, унинг бosh қаҳрамони Заҳирдин Бобирга тааллуқлидир.

Бобир тўғрисида ёзилган ҳар қандай асарга эпиграф қилиб қўйса арзийдиган унинг бир байт шеъри бор:

Бори элга яхшилик қилғилки, мундин
яхши йўқ,

Ким дегайлар даҳр аро қолди
фалондин яхшилик.

Дунёда («даҳр аро») яхшилик билан ном чиқариш зарурлиги ҳақида Бобир бошқа шеърларида ҳам сўзлайди. Юқоридаги байтни ёзувчи Пиримқул Қодиров ҳам ўз романида келтиради. Шундай қилиб романда Бобир образи ёзувчи томонидан тарихий ҳақиқатга мос равишда, энг гўзал инсоний фазилатларга эга бўлган улуг ва олийжаноб шахс сифатида тасвир қилинади. Ёзувчи романда Бобир образини чизар экан, уни «кўчки боскан булоқ» қа ўхшатади. Бу оригинал ва табиий гўзал ўхшатишнинг маъноси шуки, булоқ ҳақиқатан ҳам қудратли ва теран илдизли бўлса, уни ҳеч қандай тоғ кўчкиси яқсон қила олмайди, у бир ерда кўчки тагида қолса, албатта иккинчи ердан кўз очиб чиқади. Қудратли табиий талантга эга бўлган Бобир ҳам худди шундай, кўчки босган булоқни ёки янги ўзан ахтариб, қирғоқдан тошиб чиққан дарёни эслатади. Романдаги «Тошган дарё ўзан излайди», «Қайта кўз очган булоқ» сарлавҳали бобларда шу мазмун ифода қилинади ва Бобирнинг фавқуллода таланти, тиниб-тинчимас характери гавдаланиб туради.

Бобир бутун ҳаётида пароканда ўлкаларни бирлаштириш, мамлакатда тинчлик ўрнатиш, халқнинг осойишта тирикчилигини таъмин этиш учун кураш олиб борди. Бобир марказлашган маърифатли давлат тузишни истар эди. Унинг Ҳиндистонга боришдан мақсади ҳам шу эди: «Мен Ҳиндга борсам, уни талаб келиш учун эмас, балки умр бўйи интилиб етиша олмаган орзуларимни ўша ерда рўёбга чиқариш учун бормоқчиман — дер эди. Бобир ўз дўстларига ва давом этарди — қудратли бир давлат тузиб, пароканда ўлкаларни бирлаштириш умидидаман» (Пиримқул Қодиров — «Юлдузли тунлар», «Шарқ юлдузи», 1978, №7, 146-бет).

Бобир талантли ва буюк ҳинд халқига, унинг кўҳна маданиятига зўр ҳурмат ва эҳтиром билан қараган. У Ҳинд тупроғига қадам қўйиши билан чиқарган биринчи буйруғи ҳиндлар урфу одатига ҳурмат билан қараш, маданий ёдгорликларини эҳтиётлик билан асраш тўғрисида эди. Бобир таъкидлаб уқдирар эди: «Ҳинднинг қадимий маданиятини Беруний қанчалик улуглаб ёзганини билурсиз. Бу элда истеъдод ва салоҳият конлари ҳозир ҳам беададдир» («Шарқ юлдузи», 1978, № 7, 178-бет). Бобир маданий ҳаётни ривож-

лантиришга алоҳида эътибор бергани, унинг қуйидаги сўзларидан равшан кўришиб туради: «Самарқанду ва Ҳиротда инқирозга юз тутган маданиятни биз энди Ҳинд маданиятига қўшиб юксалтира олсак... Шунинг ҳаммаси биздин ному нишон бўлиб авлодлар хотирасида қолмасмикин?» («Шарқ юлдузи», 1978, №7, 179-бет). Бобирнинг бу маданий программаси тарихий факт эди. Бу тарихий ҳақиқатни ҳинд халқининг улуг фарзанди Жавоҳарлаъл Неру ҳам ўзининг машхур асари «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» китобида алоҳида таъкидлаб кўрсатиб ўтади:

«Бобир ёқимли ва жозибадор шахс, Уйғониш даврининг ғайратли ва тадбиркор типик ҳукмдори эди. У санъат, адабиётни севар, умуман турмушдан лаззатланар эди. Унинг набираси Акбар эса яна ҳам ёқимлироқ ва жозибадорроқ шахс бўлиб, яна кўпроқ мусбат фазилатларга эга эди.

Афгонлардан маданиятда анча илгари кетган ва анча юқори савияда бўлган мўғуллар (Бобир ва унинг авлодлари кўзда тутилади Ф. К.) Ҳиндистон тараққиётига яна ҳам кўпроқ таъсир кўрсатдилар» (Джавахарлаъл Неру — Открытие Индии. Перевод с английского. Москва, 1955, стр. 272).

Жавоҳарлаъл Нерунинг Бобир ва Бобир даври ҳақидаги бу сўзлари муносабати билан роман номидаги «тунлар» сўзига кичик бир изоҳ бериш ўринлига ўхшайди. Неру асарида ва умуман кейинги замон илмида «Уйғониш даври» деб атаётган Навоий ва Бобирлар даврини тарихимизнинг қора саҳифаси — «тун» деб таърифлаш унча ҳам тўғри бўлмаса керак. Навоий ва Бобирлар санъат ва илм осмонининг ёруғ юлдузлари эдилар.

Бобирнинг халқ бахти, мамлакат иқболи ва маданият равнақи ҳақидаги олижаноб интилишлари унинг поэзиясида яна ҳам равшанроқ намоён бўлади. Ёзувчи Бобирнинг пок табиатли инсон, юксак иродали давлат арбоби сифатида тасвир қилиши баробарида зўр истеъдодли шоир сифатида ҳам кўрсатади. «Юлдузли тунлар» романида Бобир поэзиясининг кўп намуналари келтирилган. Улар Бобир ҳаёт йўлининг турли боқичларидаги шоир аҳволи руҳиясини, кайфиятини ифода этишлари баробарида, Бобирнинг дунёқарашига, ижтимоий-фалсафий, ахлоқий масалалардаги ўй-фикрларига оид бой материалларни ўз ичига олади. Классик поэзиямизнинг улкан вакили бўлган Бобир шеърлари унинг чуқур ва ранг-баранг маънавий дунёсининг ойнаси бўлиши билан бирга бугунги китобхонларга ҳам зўр эстетик завқ бағишловчи нодир санъат намуналаридир.

«Юлдузли тунлар» романида Бобир образи ички қарама-қаршиликларга эга бўлган кўп планли образ сифатида гавдаланади. Бобир — шоир, Бобир — подшоҳ, маълум даражада, бир-бирига зид принциплар заминидан майдонга келадилар,

шаклландилар. Тақдир Бобирни подшоҳлик тахтига ўтказди, табиат инъом этган табиий талант эса уни шоирлик даражасига кўтарди. Ҳолбуки, тожу тахт ўткинчи, бевафо, шоирлик бахти эса азалий, умрибоқий эди. Буни Бобир ўша тарихий шароитда борган сари чуқурроқ ҳис этди, воқеалар содир бўлган сари бирин-кетин жанглар, ғалабалар, мағлубиятлар, ватанжудоликлар бошга тушган сари буни аниқроқ англади. Қисмат насиб этган тождорлик Бобир бахтсизлигини, унинг фожиасини ташкил қилар эди. Буни Бобир яхши ҳис этди, унинг тушунчасида ўзгариш рўй бериб, у подшоҳликдан воз кечишга қарор қилди: «Ҳа, мен подшоҳмен — бутун бало шунда, — дер эди у ва давом этарди. — Неки хатолик, неки гуноҳ қилган бўлсам, ҳаммасининг бирламчи сабаби — менинг подшоҳлигимдир» («Шарқ юлдузи», 1978, №7, 204-бет).

Бобирнинг буюклиги шунда эдики, у ҳаёт оқимини, тарих ҳукмини ўзгартирмақчи бўлди, ўша тарихий шароитда амалга ошиши мумкин бўлмаган мақсад учун курашди. Эгоизм, манфаатпарастлик асосларига қурилган феодал давлат системасини — подшоҳлиқни бошқа принципларга — адолат принципларига бўйинсундирмоқчи, халқ манфаатига хизмат қилдирмоқчи бўлди. Бу шубҳасиз, ўтмишнинг ҳамма улуғ гуманистларига хос бўлган буюк ва олийжаноб мақсад эди, лекин бу мақсад феодал жамияти шароитида мутлақо амалга ошмайдиган утопия бўлиб, улуғ қалбнинг ачиқ ва беомон адашиши ҳисобланар эди.

Подшоҳлик гирдобиди яшаб, у билан олишиб, таҳликали ҳаёт кечириб иккинчи тарихий роман — «Улуғбек хазинаси» романининг қаҳрамони учун ҳам характерли. «Юлдузли тунлар» романида шоҳ билан шоир, «Улуғбек хазинаси»да эса шоҳ билан олим драмаси берилади. Кейинги романда конфликт олимнинг ҳалокати билан ечилган бўлса, аввалги романда шоирнинг подшоҳликдан воз кечиши ва ижоддан нажот ахтариш билан якунланади.

Бобир образиди бу ўзгариш — метаморфоза романда ёзувчи томонидан мантиқий ниҳоясига етказилади. Тожу тахт бевафолигини англаган Бобир умрининг охирига келиб, ўз ихтиёри билан тожу тахтни тарк этиб, бутун умидини яратган асарларига боғлайди, абадиятни ижоддан ахтаради:

«Тожу тахт бевафолигини кўпдан бери сезиб юрибмен. Менга вафо қилса, фақат ёзган асарларим вафо қилмоғи мумкин. Ватанимга ўзим қайтолмасам ҳам, асарларим қайтмоғи мумкин» («Шарқ юлдузи», 1978, №7, 202-бет). Бу сўзлардаги улуғ санъаткорнинг ўз асарлари тақдири ҳақидаги башорати бизнинг кунларимизда ўзини тўлиқ оқлади.

Бу айтилганлардан шу хулоса чиқадики, «Юлдузли тунлар» романининг бош қаҳрамони Заҳириддин Бобир тарихий ҳақиқатга мос равишда бутун мураккаблиги,

қарама-қаршилиги билан, фожиали тақдир билан ҳаққоний тасвир этилган. Бу билан ёзувчи ўз бадиий асариди Бобир ҳақида илмий адабиётда бўлган тортишувларга, баъзан бир ёқлама, тенденциоз баён қилинган фикрларга барҳам бериб, Бобирнинг ўтмишдаги улуғ арбоблардан бири сифатида баҳолаш масаласини ҳал қилиб берди, дейиш мумкин.

«Юлдузли тунлар» романида XV аср охири, XVI аср бошларида яшаб фаолият кўрсатган яна бир қатор тарихий сиймослар образига дуч келамиз. Улардан машҳурлари Алишер Навоий, Биноий, Хондамир, Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхонлардир.

Алишер Навоий ва Биноий муносабатлари масаласи бир вақтлар илмий адабиётда ҳам, бадиий адабиётда ҳам бир қадар мунозараларга, тортишувларга сабаб бўлган эди. Уларни бир-бирига зид фигуралар сифатида баҳолашда ўша давр шароити, ўша даврдаги илмий фикрнинг, бадиий тафаккурнинг йўналиши катта роль ўйнаган бўлиши керак. Ёзувчи Пиримқул Қодиров ўз романида бу масалага янгича позициядан туриб ёндашди ва Навоий-Биноий муносабатлари масаласини ўтмишдаги икки улуғ ижодкор ҳамкорлиги тарзида ҳал этди. Биноий ўзининг Алишер Навоийга бўлган муносабати тўғрисида баҳс очиб Бобирга айтади:

«Менинг Алишер Навоийга эҳтиромим чексиз. Фақир у зотнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлган пайтларимни эсласам юрагим эзилур» («Шарқ юлдузи», 1978, №5, 156-бет).

Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатлари масаласида ҳам ёзувчи илмда майдонга келган энг сўнги янгиларга, ютуқларга суяниб иш кўради. Ёзувчи келтирган янги фактлардан кўриниб турадики, Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатлар бошдан-оёқ бир турли эмас, унинг доғли, кўнгилсиз томонлари бўлгани каби, бу тарихнинг, баъзан ёруғ саҳифалари ҳам бўлган. Хондамир билан Бобир ўртасида Ҳиротда Алишер Навоий истиқоматгоҳи «Унсия»да бўлган бир суҳбат вақтида Хондамир тилидан романдан келтирилган қуйидаги эпизод характерли:

Воқтиқи, Алишер Навоий ўз «Ҳамса»ларини тугатгач, унинг бир нусхасини Ҳусайн Бойқарога тортиқ қилдилар. Султон Бойқаро «Ҳамса»ни ўқиб чиқиб Алишер Навоийни саройга таклиф этдилар ва бутун аёнлар қошида уни катта ижодий ғалаба билан табриқладилар. Султоннинг яхши кўрган бебаҳо бир оқ отлари бўлар эди, мироҳўрга: «Ушал отни келтиринг!» деб буюрдилар. Сўнг Алишер Навоийга ўгирилиб айтдилар: «Энди сиз шеърятда менга устоз-пирсиз, мен сизга мурид бўлмоқчиман». Алишер Навоий хижолат билан дедиларким: «Ҳазратим, Сиз подшоҳдурсиз, сизга менинг мурид бўлмоғим даркор». Шу аснода оқ отни олтин анжомлари билан келтирдилар. Султон кулиб туриб, Алишер Навоийдан сўрдиларким:

«Агар муридликни ихтиёр қилсангиз, айтингчи, мурид пирнинг амрини бажо келтириши керакми, йўқми?» Алишер Навоий тасдиқ ишорасини қилдилар. Шунда Султон амр этдилар: «Қани бўлмаса отга мининг!» Навоий ҳазратлари ноилож отга миндилар. Сарой аҳли «энди нима бўларкин», деб нафасларини ичларига ютиб сукутга кетдилар. Султон Хусайн отнинг жиловидан олиб, етаклаб ҳовлини айлана бошладилар. Ҳамма ҳайрон қолди. Шунда Султон Хусайн Алишер Навоийга мурожаат қилиб айтдиларки: «Туркий тилда биринчи бўлиб ёзган улуғ «Ҳамса»нгиз учун ҳар қандай одам сизга жиловдор мурид бўлса арзийди». Сарой аҳли бу сўзини эшитиб, Султон Хусайн ҳимматининг улуғлигига лол қолдилар.

Бу эпизодда Султон Хусайннинг Алишер Навоий даҳосига бўлган ҳурмати яхши акс этади. Умуман адабиётшунослиқда узоқ вақт ҳукмронлик қилиб келган шохни шоирга қарши қўйиш тенденцияси — «Шоҳ ва шоир» концепцияси, ҳозир энди, маълум даражада эскирган, ислоҳга муҳтож. Лекин шуни ҳам унутмаслик керакки, Султон Хусайн билан Алишер Навоий муносабатлари масаласи буржуа шарқшунослари талқин қилганидек, болаликдан бошланган дўстлик, мактабдошлик охиригача силлиқ, осойишта қадрдонлик тусида кечмаган. Ҳирот саройидаги Мажиддин каби реакционерларнинг уюштирган фитналари, иғволари, душманлик ҳаракатлари натижасида, айрим вақтларда, шох билан шоир ўртасида жиддий тўқнашувлар юз берган, ихтилофлар майдонга келган, шоир баъзан четга суриб ҳам қўйилган. Шундай қилиб, Султон Хусайн ва Алишер Навоий муносабатлари масаласини ҳаракатда, ўзгаришда, турли шароитда турлича тус олиб борган масала сифатида қараш керак бўлади. Султон Хусайн ва Алишер Навоий муносабатлари масаласи алоҳида проблема бўлиб, бу масаланинг тарихи ва этаплари билан шуғулланиш шубҳасиз, роман вазифасига кирмайди.

Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романида гавдаланган тарихий шахсларнинг яна бири Шайбонийхондир. Шайбонийхон Дашти Қипчоқдан Моваруннаҳр ерларига бостириб кирган кўчманчи ҳарбий аристократиянинг сардори бўлган. Тарихдан маълумки, бу ҳарбий юришнинг асосий мақсади бой ҳаётга, кўҳна тарихий традицияларга эга бўлган маҳсулдор мамлакатни ғорат қилиш — талаш эди. Романда Шайбонийхон юришлари шу таҳлилда тасвир қилинади. Шайбонийхонга ва унинг кўшин бошлиқларига тажовузкорлик, зўравонлик, қўпол куч воситасида ўз мақсади йўлида ҳамма-ни пайхон ва ғорат қилиш характерлидир.

Ёзувчи Шайбонийхон қиёфасини атрофлича чизиб беради. У лашкарбоши сифатида дағал ҳарбий куч тимсолидир. Давлат арбоби сифатида эса сиёсатни ишга солади, мақсади йўлида ҳар қандай

дипломатик найранглар билан жирканч усуллардан қайтмайди. У ўзини дин ҳомийси сифатида кўрсатишга интилади, гўё кайфу сафога берилиб, диний тақводорликни оёқ ости қилган Темурийларни жазолаш мақсадида юрганини қайта-қайта таъкидлайди. Лекин ўзи айш-ишратдан, фахш ҳаётдан парҳез қилмайди. У қайси вилоятни забт этса, қайси шаҳарни ишғол қилса, у ерларни ғорат қилиб бўлгандан сўнг, шу ернинг гўзал хотин-қизларига, биринчи бўлиб, чанг солади, ошиқлик даъвоси билан шеърый мактублар йўллайди. Романда Шайбонийхоннинг сурбетларча хотинбозлик қилишини кўрсатувчи қатор фактлар келтирилади. Шайбонийхон Самарқандни 1500 йилда истило қилганда Самарқанд ҳокими Султон Али Мирзонинг онаси Зухрабегимни ўз ҳарамига олади.

Бобир олти ой давом этган қамалдан сўнг Самарқандни ташлаб чиқишга мажбур бўлган вақтда Шайбонийхон сулх шартларидан бири қилиб Бобирнинг опаси Хонзодабегимни хотинликка сўрайди. У Хонзодабегимга ғойибона ошиқ бўлиб, одатига кўра, унга атаб бир байт шеър ёзди:

Сифатингни эшитиб зор ўлдим,
Ишқинг илкига гирифтор ўлдим.

Худди шундай Тошкентни забт этганда Шайбонийхон Тошкент ҳокими Маҳмудхоннинг ўн олти ёшли қизи Мўғулхонимни зўрлик билан хотинликка олган эди. Шайбонийхон Ҳирот шаҳрини эгаллаганда ҳам ўз одатига содиқ қолди. Ҳирот ҳокими Музаффар Мирзонинг (Султон Хусайн ўғли) йигирма ёшли суюкли хотини Қоракўз бегимга ошиқлик даъвоси билан шеър юборди ва уни хотинликка сўради. Бу романда келтирилган фактлар Шайбонийхоннинг на қадар фахш ҳаёт кечирганини кўрсатишга етарли. Шайбонийхоннинг романда чизилган бу қиёфаси тарихий шахс Шайбонийхонни ўзида тўғри акс этдиради ва фаолиятининг моҳиятини ҳаққоний очиб беради. Бу ҳақиқатни тарихий манбалар ҳам кўрсатиб туради. Манбалардан маълумки, Шайбонийхон 1507 йилда Хуросонга кириб Ҳирот шаҳрини ишғол қилганда шаҳар аҳолисига хитобан қўйидаги бир байт шеър билан мурожаат қилган эди:

Қозу, қазю, кўзю, қийз керак,
Эй мардумони Ҳирий барчангиз керак.

Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романида тарихий шахслар образи, умуман олганда, реал, тарихий ҳақиқатга мувофиқ равишда чизилган. Бу хулоса шубҳасиз, романнинг бош қаҳрамони Бобирга ҳам тааллуқли. Лекин Бобир образи билан боғлиқ бўлган бир нуқтани қайд этмай ўтиб бўлмайди. Роман композициясида Бобир фаолиятининг ҳамма этапларини — Мовароуннаҳр — Афғонистон — Ҳиндистон қамраб олиниши, шубҳасиз, образ бутунлигини, тўлаллигини таъмин этиш учун керак. Бу этапларнинг

биронтасининг тушиб қолиши образда кемтикликни келтириб чиқариши мумкин. Лекин, гап шундаки, бу этаплар ичида келтирилган айрим деталларни, иккинчи даражали эпизодларни тушириб қолдириш ҳам мумкин эди. Шу йўл билан, автор роман композициясида, ҳозир кўзга ташла-

ниб турган ёйиқликдан, воқеалардаги парижонликдан қўтулган бўлар эди. Шунга қарамай, «Юлдузли тунлар» романини «Меъмор», «Улуғбек хазинаси» қаторида прозамизнинг тарихий тематика соҳасидаги сўнгги жиддий ютуғи деб қараш керак бўлади.

4. Тарихий романларда тил ва услуб масалалари

Тарихий романларда тил ва услуб масалалари алоҳида аҳамият касб этади. Чунки роман воқеаси содир бўлаётган тарихий давр колоритини сақлаш, персонаж ва характерларни ўша давр шароитига мос қилиб чизиш ва бошқалар шубҳасиз, асар тилига ва ёзувчи услубига боғлиқдир.

Тарихий романлар тили роман темасига қараб турлича таркиб топади. Роман темаси яқин ўтмишдан олинган бўлса («Қутлуғ қон», «Фарғона тонг отгунча»), у ҳолда роман ҳозирги замон адабий тилида ёзилиши, персонажлар ҳам ҳозирги замон тилида сўзлашиши мумкин. Агар роман темаси узоқ ўтмишдан олинган бўлса («Меъмор», «Улуғбек хазинаси», «Юлдузли тунлар»), персонажлар ўша замон тилида сўзлашиши шарт, акс ҳолда тарихий колорит бузилади. Бу ўринда тарихий роман муаллифи икки турли хавфдан сақланиши керак. Биринчиси, тарихий колоритни бераман, деб тилдаги эскиликка берилиб кетиш, ҳозирги замон адабий тилидан тамоман узилиб қолиш, архаизм қули бўлиб қолиш, иккинчиси, архаизмдан қочаман деб, тамоман ҳозирги замон тилига ўтиб кетиш, тарихий колорит масаласини эсдан чиқазиб қўйиш. Демак, тарихий романлар муаллифи тил масаласида архаизм билан тарихий колорит масаласини ижодий туйғу билан сезишлари ва улар ўртасидаги меъёрни ҳис қила олишлари керак. Бу масалада биздаги тарихий романлар яхши традицияга эга. Абдулла Қодирийдан бошланган архаизм билан тарихий колорит меъёрини сақлашдаги муваффақиятли ижодий тажриба Ойбек орқали Одил Ёқубов, Мирмуҳсин ва Пиримқул Қодировларда давом этиб келмоқда. Узоқ ўтмиш ҳаётини XV—XVI асрлар даври ҳаётини тасвир қилишга бағишланган бу кейинги уч роман тилда, хусусан персонажлар тилида тарихий колоритни жуда яхши сақлайди. Бу романларнинг ҳаммасида ҳам персонажлар тили ўша тарихий давр руҳини эса тушириб туриши баробарида ҳозирги замон китобхонидан узилиб ҳам қолмайди. Масалан, «Улуғбек хазинаси»да Улуғбек билан Али Қўшни ўртасидаги суҳбатдан қуйидаги сўзларни эслайлик:

« Бор тилагимни боя айтдим, ман ўзимнинг чин бойлигим деб, тожу тахтни эмас, илм-маърифат йўлида қилган хизматларимни, тўплаган илм хазинасини би-

лурмен. Бу бебаҳо хазинанинг тақдири сенинг қўлингдур, Али. Бу хазина буткул Мовароуннаҳр, эҳтимолки буткул башариятнинг бойлигидир. Мабодо ҳақ таоло банди ожизни салтанатдан мосуво қилиб, элда хурофотки авжга минса... Бу хазинани бўлғуси авлодлар учун асраб қолмоқ сенинг гарданингдур» (Одил Ёқубов. «Улуғбек хазинаси», Тошкент, 1974, 19-бет). Умуман, ҳозирги замон адабий тилида ёзилган бу сўзларда тарихий колорит меъёри яхши сақланган. «Банди ожиз», «салтанатдан мосуво» («салтанатдан жудо бўлиш») каби иборалар, айрим феъл формаларнинг эски тури («биламан» эмас «билурмен») роман тилининг XV аср шароитига яқинлаштирадиган элементлардандир. Бундай тилда тарихий колоритни меъёрида уринли сақлашни бошқа романлардан ҳам истаганча келтириш мумкин.

Пиримқул Қодиров «Юлдузли тунлар» романида узоқ давом этган жудодикдан сўнг Бобирнинг ўз опаси Хонзода бегим билан учрашиш эпизодини беради. Афғонистоннинг Қундуз шаҳрида рўй берган бу учрашувда Бобирнинг рафиқаси Моҳим бегим ва уч ёшли ўғли Ҳумоюн ҳам иштирок этадилар. Бобир, Хонзода бегим ва Моҳим бегим ўртасида бўлиб ўтган беҳад чиройли суҳбат улар табиатидаги нафосатни, характерларидаги улуғворликни кўрсатишдан ташқари тарихий колоритни англаш, сезиш жиҳатидан ҳам ниҳоятда муҳимдир. Ёзувчи ҳикоя қилади:

«Хонзода бегим келинларига яна бир қараб олди-да, кейин Бобирга шўх назар ташлади:

— Тоъе сизга энди кулиб боқибди, амирзодам! Ўзингизга бунчалик муносиб маликани қандай учратдингиз? Моҳим бегим, қаерликсиз?

— Хуросонлик, ҳазрат бегим.

Моҳим бегим Бобирга: «Боғ кўча деворидан гул ташлаганимни айтиб мени уялтириб қўймаган яна!» дегандек илтимоскорона қараб олди. Бобир унинг бу қарашидаги маънони сезиб, завқли жилмайдди. Сўнг Моҳим бегимнинг Ҳусайн Бойқарога қариндошлиги борлигини, оталари бундан тўрт йил бурун Бадиуззамон Мирзо билан чиқишолмай Ғазнага келиб қолишганини опасига айтиб берди. Бобир Моҳимнинг ота ва оғаларини Ғазнадан Қобулга таклиф қилган, кейин бу ерда Моҳим билан кўришиб унга уйланган эди.

— Ҳирот билан Мурғоб оралиғида Ҳазрати Жом деган шаҳар бор, кўрган-мисиз? — сўради Бобир опасидан.

— Кўрганман. Улуғ шоир Аҳмади Жомийнинг номларига қўйилган.

— Бегимнинг она авлодлари ана ўшал Ҳазрат Жомийга хеш эканлар. Устоз Абдурахмон Жомийга ҳамшаҳар эканлар.

Бобир ҳазиломуз кулиб қўшиб қўйди:

— Бегимнинг ўзлари ҳам шундай шеърпарвару шоиршуносларки, Жомий билан Навоийнинг барча ғазалларини ёд билурлар. Аммо биз шеър ёзсақ мунаққидлик қилиб нуқсини кўрсатурлар.

Моҳим эрининг ҳазилига ҳазил билан жавоб берди:

— Мунаққид бўлмаи иложим йўқ, чунки ҳазратим менинг таърифимда кўп муболаға қилурлар.

Хонзода бегим эр-хотиннинг ҳазилкашлигидан завқланиб кулди:

— Лекин таърифингизда қанча муболаға қилсалар ҳам оз!

— Миннатдормен, ҳазрат бегим! — деб, Моҳим энди ҳаяжонли товуш билан гапирди. — Мен сизнинг жасоратингизни, фидойилигингизни ҳазратимдин эшитиб, ўзингизни кўриш орзусида эдим. Танграмга шуқур, бугун шу орзум рўёбга чиқди. Ҳазрат бегим, мен сизни афсонавий бир малика деб ўйлар эдим. Бироқ ўзингизни кўрдим-у, сиздаги меҳригиё афсонавий маликаларда ҳам бўлмас, деб ўйладим! Энди уйимизнинг пешгоҳи ҳам, кўнглимизнинг тўри ҳам сизники!» («Шарқ юлдузи», 1978, № 6, 136-бет).

Бу сатрларни ўқиган китобхон ўзини роман персонажлари олиб бораётган суҳбат доирасида, шу воқеа содир бўлаётган узоқ ўтмиш шароитида ҳис қиладики, бу ёзувчининг тарихий колоритчи сақлашдаги катта ижодий ютуғидир.

«— Жайхун доимо лойқа оқади, биз шу сув билан Халачга етиб оламиз, ўғлим». Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романидан олинган бу сўзларда географик атамалар («Жайхун», «Халач») тилдаги тарихий колорит учун хизмат қилади.

Романдаги тарихий колоритни фақат персонажлар тилидагина эмас, балки автор тилида ҳам юзага келтириш мумкин. Пиримқул Қодиров «Юлдузли тунлар» романида Ҳиротнинг «Боғи Сафид»ида Музаффар мирзо томонидан Бобир шарафига берилган зиёфатни шундай тасвирлайди:

«Боғу Сафидда Музаффар мирзо Бобир шарафига катта зиёфат берди. Ҳиротнинг энг зўр пазандалари тайёрлаган ғизол (қийим) кабоблари, иштаҳа очувчи нордон очарлар, моҳича номи билан машҳур бўлган ўта нозик хуштаъм суюқ ошлар Музаффар мирзо меҳмони билан ўтирган тиллақори кўшкнинг оқориги қаватиға кетма-кет олиб чиқилмоқда эди» («Шарқ юлдузи», 1978, №6, 109-бет). Кўриниб турадики, автор воқеанинг ўша давр шароитида ўтаётганини кўрсатиш учун, ўша замонга хос овқат турларини

Ҳирот саройига хос «тиллақорий кўшлар»ни тилга олади. Бу парча автор тилига ҳам тарихий колоритнинг таъсир қилишини кўрсатиб туради. Автор тилининг бу хусусияти ўз-ўзидан автор услуби масаласига келиб боғланади.

Тарихий романлар ўзига хос услубда ўша тарихий давр тақозо қилган тасвир воситаларида ёзиладилар. Ҳамма тарихий романларда бадий тўқима билан бир қаторда тарихий экскурслар, маббалардан олинган аниқ, конкрет маълумотлар, тарихий шахслар ҳаётига оид деталлар келтирилади. Бундай тарих билан бадий тўқиманинг ёнма-ён келиши, шубҳасиз, муаллиф услубида маълум из қолдиради, бадий тўқима таркибида тарих қўлланкаси акс этиб туради. Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи, асосан, бадий тўқима заминида туғилган бўлса-да бош қаҳрамон меъмор фаолияти XV аср тарихий воқеалари фонида кечади, воқеа давомида Шохрӯх, Улуғбек, Лутфий ва бошқа тарихий шахслар пайдо бўлади, ҳатто ёзувчи тарихий ҳодисалар баёнига бағишланган бутун боблар (XIII боб, — «Тарихга бир назар») яратади. Тарихий романлар муаллифининг бундай тарих билан боғланганлиги унинг услубида аниқлик, фантазияга жуда ҳам эрк бермаслик, романтик парвоздан сақланиш хусусиятларини келтириб чиқаради. «Улуғбек хазинаси», «Юлдузли тунлар» каби бутунисича тарихий воқеаларни объект қилиб олган биографик романлар услубида эса бу хусусиятлар бутун кучи ва тўлаллиги билан сақланади.

Тарихий романлар услубига хос бўлган яна бир муҳим хусусият уларда этнографик материаллар катта ўрин туттишидир. Тарихий шароит колоритини этнографик деталарсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Халқнинг урфу одатлари, расм-русумлари, тўй-маъракалари, базм-томошалари, маиший ҳаёт буюмлари, ҳатто кийим-кечаклари ҳам тарихий воқеа тасвирининг реаллигини, ҳаққонийлигини таъмин этиш учун муҳимдир. Бу жиҳатдан ёзувчи Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи алоҳида диққатга сазовор. Романда меъморчилик асбоблари, материаллари тасвиридан тортиб халқнинг ҳаётига оид эпизодлар — равоч сайли, сардоба қурилиши, халқ ҳашари, қурилиш тугаши шарафига уюштирилган зиёфат, халқ бахшиларининг қўшиқ кечалари ва бошқалар романда алоҳида маҳорат билан тасвир қилинган.

Романларда портрет, пейзаж чизиш ҳам тарихий колоритни сақлаш учун хизмат қилади. Масалан, «Улуғбек хазинаси»да Самарқанднинг куз манзараси шундай чизилди: «Самарқанд боғлари нафис қизил — қирмизи рангга бўялиб, илиқ куз офтобиде майин товланиб, эркаланиб ётарди... Ҳар куни бу маҳалда қовун-тарзуз ортилган четан араваларда деҳқонлар ўтар, эшакларига сават-сават новвот ранг ўшам ортган боғбонлар, қип-қизил ёнган чойнакдай-чойнакдай енорлар, нашвати нок-

лар солинган тоғораларни бошларига қўйган йигитлар бозор томон шошилишар, сурув-сурув қўйлар, гоҳида эса кўнғироқларини жангир-жунгур қилиб туя карвонлари ўтиб қоларди...» (Одил Ёқубов — «Улуғбек хазинаси», Тошкент, 1974, 31-бет). Бу парчадаги ёзувчи севиб таърифлаган «новот ранг узум», «чойнакдай-чойнакдай анорлар», «нашвати ноклар» Самарқанднинг фаровонлиги, мўлк-кўл файзли куз фаслидан дарак бериб турса, «четан аравалар», «сават ортилган эшаклар», «бошларига тоғора қўйган йигитлар», «сурув-сурув қўйлар», «кўнғироқларини жангир-жунгур қилган туя карвонлари» ўша узоқ ўтмишнинг характерли белгилари сифатида XV аср ҳаётини эсга туширади. Кўриниб турадики, пейзаж адабий асарнинг гоёвий-бадий йўналиши билан боғлиқ бўлган эстетик категория сифатида, ҳамма вақт, асарда маълум гоёвий нагрузкага эга бўлади, шу жумладан, тарихий романларда ҳам воқеа содир бўлаётган шароит руҳи, мазмуни маълум даражада, пейзажларда акс этиб туради.

Тарихий романларнинг муҳим таркибий элементларидан яна бири портрет чизиш маҳорати масаласидир. Портрет чизиш ёзувчидан катта бадий талантни ва чуқур психологик билимни талаб этади. Чунки романда содир бўлаётган воқеа мазмуни, романинг йўналиши, персонажларнинг кайфияти, психологияси персонаж қиёфасида ўз изини қолдиради. Маълумки, киши қиёфаси унинг ички дунёсидаги ҳолатни ойнадек акс эттиради. Бу ҳақиқатни тарихий романларда чизилган портретларда ҳам очиқ кўриш мумкин. Масалан, «Улуғбек хазинаси» романидаги умумий фожиали атмосфера ёзувчи Одил Ёқубовнинг роман бошларида чизган Улуғбек портретида сезилиб туради:

«Устод (Улуғбек) кўзлари ярим юмук бошини эгиб, хаёлга толиб ўтирарди. Унинг чўзинчоқ қорамағиз юзи сўлгин, кенг пешонаси ва қийғир бурнининг икки ёнидаги ажинлари куюқлашган, зотан, бутун вужудида, катта ялпоқ кафларини тиззасига ҳорғингина ташлаб ўтиришида чуқур изтироб, изҳор этиш қийин бўлган теран бир мунг бор эди» (Одил Ёқубов — «Улуғбек хазинаси», Тошкент, 1974, 10-бет). Босиб келаётган фожиянинг садолари бу сатрлардан эшитилиб туради. Зотан катта полотноли эпик асарнинг ҳар бир деталда, шу жумладан персонаж портретида ҳам асарнинг умумий руҳини, асар оқимидаги умумий оҳангини таъкидлаб бориш, шу йўл билан китобхонни бир бутун таассурот таъсирида ушлаб туриш фақат катта санаъаткорларгагина насиб этадиган ижодий маҳоратдир. Юқорида келтирилган Улуғбек портрети тасвирида ёзувчининг шундай фавқуллодда жозибадор ижодий маҳорати намоён бўлган.

Ана шундай хусусиятларга эга бўлган портретга Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романида ҳам дуч келамиз. Турмуш аччиқ-чучукларини тортган, ҳоким гуруҳ жафола-

ри остида қадди букилган, суйган халқининг оғир қисматини кўравериш юракбағри эзилган Нажмиддин Бухорий қариган чоғларида ниҳоятда дилгир ва парижонхотир эди:

«Юз ёшлардан ошиб, мункиллаб қолган меъмор Нажмиддин Бухорий ҳассасига таяниб Бухоро кўчаларида юрарди. Юзини қоплаган соқол-мўйлаби, кўзлари устига ўсиб тушган бароқ қошлари оппоқ оқарган, тарам-тарам суюқлардан иборат кўкраги ҳам мадраса оби ғишти каби сарғиш эди. Бошида эски малла ранг салла, устида кўкси очик оқ кўйлак-лозим, оёғида кавиш...» (Мирмуҳсин — «Меъмор», Тошкент, 1975, 368-бет).

Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романида унинг портрет мастери эканини яққол кўрсатиб турадиган тамоман бошқа руҳдаги, бошқача характердаги портрет тасвири ҳам бор. Ёзувчи XV асрнинг машҳур шоири Лутфий портретини чизар экан, унинг қиёфасини шеърятини каби ёрқин, қудратли ва ёқимли қилиб кўрсатади:

« У (Лутфий — Ф. К.) Ҳирот яқинидаги Деҳи канор қишлоғида туғилиб машҳур сўфий мавлоно Шаҳобиддин Хиббонидан тасаввуф таълимини олганини, «Маликул калом» деган табаррук унвонга мушарраф, Шайх Саъдий, Ҳўжа Ҳофизлар қаторида турадиган айниқса туркий забон пур эътибор одам экани ҳаммага маълум эди. Эллик ёшларга борган, баланд бўйли, ориқ, қорамағиз, қошлари куюк, қирра бурунли мулойим ва ҳозиржавоб бу шоир тезда оғиздан-оғизга тушиб кетган. Узи инсон сифатида ҳам камтарин, барчага бараварлиги билан шуҳрат толган эди. Ҳамма вақт оппоқ саллани чиройли ўраб, соқол-мўйлаблари текисланган, кийимлари бегард, озода юрарди (Мирмуҳсин — «Меъмор» Тошкент, 1975, 142-бет).

Маълумки, тарихий манбаларда Лутфий ҳақида айниқса, унинг ташқи қиёфаси, хулқ-атвори ҳақида маълумот сақланган эмас. Биринчи мартаба, ёзувчи Мирмуҳсин тасаввурида гавдаланган шоир образи фактик заминга эга бўлмаса ҳам, у тарих мантиқига тўғри келади, шоир ижодидидаги умумий тенденциялар билан ҳамоҳанг тушади. Шунинг учун, ёзувчи Мирмуҳсин фантазиясида туғилган Лутфий образи мўътабар адабий манба сифатида китобхон эсида қолади ва бундан кейинги ижодий ишлар учун объектив вазифасини ўтайди.

* * *

Ўзбек совет прозасида тарихий тематика масаласида ясалган шу обзордан, бу соҳада кейинги даврларда яратилган романлар, улар ҳақида баён қилинган фикрлардан кўриниб турадики, прозамиз тарихий темаларни ишлаш соҳасида мисли кўрилмаган ютуқларни қўлга киритди ва таҳсинга сазовор ижодий маҳоратни намоён этди. Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романларини рус тилига таржима қилиниши ва Иттифоқ китобхонлари томонидан қизғин

кутиб олиниши шуни кўрсатиб туради. Эндиликда ўзбек адабиётидаги тарихий романлар жаҳон адабиётидаги тарихий романларнинг энг яхши намуналари билан бўй ўлчаша оладилар. Улар тарих билан, жамиятнинг кечмиш ҳаёти билан боғлиқ бўлган муҳим ижтимоий-сиёсий ва фалсафий проблемаларни ўзларида кўтариб чиқадилар ва уларни энг илғор ижодий-эстетик позицияларидан туриб ҳал қилиб берадилар.

Тарихий романларнинг яна бир муҳим фазилати шундаки, улар тарих илмини жуда муҳим бир нуқтада тўлдирадилар, бойи-тадилар. Тарихий роман тарих илми эмас, албатта. Лекин тарихий роман бадий асар сифатида ўтмишни конкрет шахслар орқали, жонли лавҳаларда, кишилар фаолиятида кўрсатиб беради. Тарихий романларда тарихда баён қилинадиган алоҳида воқеалар, эпизодлардан ташқари кишиларнинг ҳаёти, уларнинг кечинмалари, кайфиятлари, психологик ҳолатлари ҳам гавдаланиб туради. Тарих илми кечмиш ҳаёт қонуниятларини бергани ҳолда, тарихий романлар шу қонуниятларни яққол

кўрсатиб турувчи жонли шахсларни, улар фаолиятини гавдалантириб берадилар. Шу маънода тарихий романлар тарих илмига қараганда кенгроқ мазмунни аниқроқ ва конкретроқ формада ифода этадилар.

Ҳозирги прозамизда узоқ ўтмиш тематикаси устунлик қилади. XV—XVI асрлар ҳаётига бағишланган, учта забардаст ёзувчимиз учта роман яратди. Лекин бу тематиканинг энг шарафли ва муқаддас саҳифалари ҳам бор. Бу ўринда биз яқин ўтмишимиздаги революцион-озодлик ҳаракатларини, уларнинг унутилмас афсонавий қаҳрамонлари фаолиятини, Туркистонда Совет ҳокимиятини барпо этиш ва уни мустаҳкамлаш йўлида кураш олиб борган фидойилар ҳаётини, ниҳоят, санъат, адабиётининг битмас-туганмас объекти бўлиб турган Улуғ Ватан уруши даври фидокорликларини кўзда тутамиз. Ўз талантлари ва меҳнатлари билан ижодий камолот манзилига етиб олган ёзувчиларимизнинг бу шарафли темаларда ҳам адабиёт хазинамиз мулки бўлиб қоладиган юксак асарлар яратишларига ишонамиз.

НАСРДАГИ ИЛК ҚАДАМЛАР

Ҳикоя жанрининг бугунги аҳволи ва унинг истиқболи ҳақида баъзи танқидчиларнинг ташвишланиб фикр юритганларига кўп бўлгани йўқ. Шундан сўнг оз фурсат ичида урушдан кейинги йилларда туғилган, бугун эса адабиётимизнинг кенжа авлоди сифатида тилга олинаётган ёшларнинг республика матбуотида бир қанча ҳикоялари, айримларининг биринчи тўпламлари эълон қилинди. Тоҳир Малик, Мурод Муҳаммаддўст, Мамадали Маҳмудов, Зоҳир Аълам, Қамчибек Кенжа, Эркин Аъзамов, Мирзоҳид Мирзараҳимов, Нодир Норматов, Алишер Ибодинов, Сотволди Ражабов, Шаҳодат Исахонова, Тоғай Мурод сингари умидли ёшлар шулар сирасига киради. Масаланинг яна бир муҳим томони шундаки, бу ёшлардан айримларининг асарлари адабий танқидчиликнинг баҳс-мунозараларига сабаб бўлмоқда. Бу эса бугунги адабий жараённинг, хусусан кичик прозанинг тараққиётига ёшларнинг ҳам маълум таъсири борлигидан далолат беради.

Ёшлар ўз асарларида замонамиз кишиларининг ўйлари, орзу-умидлари, ёш авлоднинг интилиши ва жасоратини ўз имкониятлари қадар акс эттирмоқдалар. Ёшлар китобхон қалбига кириб бора оладиган қаҳрамон яратишга, унинг руҳий оламини чуқур ва мукамал кўрсатишга интилоқдалар.

Мазкур ёш авлод совет адабиёти ва ўзбек совет адабиёти насрда тўплаган бой тажрибани қўл билан ўрганган ҳолда катта санъаткорлар аъналарини давом эттирмоқда. Ўз-ўзидан мавжуд аъналарни

давом эттириш қандай содир бўлаяпти ва бу ҳол нималарда кўринади, деган савол туғилади. Назаримизда аъна бу адабиётда мавжуд бўлган нарсаларни тасвир этилиб келаётган мавзунини келган жойидан давом эттиришигина эмас. Аксинча атоқли санъаткорлар яратган катта адабиётга озгина бўлса ҳам янгилик олиб кириш, уни янги қаҳрамон, янги ҳаёт тасвири билан бойитиш, ўзига хос услубни ярата олишдир.

Шу нуқтаи назардан Тоҳир Маликнинг «Улоқ» («Залварли одимлар», Ҳикоялар ва очерклар, Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 йил.), Қамчибек Кенжанинг «Балиқ ови» («Шарқ юлдузи» 1978 йил, №1), Сотволди Ражабовнинг «Ака» («Ўзбекистон маданияти», 1978 йил, 20 январь.), Нодир Норматовнинг «Ёзнинг сўнги кунлари» (Кўҳитанг ҳикоялари, Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 йил) ҳикояларини кўздан кечирсак фикр юритаётган ёшлар прозасида кўпгина ижобий фазилатларни кўришимиз мумкин.

Тоҳир Малик «Улоқ» ҳикоясида Урта Осиё халқларига хос бўлган халқ ҳаётининг бир кўринишини тасвирлайди. Ҳикояда баён қилинишича, ўзининг машҳур улоқчилиги билан шуҳрат қозонган, бир вақтлар йигитларнинг сардори бўлиб ҳамisha маррага улоқни биринчи бўлиб олиб келган чавандоз кўр Махсумнинг ички дунёси, кечинмалари, ҳаёт ҳақидаги ўйлари ишонарли баён қилинади. Унинг шогирди Ҳомидбек улоқда ошиқ бўлган қизига яхши кўриниш, унинг эътиборини қозониш ҳамда совриндор бўлиш учун устозининг бетига

камчи тортади. Шу билан бу муқаддас ҳисобланган ўйинга хиёнат қилади. Аслида Ҳомидбекка улоқдан келадиган мукофот ҳам, даромад ҳам керак эмас эди. Фақат унга шухрат лозим эди.

Ҳомидбек мукофотни аслида чинакам ғолиб бўлган кўр Махсумнинг уйига элтиб беришнинг сабаби ҳам ана шунда. Муаллифнинг муваффақияти шундаки, у воқеаларни ўз истагига қараб эмас, ҳаётнинг оқимиغا қараб тасвирлайди. Устозига хиёнат қилаётган Ҳомидбекни қоралаб, лаънатламайди. Воқеаларни ҳаққонли, рўй-рост баён қилади-ю, ҳукмини эса ўқувчига ҳавола қилади...

Қамчибек Кенжанинг «Балиқ ови» ҳикоясида қишлоқда яшаб бошлиқларга хушомад қилишга ўрганиб қолган отанинг аянчли фожиаси ҳикоя қилинади. Эрта баҳорда балиқ егиси келган мудирнинг нафсини қондириш Бўронбекка қимматга тушади. Балиқ овига борган ўғли баҳорнинг муздай сувидан шамоллаб, оламдан ўтади. Ёзувчи отанинг фожиаси орқали қишлоқча «мўмин-қобил»ликни, лаганбардорликни қаттиқ қоралайди. Асар гоёси ўқувчи қалбига таъсир этадиган, уни ҳаяжонга соладиган даражада бадий ифодаланган. Ёзувчи ҳикоя қаҳрамони Бўронбек характери ни табиий ва ишонарли тарзда чиза олган.

Нодир Норматов «Ёзнинг сўнги кунлари» ҳикоясида ўзи яхши ўрганган кишилар ва ҳаёт воқеаларини куюнчақлик билан тасвирлайди. Узоқ йиллар ўқитувчилик қилган, Улуғ Ватан урушининг аёвсиз жангларида иштирок этган Гаффор ака пешонасидаги осколка қолдиги таъсирида кўзи хиралашиб кўп нарсаларни илғаб ололмай қолади. Аиниқса, география ўқитувчисининг бу аҳволга тушиши яна ҳам оғирроқ. Пенсияга чиқай деса, ёши етмайди. Уруш йилларидаги ҳужжатларнинг кўпига «ғалаба!» деган сўзни эшитиб, махорка ўрашиб чекиб юборишган. Лекин унинг коммунистик жамаиятга эътиқоди муқаддас, туйғулари мусаффо ва беғубор. Шунинг учун ҳам ўрнини ёш муаллимга бериб хат ташувчи бўлиб ишлаб юради. Энди ёшлигидаги ёру биродарлари билан гурунг қилиб ўтмишни эслашга ҳам вақт топади. Сўраганларга дардини тўкиб ўтирмайди. Аксинча: «— Биласиз, билим унча катта эмас. Уқийлмай урушга кетдик. Болачақа ташвиши билан денг, зўрға техникумни битириб...» деганича ўзини айбдор ҳисоблайди. Гаффор аканинг ҳикоя сўнгидаги драматик ҳолати ўқувчи қалбини ларзага келтиради. Қандайдир йўллар билан чап бериб урушга бормаи қолган Ҳамро бобо: «— Уруш бўлиши мумкин. Шунинг учун экиб йиғиб ётибмиз. Ана ўшанда қаҳатчилик бўлишини кўринг. Бир ғалвир буғдой учун диркилламаси ҳам кўйинга киради, укам»,— деб мақтанади. Бу гапларни чол шу қадар лоқайдлик билан айтадики, Гаффор ака назарида у шунчаки бир худбин эмас, уруш йилларида вафот этган рафиқасининг қотилига ўхшаб кетади. Урушнинг даҳшатларини кўрган инсон бу гапларни ҳазм қилолмайди, бир ҳамла би-

лан Ҳамро бобони ерга йиқитади. Афсуски, Гаффор ака ҳаракатини ҳамма тўғри тушунавермайди. Айримлар уни руҳий касаллик оқибати деб билишади. Ёзувчи мана шу лоқайдларга нисбатан ҳам китобхоннинг ғазаб ва нафратини уйғота олади. Асар қаҳрамонларини табиий ва жонли ёрқин бўёқларда тасвирлашга эриша олгани ёш ёзувчининг муваффақияти ҳисобланади. Назаримизда мана шунинг ўзи ижодий изланишларнинг самарасидир. Бугунги ёш прозаиклар ижодидаги муҳим хусусиятлардан яна бири уларнинг индивидуал услубга эга бўлишга, ўзига яқин бўлган мавзунинг ёритишга, ўзлари яхши билган ҳаёт ҳодисаларини тасвирлашга интилаётганликларида намоён бўлади.

Эркин Аъзамов ҳикояларида қаҳрамон психологиясини, руҳий ҳолатларини очиш, воқеаларни контраст ҳолда тасвирлашга интилиш сезилади.

Нодир Норматов кўпинча тоғликлар ҳаёти, улар характерининг ўзига хос тасвирини кўрсатишни ҳикояларига асосий мавзу қилиб олади.

Қамчибек Кенжанинг ҳикояларида эса деҳқон ҳаёти, унинг дарди, ташвишлари, қувончи, соддалиги алоҳида бир жозоба билан баён қилинади. Кескин драматик тўқнашувлар тасвирини беришга ва шу орқали деҳқон турмушини ақс эттиришга, унинг ички дунёсини очишга ҳаракат қилади. Бу эса асарга асос қилиб олинган ҳаётни ва муаммоларни ёрқин кўрсатишда етакчи омил бўлади.

Мирзохид Мирзараҳимов ҳикоялари бир қарашда кўзга чалинмайдиган «майда» воқеаларни лирик планда тасвирлаши билан ажралиб туради.

Тоғай Мурод эса ҳикояларини қаҳрамоннинг ўйлари ва ички кечинмаларини лирик-романтик йўсинда ифодалаш асосига қўради. У воқеаларни қаҳрамон ҳолатига кўчиради. Ички туғён билан ҳолатнинг бирикмаси натижасида баён қилинаётган воқеа китобхонни ўзига тортиб олади. Унинг «Момо» деб аталган кичкинагина ҳикояси бу жиҳатдан ҳарактерлидир. Ҳикояда тасвирланишича урушга кетган ўғлининг ўлимига ишонмаган Момо фарзандига бўлган бир олам соғинч билан яшайди. Ёзувчи ана шу соғинччи, Момо қалбига чўкиб қолган армонли туйғуларни унинг ўзига сўзлатади. Момо ҳам ҳиссиётларини жуда таъсирли, самимий, айна вақтда оғир бир тарзда китобхонга тўқади:

«Ўғлим!..

Ҳаста қалби ўртаниб, ёлбориб шу сўзни яна айтмоқчи бўлдилар-у, нафаслари етмади-да... Лаблари пичирлади-ю, овозлари чиқмади-да... Бор кучини йиғиб, талпиниб, ўғлининг пойига бағрини босдилар. Елкаларини силкитиб, силкитиб, унсиз... Момо ўз ўғлини бағрига босиб, пешонасидан, кулдиргичларидан ўпмоқчилар... афсус, ёдгорлик баланд экан... бутун тамаси титраётган момомизнинг кўзлари қуруқ, ёш йўқ. Ажабо, кўз ёшлар адо бўлдимикин. Момомизнинг... эҳтимол... сўнги мақтубнинг келганига ям ўттиз йил бўлди, ахир... кутилма-

ганда момомизнинг нурсиз кўзларидан бир ам ёш оқди...».

Бундай табиий услуб ёш ёзувчининг қатор асарларига бўриб кўринади.

Кейинги пайтларда Ҳайриддин Султэновнинг бу жанрдаги изланишлари ҳам ўқувчиларни ўзига жалб қила бошлади. Унинг «Тўқнашув», «Чайладаги тўрт киши» ҳикояларини бугунги ёшлар прозасининг яхши намуналари каторига қўйиш мумкин.

«Тўқнашув» ҳикоясида дунёнинг ажойиботларидан беҳабар бўлган норасида гўдак қалби илк бор ёзулик билан рўбарў келади. Боғча болаларини ҳайвонот боғига олиб борган тарбиячи уларни боғчадагидек эплаб тартибга сололмайди. Негаки, болалар ўзга бир оламни кўраётган, тасаввурига сиғмаган воқеаларни кузатаётган эди. Улар жўжаларни бамайлихотир илоннинг олдига ташлаётган аёлнинг ҳаракатидан ҳайратга тушади. Болалар қалбида илк бор ҳаёт ҳақида ўйлаш, уларнинг ўзлари тузиб, эртақлардан эшитиб, ҳаёлан гавадлантириб олган олами, унинг кўриниши тўғрисида бир-бирига ўхшамас қарама-қарши фикрлар пайдо бўлади. Уларнинг тасаввурига жўжаларнинг қиронини келтирган ёзулик тимсоли бўлган илон қандайдир ангилмас куч қаршисида яксон бўлиши лозим эди. Афсуски, уларнинг кўз олдида шундай воқеа содир бўлмапти. Шунинг учун ҳам улар ёзулик тимсолини ўзлари тошбўрон қилиб йўқотмоқчи бўлдилар. Хуллас ҳикоя ана шундай драматик кечинмалар орқали ривожланиб боради. Бу эса, китобхонни ҳаёлга толдиради. Унинг қалбида қандайдир кайфият ҳосил қилади. Ҳайриддин «Чайладаги тўрт киши» ҳикоясида ҳам ижодкор сифатида ўзлигини кўрсатиб, эсда қоладиган характерлар яратган. Афсуски ана шу характерлар заминда ётган асар ғояси, ёзувчи нияти тўла англашилмай қолган.

Ёш ижодкор Алишер Ибодиновнинг «Бир томчи ёш» ҳикояси ўзининг таъсир кучи, табиийлиги, фикрнинг аниқлиги, ҳаётий кузатишларнинг нозиклиги билан ажралиб туради.

Ҳикоя воқеалари қалблар тўқнашуви асосида кечади. Оилани муҳаббат билан севадиган, оламни, кенгликни, хуллас гўзалликни нозик ҳис қиладиган Маъсуманинг қалби энг аввало мол-дунё, бойлик орқасидан қувиб, инсоний гўзал туйғуларни унутган эри Ражаббойнинг ҳатти-харакати билан юзма-юз келади. Қаламқаш қалблар ўртасида содир бўлган бу руҳий тўқнашувни жозибали тил ва чиройлик тасвирларда акс эттиришга ҳаракат қилган.

Хуллас бугунги ёшлар прозасида бир қатор муҳим тенденциялар кўзга ташланади. Бу кўпроқ ҳаётни теран кўрсатишда, мукамал характерлар яратишга интилишда куринаётир. Тўғри, бу фазилатлар фақат ёшлар ижодигагина эмас, балки бугунги ўзбек прозасига хос бўлган етакчи белгилар ҳисобланади. Лекин ёшларнинг кўпчилиги ҳар бир асарда ҳаёт ҳақиқатларини умумлаштиришга, ўз индивидуал қиёфасини кўр-

сатишга интилаётгани қувончлидир. Бу ҳолат эса, шубҳасиз, уларни янада яхшироқ асар яратишга, халқ ҳаётини қуқурроқ ўрганишга даъват этади.

Гуманистик туйғуларни эъзозлаш инсоний меҳр-оқибатни, муҳаббатни бадий ифода этиш ёшлар ижодига хос бўлган ижобий хусусиятлардир. Одатда, кўпчилик ёшлар муҳаббат деганда севгини тушунишар, аксарият ошиқ йигитнинг кечинмаларини тасвирлашга, маъшуканинг ширин орзуларини ҳикоя қилишга мойиллик билдирар эдилар. Тўғри бу ҳам зарур. Лекин гуманизмнинг бошқа жуда кўп ва янада чуқурроқ томонлари борки, уларни тасвирлаш бадий адабиётнинг ҳақиша муҳим бурчи бўлиб келган. Шу жиҳатдан ҳам ёшларнинг изланишлари эътиборга лойиқдир.

Мирзохид Мирзараҳимовнинг «Оқ булутлар», Қамчибек Кенжанинг «Илинж», Нодир Норматовнинг «Ҳуштаклар» номли ҳикояларида ана шу маънодаги севги — инсоннинг инсонга бўлган муҳаббати, меҳри, ўзига хос тарзда бадий ифодасини топган.

Кейинги пайтда ёшларнинг биринчи ҳикоя ва шеърий мажмуалари юзасидан бўлган фикр олишувларда ўртага ташланаётган хилма-хил мулоҳазалар адабий ҳаракатчиликнинг ривожига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Шу ўринда Ўзбекистон Ёзувчилар союзи томонидан юқорида номлари зикр этилган айрим ёшларнинг биринчи китоблари юзасидан уюштирилган (1978 йил, 26 февраль) муҳокамани эслаб ўтиш жоиздир. Мазкур муҳокамада танқидчи Норбой Худойберганов Қамчибек Кенжанинг «Соҳилда» ҳикояси ҳақида мулоҳаза юритиб, ундаги қизнинг ҳаракатларини ҳаёсизликдан иборат деб талқин қилди ва асарда илгари сурилаётган ёзувчи мақсадини нотўғри баҳолади. Худди шундай фикрни «Яшил барг» ҳикоялар тўплами ҳақида мулоҳаза юритган Тўлабой Рўзиев «Изланиш мевалари» номли тақризда ҳам илгари суради. Тақризчи «Соҳилда» ҳикояси ҳақидаги фикрларини шундай баён қилади. «Унда ёшлар қалбидаги нозик кечинмалар тасвирланади. Ёзувчи бадан тарбияси ишларига маҳлиё бўлиб, бир оз ҳаё, ибод деган нарсалардан йироқлашиб қолган, чўмилиш пайтида таниш йигитнинг гаплари, хатти-ҳаракатларидан туйғуларни уйғона бошлаган, ўз-ўзини англай бошлаган қиз образини чизади. Шу йўл билан муаллиф ҳаётимизда учраб турадиган айрим беҳаё қизларни қоралагандай бўлади».

Афсуски, бу ерда танқидчи Норбой Худойберганов ҳам, тақризчи Тўлабой Рўзиев ҳам ҳикоядан чиқадиган маънони, ёзувчининг мақсади ва ниятини яхши англаб ололмаган. Ҳикояда беҳаё қиз ҳақида гап йўқ. Аксинча яхши тарбия кўрган, эркин ўсган, кўнглида кири йўқ шўх қизнинг руҳиятида севги билан бирга уйғонаётган нозик бир ҳиссиётнинг намоён бўлиши чиройли акс эттирилган. Биз «Соҳилда» ҳикоясини нуқсонсиз, етук ҳикоялардан бири деб ҳисоблаётганимиз йўқ. Бу ерда гап асарни тўғри таҳлил қилиш, ёзувчининг

мақсадини тўла тушуниб етиш устида кета-
япти.

Ёшлар асарларини кўздан кечириш жа-
раёнда уларда ҳали ҳаётий тажрибанинг
камлиги ва бадий маҳоратнинг етишмас-
лиги билан боғлиқ бўлган бир қанча нуқ-
сонлар учрайди.

Эркин Аъзамовнинг «Шайтончалар кў-
часи» ҳикоясида болаликнинг ширин дам-
лари қизиқарли деталлар воситасида тас-
вирланган. Лекин ортиқча тафсилотларнинг
кўплиги, воқеалар баённинг чўзилиб ке-
тиши асарнинг бадий тақомилига салбий
таъсир этган. Ёки Мирзохид Мирзараҳи-
мовнинг «Қадр» ҳикоясини олайлик. Ҳикоя-
да тасвирланишича айрим ношуд раҳбар-
ларнинг айби билан кўпгина нотўғри иш-
лар қилинган, яна қанча ишлар эътибордан
четда қоляпти. Ҳикоя қаҳрамони Қодир-
жон қалбида ана шу лоқайдликка қарши
исён пайдо бўлади. Лекин буларга қарши
кураш фаолият билан эмас, колхоздан бош
олиб кетиш, «Қўмир ташисам ҳам шаҳар-
да яшайман», деган ният билан ниҳоясига
етади. Асарнинг ечимида эса «исёнкор»
фаолияти янада жўнлашиб кетади. Кол-
хоздан кетиш ниятида ариза ёзиб идорага
борган Қодиржон янги партокмни кўриши
билан ўз ниятидан қайтади. Уша куниеқ
улар қачонлардан буён очилмай ётган
клубга боришади. Клубни ишга тушириша-
ди. Эртасига «Ўтган кунлар» киноси қўйи-
ладиган бўлади. Қодиржон ойиси ва рафи-
қасини олиб кинога келади. Хуллас ишлар
юришиб кетади. Бундай жўн тасвир албат-
та ёш ёзувчининг ҳаётидаги зиддиятларни
бадий ифода этишга маҳорати етишмас-
лиги натижасидир. Турмушимизда учрай-
диган қарама-қаршиликларни шу хилда
осонгина ҳал қилиб ўқувчини ишонтириб
бўлмайди.

Бугунги ёшлар ижодида насиҳатгўйлик-
дан иборат ўта жўн асарларни топиш қи-
йин бўлиб қолди. Лекин ҳикоянинг умумий
руҳига сингиб кетган дидактик форма тур-
ли кўринишда намоён бўлаяпти. Нодир
Норматовнинг «Аёл овози», Мирзохид
Мирзараҳимовнинг «Қовун сайли», Қамчи-
бек Кенжанин «Аёл» ҳикоялари шу сира-
га киради. Улар силлиқ, равон, ўқишли
ёзилган. Тасвирлар, диалоглар жойида.
Ҳатто эсда қоладиган деталлар ҳам бор.
Лекин уларда ёзувчининг айтадиган гапи
омонат. Унинг замирида насиҳат ва ўғит-
нинг кўриниши шундай сезилиб турибди.
«Аёл овози»да касал бўлиб қолган шахс
ўзига қараётган аёлни яхши кўриб қолади.
Оилалик, фарзандлик аёл буни билса-да,
касалнинг кўнгли ўксимасин деб ундан
яхшилиқни, ширин сўзини аямайди, сами-
мий муомаласини ўзгартирмайди. Бемор
бир оз ўзига келгач, аёл қизидан у яхши
кўрган гулларни бериб юборади. Узи
севиб қолган аёлнинг қизи борлигини сез-
ган «ошиқ» йигит ҳам тинчийди. Ниҳоят
қиссадан ҳисса тарзида ҳикоя шундай
яқунлади. «Эшик тирқишдан йигитнинг
қизчани кўтариб юрганни кўриб Малика-
нинг кўзига ёш келади».

Мирзохид Мирзараҳимовнинг «Қовун

сайли» ҳикоясида қишлоқда яшайдан бош
тортиб шаҳарда қолган йигитни ойиси қиш-
лоққа — қовун сайлига олиб боради. У ер-
да соф ҳаво-ю кечкурунда қовунларнинг
ёрилишига, эрталабки тилимларнинг ши-
ринлигига махлиё бўлиб қишлоққа отлан-
маганидан пушаймон бўлади. Ҳикоя шун-
дай яқунланади. «Ойим менга қаради. Бош
ирғаб кетамизми дегандек шаҳар томонга
ишора қилди. Мен бошимни сарак-сарак
қилиб йўқ дедим».

Қамчибек Кенжанин «Аёл»ида яхши муо-
малали йигит билан поездда бирга кетган
аёл унинг меҳрибонликларини кўриб ўз
турмушини ўйлайди, эрининг кейинги пайт-
ларда ўзига эътиборсиз бўлиб қолганлиги-
ни, хуллас айниётганини хаёлдан ўтказди.

Кўрамизки, бу ҳикояларда қаламқашлар
осон ва жўн ўғитларни қаламга олиш йўли-
дан нарига ўтмагани учун жиддий муваф-
фақият қозона олмаганлар. Мазкур ёш
ёзувчилар аксари ҳолларда салмоқли ва
муҳим мавзуларга мурожаат қиладилару,
аммо унинг ҳали ўқувчи билмаган қирра-
ларини очиб беришда ожизлик қиладилар.
Ҳаётни пухта билмаслик ва маҳорат етиш-
маслиги бунга ҳалақат беради.

Масалан, Улуғ Ватан уруши мавзусига
бағишланган ҳикояларни олиб кўрайлик.
Бу авлод уруш йилларининг қийинчиликла-
рини бошидан кечирган эмас, лекин улар-
нинг бу мавзуда ёзган ҳикояларидаги
ожизликни бу билан оқлаб бўлмайди. Улар
бу мавзуга чуқурроқ ёндошмаётганликла-
ри, унинг ҳали бошқа ёзувчилар илғаб
ололмаган томонларини ёритишга астойдил
киришмаётганликлари туфайли ҳикоялар-
нинг сюжети, композицияси, ҳатто қаҳра-
монлар фаолиятида ҳам бир хиллик содир
бўлиб қоляпти. Қамчибек Кенжанин «Таъ-
қиб» ҳикоясида уруш бошланиши билан
жангга отланган Нуралининг аёли Зайнаб-
ни, ногиронлиги баҳона урушга бормаган
Мамат зўравон йўлдан урмоқчи бўлади.
Уни алдайди, қўрқитади, лекин мақсадига
эришолмайди. Ниҳоят урушда бир обғидан
ажралиб қайтган Нурали муттаҳам Мамат-
нинг адабини бериб қўйиш ниятида ишхо-
нага жўнайдди, у билан олишади.

Мирзохид Мирзараҳимовнинг «Туман
тарқалганда» ҳикоясида колхоз раиси Ра-
сул отанинг хотини уни кутмасдан эрга
тегиб кетади. Расул келгач, хижолатга чи-
дамаган аёл эри билан колхоздан кетиб
қолади. Эри ўлгач, яна ўзи туғилиб ўсган
жойга, собиқ эри раислик қилаётган кол-
хозга қайтиб келади. Нодир Норматовнинг
«Осойишта кунлар қўйнида» ҳикоясида
урушга кетган Шукурнинг севгилиси у кел-
гунича ўзларига ёрдам бериб турган ким-
сага тегиб олади. Шукур урушдан қайтиб
қолади. Яна эски муҳаббат кўзғаб, унинг
атрофида айланиб юради ва ҳоказо.

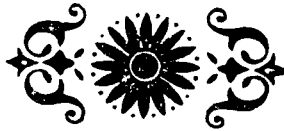
Албатта, бу ҳикоялар биз баён қилгани-
миздек, жўн эмас. Улар анча маҳорат би-
лан самимий ёзилган. Лекин бу асарларни
ўқиб бўлгач, нимадандир кўнглинг тўлмай-
ди, ўйланиб қоласан. Чунки бундай тасвир
ҳозир деярли шаблонга айланиб қолди.

Тўғри, бу ҳам уруш келтирган фожиа, лекин бор гап шундан иборат эмас-ку! Статистика маълумотларига кўра СССРда йигирма миллиондан ошиқ одам урушда қурбон бўлган, 25 миллион киши бошпанасиз қолган, 17 минг шаҳар, 70 мингдан ортиқ қишлоқ вайрон бўлган. Албатта биз, буларнинг ҳаммаси ҳар бир ҳикояда ўзининг ифодасини топсин, демоқчи эмасмиз. Лекин бу мавзу юқорида ёзилгандай давом этаверса, зикр этилган рақамларнинг мазмуни, моҳияти, ундаги таассуротлару, азоб-укубатларнинг даҳшати жўнлашиб кетмасмикин? Урни келганда, Уткир Ҳошимовнинг «Урушнинг сўнги қурбони» ҳикоясини эслатиб ўтамиз. Уткир Ҳошимов уруш фожиасини тасвирлашда ўзига хос йўлдан бориб оригинал асар яратишга эришди. Бу албатта изланиш мевасидир.

Худди шунингдек ҳар бир ёш ижодкор ҳам бу мавзуни чуқурроқ ўрганиши, даядилроқ изланиши лозим.

Тўғри, ҳали ҳикоя жанрининг хусусиятларини тўла тушуниб етмасдан машқ қилаётган ёшлар ҳам анчагина. Уларнинг ижод намуналаридан айримлари республика матбуоти саҳифаларида тез-тез кўриниб турибди. Аксарият ошиқ-маъшуқларнинг интим кечинмаларидан, шунчаки оддий ва жўн воқеаларнинг баландпарвоз баёнидан иборат бўлган бундай ҳикоялар қандай тез ёзилган бўлса, китобхон ҳам уни шундай тезликда унутиб юборади. Шунинг учун ҳам булар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтирмадик.

Хуллас, ҳикоя жанрида илк бор қалам тебратаётган ва биринчи китобларини ўқувчиларга тақдим этишга журъат этган бу ёшлар ҳали ўз мухлисларини қувонтирадиган асарлар яратадилар ва улар адабиётимиз тараққиётига салмоқли ҳисса қўшадилар. Чунки, юқорида фикр юритган асарларимизда бу ишончни оқлайдиган нишонлар бор.

ҲАЙДАР ХОРАЗМИЙНИНГ «ГУЛШАН-УЛ-АСРОР» ДОСТОНИ

Адабиётшуносликда «Маҳзан-ул-асрор» номи билан аталиб келинган «Гулшан-ул-асрор» достонининг муаллифи Ҳайдар Хоразмийнинг ҳаёти ва ижоди ҳозиргача маҳсус ўрганилмаган.

Шу сабабли ғарб адабиётшунослари Шарль Шефер ва А. Павэ де Куртей Навоий даврида яшаган Мир Ҳайдар, Мажзуб ва Мир Ҳайдар Сабухийларни бир киши деб Ҳайдар Хоразмий ҳақида ҳам чалкаш фикрлар тарқалишига сабаб бўлганлар.

Ҳайдар Хоразмий ва унинг ижоди ҳақида дастлабки маълумот тарихчи ва адабиётшунос Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират-уш-шуаро» асарида учрайди. «Султон Искандар ҳукмронлиги даврида... ва Мавлоно Ҳайдар каби фозил кишилар бўлган эди. Мавлоно Ҳайдарнинг ўзбек ва форс тилида ёзилган гўзал ва нафис шеърлари мавжуд. Шу билан бирга у Низомий «Маҳзан»ига («Маҳзан-ул-асрор»ига демоқчи — О. Ж.) туркий тилда жавоб ёзиб, уни шаҳзода Искандарга бағишлаган» (Давлатшоҳ Самарқандий, Тазкират-уш-шуаро, Бомбей, 1884, 163-бет) деб қайд этади у. Алишер Навоий «Маҷолисун-нафоис»нинг еттинчи мажлисида: «Султон Искандар Шерозий ҳам набирадур. Мавлоно Ҳайдар туркигўй анинг модихи экандур. Бу анинг маснавийсидиндурким:

Ҳиммат элидур яди байзо деган,
Эр нафасидур дами Исо деган».

(Алишер Навоий, Асарлар, 15 томлик, 12-том, 170-бет) деб эътироф этади, шунингдек, «Муҳокамат-ул-луғатайн»да Ҳайдар Хоразмий номини ҳурмат билан тилга олиб, уни туркигўй шоирлар орасида биринчилар қаторига қўяди.

Бобир ҳам уни Сарё баҳрида маснавий

ёзган адиблар қаторида тилга олиб, шундай ёзади: «Маснавий вазнларидан бири будир. Бу вазнда, доғи хейли маснавий айтибтурлар. Ул жумладин Шайх Низомийнинг «Маҳзун-ул-асрор»идур. ...Яна Мавлоно Ҳайдар Хоразмий туркигўйнинг «Гулшан-ул-асрор»идур панду насиҳатга яхши абёти бор». (Бобир, Мухтасар, Тошкент, 1971, 195/165-бет).

Бобир келтирган маълумотнинг қимматли томони шундаки, у Ҳайдар Хоразмий маснавий-достонини муаллиф ўзи қўйган ном билан атайди. Бобир яшаган пайтда достон «Гулшан-ул-асрор» деб юритилган экан, демак у асарнинг асл нусхасидан фойдаланган бўлиши керак. Кейинчалик асар турли номлар билан аталиб (тарихда бундай ҳоллар кўп бўлган) Низомийнинг «Маҳзун-ул-асрор» достонига назира — жавоб эканига эътибор берилмай шу ном билан юритилган бўлса керак.

Булардан ташқари «Гулшан-ул-асрор»нинг оригинал, мустақил асар эканини ойдинлаштирувчи қўшимча далилларни маснавийнинг ўзидан истаганча топиш мумкин. «Дунё адабиётининг нуруний сиймоси» (В. Зоҳидов) Шайх Низомийнинг «Маҳзун-ул-асрор» достони фалсафий-дидактик руҳда бўлиб, шу жанрда ёзилган асарларнинг ажойиб намунаси. У муқаддима, йигирма мақолат, йигирма ҳикоят ва хотимадан (2260 байтдан ошиқроқ) ташкил топган.

Ҳайдар Хоразмийнинг «Гулшан-ул-асрор»и ҳам анъанавий шаклда ёзилган. Достон ҳамд, наът, сўз таърифи, ҳукмдорнинг мадҳи, мусаннифнинг васф-ҳоли, китоб назмининг баёни, китобнинг сўнги ҳамда тўрт мақолат, тўрт мавъиза (насихат) ва саккиз ҳикоят (550 байтдан ошиқроқ)дан иборат.

Иккала дostonни солиштирганимизда «Маҳзан-ул-асрор»да, келтирилган ҳикоятлар «Гулшан-ул-асрор»да учрамайди. Ҳикоятларнинг бирортаси мазмунан ҳам, ғоявий жиҳатдан ҳам, номланиши билан ҳам бир-бирини такрорламайди. Шунинг учун ҳам «Гулшан-ул-асрор»даги ҳикоятлар Ҳайдар Хоразмийнинг мустақия ижод маҳсули деган асосни бериши мумкин.

Тўғри, Ҳайдар Хоразмий ўз салафлари, хусусан шайх Низомий ижодидан ҳам маънавий озуқа олган. Буни шоирнинг ўзи ҳам ҳурмат билан эътироф этади:

Менки пишурдим бу лазиз ошни,
Шайх Низомийдан олиб чошни.
Шайх Низомий домидин жон топиб,
Маънисидин ярилиқу бурҳон топиб¹.

Шу билан бирга:

Оқил агар сўз била сўзни ёпар,
Ориф ўшул сўзда ўзини топар.
Улки билур сўз гуҳари қийматин,
Сўзда топар сўзлагувчининг отин.—

деб ўз асарининг бошқа асарлардан фарқли томонлари бор эканини таъкидласа ҳам А. Павэ де Куртей, Шарль Шефер «Гулшан-ул-асрор» билан тўла танишмай уни Низомий «Маҳзан-ул-асрор»нинг таржимаси деб эълон қилиб юбордилар ва узоқ йиллар чалкаш фикрларнинг туғилишига сабабчи бўлиб келдилар. Бунинг натижасида кўп вақтлар мобайнида дostonга таржима асар сифатида ёндашилди.

Агар асар таржима бўлиб, мустақил ижод маҳсули бўлмаганида ўз даврининг «хуш таъъ» шоири Ҳайдар Хоразмий асарининг бирор ерида буни қайд қилган бўларди, борди-ю, у эътироф этмаса ҳам «Гулшан-ул-асрор» билан бевосита танчиш бўлган Давлатшоҳ Самарқандий «Шунинг билан бирга у Шайх Низомий «Маҳзан»ига туркий тилда жавоб ёзиб, уни шаҳзода Исқандарга бағишлаган» деб ёзмаган, Алишер Навоий «Бу анинг маснавийсидур» демаган, Бобир эса, Низомий «Маҳзан-ул-асрор»и билан Ҳайдар Хоразмий «Гулшан-ул-асрор»ини ёнма-ён кўйгани ҳолда «Яна мавлоно Ҳайдар Хоразмий туркигўйнинг «Гулшан-ул-асрор»идур, деб таъкидламаган бўларди. Хуллас, мана бу байтларга эътибор берилса, асарнинг қачон ва қай муносабат билан ёзилгани бутунлай ойдинлашади:

Андани бу аям ила йўндим қалам,
Шоҳ дуоси била урдум рақам
Турки Зухуредур очунда бу кун,
Бошлар улўқ йир билан туркана ун.

¹ Ҳайдар Хоразмий: «Гулшан-ул-асрор», Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи қўлёзмалар фонди. 914 (1408—1409) йилда Муҳаммад бин Ҳасан Жуман Ансарий кўчирган Ҳирот нусхасидан олинган фотокопия. Кейинги мисоллар ҳам шундан олинди.

Бу далилларнинг ҳаммаси Ҳайдар Хоразмий оригинал асар ёзганлигини тўла тасдиқлайди.

Абдураззоқ Самарқандий «Матлаи Сабдайн ва Мажмаи баҳрайн» асарида ёзишчи, Шероз вилоятининг ҳукмдори Фозилу шоирларни йиғиб, уларга ҳомийлик қилган Ҳайдар Хоразмий ҳам Султон Искандар қўли остидаги вилоятда яшаб ижод этган. У «Гулшан-ул-асрор» асарида адолатли ҳукмдор, марказлашган давлат ғоясини илгари суради. Зотан, XIV асрнинг охири, XV аср биринчи ярми бутун Моғоруннаҳру Шерозда дунёвий адабиёт диний-мистик адабиётга зид ўлароқ реал ҳаёт ҳақида, инсон орзу-умидлари ҳақида баланд руҳ билан куйлай бошлаган бир давр эди. Бу ҳолни ўша давр ўзбек адабиётининг йирик вакиллари Хоразмий, Сайфи Саройи, Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Гадоий «маликул калом» Лутфий ва бошқа ижод аҳилларининг асарларида кўриш мумкин. Академик Ойбек ўзининг «Ўзбек поэзиясининг тарихий тараққиёти тўғрисида» мақоласида алоҳида қайд этганидек, «Навоийдан илгари ўтган ва унга замондош бўлган шоирлар... ўзбек адабий тилини ўстирдилар. Шеър шаклларини мукаммаллаштирдилар, ўрта асрда ҳукм сурган диний ахлоқ рамкасидан чиқишга интилдилар, дунёга сўғиёна қарашдан кечиб, дунёвий завқ, табъат, ишқ ва ошиқлар ҳақида куйладилар».

Ўзбек адабиётининг ана шу гуллашга юз бурган даврида яшаб, ижод этган Ҳайдар Хоразмий асарларида афсонавий воқеалар билан бирга XV аср феодализмининг иллатларини очиб берувчи реалистик лавҳалар ҳам ёрқин чизилган. Бу ҳол эса ўзбек дунёвий адабиётининг, хусусан, эпик поэзиянинг кейинги тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги шубҳасиздир.

Юқорида қайд қилганимиздек Ҳайдар Хоразмий феодал ўрта асрда — ислом дини ҳукмрон бўлган XV аср шароитида яшагани сабабли унинг ижоди ҳам қарама-қаршиликлардан ҳоли бўлмаган.

Унинг дунёқарашида шу нарса эътиборга лойиқки, шоир оламнинг тузилишини идеалистик тарзда тушунишига қарамай, баъзан фикрига зид мулоҳазалар айтади. Унингча кўзга кўринган бутун мавжудот зарралардан иборат. Дунёнинг ўзгариб туриши натижасида одам вафот этганидан кейин жонсиз зарраларга айланади, ҳар йил баҳор пайтида униб чиққан ўсимликлар ундан озикланади, инсон керакли ўсимликлардан ўз эҳтиёжи учун фойдаланади. Шундай қилиб, бордан йўқ бўлмайди, йўқдан бор бўлмайди, деган материалистик тушунчанинг элементлари кўзга ташланади.

Дунёда йўқтур *бир ҳовуч тийра хок
Ким, кишининг туфроқидин бўлса пок.

Гарду ғубореки топар ер юзи,
Бир қора сочинг юзидур ё кўзи.

Сумбули тарким сочар ул мушкиноб,
Токи не соч рангинди олди хузоб.
Кўрди қаро ерда санамлар юзин,
Наргис ўшул сурмадин очти кўзин.

Ҳайдар Хоразмий орзу қилган инсон
меҳнат қилиб кун кўриши, бировлар меҳ-
нати эвазига яшамаслиги, сарвдек тўғри,
ўрику олма каби мевали ёҳуд ёмғир син-
гари ҳаммага бирдек наф келтирувчи
бўлиши керак:

Сарвдек озода бўлу росткор,
Ё ўрику олма* кабин мевадор.
Нафъ текур барчага ёмғир кибин,
Ё тенгиз ўртасида жўмдир кибин,

Афсуски, шоир яшаган жамиятда адолат
ўрнига зулм, маърифат ўрнига жаҳолат,
тенгсизлик ҳукмрон эди. Шунинг учун
у бу нотекис, шафқатсиз замона зулми-
дан нолиб ёзади:

Кўзима кенг дунё бўлиб тангу тор,
Рўзи қиёматни кўриб ошкор,
Ҳар даму ҳар лаҳза бир ўтқа ёниб,
Ғояти йўқ ўт била ўртониб,
Ўт ичида муфлисус бечоравор.
Нолаи жон сўз тузиб сад ҳазор,
Дунёда ҳар лаҳза солиб бир садо,
Ҳар нафасда оҳинг қилиб бир наво...

Яна шу нарса характерлики, Ҳайдар Хо-
размий аксарият ҳикоятларини ўзи шоҳид
бўлган воқеалар асосида битган. «Темур-
бек ҳикояти»да ҳиммат ҳақида гапириб,
киши бошлаган ишни охирига етказиш
учун кунт ва чидам билан ҳаракат қилиши
кераклигини уқтиради ва уни охирига ет-
казиш лозимлигини таъкидлайди. Ҳикоят-
да нақл қилинишича мажруҳ, бир мўр
(чумоли) том бошига чиқиш учун бир
неча бор уриниб-суринишига қарамай, ҳа-
ракат қилганлиги ва ниҳоят том бошига
чиққанлиги кишиларга ибрат қилиб кўрса-
тилади ва ҳаётий тажрибанинг роли
қайд қилинади.

Тажрибасиз эрмудур, эй ҳамнафас,
Тажрибадир эрга мурабба-ю бас!

Шоирнинг ижтимоий тенгсизликка бўл-
ган муносабати «Бўз тўқувчи кампир ва
баззоз ҳикояти»да янада ёрқинроқ кўзга
ташланади.

У адолатли шоҳни орзу қилгани ҳолда
жамиятда кишилар меҳнати эвазига кун
кўрувчи разил, алдоқчи, савдогарларни
ҳажв хатига олади, «Арзон олиб, қиммат
сотувчи, унга кебак, сиркага сув қотувчи»
олиб-сотарларни қаттиқ қоралайди, уларни
харидорлар билан тўғри муомала қилиш-
га чақиради. Шоир фикрича меҳнат
эвазигагина топилган бойлик, умрнинг
ёшлик йилларидек мусаффо, лаззатлидир.

Шоир ўзининг эстетик ва ахлоқий, таъ-
лимий қарашларини ҳикматли бирикмалар
даражасига етган байларда моҳирлик
билан чизади. У сўзнинг улуғ қудратига,
гўзаллигига юксак баҳо беради. Сўзнинг
(шеърнинг, умуман бадий асарнинг) шакли
билан мазмунини узвий бирликда деб
тушунади.

Шу сабабли бадий асарнинг фазилатиға
катта эътибор қилади:

Ул кишиким тобмади сўз ганжини,
Қилди хабоу ҳадар ўз ранжини.

Шоир ижодининг бош лейтмотивини таш-
кил қилган меҳнат аҳлини улуғлаш хусу-
сияти, деҳқонларга бўлган муҳаббати куйи-
даги мисраларда ўз аксини топган:

Тўкмаса деҳқон ароқу пой бил,
Емишининг фойдасини билмас эл.
Тарбияту саъй қилур боғбон,
Тоза бўлиб, мева берур бўстон.

У ишқ талқинида ҳам ўзига хос йўл
тутади. Унинг фикрича бу йўлга қадам
қўйган киши мард бўлиши билан бирга
бир сўзли, вафодор, қийинчиликларни
мардонавор, матонат билан енгиб ўтади-
ган бўлиши лозим. Шундагина, у, ҳақиқий
ошиқ бўла олади.

«Гулшан-ул-асрор»ни ўзбек классик
адабиётида Навоийгача яратилган фалса-
фий-дидактик дostonчиликнинг ажойиб
намунаси дейиш мумкин. Чунки, дostonда
кўтарилган масалалар ҳаётни кенг ва реал
замин асосида акс эттирилиши билан
ўзидан олдин яратилган шу жанрдаги
дostonлардан ажралиб туради. Асарда
шоир ўзининг ижтимоий, сиёсий, фалса-
фий, ахлоқий-таълимий ҳамда эстетик қар-
ашларини санъаткорона ифода этган.

Шоир дostonда лирик тасвирни эпик
тасвир билан, эпик тасвирни лирик ҳолат-
лар билан уйғунлаштириб юборадики, бу
усул асар мазмунини бойитишда, фикр-
нинг изчиллигини таъминлашда муҳим
восита бўлиб хизмат қилган. Асарда, қўл-
ланган усуллардан яна бири — тазодир.
Яъни, у адолатни зулмга, ҳимматни ло-
қайдликка, саҳийликни баҳилликка, вафони
вафосизликка, тўғрини эгриликка, илмни
жаҳолатга қарши қўйиб, ўз фикрини да-
лиллар билан исботлайди.

Шунингдек, шоир бошқа бадий-тас-
вир воситалардан ҳам ўринли ва кўп фой-
даланган.

Хусусан, қуйидаги байтлар ўзининг чуқур
мазмундорлиги, нафислиги, халқ ҳикмат-
ларига яқинлиги билан диққатни тортади:

Йиғса бўлур дўзди ниҳон бўлмаса,
Дилкаш эрур боғи хазон бўлмаса.
Ҳиммат эли давлат этагин тутар,
Эр киши ҳиммат била ишга етар...
Дур кони қимматки бутундур садаф,
Кон ичида лаълга борму шараф.

Ҳайдар Хоразмий форс тилида ҳам
гўзал асарлар яратишига қарамай, кўп-
роқ ўз халқининг тили — ўзбек тилида
асар ёзишни, унинг адабиётини бойитишни
муқаддас бурч деб билади.

Турки зуҳур едур очунда бу кун,
Бошла улўқ йир била туркона ун.
Рост қил оҳанги наво-ю ҳижоз,
Туз ётуғон бирла шудурғуни соз.
Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши аёлғу бирла кўкла қўбуз.
Сўзда менинг товрум эрур дилписанд.

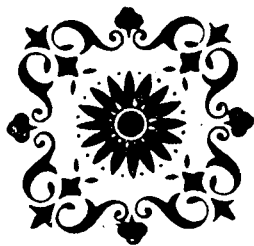
Таба гулқанд бикин сўзманд.

Келтирилган далиллар Ҳайдар Хоразмийнинг «Гулшан-ул-асрор» маснавийси давр тақозоси билан майдонга келган оригинал асар эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Мутафаккир шоир ўз асарини, қачон бўлмасин сўз уммонининг ғоввослари топиб ўқишига ишониб:

Қолмас оёқ остида дурри ятим,
Қиймати ўксурми, нега синса йим,—

деб башорат қилган эди. Шоир орзу қилган дамларига етишди. Энди заршунос совет китобхонлари шоирнинг «дурри ятим» асарларини тўплаб, давримизнинг етакчи ғояси марксизм-ленинизм нуқтаи назаридан ўрганиш имкониятига эгадирлар.

Раҳима Аминова,

Ўз ССР ФА мухбир аъзоси,
тарих фанлари доктори, профессор.

АКМАЛ ИКРОМОВ АСАРЛАРИ УЧ ЖИЛДЛИГИ

Ўзбек халқининг ажойиб фарзанди, кўзга кўринган партия ва давлат арбоби Акмал Икромов катта ижодий мерос қолдирган. Унинг асарларида Ўзбекистон Коммунистик партиясини социалистик қурилишга раҳбарлик тажрибаси ҳамда большевиклар партиясининг ғоявий-ташқилий жиҳатдан мустақамлашга оид қимматли фикрлар жамланган.

Акмал Икромов ўз асарларида Ўзбекистонда социалистик жамиятнинг ташкил топиши ва ривожланиши жараёнини чуқур таҳлил қилиб, ленинча миллий масалага катта эътибор берган. Туркистон Коммунистик партиясининг V ва VI съездларида қилган докладларида, ВКП(б) Марказий Комитети Урта Осиё Бюросининг XII пленумидаги (1927 йил январ) «Идеология ишлари ҳақида», «Давлат аппаратини маҳаллийлаштириш ҳақида» деган нутқларида, «Оппозициянинг миллий масалада оппортунистик чиқишлари» сарлавҳали мақоласи ва бошқа асарларида бу масала кўзга ёрқин ташланади. Шу билан бирга Ўзбекистонда пролетар интернационализи прин-

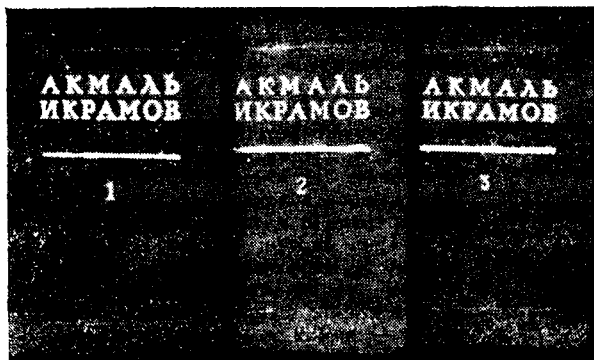
ципларини қарор топтиришга қарши Совет ҳокимияти душманларининг қилган хатти-ҳаракатлари синфий характерга эга эканлигини кўрсатиб берди.

Муаллиф миллий масалани ҳал этиш пролетар давлатини мустақамлаш ишига хизмат қилиши, социализм қурилишини тезлаштириш манфаатларига хизмат қилиш кераклигини қайта-қайта таъкидлаб, миллий масалани социализм учун курашдан ажратиш мумкин эмаслигини ўқтирган эди.

Унинг миллий маданият шаклланишига оид оташин мақолалари, нутқлари катта аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг V Пленумида (1927 йил март) шундай деган эди: «Биз миллий маданиятнинг турли шаклларини ривожлантирамыз, лекин бу шакллар моҳияти жиҳатидан интернационал бўлиши лозим, бизнинг асосий вазифамиз — социализм қуриш, социализм ғалабаси... бизнинг совет маданиятимиз ҳамма миллатларни (ва уларнинг маданиятини) бирлаштириши керак!». (А. Икромов, Танланган асарлар. I т., Т. 1972. 261—262-бетлар).

В. И. Ленин асарларига суянган ҳолда А. Икромов миллий масала бобидаги мавжуд оғмачиликнинг моҳиятини очиб берди. Булардан бири миллатчилик бўлса, иккинчиси улўдавлатчилик шовинизмидир. Бу икки оғмачилик ҳам совет миллий давлати ғояларидан чекинишга олиб келади, деб таъкидлаган эди у.

«Бизнинг маданиятимиз, бир томондан, маданий жиҳатдан ривожланган бошқа давлатларнинг бу соҳадаги тажрибасини миллий шаклга кирғизиш йўлидан, ик-

кинчи томондан, миллий маданиятимизнинг Ленин томонидан демократик ёки социалистик деб аталган элементларини янада такомиллаштириш йўлидан ривожланиб боради», деб кўрсатган эди. (I т., 314-бет).

20-йилларда Совет ҳокимияти амалга оширган муҳим тадбирлардан бири аграр ислохотнинг ўтказилиши эди. Бу масалада Акмал Икромовнинг ҳозирги кунгача ўз назарий аҳамиятини йўқотмаган қатор йирик асарлари бор. «Ер ислохоти», «Ер ислохотининг якунлари ва бу жараёни мустақамлаш соҳасида навбатдаги вазифалар», «Ер ислохотини ўтказиш борасида Ўзбекистон Коммунистик партияси ҳамда республика ёшлари Коммунистик иттифоқининг вазифалари» каби асарлари, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг пленумларида қилган қатор докладлари шулар жумласидандир.

Колхоз тузуми кескин синфий кураш жараёнида вужудга келмоқда эди. Янги тузумга қарши курашда эксплуататорлар ўлкадаги патриархал-феодал муносабатлар ва уруғчилик қолдиқларидан кенг фойдаландилар. Бойлар ва қулоқлар реакцион рухонийлар билан маҳкам бирлашиб, социализмнинг бутун фронт бўйлаб ҳужумига қарши турмоқчи бўлдилар. Улар қўрқитиш, дўқ қилиш, пистирмадан туриб ўлдирish каби террорнинг турли шаклларида фойдаланиб, деҳқонлар, ҳунармандлар, ишчиларнинг қоқоқ қатламларига таъсир қилишга уриндилар.

Эксплуататорларнинг ер-сув ислохотини барбод қилишга қаратилган юқоридаги хатти-ҳаракатлари реакцион моҳиятини А. Икромов ўз асарларида фош этиб, кенг меҳнаткашлар оммасига бу масалада тўғри сиёсий йўлни тутиш кераклигини тушунтирди. У шундай деган эди: «...бойлар ва йирик ер эгалари, эшонлар ва бошқа дин аҳллари бизнинг фаолиятимизга зарба бермоқчи бўлмоқдалар ҳамда кенг бузғунчилик ишлари олиб бермоқдалар. Улар халқ орасида «бошқаларнинг ерларини олганларни худо жазолғайди» деган миш-мишлар тарқатмоқдалар... Агар биз тўғри сиёсий йўл олиб борсак, ҳеч қандай бузғунчилик бизнинг ишимизга ҳалақат бера олмайди». (I т., 55-бет).

Феодализм қолдиқларига қарши, шовинизм ва миллатчиликка қарши кураш масалалари, янги социалистик миллатларнинг шаклланиши, меҳнаткашларни интернационализм руҳида тарбиялаш каби масалалар А. Икромовнинг 1925—1928 йилларга оид илк асарларидаёқ катта ўрин олган.

Социалистик индустриаллаштиришга оид асарлари А. Икромовнинг ғоявий меросида катта ўрин тутади. Буларда Совет Шарқда амалга оширилган бу жараёнинг ўзига хос хусусиятлари, қийинчиликлари, ВКП(б) Марказий Комитети ва Иттифоқ

ҳукуматининг Ўзбекистонда саноат объектларини тезроқ қуришдаги роли батафсил ёритилган. Пролетар давлати чекка ўлкаларни индустриаллаштириш йўлини тутмоқда, шу чекка ўлкалардаги республикаларда пролетариатнинг миллий кадрларини етиштириш йўлини изчилик билан амалга оширмоқда, деган эди у. Ўзбекистон саноатининг барпо этилиши ва ривожланиши республика иқтисодий қоқоқлигини тугатишда катта роль ўйнади. «Фақатгина Ленин партияси раҳбарлигидаги пролетариатгина иқтисодий тенгсизликни тугатиш масаласини кун тартибига қўйибгина қолмай, балки бу масалани амалда ҳал қилди.» (II т., 9-бет).

А. Икромовнинг интернационализм масалаларига бағишланган асарларига шу нарса хоски, у ҳар доим ўзининг нутқларида Иттифоқ ҳукуматининг, мамлакатимиздаги бошқа халқларнинг Ўзбекистонда социалистик индустриаллаштиришдаги катта ёрдами қайта-қайта такрорланади. Масалан, 1929 йил августдаги нутқларидан бирида дейилади:

«Совет Иттифоқи ўзининг марказий бюджетидан бизнинг республикамизни индустриаллаштириш учун, унинг қишлоқ хўжалигини қайта қуришни тезлаштириш учун, илгариги қоқоқ ўлкани Иттифоқнинг илғор районларидан бирига айланттириш учун жуда катта маблағларни сарфламоқда». (II т., 99-бет).

Ўзбекистонда колхоз қурилишига оид масалаларни ишлаб чиқишда А. Икромов фаол қатнашди. Унинг кўпгина нутқлари ва мақолалари колхоз қурилишига оид бўлиб, бу асарларида у колхоз ҳаракатининг шаклланиши, коллективлаштиришни муваффақиятли амалга ошириш йўллариини илмий жиҳатдан асослаб берди. Шу билан бир қаторда партия ва хўжалик активидан кенг миллий деҳқонлар оммасига нисбатан эҳтиёткорона ёндашишни, илмий социализм принципларини миллий ўзига хослик ва тафовутларга мослаштиришни талаб қилди. Марксча назарияни амалиётга татиқ қилишда маҳаллий шароитларни, яъни республика аҳолисининг асосий қисмини деҳқонлар ташкил қилишини, бу ерда биринчи навбатда капитализмга қарши кураш вазифаси эмас, балки экономикадаги, турмушдаги, кишилар психологиясидаги ўрта асрчилик саркитларига қарши кураш вазифаси турганлигини таъкидлади.

Республикада қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш жараёнининг амалга оширилиши, бу борадаги қийинчиликлар ва камчиликлар, Ўзбекистон Компартиясининг бу камчиликларни бартараф қилиш учун кураши А. Икромов асарларида тўла акс эттирилган. Шу билан бирга у ўз асарларида қишлоқ хўжалик ходимларининг меҳнатини ташкил қилиш масалаларига ҳам катта ўрин берган. 20-йилларнинг ўрталаридаёқ А. Икромов қишлоқ хўжалигида техника тараққиёти масалаларини кенг қўяди. «Ишни шундай ташкил қилиш лозимки,— дейди у,— деҳқон меҳнати шоншараф ва қаҳрамонлик ишига айлانسин.

¹ Ушбу ва кейинги парчалар А. Икромов асарларининг русча нашридан мақола муаллифи томонидан таржима қилинган.

Ҳозирги пайтгача машиналар, тракторлар қишлоқ ҳўжалигида меҳнат унумдорлигини оширувчи бирдан-бир омиллар эди. Уларнинг сони янада ортади, шу билан бирга меҳнат унумдорлигини оширувчи бошқа воситалардан ҳам фойдаланиш керак. Деҳқонларнинг меҳнат кўтаринчилигидан, илғорларнинг тажрибасини кенг ёйишдан, кишиларни турли усуллар билан меҳнат маънафатдорлигини оширишдан бу борада фойдаланиш лозим». (II т., 208-бет).

ВКП(б) Маркази Комитети Сиёсий Бюросининг «Пахтачилик Бош Комитети иши ҳақида»ги қарори мамлакатимизнинг пахта мустақиллигини таъминлашга қаратилган эди. Шу қарорни рўёбга чиқаришда А. Икромовнинг хизматлари бениҳоя каттадир. Унинг кўпгина доклад ва нутқларида республика партия, совет, жамоат ташкилотларининг пахта мустақиллигини қўлга кириштириш борасидаги тажрибаси умумлаштирилган. Республика Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари сифатида А. Икромов Ўзбекистонда пахтачиликнинг ривожланишига оид барча масалаларга, яъни пахта майдонини кенгайтириш, ҳосилдорликни кўтариш, агротехникани жорий қилишга катта эътибор берди. Унинг принципиал нутқлари, мақолалари Совет Иттифоқи пахта мустақиллигини таъминлашга қаратилган вазифаларни муваффақиятли ҳал қилишда муҳим роль ўйнади.

А. Икромов йirik давлат арбоби сифатида республикада маданий революция вазифаларини амалга оширишда ҳам жонбозлик кўрсатди. Маданий революция жараёнида республиканинг шаклан миллий, мазмунан социалистик адабиёти ҳамда санъати шаклланди ва ривожланди. Янги маданият ҳар хил номакрстик оқимлар — миллатчилар, пантуркист ҳамда панисломист оқимларга қарши курашда тобланди. Бу оқимларнинг вакиллари санъат ва адабиётнинг партиявийлиги ва халқчиллигига қарши чиқиб, миллий чегараланганлик ва миллий худбинликни тартиб қилар эдилар.

А. Икромов ўз асарлари ва нутқларида буржуа идеологиясининг моҳиятини аёвсиз фош қилар эди. У нима ҳақида ёзмасин, сўзламасин, совет мактабини барпо қилиш ҳақида, махсус ўрта билимни жорий қилиш борасида ённки ўзбек совет адабиёти ҳамда санъатининг шаклланиши ҳақида доим ленинча гоҳнинг толмас тарғиботчиси сифатида иш кўрди.

Ўзбек миллий зёбилари ҳақида А. Икромов муттасил ғамхўрлик қилди, ижодий ходимларни ҳаёт билан ҳамнафас бўлишга чақирди. Масалан, драматургларнинг вазифаси ҳақида гапириб «...биз ҳали оз сонли бўлган драматург кадрларимиз учун шундай шароит яратайликки, улар мунтазам равишда ўзларининг сиёсий ва маданий савияларини ошириб борсинлар... материалларни завод, фабрика, колхоз ва совхозлар ҳаётдан олсинлар. Янги репертуар барпо қилиш билан бир қаторда театр соҳасидаги бир муҳим вазифамиз — малакали артист кадрларни, айниқса, хотин-қизлар

сафидан шундай кадрларни тарбиялаб етиштиришдир», деганди. (II т., 528-бет).

А. Икромов болаларни мактабда, клуб ва пионерлар саройида тарбиялашга катта эътибор берар, уларни ёшлигидан пролетар интернационализми руҳида, ишчилар синфи ишига содиқлик руҳида, миллатчиликнинг барча кўринишларига нафрат руҳида тарбиялаш лозимлигини таъкидлаб шундай деган эди: «Ёшларда муҳаббат ва нафрат туйғуларини тарбиялаш ёшлар ўртасида олиб борадиган ишимизнинг асосини ташкил қилиши лозим, яъни бизнинг улуғ давлатимизга, ленинча партиямизга, пролетариатнинг улуғ иши — социализм куришга, бутун жаҳон пролетариати ва мазлумларининг халоскори, осуда меҳнатимизнинг посбони — Қизил Армияга муҳаббат руҳида, аксинча, синфий душманлар — капиталист, кулоқ ва уларнинг идеологлари — муллалар, миллатчиларга, ҳамма оқғвардиячи контрреволюцион қурунларга нафрат руҳида тарбиялаш ётиши керак.

Агар биз ёшларни Ленин таълим берганидек тарбияласак, улар партия ва ишчилар синфининг ишончини тўлиқ оқлайди, уларга юклатилган бутун вазифаларни шараф билан бажаради». (III т., 142—143-бетлар).

Маданий меросга ленинча муносабат ҳақида гапириб, феодаллар ва капиталистлар маданиятини улоқтириш ҳақида сўзлаганимизда, илгариги даврларда яратилган ҳамма маданиятни қабул қилмаймиш, деган фикр чиқмайди, балки шу маданиятнинг энг яхши, бизнинг пролетар маданиятимизга монанд келадиган соҳаларини қабул қиламиз, фақат буржуа, эксплуататорлар маданиятини рад этамиз, деган эди у.

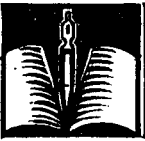
А. Икромов ўз халқи орасида Ленин таълимотининг истевдодли ташвиқотчиси эди ва унинг бу фаолияти адабий меросида ўзининг тўлиқ аксини топган. У ленинча услуб билан иш тутадиган тарғиботчи бўлиб, халқ орасида ёрқин, тушунарли нутқлари билан машҳур эди. А. Икромовнинг нутқларида Ўзбекистоннинг 20—30-йиллардаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётдаги туб ўзгаришлар илмий жиҳатдан кенг таҳлил этилган. У ленинча сиёсатнинг Совет Шарқида ижтимоий ва миллий масалаларни ҳал қилишдаги тарихий тажрибаси жаҳоншумул аҳамиятга эга эканлигини яхши тушунар эди. У нокапиталистик ривожланиш йўли борасидаги совет тажрибасининг Осиёдаги мазлум халқлар учун катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатган биринчи социологлардан эди. «Ўзбекистон тажрибасида»,— деган эди А. Икромов,— биз бутун капиталистик, мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатларга ўртоқ Лениннинг айрим қоқоқ мамлакатлар ғалаба қилган пролетариат ёрдамида капитализмни четлаб, ярим натурал ҳўжаликдан социализмга ўтиши мумкинлиги ҳақидаги тезисининг тўғрилиги ва амалга оширилганлигини кўрсатишимиз мумкин... Ўзбек халқи бу ютуқларга Совет Иттифоқиданги ҳамма элатларнинг ёрдамида, биринчи

навбатда рус ишчилар синфи ва унинг авангарди коммунист, большевиклар ёрдамида эришди». (III т., 8-бет).

Пролетар интернационализи ғоялари, ўзбек халқининг совет давлатидаги барча халқлар билан бузилмас дўстлиги ғоялари А. Икромовнинг ҳамма асарларига сингиб кетган. У Совет Шарқида социализм қурилишининг халқаро аҳамиятини жуда яхши ҳис қилар эди. 1931 йил 6 феввалида Тошкентда бўлиб ўтган партия конференциясида сўзлаган нутқида у бундай деган эди: «Биз жаҳон пролетар революционерларимиз ва шундай бўлиб қоламиз. Биз шуни яхши биламизки, бизнинг беш йиллигимиз, мамлакатимиздаги социализм қурилиши жаҳон пролетар революциясининг муҳим омилларидан биридир. Биз шуни яхши би-

ламизки, бизнинг мамлакат ичкарисидаги хўжалик фронти ишларимиз бутун жаҳон ишчилар синфи иши учун курашнинг, жаҳон революцияси учун курашнинг узвий таркибий қисмидир». (II т., 346-бет).

Шундай қилиб, кўзга кўринган партия арбоби Акмал Икромовнинг уч томлик танланган асарлари босмадан чиқиши республика маданий ҳаётидаги катта воқеадир. Унинг асарлари ҳозирги кунда ҳам актуал. А. Икромов асарларида Ўзбекистонда социализм қуриш тажрибаси умумлаштирилган, меҳнаткашларни большевистик руҳда тарбиялаш борасида теран фикрлар юритилган. Мазкур уч томлик ўзбек тилида ҳам тезроқ нашр этилса, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

АДАБИЁТШУНОСЛИКНИНГ МУҲИМ ЮТУҒИ

Ўзбек адабиёти тарихи, I, II томлар, «Фан» нашриёти, 1977 йил.

Ўзбек халқи қадимий ва бой маданиятга эга бўлган халқлардан биридир. У жаҳон илм-фани, санъати ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди, буюк олимларни, санъаткорларни ва ёзувчиларни етиштирди, бошқа халқлар билан яқиндан маданий алоқада бўлди.

«Урта Осиё халқлари Рудакий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Хоразмий, Навоий, Улуғбек, Махтумқули, Муқимий, Фурқат ва шу сингари атоқли олимлар, мутафаккирлар ва маърифатпарварларни вояга етказиб бердилар. Уларнинг номлари ва ижодлари жаҳон фани ва маданияти хазинасига абадий қўшилади. Бизнинг халқимиз дунёга мўъжизакор меъморларни етиштириб берди. Уларнинг меъморчилик асарлари ҳозир ҳам одамларнинг таҳсинига сазовор бўлмоқда». (Шароф Рашидов, Социализм йўлидан ярим аср, «Совет Ўзбекистони», 23 октябрь, 1974 йил).

Ўзбек халқи маънавий маданиятининг катта ва ажралмас бир қисми ўзбек адабиётидир.

Ўзбек адабиёти тарихини илмий асосда ўрганиш ва

ёритиш, асосан Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин бошланди. Совет тузуми ўзбек адабиёти тарихи асарларини кенг оммалаштириш, уни чуқур илмий асосда ўрганиш ва ёритиш учун барча шарт-шароитларни яратди. Улуғ Октябрь социалистик революцияси ва ленинча миллий сиёсатнинг самараси сифатида ўзбек адабиёти тарихи фани вужудга келди. Бу фан марксизм-ленинизм назариясига асосланган ва ўтмиш адабиётшуносликнинг энг яхши анъаналарини такомиллаштирган совет адабиётшунослигининг узвий бир қисмидир. Ўзбек адабиёти тарихи фани қисқа давр ичида жуда катта муваффақиятларга эришди. У айниқса 30-йиллардан бошлаб, совет адабиётшунослиги антимарксистик оқимларга ва ғояларга қарши шиддатли курашда ўсиб чиниққан даврда, тез тараққий эта бошлади.

Кўп йиллик меҳнатнинг самараси сифатида 50-йилларнинг охири, 60-йилларнинг бошида кўп томлик «Ўзбек адабиёти» ёдгорликларининг нашр этилиши ва олий ўқув юртлари учун биринчи марта ўзбек адабиёти тарихи системали курсининг 3 китобдан иборат дарслигининг яратилиши

муҳим воқеа бўлган эди. Ўзбек адабиётининг кўп томлик илмий тарихини яратиш ўзбек адабиётшунослигининг янги ва йирик олимидир, муҳим илмий самарадир.

Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти тайёрлаган «Ўзбек адабиёти тарихи» беш томлик китобининг икки томини нашр этди (1977). Биринчи том энг қадимги даврлардан XV асрнинг II ярмигача бўлган адабиёт тарихини ўз ичига олади. Иккинчи том эса, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий мероси таҳлилига бағишланган.

Биринчи китоб «Кириш», «Ўзбекистонда энг қадимий давр маданий ёдгорликлари» («Қадимий афсоналар», «Қадимий қиссалар», «Ёзма ёдгорликлар», «Авесто», «Ўрхун-Енисей битиклари»), «Урта Осиёда X—XII асрлардаги маданий ва адабий ҳаёт» «Маҳмуд Қошғарий ва унинг «Девону луғотит турк» асарини», «Урта Осиёдаги X—XII асрларда араб тилидаги адабиёт», «Юсуф Хос Ҳожиб», «Аҳмад Юғнакий», «Тасаввуф ҳақида», «X—XII асрларда форс-тожик тилидаги адабиёт ва унинг адабий алоқалар тарихидаги ўрни», «Паҳлавон

Махмуд», «XIII—XIV асрларда маданий ва адабий ҳаёт» «Рабғузий», «Хоразмий», «Қутб», «Сайфи Сароий», «XV аср биринчи ярмидаги маданий ва адабий ҳаёт» «Лутфий», «Хайдар Хоразмий», «Дурбек», «Атойи», «Саккокий», «XV аср ўзбек адабиётида мунозара жанри» қисмлардан иборат. Бу томни яратишда ўзбек адабиёти тарихи билан шуғулланувчи етук мутахассислар иштирок этишган.

Китобнинг афзалликлари ҳақида сўз борар экан, биринчи навбатда унда адабиёт тарихи, адабий жараён тараққиёти, адабий факт ва ҳодисалар, марксча-ленинча фан методологияси, В. И. Лениннинг маданий мерос ҳақидаги таълимоти асосида ўрганилгани ва ёритилгани таъкидлаш керак. Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихини, унинг бойликларини ва намояндалари ижодини ўрганиш аҳамияти, ўзбек адабиёти тарихи фанининг вужудга келиши, тақомили ва ютуқлари, тадқиқот принциплари ва вазифалари каби масалалар профессор Абдуқодир Ҳайитметов томонидан ёзилган ихчам, лекин сермазмун «Кириш» қисмида баён этилган. Барча бўлим ва боблар методологик пухта бўлиб, назарий қондалар ижодий тадқиқ этилган. Шу жиҳатдан қараганда, хусусан «икки миллий маданият» масаласи алоҳида аҳамиятга эгадир. Маълумки антагонистик синфий жамиятда жамиятнинг барча синф ва ижтимоий табақалари учун хизмат қилувчи ягона ва умумий маданият бўлмайди, синфий жамиятда икки хил маданият — эксплуататорлар учун хизмат қилувчи ва эксплуатация қилинувчилар учун хизмат қилувчи, реакциян ва прогрессив маданият бўлади. Бу адабиёт тарихига ҳам тааллуқлидир. Ўзбек адабиёти тарихи реакциян ва прогрессив оқимлар, уларнинг орасидаги мафкуравий-эстетик кураш тарихидир. Китобда мана шу оқимлар ва улар ўртасидаги кураш тўғри ёритилган. Бу дидактик адабиёт билан диний-мистик оқим, дунёвий адабиёт билан реакциян

феодал-клерикал адабий оқимлар ўртасидаги кураш мисолида равшан кўринади. Дунёвий тамойил билан диний-мистик тамойил ўртасидаги кураш ҳатто айрим сўз санъаткорлари ижодининг ўзи учун ҳам хосдир. Бу хослик, назаримизда, Рабғузий мисолида яхши кўрсатилган.

Адабиёт тарихи халқ тарихининг ажралмас бир қисмидир. Бадий адабиётнинг тараққиёти жамиятнинг умумий тараққиёти билан узвий боғлиқдир. Бироқ айрим вақтларда санъат ва адабиёт жамиятнинг умумий тараққиётидан илгари кетиши ёки орқада қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам адабиёт тарихини даврлаштиришда, бир томондан, жамиятнинг умумий тараққиёт қонунларига, иккинчи томондан, адабиёт тараққиётининг ўзига хос хусусиятларига асосланиш лозим. Совет адабиётшунослиги ўзбек адабиёти тарихини даврлаштиришда содир бўлган хатоликларни, жумладан, адабиёт тарихини сулоалалар ёки подшоларнинг, хонларнинг келиб-кетшигига қараб даврлаштириш, айрим босқичларни сунъий ёки бир ёқлама номлар билан аташ хатоликларини бартараф этди. Даврлаштириш борасида маълум ижодий тажриба ва натижаларга эришди. «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг биринчи томи мана шу тажриба ва натижаларга мувофиқ бўлиши билан бирга, унинг маълум тақомили ҳамдир.

Асарнинг муҳим жиҳатларидан яна бири унда муштарак адабий ёдгорликларга маълум ўрин ва эътибор берилишидир. Бу энг қадимги оғзаки ва ёзма ёдгорликларга ҳам, «Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул — ҳақоийк» каби туркий халқларнинг муштарак ёзма адабиёт бойликларига ҳам тааллуқлидир. Муштарак адабий ёдгорликлар ўзбек классик адабиётининг ҳам вужудга келиши ва тақомилига маълум замин бўлиб хизмат қилган эди. Зотан, Фридрих Энгельс, таъкидлаганидек, «Биз тарих қаърига қанча чуқур кириб борсак, бир манбадан ке-

либ чиққан халқларни бир-бирдан ажратиб турадиган белгилар шунчалик йўқолиб бораверади» (К. Маркс, Ф. Энгельс, Санъат тўғрисида, том 1, Т., 1975 йил, 299-бет).

Китобда ўзбек халқининг бир қанча халқлар билан олиб борган иқтисодий, маданий, адабий алоқалари ҳам асосланган ҳолда кенг ёритилган.

Тўпламни яратишда биринчи манбалардан тарих, мемуар ва бошқа характердаги асарлардан, илмий тадқиқотлардан яхши фойдаланилган ва бу эса унинг фазилатларидан биридир.

«Ўзбек адабиёти тарихи» биринчи томида, назаримизда, айрим камчиликлар ҳам мавжуд. Таҳрир ҳайати ва хусусан масъул муҳаррир профессор Азиз Қаюмов турли муаллифлар томонидан ёзилган қисмларни савия ва услуб жиҳатидан бир-бирига яқинлаштиришга катта эътибор бериб, куч сарфлашган. Аммо, шундай бўлса-да, илмий-назарий савия ва услуб жиҳатидан айрим қисмлар бир-бирдан катта фарқ қилади. Бу умумлашма мақоалаларга ҳам, баъзи монографик темаларга ҳам тааллуқлидир. Бизнингча умумлашма қисмларда маълум тарихий босқичнинг умумий маданий ҳаётга, мафкура шакллари-нинг ўзаро алоқаларига кенгроқ эътибор берилса, яхши бўлур эди. Буни ҳатто қўйилган сарлавҳалар («XIII—XIV асрларда маданий ва адабий ҳаёт») ҳам тақозо этади. Айрим асарлар таҳлилида бадий шакл, поэтика масалаларига жуда оз эътибор берилган. Адабиёт тарихи адабий тур ва жанрларнинг ҳам тарихидир. Шу жиҳатдан қараганда, мунозара жанрига алоҳида ўрин берилганки, бу жанрнинг шаклланиши, тақомили, ўзига хос жиҳатлари ёритилгани яхши. Бошқа адабий тур ва жанрлар ҳақида ҳам абадий жараён обзори, алоҳида ёзувчилар ижоди муносабати билан маълумот берилса, адабий фактлар назарий масалаларга боғлаб ёритилса, мувофиқ иш бўлур эди.

Маълумки, Алишер Навоийга қадар бўлган ўзбек классик адабиётининг энг буюк намояндаси, «маликул-каломи» Мавлоно Лутфийдир. Бинобарин, китобни Мавлоно Лутфий боби билан яқунланса, ҳар жиҳатдан (хронология жиҳатдан ҳам) маъқул бўлиб, Навоийга бағишланган иккинчи томга ўтишга тўппатўғри ва бевосита кўприк яралар эди. Аммо, томда Лутфий олдин берилиб, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Гадоий, Атойи ва Саккокий кейинга олинган. Китобда айрим фактик нуқсонлар ҳам учрайди. Масалан, Рудакийнинг машҳур «Бўйи жўйи Мўлийён»... қасидаси «ғазал» деб номланган (162-бет), афсонавий Рустам билан Саъди Ваққосга қарши курашган Рустам бир деб талқин қилинган (163-бет). Носир Хисрав «Балхга ўтиб Маҳмуд Ҳазнавий саройига хизматга киради» (163-бет) дейилган ва ҳоказо. Китобдаги адабий парчаларда (айниқса, Сайфи Саройи бобида) баъзи нуқсонларга йўл қўйилган.

Бу ва бошқа камчиликлар «Ўзбек адабиёти тарихи» биринчи томининг қиммати, унинг илмий-назарий аҳамиятини камситмайди.

Юқорида айтганимиздек китобнинг иккинчи томи Алишер Навоийнинг яшаган даври, ҳаёти ва ижодий меросининг таҳлилига бағишланган. Бу том совет навоийшунослиги қўлга киритган муваффақиятларнинг бир якуни бўлиши билан, айна чокда, шу соҳага қўшилган муҳим улушдир.

Китоб «XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий, адабий ва маданий ҳаёт», «Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли», «Алишер Навоийнинг лирик мероси», «Хамса», «Лисон ат-тайр» дostonи», «Навоийнинг прозаик ва илмий-прозаик асарлари» каби боблардан иборат. Китобнинг XV аср социал-тарихий, маданий ва адабий умумлашма мақола билан бошлангани ҳар жиҳатдан маъқул бўлиб, у бир томдан, Навоийнинг фаолияти ва меросини конкрет тарихий фонда ёритишга

хизмат этса, иккинчи томдан, шу социал-тарихий ҳамда маданий-адабий ҳаётнинг шаклланиши ва тарққийсида улуғ Навоийнинг ўрнини белгилашга хизмат этади. Яна шуни таъкидлаш керакки, биз Навоий асарларини тарихни очиб қолган ёки тўла бўлмаган саҳифаларини тўлдирувчи бой хазина деб қарашимиз, тарихдан адабиётга бориш билан биргаликда, айна чокда, адабиётдан тарихга ҳам бормоғимиз лозим. Афсуски, Навоий меросини тарих, этнография, социология ва бошқа жиҳатлардан ўрганишга эътибор берилмапти.

Китоб муаллифлари навоийшунослигимиз эришган улкан ютуқларни умумлаштирган, уларга суянган ҳолда шоир таржимаи ҳоли, ижодий меросини батафсил, тадрижан баён этишга, изчил таҳлил этишга ҳаракат қилганлар.

Шу билан бирга, ҳар бир боб ёки бўлимда муаллифлар янги бир фикр айтишга, ўзига хос услубда у ёки бу асарни илмий-назарий жиҳатдан пухта таҳлил этишга ҳаракат қилган. Навоий ижодий фаолияти янги далил ва фактлар билан тўлдирилган ҳолда ихчам, лекин пухта битилган. Масалан, атоқли навоийшунос Абдуқодир Ҳайитметов Абдулмўминхоннинг «Томут товарих» асарига суянган ҳолда Навоий ҳаёти ва ижодий фаолиятини тўлдирадиган қизиқарли далил ҳамда фактлар келтирган. Ёқубжон Исҳоқов шоирнинг лирикадаги санъаткорлигини таҳлил қилар экан, китобxonни Навоий шеърятининг сеҳрангиз хислатлари, унда ишлатилган бадий санъатлар билан ошно қилади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, иккинчи томи яратишда Иззат Султонов, Абдуқодир Ҳайитметов, Азиз Қаюмов, Шоислом Шомуҳамедов, Эргаш Рустамов, Алибек Рустамов каби атоқли, тажрибали навоийшунослар билан бирга, Суюма Ғаниева, Ёқубжон Исҳоқов, Тошпўлат Аҳмедов сингари кейинги йилларда навоийшунослик фанига муваффақият билан

ҳисса қўшиб келаётган олимлар ҳам иштирок этган. Бу олимлар Навоий меросининг нисбатан кам ўрганилган томонлари ва масалаларини таҳлил этишда жиддий тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар. Аммо китобнинг барча боб ва бўлимлари бир савияда ёзилган эмас. Бу китобнинг кўп кишилар томонидан ишланиши билан изоҳланади. Бироқ, коллектив муаллифлар қаламидан чиққан саҳифаларни бир-бирига уйғунлаштириш мумкин. Тўғри, бу кўпроқ вақт ва меҳнатни, муаллифлар билан алоҳида ишлашни талаб этади.

Навоийшунослик катта ва мураккаб тарихий йўлни кечиб ўтди. Шунинг учун ҳам давр обзорида кейин навоийшунослик тарихи ҳақида қисқа бўлса ҳам тўхталиб, бу соҳанинг вужудга келиши, тарққиёт йўллари, турли қарашлар, концепциялар ҳақида маълумот берилиши, шу билан биргаликда навоийшуносликнинг ҳозирги аҳволи, истиқболи ҳамда вазифалари ҳақида фикр юритиш зарур эди. Бундай историографияга эҳтиёж, айнақса, академнашрлар учун зарурдир.

Юқорида Навоий прозасининг кенгроқ ва чуқурроқ ўрганилиши китобнинг фазилатларидан бири деб таъкидлагандик. Бу, шубҳасиз, шундай. Аммо, Навоий наср билан яратган асарларнинг моҳияти ва жанр жиҳатдан айрим хусусиятлари етарли ҳисобга олинмаган. Навоийнинг наср билан ёзган асарларини фалсафий-дидактик («Маҳбул кулуб») биографик ёдномма — мемуарлар («Ҳамсатул мутахайрин», «Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад»), адабиётшунослик ва тилшуносликка тааллуқли илмий асарлар каби гуруҳларга бўлиш мумкин. Томда Навоий асарлари шу жиҳатдан тасниф этиб жойлаштирилган. Аммо, «Мажолисун нафоси» биографик ёдноммага нисбатан адабиётшуносликнинг бир соҳаси — таъкирачликка оид бўлгани учун «Муҳокаматул луғатайн», «Мезонул авзон» қаторида берилса, мақсадга мувофиқ

бўлар эди. Бундан ташқари бобнинг аввалида Навоий насрий асарларини тасниф этиш ва бунинг принципларини баён қилиш ҳамда зарур бўлганда конкрет асарлар таҳлили муносабати билан уларнинг ўзига хос жанр хусусиятларини таъкидлаш ва шарҳлаш лозим

эди. Китобда таҳлилдан кўра тавсифий ўринлар кучли бўлган саҳифалар ҳам учраб туради.

Хулоса қилиб айтганда, «Ўзбек адабиёти тарихининг биринчи ва иккинчи томлари фанга қўшилган катта тадқиқот бўлиши билан бирга, ўзбек адабиёти

тарихини ўрганишда янги саҳифа ҳисобланади.

Натан МАЛЛАЕВ,
Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби;
Муҳаббат АҲМАДБЕКОВА,
Ҳаким ҲОМИДИЙ,
Ҳамид ҲОМИДОВ,
филология фанлари кандидатлари.

ТАҚДИРИН ҚЎЛ БИЛАН ЯРАТУР ОДАМ...

«Ўзбекистон юлдузлари», Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1977.

Бир гуруҳ адиб ва журналистлар — Мақсуд Қориев, Абдукарим Набиҳужаев, Муроджон Мансуров, Миршароф Мухсимов, Жўра Саъдуллаевларнинг қаламига мансуб бўлган бу китобнинг «Ўзбекистон юлдузлари» деб аталиши рамзий ва мажозий, маънога эга. Зеро, бугунги кунда икки юз эллик миллиондан ошиқ инсон яшаётган замин — Совет Иттифоқи осмони порлоқ юлдузларга тўла. Шу юлдузлар орасида ўзбек халқининг, унинг ҳар бир кишининг ўз юлдузи бор. Таъбир жоиз бўлса, бу китоб ана шу юлдузлар туркумидаги энг ёруғ олтмиш юлдуз — оятмиш қаҳрамон ҳақидаги насрий дostonдир.

Тўпламдаги дастлабки очерк — «Ленинга салом айтинг»да биринчи ўзбек ишчиси, 1917 йилдан партия аъзоси, Ленин билан бир неча марта кўришган ва суҳбатлашган большевик Тошпўлат Урозбоевнинг ҳаёти ва фаолияти ҳикоя қилинади. Очеркда қўлланилган бадиий-публицистик воситалар Урозбоев портретини тўла гавдалантиришга қаратилган.

Партия X съезди залидан жангга — Кронштадт исёнини бостиришга жўнаган Урозбоевнинг «В. И. Ле-

нининг Туркистондаги муносиб шоғирди, Ильичнинг табаррук қўли билан тортиқ қилинган Сибирь папоғи ва пўстинини кийган коммунист» деб таърифлангани қаҳрамон ижтимоий қиёфасини таъсирчан ифодалаш билан бирга, тасаввуримизда ўша давр ҳақида маълум тушунча пайдо қилади. Бу жиҳатдан олганда Ленин билан учрашиш шарафига муяссар бўлган, «эзилган Шарқ хотин-қизларининг социалистик тузум туйғули Шарқда очилган дастлабки гулларидан» бўлмиш Шамсиқамар ая Ғойбжонова ҳақидаги «Нурли ҳаёт» очерки ҳам характерлидир.

Бутун мамлакатда бўлганидек, республикамизда ҳам совет ҳокимиятини ўрнатиш ва мустақамлаш иши қаттиқ курашларни талаб этди. Зеро, курашга отланганлар бошида онги сиёсий жиҳатдан шаклланган биринчилар турди. Синфий душманлар мамлакатни индустрлаштиришга, коллективлаштиришга, маданий инқилобни амалга оширишга тиш-тирноқлари билан қарши курашдилар. «Ким кимни енгади?» шиори кун тартибдаги асосий масала эди. Чегараларимиз ортида ажнабийлар: «Ёш совет давлати ҳансираб, ҳолсизланиб нафас олмоқда. Уни куни битай деб қолди...» деб кўз тикиб туришарди. Ички душманлар «биринчилар»га панадан пичоқ санчишарди.

Колхоз тузумининг жонкуярларини ўтда куйдиришар, рўшноликка интилган аёлларни тошбўрон қилишар, коммунистларни отишар, осишарди. Абдулла Набиев Сурхондарёда Салом калта каллакесарлари томонидан қатл этилди. Турсуной, Нурхон ифлос қўллар чанғалида ҳалок бўлди.

Кутлуғ курашга отланган ва шу йўлда қурбон бўлганларнинг улуғ ишлари, мангу ҳаёти акс эттирилган очерк ва лавҳаларда муаллифлар атайлаб фожиали манзараларни тасвирлайдилар. Шу тариқа уларнинг фидойилиги таъкидланади ҳамда асарнинг эмоционал пафоси — китобхонда курашчиларга нисбатан буюк муҳаббат, қора кучларга чексиз нафрат туйғусини шакллантиради. Масалан, «Қизил дуррачали қиз» очеркининг қаҳрамони Анзура Жўраева фаолияти ўша даврдаги ҳаётда катта қаҳрамонлик эди. Етим ўсган Анзура янги ҳаёт кучоғига киради. Шаҳрисабз район комсомол кўмитаси бу жасур қизни халқ милицияси сафида ишлашга йўллайди. Очеркда Анзурага 1926 йил 17 ноябрда берилган ҳужжатдан кўчирма келтирилиши фоят ўринлидир: «Бу мандат ўртоқ Анзура Жўраевага шу ҳақда берилди-ким, у ҳақиқатан ҳам Шаҳрисабз халқ милициясининг вакилидир. Ўртоқ Жўраевага «наган» системасидаги револьвер ва 14 дона ўқ

олиб юриш ҳам рухсат этилади» (94-бет).

Очерк давомида Анзура Жўраеванинг тракторчилик касбини эгаллаши, Чироқчи даштларида мўл дон ва нон учун кураш бошлагани қизиқарли лавҳаларда акс эттирилади. Айниқса табиат манзараларининг тасвири Анзуранинг ўша пайтдаги шодлик, бахтиёрлик ҳолатларини рамзий ифодалайди. Дарҳақиқат, янги ҳаётда ўз бахтини яратаётган қиз кайфияти бетакрор табиат ҳуснига уйғундир. Лекин... Қуёш юзини булут тўсмоқчи бўлди. Анзура бахти ғунчаллигида сўлди.

Очерк кишини энтиктирадиган қуйидаги оловли сатрлар билан тугалланади: «Кўкдала»да бир қабр бор. Ҳар баҳор бу ерда турфа гуллар очилади. Шаҳрисабзда «Правда» колхозида бир ёдгорлик бор. Унинг пойдан қишин-ёзин гуллар аримайди. Биринчи тракторчи, комсомол азоси Анзура Жўраеванинг номи тилларда, дилларда. Унинг ибрати ва жасорати мингмиглаб қизларни ёрқин ҳаёт йўлига бошлади» (96-бет).

Сув учун курашнинг буюк тимсоли бўлган Катта Фарғона каналининг 270 километрлик ўзани 160 минг кетмончи қўли билан 45 кунда қазиб бўлинди. У кунларнинг ҳар бир дақиқаси оммавий халқ ҳаракатининг, ташаббускорлигининг, жасоратининг кўриги бўлди. «Каналда не-не полвонлар беллашмади, не-не одамлар ўзини кўрсатмади. Канал бамисоли бир катта кураш майдони эди... Нориндан Дўнанполвон, Яйпан томондан Мамажон полвон, Куйганёрдан Усар полвон, Пойтўқдан Али полвон, Олтинчи шалоладан Полвон ака деганлар чиққан. Халқ уларни тўққиз қовурғали полвонлар дерди...» (43-бет). «Дўнан полвон» очеркидаги бу сатрларни ўқиб хаёлга толасан, киши. Эҳтимол, халқ полвонларининг беминнат меҳнатино, дўстматовчилик ҳаракати ва бу ҳаракат ўз қутб доирасига 160 минг кишини торгани учун ҳам канал 45 кунда битгандир!

Дарҳақиқат, шундай. Машхур ёзувчи Павленко Улуғ Ватан урушидан кейин вайрон бўлган Қримни тиклаш учун халққа мурожаат қилиб шундай деган эди: «Мен Қримни Фарғонача метод билан — халқ ҳашари билан тикланишини, Қримдан ҳам Дўнан Дўстматовлар чиқишини хоҳлар эдим». Бу ерда публицистиканинг ижтимоий ҳаётга актив таъсирини, «у ҳаракатнинг кенгайишига мумкин қадар кўпроқ ёрдам беришини» (Ленин) кўрамиз. Бу туркумга кирган қатор очеркларнинг муҳим фазилати шундаки, уларда қаҳрамонларнинг портретлари тарихий шароит билан узвий алоқадорликда тасвирланади. Шу тариқа ўзбек халқининг жонкуяр ташаббускорларини майдонга чиқарган, социализмдагина амалга ошиши мумкин бўлган факторлардан бири — меҳнатга янгича муносабат, оммавий халқ ҳаракатининг моҳияти бадиий-публицистик тадқиқ этилади.

Иккинчи жаҳон уруши даврида совет кишилари характерида қаҳрамонлик, ватанпарварлик, адолат учун кураш, қасоскорлик каби фазилатлар юксак даражада намоён бўлди. «Ватан учун!» жанговар шиори жангчиларнинг қалб нидоси бўлиб жаранглади. «Ҳамма нарса фронт учун!» шиори фронт орқасидаги халқимизнинг кайфиятини белгилади. Тўпلامдаги «Рус характери», «Махсус топшириқ», «Ўт эди, олов эди», «Мардлик-мангулик», «Уқ тешган партбилет», «Шавкатли фарзанд» очерклари катмунига ана шу маъно сингдирилган.

«Махсус топшириқ» очеркининг қаҳрамони Абдусамат Тойметовнинг номи китобхон учун янгиликдир. Гитлер Германияси таслим бўлганда капитуляция Аҳдномаси ҳужжатларини Москвадан Берлинга ва яна Москвага «ЛИ-2» самолёти бортида олиб учган Абдусаматнинг тақдири кимни қизиқтирмайди, дейсиз. Очеркда моҳир учувчи ҳаётининг ҳаяжонли лаҳзалари — жаҳонни ларзага солган, вайроналар келтирган

урушнинг интиҳоси, орзиқиб қутилган тинчликнинг ибтидоси бўлмиш Аҳдномани Берлинга етказиш учун Абдусамат Тойметовга махсус топшириқ берилиши ва унинг шараф билан бажарилиши фактлар асосида образли ифодаланган.

Хуллас, халқимизнинг қаҳрамонлик, ватанпарварлик фазилатларини намоён қилувчи тақдирлар — халқ фарзандлари ҳақидаги очерклар, фикрларнинг жушқин ифодаланиши, алоҳида фактлардан умумлашмалар чиқарилиши, жанг лавҳаларининг ҳаётӣ, бадиий-публицистик эмоционал тасвирланиши билан диққатга сазовордир.

Тинч қурилиш даври ўз қаҳрамонларини яратди. Маълумки, меҳнатдаги яратувчилик мезонини қишилларнинг фидоийлиги, ташаббускорлиги белгилайди. Тўпلامдаги туркум очеркларда меҳнат қаҳрамонларининг фидоийлик фазилатлари улуғланган.

«Шу она юртим деб, унинг заҳматкаш кишилари деб умримни боғ-роғларга бағишладим. Бир вақтлари бийдай шип-шийдан чўлу биёбонларга жон бағишлаб, боғ-роғларга айлантириш учун баҳоли қудрат ҳиссамни қўшдим. Мирзачўл ерларида дов-дарахт кўркармайди, дейишарди. Бе, инсоннинг сеҳрғар қўли, меҳри ҳамма нарсга қодир, дедим. Амалда буни исботладим... Бухоро, Қорақалпоғистон, Қашқадарёда ўзим бошида туриб боғроғ қилдирдим», (227-бет) дейди «Боғлардадир менинг ҳаётим» очеркининг қаҳрамони Ризамат ота. Зотан, Ризамат отанинг боғлар яратишдаги жонкуярлиги — табиатга актив таъсир ўтказиш, уни инсон манфаатига хизмат қилдириш мақсадига йўғрилгандир.

Яратувчилик меҳнати ижодкорлиқни ҳам келтириб чиқаради. Сўнги йилларда меҳнаткаш омма ижодкорлигининг маҳсули бўлган ўнлаб қимматли ташаббуслар юзга келди. Пилла қурти боқиш муддатини 45 кундан тенг ярмига қисқартирган Олияхон Султонова, қўл термига

барҳам бериш учун машина рулига ўтирган, луғатимизда «турсуноичилар ҳаракати» термини бунёд этган Турсуной Охунова, тўққимачилик меҳнатининг шўхратини оширган Буолма Жўраева, сут соғишининг янги усулларини яратган Анастасия Чудная ва бошқа кишиларнинг ташаббуслари меҳнатга ижодий муносабатда бўлишининг ёрқин далилидир. «Турсуной Турсуноилигини кўрсатяпти: фидокор, ташаббускор, ватанпарвар!»— дейилади «Турсуной» очеркида. Бу сўзлар меҳнатга ижодий муносабатда ёндашган барча қаҳрамонларнинг юксак маънавий фазилатларини характерлайди.

Инсоннинг меҳнатдаги фидоилиги, новаторлиги, ижодкорлиги — ижтимоий фаолият билан шахсиятнинг уйғунлашувидан келиб чиқувчи омиллардир. Муаллифлар бу муаммони тадқиқ этишда қаҳрамонларнинг портретларини, уларнинг ижтимоий фаолиятини намоён қилувчи жуда кўп фактлар, рақамлар билан инсоний, маънавий-шахсий фазилатларининг муҳим қирраларини узвий алоқадорликда кўрсатадилар.

Тўпламда давримиз қаҳрамонларининг образлари яхлит ҳаётий лавҳаларда ифодаланган бундай очерклар кўпчилигини ташкил этади. Буюк алломалар Қори Ниёзий («Аллома»), Ҳабиб Абдуллаев («Тоғлар таъзим»), Иллария Алексеевна Райкова («Чароғбон»), партия ҳодими Фахриддин Шамсиддинов («Ун учлар»нинг бири») портретлари яратилган очерклар лавҳаларнинг ихчам тарзда таъсирли тасвирланиши, факт ва фикрларнинг жўшқин

ифодаланиши, ҳаётга, қаҳрамонларга нисбатан ўқувчида меҳр-муҳаббат уйғотиши билан характерлидир.

Китобга Октябрь 60 йиллигини рамзий ифодалаш, унинг ўзбек халқи ҳаётидаги тарихий миссиясини кўрсатиш мақсадида, ҳар бир йилга жавоб тариқасида 60 табаррук сиймо ҳақидаги очерк ва лавҳа киритилган. Улар жанр нуқтаи назардан портрет хусусиятига эга. Бизнингча, олтимиш қаҳрамон портретини тўлақонли гавдалантириш муаммоси билан ҳажм муаммоси тўқнаш келиб муаллифларни анча «қийнаган»га ўхшайди. Лекин «йўли» топилган: ҳар бир қаҳрамон ҳаётининг энг характерли моментларини, кўзга аниқ ташланадиган қирраларини фактларни саралаш ва танлаш ҳамда уларни образлар моҳиятини очадиган даражада ғоят аниқлик билан тасвирлаш ҳисобига очерк ва лавҳаларнинг ҳажми кичиклаштирилган. Сўнгра, қаҳрамонлар ҳаёти ва фаолияти ҳақида кенгрок тушунча бериш мақсадида ана шу кичик ҳажмли ҳар бир очерк, лавҳа бошида муқаддима бериш — портретни изохлаш усулидан фойдаланилганки, бу тўпламнинг ўзига хос хусусиятидир. Шунингдек, ҳар ўн йилликка бағишланган умумлаштирувчи публицистик мақолалар ҳам давр руҳини, шу даврда шаклланган, улғайган қаҳрамонлар характерини изоҳлайди.

Шу ўринда ҳажмда ихчам ва қисқаликка интилиш тўфайли баъзи очерк ва лавҳаларда илгари сурилган асосий фикр қиёмга етмаганлигини, портретлар информацион - фактографик характерда бўлиб қолган

лигини таъкидлаш лозим. Фактик материални ғоявий мақсадга бўйсундира олмаслик, ҳиссиз ифодалаш, номуҳим деталлар, чизгиларга керагидан ортиқча урғу бериш нуқсонлари «Нурхон», «Қасам», «Мусаффо қалб», «Афсонанинг тугилиши», «Фидоий», «Устозларга муносиб шогирд» каби материалларда яққол кўзга ташланади. Масалан, Абдулла Набиев («Қасам») портретини характерлайдиган муҳим воқеалар, эпизодлар, фактлар ўрнига отасининг фаолияти ҳақида фикр юритилади. Қатор очеркларда қаҳрамоннинг ижтимоий образи фактлар соясида кўринмай қолган. Лекин, бу нуқсонлар жузъий характерга эга.

Публицистика, жумладан очерк адабиёти — бу фактларни оддийгина баён қилиш, қайд этиш эмас, балки авторнинг ижтимоий образлар воситасида воқеликни акс эттиришдаги принципиал партиявий ва ҳаётий позициясидир. Бадий публицистика бевосита давр муаммолари, воқеалар конкрет одамлар билан доимий алоқада бўлиб, ҳаёт номидан гапириб, фақатгина китобхон онгига таъсир этиш билан кифояланмайди, балки у ҳаёт ҳақиқати қандай ёритилаётганини ҳам англатади. Шу жиҳатдан «Ўзбекистон юлдузлари» очерклар тўплами ўзбек бадий публицистикасида катта воқеадир. Унда «тақдирини қўли билан яратган одамлар» тақдирини, табаррук сиймолар ҳаёти ҳаяжонли, бадий-публицистик инкишоф этилган.

Ғулом ҒАФУРОВ,
филология фанлари
кандидати.

ОЛАМНИНГ БУТУНЛИГИ

Абдулла ОРИПОВ. «Юртим шамоли» Шейрлар. «Ёш гардия» нашриёти, Тошкент, 1976.

Абдулла Орипов шейрларида, жумладан, «Юртим

шамоли» китобида поэтик тафаккурнинг икки муҳим хусусияти аён сезилиб туради: бу мазмундорлик ва образлилиқдир. Шоир ўзининг «майда гапни кўтарма

гай шеър» деган принциpga амал қилиб, аввало, бирор янги фикр айтишни, уни салмоқдор маъно билан йўғиришни, ҳаётнинг ички, мураккаб қатламларига дадил

кириб боришни, руҳий олам сирларини тадқиқ қилишни кўзда тутиб ёзади, қолаверса, мисралар мумкин қадар ифодавий-мусликий жозоба касб этиши, сўзлар сўз-образлар даражасига кўтарилиши ҳақида қайғуради. Абдулла Орипов фикрий теранликини, бадий ифоданинг умумлашма — мухтасар шаклини, маънодор образларни тақозо этишини яхши билади. Бунинг учун шеърини ифода имкониятларидан, лирик чекинликлари, поэтик оҳанг рангинлигидан, тарихий-фалсафий экскурслардан маҳорат билан фойдаланади. Натижада битта манзумада асосий мавзудан ташқари бир неча «тармоқ» мавзу пайдо бўлиши, кутилмаган ғоялар, образлар силсиласи туғилиши мумкин. Йирик планда ёзилган шеърнинг бундай мураккаб «таркиб»ига қарамай, бирор нуқтада мавҳумлик ё паришонлик содир бўлмайди. «Ортим шамоли» китобидаги «Қарши кўшиги», «Генетика», «Денгизга» каби танқидчиликда маълум баҳсли фикрлар туғдирган манзумалар ана шундай хусусиятга эга.

«Қарши кўшиги» беихтиёр, интуитив ҳолда, оний кечинма маҳсули сифатида яратилган шеърлардан эмас, унда шоирнинг давоми мушоҳадалари чўлнинг қадим тарихи ҳақидаги, жафокаш, армонли боболар ҳақидаги хаёллар билан кўшилади, бу ерда бошланган янгли суронли ҳаёт таассуротлари она юртнинг ташна ерлари, асов дарёси, ажойиб истиқболи ҳақидаги фалсафий мубоҳасалар тарзида бадий ўзлаштирилди:

Иложин топса агар
кетмоннинг дастасин ҳам
Ерга қадаб термулиб,
кўкартиргувчи бу халқ.
Жазм этса кўнка бўяр
жаҳон харитасин ҳам
Бугун чўлга чиқибди,
нийати топсин барҳақ.

«Қуюн тентираган», «самонинг аждаҳоси ўт пураган» чўл бағрида инсон қўли билан бунёд этилаётган яшил далалардан таъсирланиб битилган бу мисраларда халқнинг асрий армонлари, сун-

мас яратувчилик даҳоси, яхши ният, умид туйғулари мужассам этилган.

Шеър бундай ёрқин поэтик лавҳа — образларга бой. Ҳар бир шоирнинг ўзига хос образлар, ташбиҳлар олами бўлади. Чунончи, Абдулла шеърларида «хаёл» шундай муштарак, айни чоғда ҳар гал индивидуал қиёфага эга бўлган образга айланади: «Хаёт талвасаси тинмагай, аммо мангу боқий қолур Инсон ва Хаёл» («Баҳор»), «Хатто зеб-зийнатни юлқиб зиёда ҳайкал ҳам қўйингиз бамисли хаёл» («Аёл»), «Хаёл каби кенг эрур олам» («Созим»), «Доимо хаёл эзгу, доимо эзгу қасам» («Комсомол»), «Буюк насибасин — тенгсиз хаёлин шу буюк тафаккур этмасми барбод» («Денгизга»), «Сенинг хаёлигидан мадад сўрайман, сенинг хаёлигга бораман қочиб» («Мактуб»). «Генетика» шеърини бу сайёр рамзий образ ўзига хос салмоқдорлик, теранлик касб этади. Шоирнинг қаҳрамони «йироқ авлодларга бизлардан нима қолар экан?» деган саволга энг аввали «Қолар қурашларда товланган хаёл» деган жавобни беради. Бу ҳиссий-руҳий образ замирида муқаддас инқилобий жанглар, қурашлар ҳақиқати ҳам, шу қутлуғ замин, мураккаб замон илгари сурган ғоялар ҳам, инсоннинг азалий идеаллари ҳам жамлангандир.

«Генетика»даги келажак авлодлар тақдири, эзгу ҳислар, идеаллар тақдири ҳақидаги куйиниш, «Денгизга» шеърини ўзгача оҳанг ва образларда акс этган. Шоир: «Бешафқат тафаккур асри бу замон» дейди ва биринчи навбатда, поэзияга хос эмоционал оламни ҳимоя қилади.

«Ўзбекистон» қасидасининг куйидаги мисралари бир қарашда оддий туюлади.

Валки устоз Ойбек бўлиб
Езажаксан янги бир достон.
Валки Ҳабиб Абдулла бўлиб
Саҳроларда очажаксан кон.

Лекин бу сатрлар классик адабиётимиздаги мураккаб ийҳом санъати асосига қурилгандек тасаввур колдиреди. Зеро, уларда икки

хил — зоҳирий ва ботиний-рамзий маъно бор: биринчидан, шоир халқимизнинг Ойбек ва Ҳабиб Абдулла каби асл фарзандлари шаънига фахрия айтади, иккинчидан, «ёзилажак янги достон», «очилажак кон» тимсолида ҳали ўлкамизнинг кашф этилмаган моддий ва маънавий бойликлари беҳисоблигини, халқнинг яратувчи даҳоси, ҳиммати мислсиз эканини васф этади. Китобда «қадим ҳалол, она халқ»и шаънига битилган юқоридаги сингари фахрия-мисралар, полисемик маънодаги образлар кўп. «Саратон», «Ўзбекистонда куз», «Аллома», «Аёл», «Онажон», «Генерал», «Авлодларга мактуб» каби шеърлар шундай таассурот қолдиради.

Абдулла Ориповнинг кўпчилик шеърлари ғоявий-маънавий салмоғи билан, бадий жозибаси билан ажралиб туришининг сирини мада? Буни, аввало, истеъдод эгасининг профессионал ҳалоллиги билан, китобхон олдидеги юксак масъулият туйғуси билан изоҳлаш лозим бўлади. Шоирнинг ўзи: «Аммо қолмай дерман шеър гуноҳида, то виждон қошида чўкмагайман тиз», «Қалбим буюрмаса, бирор сўзни ҳам ёзмасман ҳеч қайда, ҳеч вақт, ҳеч қачон!»— дейди («Авлодларга мактуб», «Альбомга»), «Виждон» ҳаками, «қалб» амри поэзия туйғуси давр олдидеги зарурат туйғуси даражасида бўлишини тақозо этади. Даврнинг адабий зарурати туйғуларни, фикрларни мунтазам равишда етилтириб, ривожлантириб боришни тақозо қилади; нарсаларни, ҳодисаларни, жараёнларни теварак муҳит билан, олам билан уйғунликда, мутаносибликда идрок қилишни, тинимсиз изланишни, ўзидан қониқмаслик ҳиссини талаб этади.

Унинг кўпчилик шеърлига хос бутунлик, равонлик, ички оҳангдорлик, образларнинг тадрижийлиги бу фикрнинг исботидир. Албатта, бу шоирнинг сўз, образ сайқали, вазн, қофия меъёрлари устидаги ишини, Маяковский таъбирича, «сўз кийноғи» жараёнларини истисно қилмайди.

У «энг муҳим сўз»ни ахтариб гоҳ оммавий истев-молдаги оддий истилоҳга, гоҳ классиканинг нуқтадон сўз хазинасига мурожаат қилади. Шоир «Оху» шеърда бир қарашда оҳори кетгандай туюладиган «тош-бош» сўзларининг оҳанг-дошлик ҳолатидан оригинал манзара яратади:

Тонгда оёгинг қўй баланд
бир тошга,
Сени қуёш ўзи кўтаргай
бошга.

Шоирнинг «Саратон» шеърда бободехқон табиати, ҳиммати, фидоийлиги қайноқ меҳнат жараёни акс этган дала манзаралари фониди очилади: «Осмон лов-лов ёнар офтоб қўридан, уфқда саробдан оташин балдоқ... Гўдак уҳича ҳам шамол топилмас, бутанинг тагида бўзтўрғай ҳайрон... Саратон ўзи ҳам мудрайди беҳол...» Шеърда ер, осмон, уфқ, турли жонзот, ҳатто шамол — бутун оламни «қуёш буровига олган», «саратон жунбишга келган» оловли дамлар зоҳиран манзара лавҳалари бўлиб туюлса-да, асос эътибори билан «Наҳор фароғатини ўйламаган», «бераҳм оташга тоб берган» бободехқонни, унинг жасоратини улуғлашга хизмат қилади.

Абдулла Ориповнинг поэтик образлари ўзининг ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги билан ажралиб туради. Албатта, поэзия гўзал, учқур ҳаёсиз ўзи даъват қилинган

юксакликка кўтарила олмаган бўлур эди. Лекин Абдулла Орипов ҳар қандай юксак ҳаёл реал ҳақиқат билан бевосита ё билвосита алоқада яшашини чуқур ҳис этади. Шоир «Комсомол» шеърда ҳам ўзи орзу қилган инсоний хислатларни «бетимсол авлод — укаси қатори» ёшларда кўради, бунинг ҳаётнинг табиий, оддий тафсиллари орқали, ташбиҳларсиз сўз-образларда ифодалади:

Одамсан — одамга хос неки
бўлса дунёда,
Сенинг ҳам қалбинг аро
жой топгани аниқ гап.
Хислатинг мўл ва лекин
ҳаммасидан зиёда
Сен покиза ёшликсан,
беғубору тоза қалб.

Бу шеърнинг реалистик кучи яна шундаки, шоир бу «покиза ёшлик» дунёсини ғаразгўй, шахсиятпараст, худписанд кимсалар аъмоли билан контраст қўяди. Шеърда баъзан ҳаётда учраб турадиган нуқсонларга қарши комсомолларча муросасиз, курашчанлик руҳи яланғоч тусда ифодаланган. Шу баҳона билан бир истакни айтмоқчимиз: Абдулла Орипов кейинги шеърларида, аввалги қутилмаган метафоризмлар, рамз ва мажозлардан фарқли ўларок, ташбиҳларсиз образликка, «предметлар тилига» (автология усулига) кўпроқ мурожаат этмоқда. Албатта, биз шоирнинг ташбиҳларсиз, бевосита образ-

лилик намунаси бўлган, кучли эҳтирос билан битган сатрларини муносиб баҳолаймиз. Ўзининг биринчи, асл маъносида келган сўз-образлар ҳам маълум даражада рамзий маъно касб этиши мумкин. Масалан, «Аёл» шеърдаги: «Абадий фироқни, ҳайҳот дўстларим, абадий висол деб билди келинчак» мисраларида сўзлар ўз маъносида қўллангани ҳолда фалсафий теранлик касб этади: «абадий фироқ» билан «абадий висол» ўртасидаги зиддиятли, ҳатто фожиали олам гўё чекинади — муҳаббат ва вафонинг беназир, янги тимсоли пайдо бўлади. Бундан кўринадики, шоир энг яхши шеърларида поэтик тимсоллардан ҳам, «предметлар тили»дан ҳам ёрқин индивидуал образлар ярата олади. Шунга қарамай, «Баҳор», «Саратон» типидagi тўла маънода образли тафаккур намунаси бўлган шеърлар кўпроқ яратилишини истардик. Қолаверса, тимсолларсиз образлик — ўзининг асл маъносида қўлланган сўз — образлар ҳар доим ҳам юқоридаги мисол даражасида бўлавермайди. Айниқса поэзия санъатининг оламни тимсолларда кўриш, уни мумкин қадар ўзгача ранг, ўзгача оҳангларда ифодалаш принципи янада қийинроқ бўлиб, шоирдан доимий изланишларни тақозо этади.

Ботирхон АКРАМОВ,
филология фанлари
кандидати.

ТАБИАТ ШАЙДОСИ

Исмат НОРБОВЕВ. «Тоғ ҳикоялари», «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1977 йил.

«Тоғ ҳикоялари» — ёш ёзувчи Исмат Норбоевнинг биринчи китоби. У ўзи яхши билган, қалбдан ҳис қилган мавзуларда қалам тебратеди. Муаллифнинг ёшлиги қорли тоғлар бағридаги яйловларда ўтган. Болали-

гиданоқ табиатнинг сеҳрли дунёси билан ошно бўлган, Бойсутоғ тизмаларидаги сўқмоқларни, жонивор ва ўсимликлар дунёсини яхши билган бу ёзувчининг тўп-ламини ўқир эканмиз, муаллиф беҳудага тоғни севмаганлиги, китоб хилват тоғ ораларидаги кузатувларнинг натижаси эканлигини англаймиз.

Муаллиф ўз ҳикояларида одамзотга неча-неча асрлар оша ризқ-рўз бериб келётган она табиатни авайлаш, асраш, бойитишдек хайрли ниятни бадиий ифодалашни мақсад қилиб қўйган. Ҳаммамизга маълумки, бугунги кунда табиат ўз фарзанди — инсоннинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолди. Одамларнинг

эҳтиётсизлиги ва табиатга нотўғри муносабати натижасида қарийб 200 га яқин жониворлар қирилиб, йўқ бўлиб кетганлиги ҳозир фанга маълум. Бугунги кунда одамлар табиатни қўриқлаш, унинг бағридаги жами жониворлар, ўсимликларни тўлалигича келгуси авлодларга етказиш учун қайғуряптилар.

СССРнинг янги Конституциясида «СССР граждaнлари табиатни муҳофаза қилишлари, унинг бойликларини қўриқлашлари шарт», деб алоҳида ёзиб қўйилган.

Ёш ёзувчи Исмаи Норбоев қаламга олган мавзулар ҳам ана шу муҳим масалага қаратилган.

Муаллиф ўз ҳикояларида инсон эҳтиётсизлиги оқибатида қирилиб кетиш хавфида турган жониворларни кўз қорачиғидек асраш, севиш, кўпайтириш лозимлигини ишонарли воқеалар асосида тасвирлайди.

Тўпламдаги «Бир шох» ҳикоясида тасвирланишича, бир вақтлар овчининг шафқатсиз ўқи тегиб бир шохидан айрилган кийик тоққа қалин қор тушган пайтда емиш тополмай, овқат излаб қишлоққа кириб боради.

«...Ниҳоят кийик қишлоқ бошидаги баҳайбат қир устида тўхтади. У бундай жойлардан ҳам қўрқарди. Утган йили қаттиқ қишда ҳам овқат излаб келаётганида худди шундай қирдаги тош-қалама кўра ичидан отилган ўқ уни бир шохдан жудо қилган эди. Овқатсизликдан эти қочиб қовурғалари кўриниб турган тош-қалама кўра ичи-бўйини чўзиб тишлаган

ҳам эдики, панадан милтиқ гумбирлади...».

Кийик яна бемехр овчи ўқига дучор бўлди. Лекин, милтиқ овозини эшитиб, шу томонга етиб келган нотаниш одам бўғзига пи-чоқ тортмоқчи бўлиб турган овчи қўлидан ярадор кийикни қутқариб олади ва уни соғайтириб яна табиат кучоғига қўйиб юборади. Орадан кўп вақтлар ўтгач, тоғда ўтлаб юрган бир шохли кийикни кўриб қолади.

«...Эҳтимол ўша эмасдир. Оламда бир шох кийиклар йўқ дейсизми! Лекин мен «ўша кийик», деб ўйладим. Чунки унинг ҳаётлигига ишонардим...».

Ёзувчи тоғларимизда каммайиб қолган жониворлар дунёсини асрашимиз, уни бойитишимиз зарурлиги ҳақида фикр юритиб, ўз хайрли мақсадини китобхонга етказа олган.

Тўпламдаги «Магнитофон отилди» ҳикоясида ҳам тоғ жониворларини асраш, унга ёмон кўз билан қаровчи кишиларга нисбатан муросасиз бўлиш ғояси илгари сурилган. Ҳикояни ўқир экансиз, китобхонда табиат гўзалликларини ҳис қилмайдиган кишиларга нисбатан нафрат уйғонади. Ҳикояда ҳийлагар овчи, магнитофон лентасига ёзиб олинган хонаки каклик овози ёрдами билан тоғдаги какликларни тузоққа илинтирарди. Буни кузатиб турган йўловчи бола эса, бемехр овчининг маккорлигидан ғазабланиб, «сайраб» турган магнитофонни парчалаб ташлайди.

Ҳикоядаги воқеа ишонарли тасвирланган. Табиат гўзалликларига қирғин кел-

тирувчи ноинсоф овчиларнинг хатти-ҳаракатлари, кирдикорлари табиий бўёқларда чизиб берилган. У ҳаяжон ва қизиқиш билан ўқилади.

Ёзувчи қатор ҳикояларида китобхонни табиат мўъжизалари ҳамда хилма-хил ғаройиб ҳодисалар билан сирдош этади. Жумладан, «Кийик боласи» ҳикоясида чала туғилган кийик боласи одамнинг ёрдамида оёққа туради. Меҳрибон одамлар уни авайлаб парвариш қилдилар, ўсиб, вояга етгач, табиат кучоғига қайтариб қўйиб юборадилар.

«...Буни ўша туғилган жойга олиб бориб қўйиб юборасан. Кийик қаерда туғса, ўша ерда икки-уч кун бўлади...» Бу жумлалар ёш китобхонни тоғ жониворларининг одатларидан хабардор этади.

Тўпламдаги «Дўконсойда», «Сайроқи ҳилол», «Арча остидаги махлуқ» номли ҳикоялар ҳам ўқувчини табиатни улуглашга, уни бойитишга ва севишга ундайди.

Тўпламда воқеалар ишончсизроқ тасвирланган ҳикоялар ҳам бор. Жумладан, «Тоғдаги воқеа», «Айикнинг жаҳли чиқса» номли ҳикоялардаги деталлар унча ишончли эмас. Шунга қарамай, «Тоғ ҳикоялари» тўплами яхши таассурот қолдиради.

Ёш ёзувчи Исмаи Норбоевнинг асосий мавзуи — она табиатни севиш, ўрганиш ва асраб-авайлашга қаратилган экан, унинг бу йўлдаги ижодий ишига муваффақиятлар тилаймиз.

Собир ЯДИКОВ.

ТАВСИЯ ЭТУРМАН СЕНГА ЎЗИМНИ

Сулаймон РАҲМОН.
«Ҳилол». «Ёш гвардия»
нашриёти, 1977 йил.

«Мен тавсия этурман сенга ўзимни». Ёш шоир Сулаймон Раҳмоннинг «Ҳилол» тўплами шундай мисра билан бошланадиган «Тавсия» шеъри билан очилади. Унда ёш шоир табиатга «меҳр билан боқа олган кўзини», «умрлар тақдирини топа олган ақлини», шижоатли юрагини тавсия этган яшашнинг мазмуни, бутун борлиғи, ақл-заковатининг мужассами бўлган шеъриятнинг суратини чизади. Айрим-айрим чизилган ҳолатлар бир бутун бўлиб шоирнинг тоза неъмат — шеъриятга садоқат туйғусини ифодалайди. Шеър қаршилантириш асосига қурилган. Мабодо унинг кўзлари борлиқнинг нозик пардаларини илғаёлмас, юраги ўзининг сеҳри куйларини тўқа олмас, чексиз хаёллари «кўзлари топгани — турфа рангларга» содиқ қолмас нима бўлади? Буларни ўйлаб бутун руҳига шеър нафаси сингиб кетган юраги жунбушга келади. Шоирнинг қон томирлари таранглашади ва қалби ҳеч иккиланмасдан «қабул этма сен уларни даргоҳингга, шеърият» дея нидо қилади. Лекин шеърият даргоҳига ўзини тавсия этаётган юрак ҳали «очилмоққа жазман бир ғунча», эндигина кенг осмон бағрини нурга тўлдириш ниятида катта мақсадлар билан юз кўрсатаётган ҳилол. Шеър ана шундай хулосаланган. Бундай руҳ қалбларга кўчиб, уларни тўлқинлантиради. Зотан шеърнинг қиммати ҳам шу билан белгиланса керак. Тўплагма «Ҳилол» деб рамзий ном қўйилишининг боиси ҳам шунда.

Унга кирган шеърларни ўқиш борасида кўнгилда илик бир кайфият пайдо бўлади. Бундай ҳолат улдардаги беғубор, дилтортар ҳаводан, жўш урган тошқинли

ҳислардан, нозик кузатишлардан пайдо бўлса ажаб эмас. Сулаймон Раҳмоннинг шеърларида кўнгилларни яйратадиган, дилда пайдо бўлган умидларни эъзозлайдиган, қалбга ором бахш этадиган ажиб ҳаво бор. Бу ҳаво тонгги шабада мисол юракдаги орзуларни эркалайди, гулларнинг хушбўй ҳиди янглиғ димоқларни қитқлаб ширин энтиктиради. Бу ҳаво эзгу ниятларнинг поклигида, оламни бутун борлиғи билан кўришда, табиатнинг рангин бўёқларини идрок этишда, орзуларнинг кўйинчаклигида бадий ақлини топган. Унинг шеърларидаги бундай фазилат табиатга, ватанга, онага, шеъриятга бўлган ўлчовсиз қарздорлик ва оқибатлилик туйғулари билан омухта бўлиб кетади. «Қарз» шеърида шундай ёзади:

Мени қарзга олган

она табиат,

Қарзга олган бу

азим дунё...

Узмоғим шарт лекин

даставвал

Бош қарзимни —

она сутимни.

Умр кишига ана шундай «қарз»ларни узиш учун берилган. Яшашнинг маъноси қачонки, шоир ифодалаган ҳис асосида қурилсагина, ҳаёт тотли бўлади. Лекин ҳаётда шундай «қарз»лар ҳам борки, буларни узишга умр камлик қилади. Бу онанинг хизмати, Ватанга бўлган бурчдорлик ҳисси. Буни чин дилдан ҳис қилган Сулаймон Раҳмон шеърни

Сендан узиб бўлмас

қарзимни,

узиб бўлмас

қарзимни,

Онажон!..

мисрлари билан яқунлайди. Инсон табиатнинг бир бўлаги, деган тушунча ёш шоирнинг кўпгина шеърлари

мағзига сингиб кетган. Бу хусусият табиатдаги нарсалар билан инсоннинг узвий алоқадорлигини, бир бутунлигини тасвирлаб мантиқан асослашда кўринади. Шу жиҳатдан унинг «Туйғилган эди у капалак мисол», «Қарз», «Куз эртаги» шеърлари характерлидир.

Сулаймон Раҳмон табиатдаги нарсаларни жонлантириб, ҳаракатга келтириб, ҳолатлар чизади.

Атиргул шаклига киргали
шошар дарё.

«Дарё» шеърдан олинган бу мисра бир қарашда таажужбли туюлиши мумкин. Лекин шоир табиатдаги мавжуд нарсаларнинг ўзаро алоқадорлигини бир қарашда илғаш мумкин бўлмаган ниҳоятда нозик иплар билан боғлиқлигини шеър давомида асослаб беради. Бундай далиллаш эса шеърнинг тугалланмасига ҳам ўз-ўзидан юқоридagi мисрани олиб чиқади. Шу билан бирга бу ерда шоирнинг бошқа бир мантиқий хулосаси ҳам бор. У дунёнинг муаттар ҳидларга бурканишини истайди. Оламнинг нурга йўғрилиши, заминнинг яшнаши, ғунчаларнинг лаб очиши ана шу дарёларнинг «шошиши» билан боғлиқ эканини ҳам таъкидлайди. Ва яна бир бор табиатдаги ички бир бутунлики чуқур асослайди. Шоирнинг қалби сукут сақлаёлмайди, доимо безовта. Атрофдагиларни ҳам сукут сақлашга қўймасдан, ҳаёт маъносидан баҳра олишга ундайди.

Бузгим келар бу

сукунатни,

Уйқиларни бузгим

келар, ҳей!

Куртакларни, чигитларни

уйғотим келар,

Тогим чигитликда,

куртакликда

қолмасин улар!

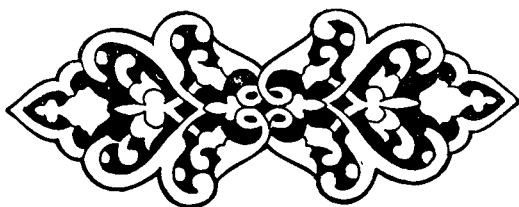
«Уйқу» шеърдан келтирилган бу парчадаги «куртаклар», «чигитлар» эндигина ҳаётга қадам қўяётган бир бўғин. Ижодкор ўз замонага ва келгусига ҳам жавобгарлик ҳисси билан яшайди. Ёш шоир ўзининг бу масалага бўлган муносабатини ана шу мисралар бағрига сингдирган.

Сулаймон Раҳмоннинг шеърларида рамзийлик хусусияти айниқса бўртиб кўринади. У ўз фикрларини, дунёнинг мураккабликларини ва чигалликларини рамзлар орқали тасвир этади.

Унинг шеърлари сарбаст вазнида ёзилган. Муҳофазанинг қамрови, фикрнинг кенглиги, оҳангнинг ранглиги шу вазни талаб қилади. Чунки сарбастда ёзилган шеърларда бир зарбнинг кучи бўлган фикр давомли чўзиқ ва қисқа мисраларда ифодаланиб, уларни оҳанг ва ички мантикий бутунлик бирлаштириб туради. Бу жиҳатдан қараганда ҳам ёш шоирнинг бу борадаги уринишлари вазн имкониятларини яхши ўзлаштираётганлигидан далолатдир.

Шу билан бирга унинг баъзи шеърларида, хусусан «Биринчи шеър» ва «Танбур»да чўзиқликлар, бунинг натижасида юзага келган зарб ва оҳангнинг сусайганлиги сезилади. Булар изланишлар йўлидаги жузъий нуқсонлар. Китобга кирган яхши шеърларнинг қатор фазилятлари осмонни нурга чулғаш ниятида юз кўрсатиб, тобора равшан тортаётган «Ҳиллол»нинг камолотига умид туғдиради.

Икром ОТАМУРОВА.

ЙИЛЛАР, ФАКТЛАР, ВОҚЕАЛАР

ДЎСТЛИК ҚАРВОНЛАРИ

Совет Иттифоқи халқлари билан ҳозирги Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш тупроғида яшаётган халқлар ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлар ғоят қадимий тарихга эга. Урта Осиё жаҳондаги йирик савдо йўлларининг чорраҳасида жойлашган бўлиб, дунё халқлари ўртасидаги савдо-сотиқ ва маданий муносабатларда катта роль ўйнар эди. Айниқса Урта Осиё билан Ҳиндистон ўртасида қарвонлар силсиласи уzielмас, анвоий мевалар, арғувоний майшароб тўла хумлар, шоҳи-атлас, зарзеварлар, зарбоф ва ҳаририй либослар, шарқ санъати ва маданиятининг ёрқин намунаси ва дурдонаси — антиқа бадий безаклар, чўғдай ёниб турган гиламлар, инсон тафаккури ва даҳосининг ояли неъмат — шоҳ фикр, ҳикматлар, буюк кашфиётлар битилган нодир қўлёзмалар ортилган қарвонлар куну тун тўхтовсиз манзилга интилади... Шундай қарвонлардан бирида тоза дил, ошуфта кўнгил бухоролик савдогарзода соҳибжамол йигит кажавода тебраниб келар экан, қарвон кўнғироқларининг сирли ва сеҳрли навоси «Минг бир кеча» ҳамда «Калила ва Димна»даги каби ажибу ғаройиб ҳикоятларга бамисоли жон бахш этар, кўз ўнгида гавдаланган ажам парипайкари ва туркий моҳитобонлари, ҳинд гуландомлари бу ошиқмижоз йигитнинг ҳассос дилини ҳаяжонга соларди... Пировардида тақдирнинг мисли занжир ришталари уни Панжобнинг Ченоб дарёси соҳилидаги Гужарат шаҳрига олиб келди ва Тулла деган кўзагарнинг сулув қизи Сўҳнийга рўбарў қилди. Йигит Сўҳнийни кўрди-ю, ошиқи беқарор бўлди. Ўзбек йигити ҳинд элига халқининг меҳру муҳаббати ҳамда жўшқин паёмини олиб келди, Сўҳнийга илк севгисини армуғон этди. Ўзбек йигити билан ҳинд қизининг бу мислсиз севгиси кейинчалик «Сўҳний ва Маҳинвал» деган Панжоб халқ досто-

нига асос бўлди... Сўҳний дийдорини бир кўришга зор-интизор бухоролик йигит кўза сотиб олишни баҳона қилиб қизнинг уйига келаберибди, кўзагардан кўза олаберибди. Пировардида бутун мол-дунёси тугади... Охири ишқ куйида Тулланинг отбоқари, яъни «Маҳинвал» бўлди. Бироқ гап нимада эканини фаҳмлаган Сўҳнийнинг отаси уни уйдан қувиб чиқарди. Ошиқ-маъшуқларнинг тақдири «Байжу-Бавра» кинофильмидаги севишган Байжу билан Гаўрийларнинг дарднок қисматига жуда ўхшаб кетади. Тугёнли, сермавж Ченоб дарёси ўзбек йигити билан ҳинд қизини шиддатли тўлқинлари орасида ғарқ қилади...

Бу буюк ва кўҳна қарвон йўллари Амир Хусравнинг (1253—1325) отасини, Мирзо Ғолибнинг (1797—1869) бобосини, Мирзо Бедилнинг аждодини, хулласи калом, минглаб деҳқонлар, меъморлар, сипоҳийлар, ҳунармандлар, шоирлар, созандалар, машшоқлар, илму дониш, адабиёт, санъат, маданият аҳлини шунқорлар маскани Урта Осиёдан Ҳиндистонга олиб келди.

Урта Осиё меъморчилигининг ноёб дурдоналари вайрон, одамлар бехонумон, тенги йўқ маданият ёдгорликлари ва қўлёзмалар куйиб, гуллаб-яшнаган шаҳри азимлар харобазорга айланган Чингиз истилолари даврида туркий лочин қабиласининг сардори Амир Сайфиддин Маҳмуд туғилиб ўсган диёри Шаҳрисабзни тарк этиб, Ҳинд сари юзланди. Сайфиддин Маҳмуд асл насаби ҳинд Имодул Мулкнинг қизига уйланиб, бир неча фарзанд кўрди. 1253 йилда Патияла шаҳрида туғилган иккинчи фарзанди ўсиб-улғайиб, Ҳиндистондаги урду ва форсий адабиётнинг отаси, буюк шоир ва бастакор Яминуддин Абулҳасан Амир Хусрав Деҳлявий номи билан шухрат топди, аждодлари шон-шухратини абдийлаштирди. Алишер Навоий биринчи бўлиб Низомий «Ҳамса»сига татаббу ёзган, «Низомий панжасига панжа» урган ўз ва-

тандошининг фарзанди аржуманди «ҳинд сеҳргари» Амир Хусрав Деҳлавийга ўзининг бениҳоя эҳтиромини изҳор этган эди.

Амир Хусрав ўзининг туғилиб ўтган диёри Ҳиндистонни бутун вужуди билан севар экан, кўзга кўринган ҳинд олими Ваҳид Мирзо таъбири билан айтганда, «у асло ўзининг асл насаби туркийлигини инкор қилмайди, аксар ўзини «туркийе ҳиндустоний» деб атайди, бинобарин, у отасининг туркийлиги билан қандай фахрланса, онасининг ҳиндлиги билан шундай ифтихор этарди.

Жавоҳарлаъл Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» китобида Амир Хусравнинг туркий эканлигини таъкидлайди ва унинг ўзи ҳақида қуйидагиларни ёзади: «У йилнинг турли фасллари, ҳаёт ва унинг хилма-хил жилвалари ҳақида, келин тушиши, ҳижрон изтироблари, ёмғирлар мавсуми ҳақида куйлайди. Унинг қўшиқларини ҳозир ҳам аксар айтадилар. Уларни Шимолий ва Марказий Ҳиндистоннинг ҳар қишлоғи ва шаҳрида эшитиш мумкин... Хусравнинг қўшиқ ва муаммолари унга шухрат келтирди... Мен олти юз йил илгари ёзилган ва шу кунгача ҳардилазиз бўлиб келган, халқнинг меҳру муҳаббатини қозониб ҳеч қандай ўзгаришсиз ижро этилаётган бундан бошқа қўшиқларни билмайман...»¹

Манбаларнинг далолат беришича, кўп қиррали, ёрқин ва фавқуллода истеъдод соҳиби, хушвоз хонанда Амир Хусрав ўз асарларини ҳинд куйига солиб ўқиб берганида, тингловчилар ижрочининг овозидаги сеҳру афсунга бардош бера олмай, бир куйга тушиб қолар экан. Ривоятларга қараганда, Ҳинд ва Покистон мусиқасида катта аҳамиятга эга бўлган сеторни Амир Хусрав ижод қилган. У Жанубий Ҳиндистонлик созанда ва хонанда, мағлубият нималигини билмайдиган Наик Гўпални очиқ мусобақада энгиб чиққан. Амир Хусрав айни чоқда Эрон мусиқаси тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган бастакор ҳисобланади. Ҳинд мусиқасига доир форсийдаги рисолада айтилишича, Амир Хусрав куйидаги куйларни басталаган: мажир, ушшоқ, созгарий, айман, ғазал, зилоф, сарпарда, бахарз, қавол, хаёл, нигор, басит, шоҳона, сабила ва фарғона. Буюк бастакор оталар юрти жондан азиз Фарғонани кўмсаб ўзи яратган куйга бу номни қўйган бўлса ажаб эмас.

Совет Иттифоқи билан Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш сарзаминида яшаётган халқлар ўртасидаги мелоддан илгари бошланган дўстона ва маданий муносабатлар борган сари тараққий этиб келди ва айниқса бобирийлар даврида ғоят кучайиб кетди. ТошДуний Шарқ факультетида дарс берган Деҳли университети, урду факультетининг декани, доктор Хўжа Аҳмад Форуқий «Ўзбекистон маданияти» газетасида (13/II—1968 йил) босилган мақоласида мазкур даврга онд қизиқ фикр-

ларни айтган: «Бобирийлар Ҳиндистонга икки ўлмас шоҳ асар бахш этдилар. Улардан бири «Тоғ маҳал» ёдгорлиги, иккинчиси, Ғолиб девони. Бу икки асар бир тасвирнинг икки томонлама кўринишидир».

Таниқли ҳинд ғолибшуносларидан бири Абдурахмон Бижнаурий «Ҳиндистонда иккита муқаддас китоб бор, ведалар ва Ғолибнинг девони», деб бу девонни ҳиндуларнинг муқаддас китоблари — ведалар билан бир қаторга қўяди.

Шухрати олами туган шоир Мирзо Ғолибнинг бобоси Қўқонбекхон фалакнинг гардиши билан Самарқандни тарк этиб, Ҳиндистонга йўл олди, соҳибжамол ҳинд қизига уйланиб, фарзандли бўлди. Отаси Абдуллобекхон жангда ҳалок бўлганида Мирзо Ғолиб беш ёшда эди. Унинг болалигида ёзилган илк форсий шеърларида Амир Хусрав ва Мирзо Абдуқодир Бедилнинг таъсири сезилади. Ғолиб ижодий балоғатга етиб забардаст шоир бўлиб танилганида оталари ватани Мовароуннаҳрни, «сайқали замин» гўзал Самарқандни кўмсар экан, асл насаби, ажодлар диёри билан фахрланади:

Шу Туроннинг табаррук хокиданман,

аслида Ғолиб

Шунинг-чун шодман наслу насабда

номдормиз.

Эрурмиз Туркистон насли,

туғилганмиз шу тупроқда,

Улуғ зотларни ўстирган элат ҳамда

диёрдирмиз.

Эрурман Туркистон аҳлидану,

Ойбеклигим равшан,

Тулин ойдан кўра ўн қатла ортиқ

хусндормиз.

Азалдан ота касби бизгадир

деҳқончилик билгил,

Самарқанд боғбони насли-ю, хуш

касбу кордирмиз...

Чиройда биз яшин нури каби

нуркам ва озода,

Саховатда булутлар сингари гавҳар

нисордирмиз¹.

Таниқли ҳинд ва покистон танқидчиларининг наздида Мирза Асадуллохон Ғолиб ўзининг фусункор каломи ва сеҳрли қалми ила ҳозирги замон урду адабиётига пойдевор қурган буюк меъмордир. Машҳур адабиётшунос олим доктор Муҳаммад Ҳасан Ғолиб ижодига якун ясаб, куйидагиларни ёзади:

«Ғолиб жамоа ва гуруҳнинг тор доирасида эмас, балки бепоён инсоний биродарлик нуқтаи назаридан туриб фикр қиларди.

У мусаллам ҳақиқатлар доирасида асир бўлиб қолмади, инсон дўстлик ва муштарақ фалсафий ҳақиқатларни излаш унинг мақсади эди. Ана шу абадий изланиш Ғолибнинг энг буюк меросидир. Шу ғайрат,

¹ Мирзо Ғолиб. Ғазаллар, Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат наشريёти, Тошкент, 1975 йил, 28-бет. Форсчадан Васфий таржимаси.

¹ Джавархарлал Неру, Открытие Индии, М., 1956, стр. 257.

эҳтиросли самимият, янги туйғулар ва янги шахснинг ўзига хос тасавури Ғолиб девонини янги авлоднинг Инжилига айлантирди...» («Ғолибнинг урду шеърятини тутган ўрни»). «Тех» («Шухрат») газетасининг (урду тилида) 1/VII-1957 йил сониди.

Инглизлар истилоси даврида мамлакатларимиз халқлари ўртасидаги вақтинча тўхтаб қолган аънавий маданий алоқалар Ҳиндистон ва Покистон халқлари мустақилликка эришгандан сўнг яна жонланиб кетди. Бизга азалдан дўст бўлиб келган яқин қўшилариимиз Ҳиндистон, Покистон ва Бангладеш халқларида Ўрта Осиё халқларининг санъати, адабиёти ва маданиятига қизиқиш беҳад кучли.

Совет Иттифоқи халқларининг Ҳиндистон, Покистон ва Бангладеш сарзаминида яшаётган халқлар билан дўстлиги азалий ва абдийдир. Инсониятнинг эзгу орзулари рўёбга чиққан Советлар диёрида коммунистик жамият қураётган халқларимиз ҳаётига, бизга қўшни мамлакатлар халқларининг қизиқиши борган сари кучайиб бормоқда. СССР халқларининг ўтмиши ва ҳозирги куни ҳақида мақола ва асарлар ёзилмоқда. Латиф Аҳмаднинг китобини буларга намуна қилиб кўрсатса бўлади. Унда ҳинд адаби Латиф Аҳмад «Сўзбоши»да шундай деб ёзади:

«Совет дес» («Советлар диёри») журнали ҳинд-совет дўстлигини кенгайтириш ва мустақамлаш мақсадида пандит Жавоҳарлал Неруга ёдгорлик тариқасида Ҳиндистон халқлари тилларида ёзиладиган ва бу буюк мақсадга эришишга ёрдам берадиган асарларга мукофот берилаётгани эълон қилган эди. Ҳиндистондаги урду тилини ривожлантириш анжуманининг Бангол бўлимидаги ўртоқлар менга мазкур мақолаларни алоҳида китоб ҳолида нашр этишни тавсия қилишган эди. Мен буни бажонидил қабул этдим. Ана шунинг учун ҳам ўзимнинг ушбу арзимас интилишимни ҳинд-совет дўстлигига бағишлаб, беҳад шоду хуррам бўлдим».

Латиф Аҳмад мазкур асарида Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари тақдирида ва мазкур халқларнинг юксак тараққиёти мисолида В. И. Ленин ва Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ўйнаган муҳим ролини кўрсатишга интилади, шунинг учун ҳам китобдаги мақолаларнинг кўпчилиги Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларига бағишланади. Муаллиф дастлаб жаҳон маданияти хазинасига беназир саховат ила бебаҳр дуру жавоҳир тўққан Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг ўтмишига нигоҳ ташлайди:

«...Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон — беш овоз ва мустақил республикадан иборат бўлиб, Совет Иттифоқига киради. XIV асрда бу ўлка маданият бешиги, илму фаннинг яқкаю ягона маркази эди... Темурийлар сулоласига мансуб олим, шахзода Улуғбек Самарқанд расадхонасида ўтириб фалакиётга оид шундай назария яратдики, бунга XX аср астрономлари ҳам ҳайратда қоладилар, Улуғбек қурдирган расадхонага

ўша вақтда фақат Константинополдаги айё София ибодатхона биноси тенг кела оларди холос.

Ҳофиз Шерозий, Умар Ҳайём ва Шайх Саъдий қанчалик эроний бўлсалар, шунчалар туроний ҳам эдилар. «Шероз булбули» маҳбубасининг қора холи эвазига нимани армуғон этсамикин деб ўйлаб турганида унинг нигоҳи Эроннинг Исфаҳон ёки Шерозига эмас, балки Туроннинг Самарқанду Бухоросига тушади. Ҳофизнинг мазкур мадҳномаси Ўрта Осиёнинг буюклиги ва кўҳна маданиятидан далолат беради». Бўлмаса ўша даврда Исфаҳон ҳам кўҳна Шарқнинг машҳур шаҳри азимларидан бири саналиб, номи зарбулмасал бўлиб кетган эди, чунончи «Исфаҳон — несири жаҳон аст, агар на бошад Табриз». Яъни «Агар Табриз бўлмаганида, Исфаҳон — ярим жаҳон бўларди», деб бежиз айтилмаган.

Ҳиндистон ва Покистондаги урду ва бошқа тиллардаги адабиётлар тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган, машҳур сарзаминдаги форсий-забон адабиётининг сўнгги ва энг талантли намояндаси, ушбу мамлакатлардан ташқари Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидаги ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожига баракали ҳамда самарали таъсир кўрсатган Муҳаммад Иқболнинг ҳам бу хусусда айтганлари гоё эътиборга моликдир:

Танам яратилган азиз Кашмир

хокидан

Қалбим эса Ҳижозу Шероз гидрокидан.
Гарчи Ҳиндистонда туғилганман мен,
Аммо кўзларимда порловчи шуъла —
Бухоро, Қобил, Табриз хоки-

покидан».

(Жуманиёз Жабборов таржимаси).

Латиф Аҳмад ўз сўзида давом этар экан, бундай хулосага келади:

«Шак-шубҳа йўқки, ўша замонда Ўрта Осиёнинг бу мусулмон халқлари маданият маркази бўлиб жаҳон аҳлини илму фан зиёсидан баҳраманд этганлар... Тарих бунга шохидки, Хоразму Хуросон ва Самарқанду Бухоро бу олам ичра «шаҳарлар келинчаги» бўлиб шухрат қозонганлар».

Муаллиф Улуғ Октябрь социалистик революцияси туфайли чоризм, маҳаллий сармоядорлар, катта ер эгалари, судхўрлар исканжасидан қутулган Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг Совет ҳокимияти йилларида эришган муваффақиятларининг бениҳоя юксаклигини қиёсан кўрсатмоқ мақсадида Улуғ Октябрь инқилобидан илгариги Ўрта Осиёнинг забун аҳволини тасвирлайди:

«Маданият чўққисига чиққанидан сўнг шундай тушқунлик ва таназзул қаърига тушиб кетишликка, эҳтимол дунёда Ўрта Осиёгина мисол бўла олса керак».

Муаллиф шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятнинг тараққиётига қуйидагича баҳо беради:

«Социализм бутун совет халқларининг биродарлигини ҳақиқатга айлантирганида мазкур халқлар адабиётида, мавзу ва ма-

ҳоратида ўзидан-ўзи муштараклик пайдо бўлади».

Алишер Навоий, Низомий Ганжавий каби даҳолар мўъжизакор қалами билан бунёдга келтирилган шоҳ асарлар ва ажойиб қаҳрамонлари ҳақида гапирар экан, улар фақат ўзбек ва озарбайжон халқининггина асари ва қаҳрамонлари бўлиб қолмайди, барча совет халқлари ҳақли равишда бундай даҳолар билан фаҳрланадилар, улар бутун совет халқининг муштарак мулки ва неъматиди, деган фикрни олға сурғани олим.

Улуғ Ватан уруши, совет тузумининг мустақамлиги ва ҳаётийлиги учун жиддий синов бўлди. Бу урушда мардлик ва фидойиликнинг беқиёс намуналарини кўрсатган совет халқи Совет Иттифоқи Коммунистик партияси раҳбарлигида фашизмни ер билан яқсон қилди, бинобарин Совет ҳокимиятининг бениҳоя куч-қудрати оламга ошқор бўлди. Чунончи, бу хусусда Латиф Аҳмад қуйидагиларни айтади:

«Россияга немис-фашистлари ҳужум қилгандагина Совет Россиясидаги ҳайратнок қурилиш ва тараққиёт бутун дунёга аён бўлди. Лекин Урта Осиё халқларининг тараққиёти ундан ҳам ҳайратнок эди. Ўзбекистон уфқида инқилоб қуёши чарақлагач, заржирбанд сарзаминда озодлик байроғи ҳилпиради... Ушанда 12—15 йил ичида мамлакат бутунлай ўзгарди, саводхонлар сони 90 фоизга етди. Бугунги кунда мазкур халқлар илм ва маданият майдонида тез суръатлар билан ривожланмоқдалар».

Улуғ Ватан урушининг суронли йилларидаги ҳаёт ё мамот учун бўлган жангларда совет халқлари оиласининг метиндай мустақамлиги, Советлар диёрида халқлар дўстлиги ва интернационализм ғояларининг нақадар кучли ва ҳаётбахш эканлиги намойён бўлди. Латиф Аҳмад СССРнинг ғарбий областларидан Совет Шарқи республикаларига олиб келинган ситамдийда етим-есирлардан меҳру муҳаббатини аямаган бағри кенг, мард ва олийҳиммат одамларнинг, совет кишининг бой маънавий дунёсини очиб беришга интилади:

«Ҳар хонадон бир болани бағрига олиши одат тусига кириб қолган эди. Тегишли идорага бир аёл келиб бола олиш истagini билдиради. Болалар қолмади, деган гапни эшитиб изтиробдан ўртаниб кетади: ахир эри неча кундан бери бола олиб кел деб уни ҳоли-жонига қўймайди, энди у эрига нима деб жавоб қилади?! Ҳамма биттадан бола, асраб олган бўлса, энди эл-юрт олдида улар қандай бош кўтариб юрадилар?! Тегишли идора ходими бу аёлни юпатади, яна болалар келди дегунча албатта битта «мовий кўз, зулфизар қизалоқни» биринчи бўлиб уларга берилмагани ваъда қилади».

Ҳинд адаби ота-онасиз, бошпанасиз қолган битта бола асраб олсам деб талпинаётган бу аёлнинг тўққизта боласи борлигини алоҳида қайд этиб ўтади.

Латиф Аҳмад совет тузуми ва ленинча миллий сиёсатнинг ҳаққонийлиги ҳамда

афзалиятига қойил қолади, чунки унинг наздида шулар туфайли «...жуда кичик миллатларда ҳам улкан шоир ва санъаткорлар пайдо бўлади...»

Автор ўзбек совет адабиётига назар ташлар экан, Улуғ Октябрь социалистик революцияси ўзбек адабиётига раванқ бахш этганлигини таъкидлайди:

«Бугун бамисоли янги давр ўзбек адабиёти, шеър усулининг хазон бўлган чаман-зорига оби ҳаёт қўйди-ю ҳаммаёқ баҳористонга айланди». Ўзбек адабиёти тараққиётига оид бу сатрлар Урта Осиё ва Қозғистон халқлари адабиётларига ҳам тўла тааллуқлидир.

Латиф Аҳмад мазкур китобда Ғафур Ғулум ижодида бағишланган мақоласида ўзбек адабиётида янги жанрлар пайдо бўлиб гуриқраб тараққий этаётганлигини қайд қилади, ундан кейин оташин шоир ижоди ҳақида ўзининг фикр ва мулоҳазаларини баён этади:

«Ғафур Ғулумнинг шеърларида ҳаёт нафаси баралла сезилиб турибди. У чинакам халқ шоиридир. Бутун инсоният билан узвий ришта Ғафур Ғулум шеърларининг жонидир. Ҳар қандай мавзу унинг қаламига тушганида умумлашма юксакликларига кўтарилади...»

Муаллиф бу мақоладан илгари ёзилган «Ўзбекистонда илму фан тараққиёти» мақоласида ҳам Ғафур Ғулумнинг шахсияти ва ижодига тўхталиб ўтган, унинг сеvimли ва ҳар дилга азиз халқ шоири эканлигини далиллаб беришга интилган эди:

«Тошкент — Ўзбекистон республикасининг пойтахти, унда Янги Деҳли каби Янги Тошкент ҳам бунёдга келган. Янги Тошкент унча-мунча кичик шаҳар эмас, бироқ эски Тошкентда ҳам бир миллион одам яшайди. Ғафур Ғулум ана шу эски Тошкентда истиқомат қилади. Бир кун Янги Тошкентда Ғафур Ғулум ажнабий санъаткор билан учрашиб қолади ва уни уйига таклиф этади: Санъаткор унинг адресини сўраганида Ғафур Ғулум шундай деган экан: эски Тошкентга бориб дуч келган одамдан мени сўрасангиз бўлди, дарҳол бизникига олиб бориб қўяди...».

Китобда Урта Осиё ва Қозғистон халқлари адабиётларининг йирик намояндалари забардаст ижодкорлари Лутфий, Навоий, Муқимий, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Айний, Лоҳутий, Кербобоев, Жамбул, Собит Муқонов, Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Шайхзодаларнинг номлари катта ҳурмат билан тилга олинади.

Мазкур асардаги «Урта Осиё халқларининг совет адабиёти», «Урта Осиёлик бир неча санъаткор», «Ўзбекистонда илму фан тараққиёти» ва бошқа мақолаларда Совет Шарқи республикаларидаги маданият, санъат, адабиётнинг мислсиз раванқи, фан ва техника соҳасидаги улкан ютуқлар ҳақида фикр юргизилади.

«Руслар фикри ва мутафаккирлари» китобидан келтирилаётган қуйидаги кўчирмадан муаллиф Урта Осиё халқларининг ўтмиш ҳаёти ва ҳозирги кундаги тарақ-

қиёти билан нима учун бунчалик қизиқаётганлиги маълум бўлади.

«Кези келганда Ўзбекистоннинг баъзи илмий ва маданий муассаса ҳамда идораларини зикр қилмоқ даркор. Бундан му-род шуки, биз ҳиндистонликлар, хусусан, ҳинду ва мусулмонлар, ўзимизга қўшни халқларнинг аҳволини андоза қилайлик, иложи бўлса сабоқ ҳам олайлик, чунки агар бир ёқадан бош чиқариб халқ бир ишга уннаса, дунёнинг ҳар мушкул иши осон бўлиб кетаверади: агар жамият азм айласа, бўлмайдиган ишнинг ўзи қолмайди».

Ҳиндистон жамоатчилигини, турган гапки, Урта Осиё ва Қозоғистон халқларининг тарихан қисқа муддат ичида эришган забардаст ва улкан муваффақиятларининг сири қизиқтиради. Мазкур халқлар Улуғ Октябрь социалистик революцияси шарофати билан капиталистик тараққиётнинг азоб-уқубатли йўлидан воз кечиб, бира-

тўла, бевосита социалистик жамият қуришга киришиб кетдилар.

Айрим камчиликларга қарамай, Латиф Аҳмаднинг урду тилидаги бу китоби СССР билан Ҳиндистон халқлари ўртасидаги дўстлик муносабатларининг яна ҳам мустақамланиб ривожланишига қўшилган муносиб ҳиссадир, бинобарин, бу асар Ҳиндистон афкор оммасининг эҳтиёж ва тақозосига биноан ёзилган асардир. Ҳозирги кунда кўҳна ва ҳамиша навқирон Осиёнинг юрагида коммунистик жамият қураётган Урта Осиё ва Қозоғистон халқларининг бой ва қимматли тажрибалари Ҳиндистон халқларинигина эмас, балки Осиё, Африка, Лотин Америкасидаги миллий мустақилликка эришган, ривожланаётган мамлакатлар халқларини ҳам гоят қизиқтиради

Зийнатилла АШУРБОВ,
филология фанлари кандидати.

МАДАНИЙ ҲАЁТ

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Мажлислар залида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги санъатшунослик институтига Халқлар дўстлиги ордени топширилишига бағишланган йиғилиш бўлиб ўтди. Бу илм маскани ташкил топганлигининг 50 йиллиги муносабати билан институт шундай мукофотга сазовор бўлган эди.

Йиғилишни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг иккинчи секретари ўртоқ Л. И. Греков очди. КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ Ш. Р. Рашидов Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми ва Министрлар Совети номидан институт ходимларини, республика олимларини, маданият арбобларини шонли сана билан ҳамда институтнинг Халқлар дўстлиги ордени билан мукофотланганлигини муборакбод этди. Ўртоқ Ш. Р. Рашидов институт байроғига Халқлар дўстлиги орденини гулдурас қарсақлар остида қадаб қўйди.

СССР Маданият министрининг биринчи ўринбосари Ю. Я. Барабаш, институт директори В. И. Зоҳидов, ЎзССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Г. А. Пугаченкова, Қозоғистон ССР Фанлар академиясининг бўлим мудирини Ф. У. Урозаев, қорақалпоғистонлик санъаткор Н. А. Ансатбоев, композитор Э. Ш. Солиҳовлар сўзга чиқиб, илмий муассасанинг фаолиятига юксак баҳо берганликлари учун Коммунистик партия ва Совет ҳукуматига миннатдорчилик изҳор этдилар.

Тошкентдаги киночилар уйида СССР халқ артисти, Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотининг лауреати Шукур Бурҳонов ижодига бағишланган тантанали кеча бўлиб ўтди. Кечани Ўзбекистон Кинематографчилар союзи правлениесининг секретари Қодир Мирмуҳамедов очди. Профессор Лазиз Қаюмов Шукур Бурҳоновнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида доклад қилди.

Шундан кейин кинорежиссёр Латиф Файзиев, ёзувчи Шукур Холмирзаев,

Ўзбекистон Театр жамияти правлениеси президиуми раисининг ўринбосари Баҳриддин Насриддинов, кинорежиссёр Элёр Эшмуҳамедов, театр режиссёри Степан Дмитриев (Болгария), «Ўзбекфильм» киностудиясининг директори Улмас Умарбеков, Ҳамза номли ўзбек Давлат драма театрининг режиссёри Рустам Ҳамидов, шунингдек, санъаткорнинг ҳамкасблари, шогирдлари сўзга чиқиб, Шукур Бурҳонов ижодининг ўзига хос қирралари ҳақида гапирдилар.

Кечада Шукур Бурҳонов йиғилганларга миннатдорчилик билдирди ва бундан кейин ҳам халқ ва партия иши учун ҳормайтолмай хизмат қилаверишини айтди.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номли Тил ва адабиёт институтида ўзбек классик адабиётининг улкан намоёндаларидан бири Шермуҳаммад Мунис туғилган кунга 200 йил тўлиши муносабати билан илмий сессия бўлиб ўтди.

Йиғилишни институт директори М. Қўшжонов кириш сўзи билан очди. Анжуманда таниқли олимлардан В. Абдуллаев «XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Хоразмда ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёт ва Мунис», А. Хайитметов «Шермуҳаммад Муниснинг поэтик мероси ҳақида», Ф. Абдуллаев «Мунис асарлари тилининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида», М. Юнусов «Ўзбек адабиётида Мунис шеърини анъаналари» мавзуида доклад қилдилар.

Москвадаги В. В. Маяковский давлат музейида Барот Бойқобилов ижодига бағишланган адабий кеча бўлиб ўтди. Кечани Москва шаҳар Ёзувчилар союзининг секретари Владимир Цибин очди. Кечада Лазиз Қаюмов шоир ижоди, хусусан сонетлари ҳақида сўзлади. Москва театрларининг артистлари Владимир Демин ва Лебвена Власовалар шоирнинг Владимир Цибин таржима қилган сонетларидан ўқидилар. Анжуман охирида шоир ўз мухлисларига дастхати билан китоблар тақдим этди.

Бош редактор: МИРМУҲСИН.

Редколлегия: УЙГУН, ЗУЛФИЯ, Ҳ. ҒУЛОМ, С. АЗИМОВ, И. РАҲИМ, И. ЮСУПОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Т. ТУЛА, Ҳ. НИЁЗОВ (бош редактор ўринбосари), Ҳ. АБДУСАМАТОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, У. УМАРБЕКОВ, У. УСМОНОВ, Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Ҳ. ШАРИПОВ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, О. ҲУСАНОВ (масъул секретарь).

© Шарқ юлдузи, 1979.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 3

Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1979.

Рассом А. Қамбаров. Техредактор М. Мирражабов. Корректор А. Билолов.

Теришга берилди 3/1-1979 й. Босишга рухсат этилди 16/II-1979 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Юқори босма. Физ. листи 15. Шартли босма листи 21. Нашриёт ҳисоб листи 19,06. Тиражи 200159. Р 02785. Заказ № 4590.

Редакцияга келган бир босма табақчага бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди деб кўрсатилиши шарт.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси,
Тошкент-700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КЎЧАСИ № 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 320828,
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ОЧЕРК-ПУБЛИЦИСТИКА, САНЪАТ,
ХАТЛАР БЎЛИМИ — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОС-
ЛИК — 332479, РАССОМЛИК — 330918.